

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

TILTANYM

№1 (93) 2024

ҚАҢТАР, АҚПАН, НАУРЫЗ 2024

ЯНВАРЬ, ФЕВРАЛЬ, МАРТ 2024

JANUARY, FEBRUARY, MARCH 2024

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

Published since April 2001

Published 4 times a year

Алматы

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. – 2024. – №1.

Бас редактор:

Фазылжанова А.М., филология ғылымдарының кандидаты

Жауапты редакторлар:

Хабиева А.А., филология ғылымдарының кандидаты

Абаева М.Қ., филология ғылымдарының кандидаты

Бисенғали А.З., PhD

Техникалық редактор:

Байсыдық И.Б., PhD

Редакциялық кеңес мүшелері:

- | | |
|--------------------------|--|
| Алдашева А.М. | филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан) |
| Әмірбекова А.Б. | филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан) |
| Базарбаева З.М. | филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан) |
| Виллиерс Д.Г. | PhD, профессор, Смит колледжі (АҚШ) |
| Демир Н. | PhD, профессор, Хаджеттепе университеті (Түркия) |
| Джусупов М. | филология ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті (Өзбекстан) |
| Дыбо А.В. | филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ҰҒА корреспондент-мүшесі, Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Ресей) |
| Екер С. | PhD, профессор, Башкент университеті (Түркия) |
| Есенова Қ.Ө. | филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан) |
| Ислам А. | филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті (Қазақстан) |
| Каракоч Б. | PhD, профессор, Уппсала университеті (Швеция) |
| Күдерінова Қ.Б. | филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан) |
| Кючуков Х.С. | PhD, профессор, Силез университеті (Польша) |
| Ли В. | филология ғылымдарының докторы, профессор, Харбин политехникалық университеті (Қытай) |
| Мәжітаева Ш.М. | филология ғылымдарының докторы, профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан) |
| Момынова Б.Қ. | филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан) |
| Мусаев С.Ж. | филология ғылымдарының докторы, профессор, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан) |
| Петрова Т.Е. | филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті (Ресей) |
| Сейітова Ш.Б. | филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлихан Бөкейхан университеті (Қазақстан) |
| Сүлейменова Э.Д. | филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан) |
| Уәли Н.М. | филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан) |
| Шаймердинова Н.Ғ. | филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан) |

Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
E-mail: tiltanyim@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: <https://www.tiltanym.kz>

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Журнал «Tiltanyim» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы. – 2024. – №1.

Главный редактор:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук

Ответственные редакторы:

Хабиева А.А., кандидат филологических наук

Абаева М.К., кандидат филологических наук

Бисенгали А.З., PhD

Технический редактор:

Байсыдык И.Б., PhD

Члены редакционного совета:

- Алдашева А.М.** доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы (Казахстан)
- Амирбекова А.Б.** кандидат филологических наук, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы (Казахстан)
- Базарбаева З.М.** доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы (Казахстан)
- Виллиерс Д.Г.** PhD, профессор, Колледж Смит (США)
- Демир Н.** PhD, профессор, Университет Хаджеттепе (Турция)
- Джусупов М.** доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков (Узбекистан)
- Дыбо А.В.** член-корреспондент РАН, доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания РАН (Россия)
- Екер С.** PhD, профессор, Башкентский университет (Турция)
- Есенова К.У.** доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан)
- Ислам А.** доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан)
- Каракоч Б.** PhD, профессор, Уппсальский университет (Швеция)
- Кудеринова К.Б.** доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы (Казахстан)
- Кючуков Х.С.** PhD, профессор, Силезский университет (Польша)
- Ли В.** доктор филологических наук, профессор, Харбинский политехнический университет (Китай)
- Мажитаева Ш.М.** доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова (Казахстан)
- Момынова Б.К.** доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы (Казахстан)
- Мусаев С.Ж.** доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева (Кыргызстан)
- Петрова Т.Е.** кандидат филологических наук, доцент, Санкт-Петербургский государственный университет (Россия)
- Сейитова Ш.Б.** доктор филологических наук, профессор, Университет Алихана Бокейхана (Казахстан)
- Сулейменова Э.Д.** доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан)
- Уали Н.М.** доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы (Казахстан)
- Шаймердинова Н.Г.** доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28

E-mail: tiltanyim@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz

Сайт: <https://www.tiltanyim.kz>

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

The Journal "Tiltanyim" of the A. Baitursynuly Institute of Linguistics. – 2024. – №1.

Chief Editor:

Fazylzhanova A.M., Candidate of philological sciences

Responsible editors:

Khabiyeva A.A., Candidate of philological sciences

Abaeva M.K., Candidate of philological sciences

Bissengali A.Z., PhD

Technical editor:

Baissydyk I.B., PhD

Members of the editorial board:

- Aldasheva A.M.** Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan)
- Amirbekova A.B.** Candidate of philological sciences, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan)
- Bazarbayeva Z.M.** Doctor of philological sciences, professor, academician of the NAS of RK, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan)
- de Villiers J.G.** PhD, professor, Smith College (USA)
- Demir N.** PhD, professor, Hacettepe University (Turkey)
- Dzhusupov M.** Doctor of philological sciences, professor, Uzbekistan State University of World Languages (Uzbekistan)
- Dybo A.V.** Doctor of philological sciences, professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, The Institute of Linguistics (Russian Academy of Sciences) (Russia)
- Eker S.** PhD, professor, Başkent University (Turkey)
- Yessenova K.U.** Doctor of philological sciences, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan)
- Islam A.** Doctor of philological sciences, professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Kazakhstan)
- Karakoç B.** PhD, professor, Uppsala University (Sweden)
- Kuderinova K.B.** Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan)
- Kyuchukov H.** PhD, professor, University of Silesia (Poland)
- Li W.** Doctor of philological sciences, professor, Harbin University of Technology (China)
- Mazhitayeva Sh.M.** Doctor of philological sciences, professor, Karaganda Buketov University (Kazakhstan)
- Momynova B.K.** Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan)
- Musaev S.Zh.** Doctor of philological sciences, professor, Kyrgyz State University named after I.Arabaev (Kyrgyzstan)
- Petrova T.Y.** Candidate of philological sciences, docent, Saint Petersburg State University (Russia)
- Seitova Sh.B.** Doctor of philological sciences, professor, Alikhan Bokeikhan University (Kazakhstan)
- Suleimenova E.D.** Doctor of philological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)
- Uali N.M.** Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan)
- Shaimerdinova N.G.** Doctor of philological sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Postal address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.

E-mail: tiltanyim@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz

Web-site: <https://www.tiltanyim.kz>

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА
THEORETICAL LINGUISTICS

FTAMP 16.41.25

doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1-5-12

З.М. Базарбаева^{1*}, Н. Оспанғазиева¹

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: zeynepmb@mail.ru

ТҮРКІ (ҚЫПШАҚ) ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚЫСАҢ ДАУЫСТЫЛАРЫНЫҢ
ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Салыстырмалы-тарихи әдістің негізінде туыстас түркі тілдерінің жақындық дәрежесі мен ортақ белгілері айқындалады. Қыпшақ тобына жататын қазақ және туыстас түркі тілдерінің фонетика-фонологиялық құрылымдары диахрондық аспектіде зерттеледі. Қыпшақ тобына кіретін қазақ, қарақалпақ, татар, башқұрт, ноғай, қарашай-балқар тілдерінің материалдары негізінде түркі тілдерінің әмбебап фонологиялық құбылыстары сингармонизм заңы мен агглютинативті құрылымына негізделген.

Зерттеудің мақсаты – салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы қазақ және туыстас (қыпшақ) түркі тілдерінің фонетика-фонологиялық құрылымдарында жалпы және айрықша ерекшеліктерді анықтау. Туыстас түркі тілдерінің вокализм жүйесі бір-бірімен салыстыра отырып, олардың ұқсастығы мен ерекшеліктері анықталынады және соның нәтижесінде фонетикалық жүйелердің тарихи даму кезеңдері белгіленіп, фонемалардың пайда болу және қалыптасу жолдары сипатталады. Қыпшақ тобына кіретін дауысты (у, і, ұ, ү) қысаң дыбыстарының салыстыру нәтижесінде туысқан тілдердің фонологиялық жүйелеріндегі жалпы және айрықша белгілер айқындалады. Зерттеу барысында алынған нәтижелердің теориялық және практикалық мәні зор. Қазіргі түркі тілдерінің үлкен тармағын құрайтын қыпшақ тобының тілдерін және ежелгі түркі дәуірінің жазба ескерткіштерінің тілдерін диахрондық фонология тұрғысынан қарастырғанда, тіл білімінің басқа салаларындағы жалпы заңдылықтарды зерттеуде кең перспективалар ашылады.

Тірек сөздер: вокализм, қысаң дауыстылар, диахрондық фонология, қыпшақ тобы, айырым белгілер.

З.М. Базарбаева^{1*}, Н. Оспанғазиева¹

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: zeynepmb@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УЗКИХ ГЛАСНЫХ В ТЮРКСКИХ
(КЫПЧАКСКИХ) ЯЗЫКАХ

Аннотация. На основе сравнительно-исторического метода определяется степень близости и общие черты родственных тюркских языков. Фонетико-фонологические структуры казахского и родственных тюркских языков, относящихся к кыпчакской группе, изучаются в диахроническом аспекте. На материале казахского, каракалпакского, татарского, башкирского, ногайского, карачаево-балкарского языков кыпчакской группы описываются универсальные фонологические явления узких гласных фонем, основанные на законах сингармонизма и агглютинативном строе тюркских языков.

Целью исследования является выявление общих и отличительных особенностей фонетико-фонологических структур казахского и родственных (кыпчакских) тюркских языков посредством сравнительно-исторических методов. При сопоставлении системы вокализма родственных тюркских языков определяются их сходства и различия, устанавливаются этапы исторического развития фонетических систем, описываются пути возникновения и формирования фонем. В результате сравнения вокализма узких (у, і, ұ, ү) гласных тюркских языков кыпчакской группы определяются общие и отличительные черты в фонологических системах родственных языков. Результаты, полученные в ходе исследования, имеют большое теоретическое и практическое значение. Изучение языков кыпчакской группы, составляющих большую ветвь современных тюркских языков и языков письменных памятников древнетюркской эпохи с точки зрения диахронической фонологии, открывает большие перспективы в исследовании общих закономерностей в других областях языкознания.

Ключевые слова: вокализм, узкие гласные, диахроническая фонология, кыпчакская группа, дифференциальные признаки.

Z.M. Bazarbayeva^{1*}, N. Ospangaziyeva¹¹Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: zeynepmb@mail.ru

HISTORICAL FOUNDATIONS OF NARROW VOWELS IN THE TURKIC (KIPCHAK) LANGUAGES

Annotation. On the basis of comparative historical methods, the degree of proximity and common features of related Turkic languages are determined. The phonetic and phonological structures of the Kazakh and related Turkic languages belonging to the Kipchak group are studied in a diachronic aspect. The universal phonological phenomena of narrow vowel phonemes based on the laws of synharmonism and the agglutinative structure of the Turkic languages are described on the material of the Kazakh, Karakalpak, Tatar, Bashkir, Nogai, Karachay-Balkar languages of the Kipchak group.

The aim of the study is to identify common and distinctive features of the phonetic and phonological structures of the Kazakh and related (Kipchak) Turkic languages through comparative historical methods. The system of vocalism of related Turkic languages is compared with each other, their similarities and differences are revealed, and as a result, the stages of the historical development of phonetic systems are established, the ways of the emergence and formation of phonemes are described. As a result of comparing the vocalism of the narrow (y, i, u, ü) vowels of the Turkic languages of the Kipchak group, common and distinctive features in the phonological systems of related languages are determined. The results obtained in the course of the study are of great theoretical and practical importance. The study of the languages of the Kipchak group, which make up a large branch of modern Turkic languages and languages of written monuments of the ancient Turkic era from the point of view of diachronic phonology, opens up great prospects in the study of general patterns in other areas of linguistics.

Keywords: vocalism, narrow vowels, diachronic phonology, Kipchak group, differential signs.

Кіріспе

Қазіргі таңда Еуразия мекендеуші түркі халықтардың тарихын, рухани және материалдық мәдениетін, әдебиетін, тілін, ділін жан-жақты, тереңдетіп зерттеуі айырықша жанданып отырғаны байқалады. Тәуелсіздікке қол жеткен қазақ халқы ұлттық мәдениет құндылықтарын жаңғыртып, ұлттық тілінің тарихын, қайнар-көздерін іздестіруде. Өлемдегі жаһандану процесіне сәйкес түркі елдері де өздерінің ұлттық тарихын елегінен өткізіп, олардың бірігу үрдісі де күшейе түседі. Түркі халықтарды тұрмыс салты мен әдет-ғұрыптар, салт-сана ортақтығы, мәдени, ділдік ұқсастықтар да біріктіріп отырғаны күмән тудырмайды. Халықаралық мәдени-гуманитарлық қарым-қатынастар әлемдік қоғамдастықтың гүлденуіне әкелетіні сөзсіз. Сондай-ақ түркі әлемінің жалпы адамзат әлемінен ерекшеліктері, ұлттық құндылықтар өзгешеліктердің табиғаты, әлемдік өркениетіне қосқан үлесі ғылыми шешімдерін күтеді.

Ұлттың тілін, тарихын, мәдениетін, рухани қазынасын, дүниетанымын тығыз қарым-қатынаста, бірлікте алып қарыстырылған жағдайда ғана түркі әлемін шынайы танып білуге жол ашылады, сонымен қатар ұлттық тілінің қазіргі өркениетіміздің, ұлтымыздың қалыптасуына ұйытқы болғандығы белгілі. Ұлттық тіл жалпы халықтың өмір тіршілігінің жемісінің көрінісі болғандықтан, оның даму, қалыптасу кезеңдерін анықтау, өзгеру механизмдерін білу тілдің қазіргі күйін айқындай түсуге жол ашады.

Тілдің дыбыс жүйесінің функционалды жағын зерттейтін лингвистиканың негізгі саласы – фонологияның жалпы тілтанымының қалыптасуына зор үлес қосқаны белгілі. Фонологияның жалпы заңдылықтары, құбылыстары мен ұғымдары тіл білімінің аясын кеңейтіп, тереңдетіп дамытты. Тіл білімінде өзінің даму барысында түрлі өзгерістерге түсіп, жаңарып немесе қайта қалыптасып жататын дыбыстардың табиғатының даму жолдарын анықтайтын салыстырмалы фонологияның маңызы зор. Оның ішінде дыбыстар жүйесіндегі дауысты, дауыссыздарды синхрондық және диахрондық аспектіде қарастырудың мәні ерекше. Туыстас түркі тілдерінің вокализм мен консонантизм жүйелерінің даму тарихы мен кезеңдерін салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы сипаттау қазақ тіл білімінде өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Зерттеуде түркі тілдеріндегі қыпшақ тобына жататын қысаң дауыстылардың тарихи негіздері анықталады. Сондай-ақ қазақ, қарақалпақ, татар, башқұрт, қарашай-балқар тілдерінің қысаң дауыстылары салыстырмалы түрде қарастырылады. Түркі тілдеріндегі қысаң дауысты дыбыстардың орны ерекше. Француз түркітанушысы Л.Базеннің пікірінше, көне түркі тілдерінің вокализмі екі ғана <a> мен <y> дауысты фонемадан тұрады. Дивергенция құбылысының

нәтижесінде олардың аллофондары пайда болды. Қысаң <у> инвариант фонемасының аллофондары <i>, <u>, <ü> деген дербес фонемаларға айналды. Фонеманы сипаттауда ашық-қысаң айырым белгісі ең ежелгі және тұрақты екені көрінеді. Үндестік заңына бағынатын фонеманың жуан-жіңішке, езулік-еріндік айырым белгілерінің фонологиялық мазмұны көрінбейді, сөздердің мағынасы тек ашық-қысаң айырым белгісі арқылы ажыратылады: *qas* – *qys*, *bol* – *bul*, *kün* – *kön*, *däm* – *dem* тағы осындай. Сондықтан ең ежелгі ашық-қысаң айырым белгісі бөлініп шығып, фонемалардың оппозиция құруына себеп болған деген гипотеза жасауға болады. Кейін консонантизмнің дамуына байланысты жуан-жіңішке, езулік-еріндік айырым белгілері қалыптасқаны көрінеді.

Материал және әдістер

Ұсынылып отырған мақалада түркі тілдерінің салыстырмалы-типологиялық фонологиясы қарастырылып, алғаш рет синхронды және диахронды ғылыми әдістер қолданылады. Түркі тілдерінің фонологиялық концепциясы бүгінгі күнге дейін өз ғылыми шешімін тапқан жоқ. Бұл күрделі проблеманы шешу үшін түркі тілдерінің вокализм мен консонантизм жүйесін дәстүрлі фонологиялық (функционалды) фонетика тұрғысынан қарастыру қажет. Түркі тілдерінің даму кезеңдері анықталып, әр кезеңге тоқталып, әсіресе бізге қатысты тілдердің қыпшақ тобы қарастырылады. Барлық тілге тән жалпы фонологияның әмбебап құбылыстары, фонологизация, аллофондардың дербес фонемаларға айналуы, дивергенция-конвергенция үдерістері, түркі тілдерінде көрінетін үндестік заңы мен тілдің жалғамалы қасиеті қыпшақ (қазақ, қарақалпақ, татар, башқұрт, ноғай, қарашай-балқар) тобына кіретін тілдердің материалы бойынша сипатталады. Түркі тілдеріндегі фонологиялық жүйелердің дамуы мен қалыптасуының себептері, сондай-ақ фонемалардың интеграция мен дифференциация процестері, диахрондық фонология тұрғысынан анықталады. Тілдегі өзгерістер фонологиялық жүйелердің бір-біріне байланысты элементтерінің жиынтығы ретінде қарастырылады. Салыстырмалы тарихи және типологиялық әдістердің негізінде туыстас түркі тілдерінің жақындық дәрежесі мен айырмашылығы, ортақ белгілері мен айырым белгілері анықталады. Сондай-ақ қазіргі түркі тілдерінің белгілі фонетика-фонологиялық құрылымдарына сүйене отырып, ретроспекция арқылы жазба ескерткіш тілі қарастырылады. Түркі тілдерінің фонетика-фонологиялық заңдылықтарын анықтау үшін олардың синхрондық кесігі (синхронный срез) қарастырылады және оның жазба тарихи материалдары қолданылады.

Әдебиетке шолу

Түркі тілдерінің салыстырмалы фонологиясының синхрондық аспектісі аз болса да қарастырылып, оның кейбір мәселелеріне жекелеген ғылыми мақалалар, сондай-ақ қазақ тілінің тарихи грамматикасы бойынша жазылған зерттеу монографияларының құрамында жекелеген тараушалар арналған. Қазақ тілінің фонологиясын басқа түркі тілдерімен салыстырмалы түрде, диахрондық аспектіде қарастыратын жұмыстар жоқтың қасы.

Салыстырмалы түркология саласында түркі тілдерінің фонологиялық жүйесін салыстыру үшін қазақ тілінің сегментті фонологиясы талданатын ғылыми еңбектердің шағын тараулары да кездеседі. Осы сияқты еңбектер, сонымен бірге белгілі түркітанушы лингвисттердің іргелі зерттеулері мен зерттеу әдіснамасы жұмыстың бастамына алынады. Соңғы кезде түркі тілдерінің салыстырмалы фонологиясын жеке нысанға алып жазылған ғылыми мақалалар жарық көргенімен, әлі шешілмеген проблемалар жеткілікті және бұл арнайы жүйелі түрде зерттеуді қажет етеді.

Салыстырмалы фонология мәселелері еуропа және орыс тілдерінде жүйелі түрде қолға алынған және бұл бағытта ірі монографиялар мен мақалалар жарық көрген. Мысалы, Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков (1970); Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков (1988); Bazin L. Ya-t-il en turc des alternances vocaliques // UAIB, 1961. – XXXIII, 1-2. Қазақ тіл білімінде түркі фонетиканың кейбір мәселелері М.Томановтың (1981), Ж.Аралбаевтың (1988), Ғ.Мұсабаевтың (1988), Б.Сағындықұлының (2009), А.Құрышжановтың (2011), М.Оразовтың (2004), М.Сабырдың (2004), М.Ескееваның (2007), З.Базарбаеваның (2012) еңбектерінде талданған. Біздің зерттеуімізде түркі тілдерінің вокализм жүйесі алғаш рет фонология деңгейінде қарастырылады, сондай-ақ түркі тілдердің

салыстырмалы фонологиясы диахрондық аспектіде зерттеліп, оның түркі тілдеріндегі қыпшақ тобына тән ортақ заңдылықтары мен құбылыстары қарастырылады.

Нәтижелер және талқылау

Бізді қызықтыратын мәселе – қыпшақ тілдеріндегі қысаң дауыстылардың редукция процесі қай жерде, қай тілдерден, қалай басталып, қай тілдерге жайылатынын білу. Бұл, әрине, уақытпен де, кеңістікпен де байланысты болады. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, бұл құбылыс бұлғар-чуваш тілдерінде көбірек көрініс табады. Хронологияға байланысты, қысаң дауыстылардың редукциясы ежелгі бұлғар тілінің уақытында басталып, оған дәлел ежелгі бұлғар сөзі *sabir* кейін ортағасырлық *suvar* деген сөзге ауысқан. Әуелден белгілі болғандай – бірінші буындағы ашық дауыстының қысаңдануы ($a > u$) және мына қысаң дауыстының (u) редукциялануынан кейін ғана болды: ($u > \ddot{u}$) – олардың босаған орнын басты: (*sabir – suvar*) (СИГТЯ, 2002: 255).

Еділдің жағасына бұлғар-суарлар тайпалары келген уақытта бұлғар тілінің қысаң дауыстылары редукциядан өткен болатын және оның орнына ашық дауыстылардың қысаңдануы да орын алған. Түркітанушылардың пікірлеріне сүйенсек, бұл жерде көрініс табатын нәрсе – ол ескі бұлғар тілінен венгр тіліне алынған барлық түркі тілдерінің бірінші буынында болатын *a*-ның орнына қысаң дауысты *u*-дың келуі барлық түркі тілдерінде *tana* (бұзау) > ескі бұлғар тілінде *tyraw* → венгр тілінде *tinu*. Барлық түркі тілдеріндегі *talgy* (езгіш) > ескі бұлғар тілінде *tylyw* → венгр тілінде *tilo*. Түркі тілдеріндегі *jaz* (жаз) > ескі бұлғар тілінде *jur* → венгр тілінде *ir*. Сонымен, ескі бұлғар тіліндегі қысаң дауысты дыбыстың редукциясы аяқталып, ашық дауыстылардың қысаңдау процесі басталды (СИГТЯ, 2002: 255).

Бұл қысаң дауыстылардың редукциясы деген процесс қыпшақ тілдерінде XIII ғасырдың екінші жартысына дейін болмаған. Бірақ XIII ғасырдың аяғынан бастап XIV ғасыр бойынша Еділ жағасындағы Бұлғарияға Алтын Ордадан тараған қыпшақ тілді халықтар көптен келіп жайлаған, жергілікті бұлғарлармен араласып ассимиляцияға түседі. Ол көп жылдарға созылды. Бұл жағдайдан хабар беретін осы жерде көмілген қыпшақ тілді алтынордалықтардың молалары. Қойған тастарда олар туралы мәліметтер (эпитафиялар) араб графикасымен бұлғар тілінде жазылған. Ол тұста алтынордалық қыпшақ тілінің, бұлғар тілінің мол әсерінде болғаны сөзсіз. Алтынордалық қыпшақтар Еділдің орталық жағасында орналасып, XV ғасырдың басында сонда мықты Қазан хандығын орнатады. Бұл уақытта қазантатар тілі жергілікті бұлғар субстраттарынан да басқа мишарлардың тіліне әсер ете бастаған. Субстрат – тілдердің тоғысу процесінде пайда болатын құбылыс. Дәлірек айтқанда, жеңген тіл жеңілген тілден кейбір лингвистикалық бірліктерді, жеке дыбыстарды қабылдайды.

Тілдердің қарым-қатынасы, бір-біріне өзара әсері және олардың тоғысуының табиғаты әртүрлі болуы мүмкін. Ұзақ уақыт өмір сүрудің нәтижесінде типологиялық жағынан бірсыпыра ортақ белгілерге ие болады. Зерттеушілердің пікірінше, башқұрт тілінің дауыстыларының жүйесі татар тілінің дауыстылар жүйесінің қатты әсерінде түзілді. Қазақ тілінің дауыстылар жүйесінде қыпшақ тілінің стандарттық ұқсастығы басым. Бұл тілдік материалдардан айқын көрінеді.

У (ы) дауыстысы. Қарама-қарсы қойылатын созылықы-қысқа деген айырым белгілер қыпшақ ататілі бөлініп шыққанша жойылған болу керек. Сонымен қыпшақ ататілінде жалғыз дауысты дыбыс *u* реконструкцияға түсіп отырған. Ол реконструкцияға түсіп отыратындар қыпшақ тілдерінің бұлғар, ноғай топ бөлігінің қысаң, езулік дауысты *u* қысқа *ÿ*-ға айналады. Түркі тілдерімен бірге біраз қыпшақ тілдерінде де *u* дауыстысы *i*-ға айналған (СИГТЯ, 2002: 230].

1-кесте – *У* фонемасының қыпшақ тілдеріндегі көрінісі

Қазақ тілінде	Ноғай тілінде	Қарақалпақ тілінде	Татар тілінде	Башқұрт тілінде	К-балк. тілінде	Жазба ескерткіште
iz / iz	yz	iz	iz	iz	yz	iz
žylan / жылан	jylan	žylan	jylan	jylan	žylan	jylan
tırnaq / тырнақ	tırnaq	tırnaq	tırnaq	tırnaq	tyrnaq	tyrnaq
qǵzyl / қызыл	qǵzyl	qǵzyl	qǵzyl	qǵdyl	qyzyl	qyzyl

Түркітанушылардың айтуынша, дауыстылардың жуан-жіңішке болып жұптасып келуі көне

қыпшақ тілдерінде де болған. Қазақ тілі сөздеріндегі *y – i* қысандарының жуан-жіңішке болып жіктелуін орта түркі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығын зерттеген М.Сабыр байқаған (Сабыр, 2004: 25). Қазіргі қазақ тілінде де жазба ескерткіш тілдерінде де сөздің барлық шенінде бұл дауыстылар қолданыла береді деп мысалдар келтіреді: *buš-piš, jyguz-jis* т.б. Қазіргі түркі тілдеріндегі дыбыстардың жуан-жіңішке болып бөлінуі сөздердің дербес мағынаға ие болуын көрсетеді (*tys-tis*).

У дауыстысы көбінесе тұрақтылық танытады, мұндай жағдайда оны ататілден келе жатқан тұрақты дыбыс деуге болады. Түркітанушылардың пікірі бойынша, көбінесе қыпшақ тілдерінің бұлғар, ноғай топ бөліктеріне жататын татар, башқұрт, қазақ, қарақалпақ тілдерінде *у* редукцияға ұшырап, бірнеше рет өзгеріске түседі. Бұл өзгерісті екінші немесе қайталама редукциялар деуге болады.

Ж.Аралбаевтың айтуынша, қазақ тілінде *у* дауыстысы қосымшада *i* фонемасымен комбинаторлы түрде алмасады және сонор дыбыстардың алдында және сөздің екпінсіз позициясында түрлі редукция басқышына енеді: *q[y]zyl, q[y]cyr, q[y]ryq, p[y]šaq*. Кейде қысандар фонетикалық нөлге айналуынан фонематикалық күшін жоғалтады: *oryn – orny, erin – erni, muryn – murny* (Аралбаев, 1988: 40).

Қортындылап айтқанда, *у* дауыстысы басқа дауысты-дауыссыздарға жанасып палатализациялануға да, реконструкциялануға да түсіп, алға қарай жылжып өзіне кейбір дауысты да, дауыссыз да дыбыстарды қосып түрленіп тұрады. Дауысты дыбыстардың ішінде *у* дауыстысы *а* дауыстысымен қатар ең ежелгі қысаң тіларты дыбысы.

Бұл дыбыстың аллофондары түркі тілдерінің фонетикалық жүйесінің қалыптасуына әсер еткен. *У* фонемасының *а* фонемасы сияқты ежелгі ататілден келе жатқанын мына қыпшақ тілдерінде сақталған *тујуу* (мұрт) деген сөз дәлелдейді. Бұл сөз құман, татар, қарашай-балкар т.б. тілдерінде сақталыпты. Қазақ тіліндегі *тујуу* деген сөз *Мујугунап күлді* деген сөйлемде сақталып, қазіргі қазақ тілінде, *ол мұртынан күлді, онша ашық күлмеді* дегенді білдіреді. Сонда бұл сөз ежелгі қазақ тілінде болып, кейін ұмытылып, мұрт деген сөзге ауысқан. Бұл процесс қазақ тілінің ертеден келе жатқанын көрсетеді.

I дауыстысы. Қыпшақ ататілінде *i* дауыстысының созылыңқы-қысқа деген қарама-қарсы оппозициясы болмағаны белгілі. Батыс-қыпшақ топ бөлігінде олар әр уақытта өзгермей, тұрақты болған. Ал қыпшақ-бұлғар топшасында татар, башқұрт кейде қыпшақ-ноғай топ бөлігіне жататын сөздерде дауысты *i* редукцияға түсіп, қысанданып *ĩ*-ге ауысып отырған (СИГТЯ, 2002: 233).

2-кесте – *I* дауыстысының қыпшақ тілдеріндегі көрінісі

Қазақ тілінде	Ноғай тілінде	Қарақалпақ тілінде	Татар тілінде	Башқұрт тілінде	К-балк. тілінде	Жазба ескерткіште
ĩni / ini	ini	ini	ĩni	ĩni	ini	ini
ĩšek / išek	išek	išek	ĩčäk	ĩčäk	iček	iček
žigīt / žigim	jigit	žigīt	jigīt	jigīt	žigit	jigit
kĩši / kici	kisi	kisi	kĩši	kĩši	kiši	kiši

Ж.Аралбаев *i* дауыстысының редукциялануына көңіл бөледі. Тілаалды қысаң езу фонемасы *l, r* сонорлардың алдында және сөздің екпінсіз позициясында редукцияланады: *b[i]lek, t[i]lek, t[i]ri, b[i]lim, k[i]lem*. Сөздің екпінсіз екінші буынында *i* дыбысы фонетикалық нөлге айналады: *erin + I = erni, erik + I = erki, böric + I = börki* (Аралбаев, 1988: 40).

М.Томановтың пікірі бойынша, татар, башқұрт тілдеріндегі *i* қазақ тіліндегі баламасымен салыстырғанда, *e* дыбысына сәл жақындау айтылады. Алайда, аталған тілдер құрамындағы *i* өте қысқа дыбысталады. Бұл дыбыс қолдануы жағынан көне түркі тіліндегі *ĩ* дауысты фонемасына сәйкес. Қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт тілдеріндегі *i* басқа түркі тілдеріндегі *u* дыбысына сәйкес айтылады. Түркі тілдерінің арасындағы *i – u* сәйкестігін көруге болар еді. Түркі тілдерінің көпшілігінде айтылатын *u* дауысты фонемасының өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ, ноғай тілдеріндегі дауысты деп танылатын *u*, анығында келгенде, екі дыбыстың

қосындысы немесе дифтонгоид: *siyrek*, әзірбайжан – *seyrek*, түрікмен, қырғыз – *keyrek* т.б. Бұл келтірілген фактілер қазіргі түркі тілдері арасындағы мынадай дыбыс сәйкестігін көрсетеді: *u – i – ü*. Сонымен қатар, қазіргі түркі тілдері құрамындағы *u, i* дыбыстары шығу, қалыптасу тегі жағынан бірыңғай, сондықтан қолданылуы жағынан да сәйкес. Бұл екі дыбыс арасындағы басты айырмашылық – *u* дыбысы тіл ұшының жоғары қарай көтерілуінен жасалады да, сөз созылықты естіледі, ал *i* дыбысы барынша – қысаң дыбысталады (Томанов, 1981: 49).

Моносиллаб құрамындағы *i* дауыстысының өзгерісі жайында М.Ескеева өз пікірін білдіреді. Ескерткіштер тіліндегі *i* дыбысының дифтонг *ij* (*u*) фонемасына өзгеруі негізінен бұлғар, половец топшасындағы тілдерге тән екенін аңғаруға болады дейді. Сонымен, қыпшақ ататілінен келе жатқан дауысты *i* қазақ тілінде татар, башқұрт тілдерімен қатар редукцияланып қысқарады.

U дауыстысы. Қазіргі қыпшақ тілдерінде де, көне жазуларда да *u* дауыстысының созылықты-қысқа қарама-қарсы оппозициясы байқалмаған. Бұл сақталған қысаң еріндік тіл арты (жуан) дауыстыны реконструкциядан кейінгі қыпшақ тіліндегі орныққан қалпы деп есептеуге болады. Қыпшақ тілдерінің батыс-қыпшақ топ бөлігінде бұл дауыстыда ешбір өзгеріс байқалмайды, ал ноғай топ бөлігіне жататын қазақ тілінде *u* дауыстысы редукцияға ұшырап, татар, башқұрт тілдеріндегі дауыстыға ұқсап, қысқарып *ÿ*-ге айналған (СИГТЯ, 2002: 245).

3-кесте – *U* фонемасының қыпшақ тілдеріндегі көрінісі

Қазақ тілінде	Ноғай тілінде	Қарақалпақ тілінде	Татар тілінде	Башқұрт тілінде	К-балк. тілінде	Жазба ескерткіште
ÿjat / ұят	ujat	ujat	ÿjat	ÿjat	ujat	ujat
ÿt / ұту	ut	ut	ÿt	ÿt	ut	ut
mÿz / мұз	buz	muz	bÿz	bÿδ	buz	buz
bÿqa / бұқа	buqa	buqa	bÿqa	bÿqa	buqa	buqa

Қазақ тіліндегі *u* дауысты фонемасы қысқарып (*u > ÿ*) татар, башқұрт тілдеріне жақындаған. Бұл жөнінде М.Томановтың пікірі: Қазақ тіліндегі *u* (*ÿ*) дыбысына әзірбайжан, алтай, балқар, гагауз, қарашай, қырғыз, құмық, тува, түрік, түрікмен, хакас, ұйғыр, шор, якут тілдерінде *u* дыбысы сәйкес айтылады. Қазақ тіліндегі *ÿ* дыбысына ұқсас, жақын естілетін дыбыс башқұрт, қарақалпақ, ноғай, татар тілдерінде бар. Қазақ тіліндегі *u*-мен *ÿ*-ның арасында, ал басқа тілдерде, мысалы, ноғай тілінде, *o* мен *u*-дың арасынан жасалатын дыбыс. Қайсысында да *u* дыбысы *ÿ*-мен салыстырғанда, монофтонгіден гөрі дифтонгиге жақын дыбысталатын фонема. Чуваш тілінде бұл дыбыстың орнына редукцияланатын *a, ы* кейде редукцияланатын *e* дыбыстары сай келеді. Осы ерекшеліктерді ескерсек, түркі тілдері арасындағы *ÿ-u-a* (*ÿ*) дыбыс сәйкестігін көруге болар еді. Мысалы, қазақ – *бұлт*, қарақалпақ – *бұлт*, башқұрт – *болот*, татар – *болыт*, әзірбайжан – *булут*, алтай – *булут*, қырғыз – *булут*, тува – *булут*, түрікмен – *булут*, хакас – *пулут*, чуваш – *пелет* т.б. (Томанов, 1981: 46).

Û дауыстысы. Түркі тілдерінің тарихындағы дауыстыларының ұзын-қысқалығы ертеде жойылған, олардан ешбір із де қалмаған. Сондықтан қыпшақ ататілінде редукцияға ұшырайтыны жалғыз жіңішке тілалды, еріндік дауысты *ÿ*. Бұл дауысты *ÿ* екі түрлі көрініс табады: батыс-қыпшақ топ бөлігіне қарайтын тілдерінде ешбір өзгеріссіз жүреді. Ал бұлғар және ноғай топ бөлігінде қыпшақ ататілінің *ÿ* дауысты фонемасы редукцияға ұшырап қысқа *ÿ*-ге айналады (СИГТЯ, 2002: 249).

4-кесте – *Û* фонемасының қыпшақ тілдеріндегі көрінісі

Қазақ тілінде	Ноғай тілінде	Қарақалпақ тілінде	Татар тілінде	Башқұрт тілінде	К-балк. тілінде	Жазба ескерткіште
ÿz / ұзу	üz	üz	ÿz	ÿδ	üz	üz
ÿrk / үрky	ürk	ürk	ÿrk	ÿrk	ürk	ürk

4-кестенің жалғасы

jüzik / жүзік	Jüzik	žüzik	jüzik	jüďük	žüzük	jüzük
tüjme / түйме	tüjme	tüjme	tüjmä	tüjmä	tüjme	tüwme

Ж.Аралбаевтың айтуынша, татар және башқұрт тілдерінде дәл *ü* дыбысы кездеспейді, оның орнында *ö* дыбысына таяу дыбыс айтылады: қазақ тілінде *үш*, татар тілінде *өч*, қазақ тілінде *күл*, татар тілінде *көл*. Сөздің бас шенінде *ü*, *ö* дыбысының біреуі келгенде кейде ауызекі тілде сөздің екінші (сирек үшінші) буынында *ü* еріндігінің айтылатыны байқалады: *түлкү* (*түлкі*), *күлкү* (*күлкі*), *өмүр* (*өмір*), *көмүр* (*көмір*). Қазақ тілінде *u* және *ü* дауысты фонемалар көбіне байырғы сөздердің бас буынында қолданылады: *uly*, *usta*, *qural*, *uşqyn*, *kün*, *tün*, *ülken*, *bügin* т.б. (Аралбаев, 1988: 36). М. Томановтың пікірі бойынша, түркі тілдерінің көпшілігінде жіңішке айтылатын *ü* фонемалық қызмет атқарады, дербес фонема болып жұмсалады: қазақ, қырғыз, әзірбайжан тілдерінде – *бүтүн*, алтай, тува тілдерінде – *бүдүн*, хакас тілінде – *пүдүн* т.б. Ал татар, башқұрт тілдеріндегі түбір құрамындағы *ü* дыбысының орнына *ö* айтылады. Сонымен, түркі тілдері арасында *y – ü – ö* дыбыс сәйкестігі шығады, деп тұжырымдайды (Томанов, 1981: 47).

М.Ескеева *ü* дауыстысына байланысты оның *ö* дауыстысымен сәйкестігін айтады: «Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілі мен қазіргі қыпшақ тілдері арасындағы *ü ~ ö* сәйкестігінің *ö* тұлғасы негізінен татар, башқұрт, ішінара ноғай тілдеріне тән. Бұл құбылыс қыпшақ бұлғар топшасындағы тілдердің негізінде жатқан көне бұлғар тілінің белгісі де болуы мүмкін. Қыпшақ-ноғай топшасындағы қазақ, қарақалпақ тілдерінде көне түркілік *ü* тұлғалы сөздер толық сақталған. Моносиллабтар құрамындағы *ü* фонемасының көп өзгерістерге түспеуі, біріншіден, оның біршама тұрақты дыбыстарға жататынын көрсетсе, екіншіден, қыпшақ тілдерінің ноғай-қыпшақ топшасындағы қазақ, қарақалпақ тілдерінің Орхон, Енисей, Талас мұралары тілімен тым жақындығын білдіреді» (Ескеева, 2007: 184).

Қорыта айтқанда, түркі тілдерінің тарихындағы дауыстыларының ұзын-қысқалығы ертеде жойылған, олардан ешбір із қалмаған. Ондай із ортағасырлық жазба ескерткіштерде де, қазіргі қыпшақ тілдерінде де, олардың диалектілерінде де жоқ. Осы тілдерден алып сараптаған, зерттеген көп материалдан көрінетіні, қыпшақ ата тіліндегі вокализм жүйесі қазақ тілінде көп өзгеріске түспегені. Көне қыпшақ тілі жүйесінің батыс-қыпшақ топ бөлігіндегі дауыстылар толығымен ешбір өзгеріссіз қалған, деуге болады, ал қыпшақ-бұлғар топ бөлігі мен одан да аз қыпшақ-ноғай топ бөлігіндегі кейбір дауыстылар шамалы өзгерістерге ұшыраған. Осы екі топқа жататындардан қазіргі тілдердегі қысаң дауыстылар спецификалық редукцияға ұшырады: *u > ў*, *i > ї*, *u > ў*, *ü > ў*. Бұл өзгеріс қыпшақ-бұлғар топ бөлігіндегі ашық дауыстыларды қысандатады: *o > u*, *ö > ü*, *e > i*-ге өзгертеді және тіларты, езулік *a*-ны еріндікке айналдырады: *a > a°* (СИГТЯ, 2002: 254).

Қорытынды

Қазақ фонологиясын жүйе ретінде туыстас түркі фонологиясымен сабақтастырыла зерттелуі мақаланың теориялық маңыздылығын белгілейді. Фонемалар морфемалардың, сөздердің, грамматикалық тұлғалардың материалдық негізі болып саналатынын ескеріп, түркі тілдерінің фонетика-фонологиялық процестерін, құбылыстарын сипаттап, тіл білімінің күрделі әлі қарастырылмаған проблемаларымен шұғылдануға болады. Тарихи фонология тарихи грамматика, лексикология, этимология проблемалармен айналысуға жол ашады. Сондай-ақ, түркі тілдерінің салыстырмалы және салғастырмалы тіл білімінің дамуына да тарихи фонологияның зерттелуінің маңызы зор екені дау тудырмайды. Себебі қазақ тілі тарихи фонетикасының дыбыс құбылыстарын анықтау үшін ең алдымен туыстас түркі тілдерінің және қосымша туыстас емес тілдердің материалдарын ұқыптылықпен қарастыру керек. Болашақта бұл зерттеу осы бағытта орындалатын жұмыстарға негіз болып, жаңа еңбектерді тудырып, салыстырмалы-типологиялық тіл білімінің дамуына үлес қосады деп ойлаймыз. Сонымен тарихи фонетика аясындағы алынған ізденістер қазақ тілтанымының біраз шешілмеген, күрделі проблемаларына ықпалын тигізіп, жаңа зерттеулерге жол ашатынына сенеміз. Зерттеуде алынған нәтижелерді жоғары оқу орындарында түркітануға кіріспе, көне түркі тілі, түркі тілінің

салыстырмалы фонологиясы, қазақ тілінің тарихи грамматикасы пәндері бойынша дәріс оқуда пайдалануға болады және салыстырмалы фонологиядан студенттер-магистранттарға, докторанттарға бағдарлама мен силлабус дайындауға болады.

Мақала ЖТН АР14869440 «Диахрондық фонология: түркі тілдерінің вокализм және консонантизм жүйесі» атты гранттық қаржыландыру жобасы (2022-2024) аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Аралбаев Ж. (1988) Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы, 1988.
 Базарбаева З. (2012) Қазақ фонологиясының негіздері. – Алматы, 2012.
 Bazin L. (1961) Ya-t-il en turc des alternances vocaliques // UAIB, 1961. – XXXIII, 1-2.
 Баскаков Н.А. (1988) Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М., 1988.
 Ескеева М. (2007) Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы, 2007.
 Құрышжанұлы Ә. (2011) Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы, 2011.
 Мұсабаев Ғ. (1988) Қазақ тілі тарихынан. – Алматы, 1988.
 Оразов М. (2004) Түркі тілдерінің зерттелуіне бастауы туралы // Түркология. – 2004. – №4.
 Сабыр М. (2004) Орта түркі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескеркіштері негізінде): филол. ғылым. докт. ... автореф. – Алматы, 2004.
 Сағындықұлы Б. (2009) Фонологические закономерности развития лексики тюркских языков. – Алматы, 2009.
 Сравнительно-историческая фонетика тюркских языков. – М., 2002.
 Томанов М. (1981) Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. – Алматы, 1981.
 Щербак А.М. (1970) Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970.

References

- Aralbaev Zh. (1988) Qazaq fonetikası boyınsha etyudter [Etudes on Kazakh phonetics]. – Almaty, 1988. (in Kazakh)
 Bazarbaeva Z. (2012) Qazaq fonologiyasınıń negizderi [Fundamentals of Kazakh phonology]. – Almaty, 2012. (in Kazakh)
 Bazin L. (1961) Ya-t-il en turc des alternances vocaliques. – UAIB, 1961. XXXIII, 1-2. (in French)
 Baskakov N.A. (1988) Istoriko-tipologicheskaja fonologija tyurkskikh yazykov [Historical and typological phonology of the Turkic languages]. – M., 1988. (in Russian)
 Eskeeva M. (2007) Kone turki zhane qazirgi qypshaq tilderining monosillabtyq negizi [Monosyllabic basis of the ancient Turkic and modern Kipchak languages]. – Almaty, 2007. (in Kazakh)
 Quryshzhanyly A. (2011) Til tarihy turaly zertteuler [Research on the history of language]. – Almaty, 2011. (in Kazakh)
 Musabaev G. (1988) Qazaq tili tarihyndan [From the history of the Kazakh language]. – Almaty, 1988. (in Kazakh)
 Orazov M. (2004) Turki tilderining zertteluine bastauy turaly [On the beginning of the study of Turkic languages]. – Turkology. – 2004. – No.4. (in Kazakh)
 Sabyr M. (2004) Orta turki leksikasy men qazaq tili leksikasynyng sabaqtastygy (XIV gasyr zhazba eskertkishteri negizinde) [Continuity of the vocabulary of the Middle Turkic language and the vocabulary of the Kazakh language (based on written sources of the XIV century): the abstract ... Doctor of Philological Sciences. – Almaty, 2004. (in Kazakh)
 Sagyndykuly B. (2009) Fonologicheskie zakonomernosti razvitiya leksiki tyurkskikh yazykov [Phonological rules of the development of the Turkic language vocabulary]. – Almaty, 2009. (in Kazakh)
 Sravnitel'no-istoricheskaja fonetika tyurkskikh yazykov [Comparative-historical Phonetics of the Turkic languages]. – M., 2002. (in Russian)
 Tomanov M. (1981) Qazaq tilining tarihi grammatikasy. Fonetika, morfologiya [Historical grammar of the Kazakh language. Phonetics, Morphology]. – Almaty, 1981. (in Kazakh)
 Shherbak A.M. (1970) Sravnitel'naya fonetika tyurkskikh yazykov [Comparative phonetics of the Turkic languages]. – L., 1970. (in Russian)

М. Малбақұлы^{1*}, М. Бердиллаева²

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Қазақ спорт және туризм академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: myrzabergen@mail.ru

В.В. РАДЛОВ СӨЗДІГІНДЕГІ ҚАЗАҚ СӨЗДЕРІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ ТУРАЛЫ

Аннотация. Мақала В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздігіне алынған қазақ сөздерінің лексикалық құрамын зерттеуге арналады. Осы мақсатқа жетудің ең оңтайлы жолы ретінде тақырыптық топтарға бөліп зерттеу тәсілі алынды. Бұл тәсілдің басты ерекшелігі, ол нысан ретінде алынып отырған жалпытүркілік сөздіктегі лексиканың ашық, айқын, толыққанды зерттелуіне жол ашады. Осы мақалада орын алып отырған қазақ тілінің XIX ғасырдағы лексикасы құрамына нақты тақырыптық топтар негізінде ғылыми (лексикалық) сипаттама жасау мәселесінің осы тақырып бойынша болашақта жүргізілетін ғылыми зерттеулер үшін маңызды екендігі даусыз. Бұл зерттеудің ғылыми-практикалық маңыздылығын айқындайды. Мақалада *іріктеу, жүйелеу, тақырыптық топтарға бөлу, құрылымдық сипаттау, семантикалық топтау, синхрондық және диахрондық талдау, салғастыру* әдістері қолданылады. Тақырыптық топтарға бөліп талдау барысында сөздік авторының қазақ тілі лексикасын қаншалықты толыққанды қамти алғандығы, сөздіктің осы тұрғыдан ғылыми маңыздылық дәрежесі айқындалады. Жүргізіліп отырған зерттеудің қазақ тілі лексикасын тарихи-лексикографиялық және лексикологиялық тұрғылардан зерделеудегі құндылығы айқын. Жұмыс нәтижесінде В.В. Радлов сөздігіндегі қазақ сөздерін тақырыптық топтарға бөліп зерттеу тәсілінің XIX ғасырдағы қазақ тілі тарихи лексикасының сандық және сапалық құрамы мен құрылымын ашу жолындағы құндылығы айқындалады.

Тірек сөздер: лексика, семантикалық талдау, лексикография, лексикология, тақырыптық топ.

М. Малбақұлы^{1*}, М. Бердиллаева²

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы

²Казахская академия спорта и туризма, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: myrzabergen@mail.ru

О ЛЕКСИЧЕСКОМ СОСТАВЕ КАЗАХСКИХ СЛОВ ИЗ СЛОВАРЯ В.В. РАДЛОВА

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию лексического состава казахских слов в словаре В.В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий». В качестве наиболее оптимального способа достижения поставленной цели был принят метод исследования по тематическим группам. Главной особенностью применения этого метода является то, он способствует открытому, ясному и всестороннему изучению лексики общетюркского словаря, взятой в качестве объекта. Не подлежит сомнению, что проблема научного (лексического) описания лексики казахского языка XIX века на основе конкретных тематических групп важна для будущих научных исследований по данной теме. Это определяет научно-практическую значимость исследования. В статье используются методы *сравнения, отбора, систематизации, тематического и структурного описания, семантического, синхронического и диахронического анализа*. При анализе тематических групп представляется возможным определение насколько полно автор словаря смог осветить лексику казахского языка, а также научно-практическую значимость словаря с этой точки зрения. Ценность проводимого исследования в изучении лексики казахского языка с историко-лексикографической и лексикологической точек зрения очевидна. В результате работы выявлена значимость метода исследования казахских слов в словаре Радлова путем разделения их на тематические группы с целью выявления количественного и качественного состава и структуры исторической лексики казахского языка XIX века.

Ключевые слова: лексика, семантический анализ, лексикография, лексикология, тематическая группа.

М. Malbakuly^{1*}, M. Berdillaeva²

¹Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty

²Kazakh Academy of Sports and Tourism, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: myrzabergen@mail.ru

ON THE LEXICAL COMPOSITION OF KAZAKH WORDS FROM THE DICTIONARY OF V.V. RADLOV

Annotation. The article is devoted to the study of the lexical composition of Kazakh words in V.V. Radlov's

dictionary "The experience of the dictionary of Turkic dialects". The most optimal way to achieve this goal is to analyze words by thematic groups. The main feature of this method of research is that only in this way is a high-quality and scientifically complete study of the structure and composition of the Kazakh vocabulary in the general Turkic dictionary achieved. Considering the vocabulary of the Kazakh language of the XIX century by preliminary distribution into thematic groups and further analysis of the composition of these words, it is possible to reveal the full picture of the life of the people during the historical period. The article uses scientific methods of decomposition and systematization by semantic groups, synchronous and diachronic analysis, methods of comparative and comparative analysis. During the thematic analysis of words, it becomes possible to determine the level of linguistic competence of the author, the compiler of the dictionary. This article can serve as an example of the study of the vocabulary of the Kazakh language from a historical-lexicological and historical-lexicographic point of view. As a result, by conducting a thematic analysis of Kazakh words in Radlov's dictionary, it becomes possible to determine the structure and composition of the historical vocabulary of the Kazakh language of the XIX century.

Keywords: vocabulary, semantic analysis, lexicography, lexicology, thematic group.

Кіріспе

Төрт том, сегіз кітаптан тұратын В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты еңбегі – XIX ғасырдағы түркітануда теңдесі жоқ туынды. Бұл сөздікте жинақталған материалдар түркі тілдерінің тарихи лексикологиясы мен лексикографиясы үшін ерекше маңызды. XIX ғасырдағы қазақ тілі лексикасының құрамы мен құрылымын осы сөздік арқылы байыптаймыз. Өткен ғасырлардағы қазақтардың халықтық тілінде қандай сөздердің, атаулардың болғандығын, халықтың қай салаларда жұмыс жасап, қандай кәсіптермен айналысқанын, қоғамдық даму дәрежесі қандай болғандығын анықтау үшін сөздіктегі қазақ сөздерін тақырыптық топтарға бөліп зерттеу қажет болды. В.В. Радлов сөздігіндегі қазақ сөздеріне осы тәсілдің көмегімен талдау жасау ісі тұңғыш рет жүзеге асырылып отыр. Бұл халқымыздың тіліндегі тарихи лексикалық қабаттың құрамы мен құрылымын анықтау үшін қажет.

Материал және әдістер

Аталмыш сөздікте сегіз мың бес жүзден астам қазақ сөздері қамтылып отыр. Осы сөздердің қандай салаларға жататындығын және ол салалардың белгілі тарихи дәуірде қандай дәрежеде дамығандығын айқындау үшін қазақша атауларды тақырыптық топтарға бөліп, жіктеп қарастыру қолға алынды. Барлық лексиканы «адам» – «қоғам» – «табиғат» триадасы негізінде тақырыптық топтарға жіктей отырып, атауларды жүйелі түрде зерделеу ойластырылды. Ғылыми-практикалық тұрғыдан зерттеу барысында сөздерді *тақырыптық топтарға бөлу, құрылымдық жақтан жүйелеу, салааралық реттеу, сипаттама жасау, семантикалық тұрғыдан топтастыру, синхрондық және диахрондық талдау, өзара салғастыру* әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

«Лексикалық құрам» тіркесі сөздік құрам деген ұғымды білдіреді. Демек, бұл мақалада В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты жалпытүркілік сөздігіндегі қазақ тілі бойынша берілген барлық материалдың сөздік құрамы туралы сөз болмақшы. Қазақ тілінің тарихындағы XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезін, яғни өте-мөте маңызды тарихи дәуірін қамтып отырған В.В. Радлов сөздігіндегі қазақ тіліне қатысты лексиканы түгендеп, оны жік-жікке бөліп зерттеп, зерделеу мақсатында әуел бастан осындай ұстанымдық негіздерді айқындап алуымыз қажет. Ондай ұстанымдық ұстынды, біздің зерттеуімізге арқау боларлық үлгіні академик Ә.Қайдар еңбегінен көреміз. Академик Әбдуәли Қайдардың пікірі бойынша, өткен кезеңде, яғни 1990-жылдарға дейін, этнолингвистика ғылымы мен этнолингвистикалық сөздік мәселесінде материалға жіктеме жасау, оны жүйелеу тұрғысынан жарық көрген еңбектер соншалықты көп емес. Ғалым ондай еңбектер қатарында түркі халықтарының ішінен екі томдық «Қырғыздар» атты еңбекті (Қырғыздар, 1993), поляк ғалымы Вацлав Леопольдович Серошевскийдің «Якуты» атты еңбегін (Серошевский, 1896), сондай-ақ Тамаз Гамкрелидзе мен Вячеслав Ивановтың «Индоевропейский язык и индоевропейцы» атты еңбегін (Гамкрелидзе, Иванов, 1984), академик Никита Ильич Толстойдың басшылығымен жарық көрген «Славянские древности» атты бес томдық этнолингвистикалық сөздікті (Славянские древности, 1995-2012), мажар тілінің 1967-1982 жылдар арасында жарық көрген бес томдық этнолингвистикалық сөздігін т.б. жарияланымдарды атайды. Алайда аталмыш еңбектер Ә.Қайдар сөздігіне құрылымдық тұрғыдан үлгі болды деп тұжырым жасауға болмайды. Дегенмен лексика атаулыға жіктеме жасауда «адам-қоғам-табиғат» триадасын қолдану тәжірибесі ғылымда бұрыннан бар

екендігі белгілі. Академик Әбдуәли Қайдар жазған «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты үш томдық этнолингвистикалық сөздіктің «Адам» аталатын бірінші томы 2009 жылы (Қайдар, 2009), «Қоғам» деп аталатын екінші томы 2013 жылы (Қайдар, 2013а), ал «Табиғат» аталатын үшінші томы да сол 2013 жылы (Қайдар, 2013б) Алматы қаласында жарық көрді. Біздің осы мақаламызға негізгі нысан болып отырған В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты еңбегіндегі түркі тілдерінің лексикасы (Мусаев, Садыкова, 2018) мен фонетикасы (Садыкова, Мусаев, 2017) қырғыз түркологтарының еңбектерінде сөз болады. Қазақстандық ғалымдардың жұмыстарында В.В. Радлов сөздігінде қамтылған лексикографиялық параметрлер мәселесі (Мамырбек, 2023), сөздіктегі қазақ сөздерінің ішінде қажеттісін қазіргі күн талабына пайдаланудың, кірме лексикаға жататын сөздік бірліктердің терминдену үдерісін зерделеудің жолдары туралы ғылыми мақалалар (Құлманов, Бүркітбай, 2024) да баршылық. Дегенмен біз өз зерттеуімізде Ә.Қайдар ұстанымдарын басшылыққа алдық. Сөздіктің алғысөзінде ғалым: «Сөздіктің мақсаты – қазақ тілінің барша лексика-фразеологиялық-паремиологиялық байлығын мүмкін болғанынша түгел қамтып, мағына-мәніне, қолданысына түсініктеме беретін, жүздеген тақырыптардан тұратын единицаларды жинақтап, жүйелеп беру... Үш томдық этнолингвистикалық сөздік, сөздік байлығын «Адам», «Қоғам», «Табиғат» деп аталатын үлкен үш топқа жіктеп, халық болмысындағы жүздеген тақырыптық топтарға бөліп қарауға мүмкіндік береді» – дейді (Қайдар, 2009: 3-5). Біз В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздігіндегі қазақ тілі лексикасына жататын атауларды қарастыру барысында академик Ә.Қайдардың осы жіктемелік белгілерін басшылыққа алдық.

Нәтижелер және талқылау

В.В. Радлов сөздігінде қамтылған қазақ тілі лексикасы құрамындағы сөздердің ең көлемдісі мәнді, маңыздысы – «адам» ұғымына қатысты сөздер болып табылады. Сөздердің бұл тобын екі үлкен тақырыпқа бөліп қарастырамыз: А) *Адам тіршілік иесі ретінде*; Ә) *Адам сезетін, ойлайтын, сөйлейтін тіршілік иесі ретінде*. Жіктеме бойынша, ең алдымен, «Адам тіршілік иесі ретінде» тақырыбын қарастырамыз. *Адам* [араб. 1) человек: бір адам келген – там кто-то пришел; әр адам біледі – это всякий знает; 2) мужчина], *адамзат* [(адам+зат) парсы. человек: *Зеңгі қызын адамзат алған емес* никогда не женился человек на девиц Зенгиев] сөздерінен басталатын «жалпы сөздер» тобында 22 атау сөз, *аға* [1) старший брат, дядя: *бір туған аға* – родной брат; 2) *ауыл ағасы* – старший в ауле; *от-ағасы* – старший в доме], *ата* [1) отец: *өкіл ата* – старший друг молодого человека; *өгей ата* – отчим; 2) дед, предок: *Байбақты неше атаның баласы?* – на сколько ветвей разделяется род Байбақты? *Үш атадан жан береді* – в третьем поколении дают друг другу присягу; *Жеті атаға жеткен соң қыз алысады* – в седьмом поколении родства можно жениться] сөздерінен басталатын «адам өмірінің кезеңдері» тобында 52 атау сөз, *тамыр* [(зат) 1) корень, разветвление корня: *тамыр жайды* – он распространил корни; 2) жила, артерия, вена: *үлкен тамыр* – главная артерия; *тамыр ұстап қарайды* – он щупает пульс; *күре тамыр* – шейная артерия; тамыр құрысы – судороги; 3) друг]; *тіс* [(зат) зуб: *күрек тіс* – передний зуб; *азу тіс* – коренной зуб; *ит тіс* – клык; *ақыл тіс* – человек, имеющий редкие и кривые зубы; *тіс қаққан кісі* – человек, возмужалый, разумный; *тіс шұқиды* – он ковыряет в зубах; *тіс шұқитын ағаш* – зубочистка; *тіс түседі* – зубы выпадают] тәрізді атауларды қамтитын «дене мүшелері мен ағзалар» топшасы (44 сөз) және *қара* [(ет) 1) смотреть, глядеть, осматривать: *атқа қара!* – смотри на лошадей! *Кісі күнге қаралмас* – человек не может смотреть на солнце; 2) пытаться, попробовать, приступить (в соединении с деепричастием на -п др-х глаголов): *аяқ басып қара!* – попробуй ступить на ногу! 3) устремлять свои взоры на кого-либо, обращать внимание, не забывать: *құдайға қара* – не забывай Бога!; *құдайдың үкіміне қара!* – не забывай приказание Бога! 4) смотреть на кого, соображаясь с его приказаниями; подчиняться, быть подданным: *орысқа қараған қазақ* – подданные русским Киргизы; 5) смотреть за кем, заботиться о нем, хранить кого-либо], *тат* [(ет) 1) попробовать, отвесть, иметь вкус, быть вкусным; 2) делаться сладким; *қымыз татты* – кумыс испортился (стал сладким)] тәрізді мысалдарды қамтылған «түйсіктер мен түйсіну» топшасынан (27 сөз) құралған «адам организмі» деп аталатын топта, адамның «қимыл-қозғалыс» атауларында (47 сөз), «тазалық сақтауға» қатысты (37 сөз), «ауру атауларына» қатысты (72 атау сөз), адамның ұйқысына (18 атау), сыртқы түр-келбетіне қатысты

39 атау қамтылған. Сонымен, «адам тіршілік иесі ретінде» тақырыпшасы бойынша барлығы 358 атау қарастырылған.

Екінші кезекте алынып отырған «Адам сезетін, ойлайтын, сөйлейтін тіршілік иесі ретінде» атты тақырыптағы «жалпы сөздер» [*тын* (1) (зат) дыхание, дух, жизнь, душа: *ойын түбі тын болар* – всякая шутка кончается серьезно; *жан* (зат) (1) 1) душа, жизнь: *қолымның жаны жоқ* – моя рука онемела; 2) человек, люди: *сен қайдан келген жансың?* – ты откуда пришел? 3) присяга: *жан берді, жан ішті* – он присягал т.б.] құрамында 7 атау болса, «сезімдер мен эмоциялар» тобында [*көңіл* (зат) дух, сердце, мысль: *көңіліме алайын* – я это принимаю к сердцу!; *өз көңілін бекітіп* – укрепляя свое сердце; *көңіліме сол бір жері мұң болады!* – это одно есть мучение для моего сердца!; *есірке* (ет) сожалеть: *оның үсті басы жыртылғанын көріп, бек есіркедім* – увидев, как голова его была разбита, я сильно жалел его; *айқайла* (етістік) (айқай+ла) 1) кричать при нападении, с криком напасть на неприятеля; 2) восклицать от удивления *айқай* – удивляться; *қобалжы* (ет) 1) легкое приподнимание, подсакивание на седле во время езды верхом; 2) нерешительное состояние духа, в котором человек то поддается желанию, то от него отказывается] барлығы 77 атау сөз, «ерік» ұғымына қатысты сөздер тобында [*азат* парсы. освобождение *азат берді* – он его освободил; *азат тапты* – он получил свободу; *растық* (зат) (рас+лық) подходящее, верное, истина: *растығы бар кісі* – верный человек; *растығыңды айт!* – говори правду!; *талап* (зат) араб. желание, стремление, иск, решение: *талап айтты* – он решился, предъявил иск; *таудай талап бергенше, бармақтай бақ берсін!* – вместе того, чтобы дать мне стремление величиной с гору, дай мне счастье величиною с палец! (посл.); *аңса* (2) (ет) 1) иметь страшную жажду; 2) тосковать по чем-либо, сильно желать чего-либо: *Баласын көруге шешесі аңсап келді* – мать сильно тосковала по ребенку; *еріксіз* (ерік+сіз) против своей воли: *еріксіз кеттім* – я ушел против своей воли; *сағын* (ет) 1) думать, подумать, обдумать; 2) скучать, тосковать; *абайла* (ет) быть внимательным, обдумать, осторожно осматриваться: *абайлап сөйле* – говори осторожно!; *сабырлы* (сын) 1) терпеливый; 2) кроткий, кто не спешит в своих поступках, т.б.] 30 атау сөз, «мінез-құлық» ұғымына қатысты [*айып* араб. 1) преступление, недостаток, порок: *бұл сенің айыбың* – это твоя вина, *адасқанның айыбы жоқ, қайта үйірін тапқан соң ашылғанның айыбы жоқ, өзі біліп жапқан соң* – не грешно заблудиться, если, вернувшись, находишь опять свой дом, не грешно быть открытым, когда сам умеешь закрывать; 2) нечестность, подлость, дурное качество: *айыбы жоқ кісі* – добрый, честный человек; 3) пеня за незначительные проступки: *айып салды* – он наложил на него пеню; *солбыр* (сын) вялый, безжизненный человек; *епте* (ет) 1) хитростью, осторожностью достигнуть: *мен оны епте алдым* – я достал его искусством; 2) едва достать, едва в состоянии быть исполнить: *епте жығылмай шықтым* – чуть-чуть я мог выйти не упавши; *айбат* араб. 1) прекрасный, могучий, важный: *бұл айбат болар* – это хорошо будет; *ағаң айбат кісі екен* – твой брат прекрасный человек; 2) сердитый, грозный вид: *айбатты* (айбат-лы): 1) прекрасный, важный, могучий; 2) грозный, сердитый; *әкрең* дерзкий, нахальный: *әкрең кісі* – дерзкий человек; *әкрең болма* – не будь нахальным; *әдеп* 1) вежливость, стыдливость, стыд; 2) послушание; *олақ* неловкий, неспособный *сөзге олақ* – человек, который не умеет говорить; *Мен жазуға олақпын* – я не мастер писать; *өтірік* 1) ложь *өтірік айтпа, шынын айт* – не говори лжи, говори правду! 2) только так, без цели, нарочно: *өтірік айтты* – он говорил только так, болтал; *жасық* (сын) (жасы+қ) 1) измученный, ослабленный, старый, негодный, дурной; 2) неловкий, неразвязный, нерасторопный; *сақ* (сын) 1) чуткий, чуткость: *сақ құлақ* – чуткий; 2) осторожный; 3) внимательный, разумный; *сақ құлақты* – легко понимающий; 4) чувство чести: *о кісі сағымды сындырды* – этот человек обидел меня; *ақылды* умный, благоразумный, *әкем ақылды кісі екен* – отец мой умный человек; *ақылдыға айтса, біледі, ақымаққа айтса, күледі* – если говоришь умному, он понимает; если говоришь дураку, он смеется; *ақылды дұшпан тентек достан артық* – умный враг лучше глупого друга; *аңсыздық* (аңсыз+лық) неосторожность, необдуманность: *сен оны аңсыздықтан айттың* – ты так говорил по неопытности; *өр* (2) громко говорящий, грубый в разговоре; человек, который при спорах не дает себя победить; *намыс* (зат) парсы. 1) слава, честь, репутация: *намысыңды берме!* – не поддавайся! 2) стыд, срам: *қоянды қамыс өлтірер, ерді намыс өлтірер* – зайца убивает камыш, мужа стыд; *пысық* (сын) (пысы+қ) 1) крепкий, сильный;

2) дельный, годный, хитрый, проворный, расторопный; *тентек* (зат) 1) сумасбродный, глупый: *тентектің ақылы түстен кейін келеді* – ум у сумасбродного является после обеда; 2) виноватый: *кім тентек болды?* – кто остался виноватым?; *малсақ* (сын) (мал+сақ) 1) любящий скот, стремящийся к богатству; 2) хорошо ухаживающий за скотом; *шыдам* (зат) (шыда+м) 1) сила, достаточная что-нибудь выдержать; 2) терпение, т.б.] атаулар саны 225 болды. «Адам ойлайтын тіршілік иесі ретінде» тақырыпшасы бөлігінде [ақыл 1) ум, разум, умственное дарование: *бұл іске ақылың жетпес* – твоего ума не хватит для этого; *ақылың болса сатып ал* – если ты умен, то купи это; *ақылы басынан шықты, ақылынан айрылды* – он потерял разум; 2) совет: *ақыл алды* – принимал совет; *ақыл сұрады* – он просил совета; *ақыл табайын* – я найду совет; *ақыл аста, қайрат жаста, асыл таста* – совет на пир, сила в молодости, ценность в камнях; *қалаға барғаннан үш күнге дейін ақыл сұрама* – кто побывал в городе, у того не спрашивай совета; *ес* (1) память, ум: *есі жоқ кісі* – человек, который имеет слабую память; *еске салды* – он вспомнил; *мен есімнен айрылдым* – я потерял память; *ойла* (ет) (ой+ла) думать, обдумать, размышлять, выдумать: *ойлап шығарды* – он вспомнил, выдумал; *не ойлап тұрасың?* – что ты задумался? *еш адам хан қызы деп ойламайды* – никто не думал, что она дочь царя; *дана* (сын) 1) ум, сообразительность; 2) сведущий, умный: *дана адам* – умный человек; *білгір* (сын) 1) кто лечит народными средствами; 2) астролог; т.б.] 57 сөз қамтылған болса, «Адам ойлайтын тіршілік иесі ретінде» тақырыпшасы бойынша 36 сөз кездеседі.

«Адам сөйлейтін тіршілік иесі ретінде» тақырыпшасы аясында [ләппәй (одағай) что? что ты говоришь? что угодно? Говори, я слушаю! (обращаясь вежливо к старшему); *сөз* (зат) слово, речь; *жел сөз* – импровизированные песни; *үнде* (ет) (үн+ле) подавать голос, говорить: *үндемей кірді* – он вошел, не говоря ни слова; *қақса* (ет) говорить без перерыва, постоянно плакать, изнывать, болтать; *қышқыр* (ет) 1) кричать, громко говорить; 2) звать, приглашать; *тайсалда* (ет) отклоняться, отказываться от своего слова, уклончиво говорить; *тілдес* (ет) (тіл+де+с) поговорить с кем: *тілдесіп отырды* – они сидели и разговаривали; *даула* (ет) (дау+ла) искать на кого в суде: *даулап алдым* – я оттягал что тяжбою; *жаңғырықтыр* (ет) 1) снова начать дело, не довольствуясь прежним решением; 2) громко говорит, так чтобы все слышали; *суылдат* (ет) (суылда+т) шуметь, произвести шум: *өтірікті суылдатып* – высказывая ложь; *шыңқылда* (ет) 1) издавать высокий, тонкий звук; 2) звенеть в ушах; 3) громко говорить; *безекте* (ет) (безек+ле) 1) горячиться, взволнованно говорить; 2) отклонять, отрицать; *быдық* (сын) с трудом говорящий, заикающийся, останавливающийся постоянно в разговоре; *қосаметқайла* (ет) (қосаметқай+ла) вмешиваться в разговор или какое-либо дело т.б.] да адам баласының сөйлеу қабілетіне тән іс-қимылды, үдерісті білдіретін 134 сөз жинақталған екен. Біздің байқауымызша, «адам» ұғымына қатысы айқын байқалып тұрған сөздік бірліктердің жалпы саны 920-дан асты. Ескерілмей қалған бірліктердің де баршылық екендігін ескере отырып, қазақ тілі лексикасы аясында «адам» ұғымы бойынша, кем дегенде, бір мыңға таяу атау сөздің қамтылып отырғандығын шамалауға болады. Бұл аз ба, көп пе?! Әрине, аз емес. Жалпытүркілік сөздікке алынған бас-аяғы сегіз мыңдай қазақ сөздерінің ішінде олардың бір мыңдайы таза адамға қатысты атау болғандығы таң-тамаша қалдырады. Қандай қорытынды шығаруға болады?! Ең алдымен, В.В. Радловтың тілтанушы, елтанушы, мәдениеттанушы ғалым ретіндегі қабілетінің аса жоғары екендігіне, зерттеушілік әлеуетінің қаншалықты зор екендігіне таң қалмасқа болмайды. Оның Қазақстанға жасаған экспедициялары, іссапарлары кезінде қазақ елінің тіл байлығы қаншалықты біліктілікпен зерделендігі анық, айқын білініп отыр.

«Қоғам» ұғымына қатысты осы жүйеге сәйкес мемлекеттік рәміздерге, ел басқару ісіне, отан қорғауға, қаржы-қаражатқа, әлеуметтік топтарға, киім-кешек, үй-жай, рухани-мәдениетке қатысты атаулардың қамтылуы абзал болмақ. Қоғамдық қызмет атаулары, кәсіп атаулары т.б. қоғамдық лексика атаулы осы макротопқа енгізілді. Біз осы мақаламызда солардың бірнешеуін қарастырамыз.

Қазақ қоғамында ұшырасатын түрлі таптар мен топтардың өкілдерін атаушы сөздер мен алуан түрлі қызмет атауларын білдіретін сөздік бірліктер сөздікте мол: *ақ сүйек* – дворянство, султан; *ақ патша* – русский царь; *орус төрә* русский чиновник; *орус казак төрөсу* – казачий офицер; *аға төрө* – старший уездный султан; *төрөлік* (зат) (төрә+лік) дворянство, достоинство

султана: *төрөлүккә цеткән (мінгән)* – человек, достигший выдающегося положения; *төлеңгіт* (зат) крепостные для служения султану; *жарлы* (сын) бедный; *жартыбас* (сын) (жарты+бас) каторжник, разбойник; *жақыбай* (сын) жарлы-жақыбай: бедняк; *жатақ* (зат) (жат+ақ) 1) оседлый; *алым* (2) араб. ученый, *әкім* араб. начальник: *бас әкімдер* – высшее начальство, *жарғышы* (зат) человек, умеющий уничтожать колдовство; *жазушы* (зат) – пишущий; *жансыз* (сын) (жан+сыз) 2) шпион; *жайдары* (сын) бухарский киргиз – торговец; *жайшы* (зат) умеющий заговорить погоду; *жауырынышы* (зат) – жауырынышы: предсказатель по лопатке; *жаушы* (зат) посредник; *жыршы* (зат) (жыр+чы) певец; *жылқышы* (зат) 1) пастух лошадей; *жүкші* (зат) (жүк+чі) извозчик, сопровождающий воз; *жұлдышы* (зат) – предсказатель по звездам; *жұмышы* (*жұмышышы*) (зат) (жұмыс+шы) имеющий поручение, чиновник, служащий; *жалшы* (зат) – наемный рабочий; *жәрдемші* (зат) (жәрдем+ші) помощник; *саудагер* (зат) – торговец; *пийімпаз* (сын) занимающийся легчением, холощением скота; *арбашы* – извозчик; *атқышы* – стрелок, *атқышыл* (ат+қы+шыл) человек, любящий, умеющий стрелять, часто стреляющий, *аспазы* (ашпаз+чы) повар, *егінші* пахарь, рабочий на пашнях: *бұл ауыл емес, егіншілердің үйлері* – это не ауыл, а просто юрты пахарей, *елші* посланник, вестник: *ханнан елші келді* – от хана пришел посланник, *етікші* – етікчі, *әскер* 2) воин: *әскер басы* – командующий войсками; *емші* врач, *өнербет* парсы. художник, ремесленник, *өлеңші* (өлең+чі) певец, *ысшы* (ыс+чы) умеющий коптить кожу, *ісепшік* человек, предсказывающий погоду, *іші* дубильщик, *указнай* орыс. указный мулла, *ұлаушы* подводчик, ящик или сопровождающий подводы, *ұста* (1) 1) ремесленник 2) кузнец; *уәзір* араб. везир: *бір хан болды, ханның уәзірі болды* – жил царь и у него был везир; *қарауылышы* (зат) – қарауылышы, *қатшы* (зат) (хатшы) – писарь, *қазанышы* (зат) – поварь, *қазы* (зат) (2) 1) судья: *кедейдің қазысын жеген ұры қазы болмайды* – не быть тому судьей, кто воровал у бедняка его колбасу; 2) заседатели уездного правления (дувана), *қосшы* (зат) (қос+шы) прислуга во время путешествия; *қобышы* (зат) (қобыз+шы) – скрипач, *қырқушы* (зат) (қырқу+шы) стригущий; *құланышы* (зат) певец, музыкант; *құмалақышы* (зат) (құмалақ+шы) прорицатель, знахарь, *көпес* (зат) орыс. купец; *көмірші* (зат) – истопник; *кіндік шеше* – повивальная бабка; *кіреші* (зат) едущий с караваном, с обозом; *қызметкер* (зат) (кізметкер) служащий, слуга; *нанышы* (зат) (нан+чы) торговец хлеба, хлебопек; *назыр* (зат) араб. 1) смотрящий, взглянувший; 2) смотритель; *нөгөр* (зат) служитель: *нөгөрұ аскалы кетті* – его пошли варить пищу; *лау* (зат) подвода; *лаушы* (зат) – лаучы; подвозчик; *тасушы* (зат) перевозчик: *сұ тасушы* – водовоз; *тәптәші* (зат) (тәптәш+чі) следователь; *темірші* (зат) – тәмірчі; кузнец; *тілмаш* (зат) – тілмач; переводчик; *тыңшы* (зат) 1) подслушивающий, шпион; 2) свидетель, присяжный; *тігуші* (тігу+ші) (зат) портной, швея: *ки(і)м тігуші* – портной; *тігуші катын* – швея; *тіркеуші* (ет) (тірке+у+чі) записывающий в книгу; *дәргер* (зат) врач.

Келтірілген мамандық атаулары сол кезеңдегі, яғни XIX ғасырдағы қазақ елінде орын алған кәсіп түрлерінен де хабар береді. Байқалып отырғандай, бұрыннан келе жатқан дәстүрлі атаулармен қоса Ресей империясының бодандығына кірумен байланысты жаңадан пайда болған, калька жолымен аударылып алынған *ақ патша*, *орус төрә*, *орус казак төрөсү*, *аға төрө* тәрізді лауазым атауларының, сондай-ақ, орысшадан қазақ тіліне бейімделіп алынған *указнай*, *көпес* сияқты жаңа мамандық атауларының пайда болғандығы айғақталып отыр.

XIX ғасырда қазақ елі негізінен үш түрлі шекаралық аймақта сауда ісін жүргізіп келді. Оның бірі – қазақ даласының оңтүстігінде бұрыннан бері орын алып келген отырықшы Қоқан, Хиуа, ежелгі Хорезм жұртымен арада болатын сауда-саттық болса, екіншісі – Құлжа жақтағы Қытай елімен көршілес отырған қазақтардың жүргізетін алыс-берісі еді. Үшінші кезекте, қазақ жерінің Ресейге толықтай қосылуымен байланысты, Ресеймен шекаралас аймақтарда сауда-саттық мәселесі ерекше жанданып, жақсы жолға қойылды. «Қоянды» жәрмеңкесі тәрізді ірі сауда орталықтары пайда болды. Осындай жағдайдың салдары ретінде қаржы-қаражатқа, сауда-саттыққа байланысты ұғым атауларының бұрынғыдан да дами түскендігінен байқауға болады: *айрт* (ет) разменять: *акча айыртты* – он разменял деньги на мелкую монету; *өлгей* (өлу+кей) китайская ямба (ценностью в сто рублей – 50 овец): *күміс жамбы* – құйма күміс; *өсім* (өс+м) 1) рост, приплод: *малымның өсімі жоқ* – скот мой не прибавляется; 2) проценты: *ақшаңның өсімі көп пе?* – много ли процентов дает твой капитал?; *өсімді* (өсім+лі) что вырастает, увеличивается,

что дает проценты: *өсімді ақша* – деньги, выданные на проценты, процентные бумаги; *қарыз* (зат) араб. долг, заем: *қарызға алды* – он делал долги, он взял в долг; *көтерме* (сын) (көтер+ме) комиссионерская торговля киргизов, берущих у купцов товар, чтобы его продавать в степи; *кіре* (2) (зат) караван, обоз; *айрбас* (айр-бас) меновая торговля: *айрбас қылды* – он менял; *айлық* 1) продолжение месяца; 2) месячное жалование, месячный провиант; *ақша* 2) деньги: *қағаз ақша*, *қар ақша* – медные деньги, *күміс ақша* – серебрянные деньги; *алым* 1) подать, пошлина, подушный, кибиточный сбор; 2) взятка *қарыз* (зат) араб. долг; *нарк* (зат) рыночная цена, установленная или утвержденная правительством; *нарка* (зат) парсы. цена; *таразы* (зат) весы: *таразыға салып тартты* – он взвесил; *таразының көзү* – чашка весов; *төліу* (зат) (төлі+у) взыскание, плата; *тиын* (*тыйын*) (зат) 2) копейка: *бес тиын* – пять копеек; *т(ү)сұм* (зат) (түс+м) выручка, заработок; *дылда* = *dilla* (зат) бухарская золотая монета; *сауда* (1) (зат) торговля, торговое дело; *сат* (ет) продавать, торговать; *сатып аларға* – купить; *сом* (зат) 2) рубль (монетою); *сома* (зат) орыс. сумма, торговый оборот; *сомалы* (сын) (сома+лы) имеющий хороший торговый оборот; *сомдық* (зат) (сом+лық) имеющий ценность одного рубля; *жарна* (зат) прибавка к цене вещами; *жарнақ* (зат) – жарна; *жарына* (зат) пай, участок; *пайда* (зат) польза, проценты; *пайдалы* (сын) (пайда+лы) выгодный; *бақыр* (1) (зат) 1) в документах из Турфана маленькая монетная единица; 2) медь; *жал* (2) (зат) заработок: *ағам жалға кетті* – мой старший брат нанялся в работники; *жалда* (2) (ет) (жал+ла) нанимать: *бір кісіні жалдап алды* – он нанял человека; *шығыс* (зат) восход, источник; *шығым* (зат) (шық+м) 1) то, что выходит, расход; 2) подать, пошлины; *шығымды* (сын) (шығым+лы) 1) щедрый; 2) много расходующий.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан адамның белгілі бір іске жалдануы, кіре тарту, ақшаны өсімге беру, қарызға алу, тауар айырбас қылу, тауарды көтерме сауда бойынша көптеп алып, біртіндеп сатып өткізу тәрізді саудагерлік жолдары мен әдіс-тәсілдерінің бұрынғы көшпелі қазақ қоғамының тіршілігіне кеңінен ене бастағаны айқын байқалады.

В.В. Радлов сөздігіндегі адам баласының күнделікті тіршілігіне аса қажетті лексика тобының – киім-кешек, мата атауларының ерекше мол қамтылғандығын байқауға болады: *ату* (1) татарские ичиги; *атулы* (ату+лы) обутий в ичиги; *астар* парсы. 1) подкладка; *етік* сапоги с твердыми подошвами к каблукам; *орал-шек* (ора+л+пек) вышитый головной платок; *орамал* парсы. платок, пеленка: *мойын орамалы* – головной платок; *бет орамалы* – полотенца; *орамал жасыру* – киргизская игра; *осы орамалға салып берейін* – я хочу его завернуть в этот платок; *өкше* каблук, пятка; *ылтан* = *ұлтан* подошва; *ылтарақ* = *ұлтарақ* стелька из травы, которую вкладывают в сапог; *киіз ұлтарақ* – стелька из войлока; *ыз* (ет) сшивать: *ызған бау* – тесьма из полосы материи; *ышқыр* верхний край брюк: *ышқыр бау* – гачник; *ішік* (іш+к) шуба с верхом; *уақа* (оқа) – серебрянный или золотой галунь; *уқала* (1) (ет) (уқа+ла) 1) обшить позументом; 2) вышивать серебром или золотом; *қалат* (зат) – халат; *қалтақ* (зат) 1) род шапок: а) женский головной убор; б) шапки из войлока, которые носят теперь только башкирцы; У киргизов – древние островерхие шапки с выгнутыми полями; 2) крышка, покрывка, которая надевается на что-нибудь: крышка самовара; *қаса* (2) (зат) какая-то материя; *қаптал* (зат) (1) 1) длинный халат с отложным воротником; 2) почетный кафтан; *қамқа* (зат) камка, китайская шелковая материя; *қыл қамқа* – лучший сорт камки; *қойқын* (зат) концевая китайка (материя): *қойқын шыт* – набивная китайка; *қырмызы* (сын) красный, алый: *қырмызы жібек* – малиновый шелк; *қырмызы мақпал* – малиновый бархат; *қылқа* (зат) шуба шерстью вверх; *құрама* (зат) одеяло, сшитое из лоскутьев; *құлақша* (зат) шапка с наушниками; *құлпа* (зат) какая-то шелковая материя; *кенеп* (зат) лен, холст; *кендір* (зат) конопля, пеньковая ткань; *торқа кендір* – лен; *кебін* (зат) араб. холст, в который завертывают мертвых, саван; *кебіс* (зат) галоша: *шартылдақ кебіс* – род туфель; *көйлек* (зат) рубаха: *өзіңнен бір көйлек бұрын тоздырғаннан сұра!* – спрашивай совета у того, кто раньше тебя износил рубаху (у старшего) (посл.); *керте* (зат) стеганный женский халат из бумажной материи; *көпте* (зат) шерстяной ваточный кафтан; *кіім* (зат) (кім) одежда, платье; *кімешек* (кімшек) (зат) головной убор старых женщин (по Будагову: головной убор уральских татарок); *күйе* (1) (зат) стеганный халат, надеваемый сверх рубахи; *күндік* (2) (зат) 1) платок на голове, который носят женщины; 2) вуаль; *күмү* (зат) кафтан, подбитый овечьей шерстью; *насар* (зат) какая-то материя; *тай-тәрә* (зат) (тай+тәрә) кожан из жеребьячьей кожи, шаровары, сшитые

из кожи; *саускандың терәсінән таі-тәрәсін кылып* – он сшил кожан из кожи сорок; *теітәрә* (зат) (таі+тәрә) шуба шерстью наружу; *така* (2) (ет) каблук: *така салды* – он прикрепил каблук; *такыја* = *такја* (зат) ермолка, тюбетейка; *тана* (1) (зат) всякая плоская пуговица (перламутровая, стеклянная, фарфоровая); *таж* (зат) парсы. венец; *тамакиа* (зат) (тамак+ша) ожерелье, нашивка на груди рубах у девиц; тамбал (зат) подштанники; *melägäi* (зат) кокандская шляпа; *melnäk* (зат) татарская тюбетейка; *тептәк* (зат) материя вроде сарпинки; *тепши* (зат) тесьма, пришитая к платьям для завязывания; *тон* (зат) 1) верхняя одежда; 2) шуба; *торка* (зат) шелк, шелковая материя; *торбун* (зат) – торка; *төстік* (зат) (төс+лік) 3) нагрудник на женской рубашке; *тымақ* (зат) – тұмақ; *тұмақ* (зат) зимняя шапка, малахай; *тұмө* = *тұмә* (зат) пуговица; *тұлқу бөрүк* – лисья шапка; *тұлқу ішік* – лисий мех; *далбаі* (зат) треух из сукна; *далымбұ* (зат) китайская материя; *дамбал* (зат) мужские портки; *дәңмәнт* (зат) кушак из бархата с серебрянными пряжками и другими украшениями; *дәмсә* (зат) какая-то шелковая материя; *дұлға* (зат) шлем; *байпақ* (зат) войлочные чулки, валеные сапоги; *жайдары* (сын): *жайдары шыт* – бухарский ситец; *жағалбай* (зат) женские портки, на которые надевают шаровары; *жаулық* (зат) платок, белый головной платок, который носят замужние женщины; *жарғақ* (сын) выделанная шкура без волос: *жарғақ тон* – кожан; *жақа* (жаға) (зат) 1) воротник; *жамлашы* (зат) ецанча, бурка; *сарнай* (зат) почетное платье: *сарнай жапты* – он дал ему почетное платье; *шекпен* (зат) ткань из верблюжьей шерсти; *шалбар* (зат) широкие брюки, шаровары; *шапан* (зат) верхнее платье, кафтан; *шашақ* (зат) кисточка, бахрома; *шарқат* (зат) красная шелковая шаль, шарф; *шоқыма* (зат) парши, не сплошные, а рассеянные; *шылауыш* (зат) верхний головной платок; *шыт* (зат) 1) ситец; 2) плотный (о материи); *шіден* (зат) верхнее платье, халат, стеганный на вате; *шұлық* (зат) 1) шарф; 2) шулок; *шұлғау* (зат) (шұлға+у) онуни, портянки; *шүперек* (зат) лоскутье, тряпка; *сеңсең* (зат) мерлушка, шкура шестимесячного ягненка; *жейде* (зат) – жейдем; *жейдем* (зат) рубаха, спереди открытая; *бау* (зат) веревка; *зер* (зат) позумент, галунь; *жібек* (зат) шелк, шелковая материя: *жібек шапан* – шелковый халат; *желек* (зат) покрывало у молдушек; *жалбағай* (сын) суконный башлык (от жара, пыли, дождя и сырости); *жадағай* (зат) один халат на рубах; *жақа* (жаға) (зат) 1) воротник; *жалгантыс* (зат) суконный башлык; *жатақ* (зат) (жат+ақ) 3) шапочка, надеваемый под верхней шапкой; тюбетейка; *сонпа* (зат) теплая шапка татарского покроя.

В.В. Радлов сөздігінде берілген ХІХ ғасырдағы мата атауларына көз салсақ: *саңкой* – даба, бумажный материал; *манат* – красное сукно, тептек: *Ертіске қала салды манат тоғай* – на Иртыше устроили город, как лес из красного сукна; *койкун* (зат) концевая китайка (материя): *қойқын шыт* – набивная китайка; *камка* (зат) камка, китайская шелковая материя; *қыл қамқа* – лучший сорт камки; *барша* (1) (зат) старинная материя; *бөз* (1) (зат) бумажная материя; *балқы/былқы* – полущелк: *балқы барша* – полущелковая материя; *маут* (зат) высший сорт сукна, кастор; *мәулүм* (зат) какая-то материя; *далымбұ* (зат) китайская материя; *жібек* (зат) шелк, шелковая материя; *жібек шапан* – шелковый халат; *мақпал* (зат) араб. плющ, бархат: *қара мақпал* – черный плющ; *каса* (2) (зат) какая-то материя; *насар* (зат) какая-то материя; *бойяк* – голубая бухарская даба; *шыт* (зат) 1) ситец; *жібек* (зат) шелк, шелковая материя; *жібек шапан* – шелковый халат; *бүлкүн* – (зат) какая-то шелковая материя; *былқы* (2) (зат) полущелк; *борлат* (зат) низкий сорт каленкора, красного кумача; *құлпа* (зат) какая-то шелковая материя; *кендір* (зат) конопля, пеньковая ткань; *торқа кендір* – лен; *тептәк* (зат) материя вроде сарпинки; *торка* (зат) шелк, шелковая материя; *торбун* (зат) – торка; *дәмсә* (зат) какая-то шелковая материя; *жайдары шыт* – бухарский ситец; *шоқыма* (зат) парши, не сплошные, а рассеянные.

Саңкой деп қытайдың жұқа қағаз негізді ақ түсті матасын айтқан екен. Қазіргі кезде *дабы* атауымен белгілі (Хинаят, Сужикова, 2007). Бұрынғы атауын кездестіре алмадық. *Манат* – қызыл түсті майда түкті биязы жүн мата. Қазіргі кезде де *манат* (қызыл түсті болуына байланысты) және *тептік* атауларымен белгілі. *Манат* – қызыл барқыт тәрізді сырткімдік бағалы шұғаның атауы. Матаның *қойқын*, *қойқын шыт* атаулары да қазіргі кезде кездеседі. В.Радлов бұл матаның қытайдан шығатынын ескертіп отыр. Алайда 1897 жылғы қазақша-орысша сөздікте «бөз койкун – московская бязь» деген дерек кездеседі (Киргизско-русский словарь, 1897). Демек, бұл бөз матаның орыстарда да бар болғаны айқын. В.Радлов бойынша,

қамқа – қытайдың жібек матасы екен, соның ішінде *қыл қамқа* – қытай жібегінің ең жоғары сорты. Қазірде де бар атау: *қамқа* – алтындатқан не күмістеткен зерделі жіптен тоқылған жібек мата. *Барша* атауы қазіргі тіліміздегі «парша»-ны білдіреді. *Балқы барша (былқы барша)* – жартылай жібек, аралас барша материал. В.Радлов сөздігінде берілген *былқын* да осы *былқы* атауының бір варианты деп ойлаймыз. *Бөз (бязь)* – қазіргі қазақ тілінде кеңінен қолданылатын атау. *Мауыт* немесе *мауыты* – қазіргі кезде де бар мата. Ол – оң жағы майда түкті келген қалың мата, шұғаның бір түрі. *Мақпал* қазіргі кезде де кең таралған мата атауы. Қазіргі деректер бойынша, *мақпал* – тығыз тоқылған, жұмсақ, түкті барқыттың бір түрі. В.Радлов *қаса* атауында оның қандай материал екендігін көрсетпеген. Біз, өз тарапымыздан, қазіргі кездегі қазақ тіліндегі жергілікті айтылымдарда *аққаса*, *ақкірт* түрінде айтылып жүрген материал осы *қаса* деген ойдамыз. *Насар* – жібек кездеме материалдың бір түрі. Қазір де бар атау. *Бояқ* – бұл да бар атау, көк түсті кездеменің бір түрі. *Шыт пен жібек* – қазіргі лексиконда бар атау. *Борлат* – «мақта негізде жасалған қырмызы түсті жұқа мата». XIX ғасырда Қазан қаласында фабрикаларда шығарылған мата түрі. Қазіргі лексиконда бар атау. *Құлты* атауы да жібек матаның бір түрі қазіргі лексиконда ұшырасады. *Кендір* де қазіргі кезде белгілі. *Тептік* те қазір бар атау. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде: «Тептік» – 1. Мақтадан не зығырдан тоқылған мата, 2. «Жол-жол болып келген мата», *құлты* – «кездеменің бір түрі» сияқты бұрынғы атаулардың қазіргі тілімізде шыңында да бар екендігін айғақтайтын мысалдар молшылық. Бұлардың көпшілігі «Қазақ тілінің аймақтық лексикасы» атты еңбекте аталған (Сарыбаев, Нақысбеков, 1989). Қазақ тілінің өткен ғасырлардағы ескі сөздіктері *торқа* сөзіне – «ең қымбат жібек мата», *торғын* – қымбат бағалы жібек матаның бір түрі; *манат* сөзіне «барқыт тәрізді сырт киімдік бағалы шұға» тәрізді анықтамалар ұсынады. Сөз болған киім және мата атаулары қазіргі тілде бар. *Мәулім*, *далымбу*, *дімсе* атауларын мата атаулары бойынша деректерден кездестіре алмадық. Парша материалының түрлері көп. *Шоқыма* осы материалдың бір түрінің жергілікті қолданыстағы берілісі болуы мүмкін.

Осы сөздікте келтірілген мата атауларына қатысты айтарымыз: өткен ғасырлардағы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде болған, қолданыс тапқан мата атауларын осы саланың мамандарын қатыстыра отырып, қазіргі кезде қолданылып жүрген атауларымен салыстырып, осы мәселені жан-жақты зерделей отырып, олардың ішіндегі қазіргі күн қажетіне жарайтындарын тарихи қолданым ретінде қайта жаңғыртуға болатын тәрізді.

Біздің ата-бабаларымыз XIX ғасырда киген, тұтыған киім-кешек атаулары туралы қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде жарық көрген өзге де басылымдар, сөздіктерде анық айғақтар баршылық. Мәселен, 1861 жылғы Н.И. Ильминский материалдарында: «Жейде – рубаха старинного киргизского покроя. Это бязевый халат с воротом шалью, на правой стороне завязывается шнурками. Теперь носят только старики» деген деректі оқимыз (Ильминский, 1861). Осындай тарихи тілдік жазбалардағы деректерді пайдалана отырып, жоғарыда келтірілген *қаптал*, *құлақша*, *керте*, *күндік*, *күме*, *тайтері*, *тана*, *далбай*, *деңмент*, *жағалбай*, *шарқат*, *шылауыш*, *жейде (жейдем)*, *жалбағай*, *жалғантыс*, *жатақ* тәрізді тарихи атаулардың қолданымын жаңғырту қажет.

Лексика – тілдің өзгеріске ең бейім саласы. Сондықтан да тіл мен тіл арасындағы лексикалық ауыс-түйістер басқаларына қарағанда көбірек кездеседі. Бірақ кез келген тілдің сөздік құрамына қарайтын болсақ, олардың барлығының бірдей ауысып, өзгере бермейтінін көруге болады. Бұл айтылған сөзге көз жеткізу үшін, қазақ елінің ішкі құрылымдық негіздерін айғақтайтын, қазақы қоғам үшін маңызды тақырыптық топтардың бірі – туыстық атаулар болғандықтан, келесі кезекте сөздіктегі осы мәселенің лексикографиялану дәрежесін қарастырып көрелік: *ажал* (1) араб. 1) девица; *ажал бала* – незаконнорожденное дитя; 2) дочь; *абысын* – жена старшего брата мужа; *аба* (1) 1) старший брат, дядя; *бір туған аба* – родной брат; *енә, әнәкә: кәін енә* – теща: *шейәң үшүн кәін енәң онда болар қар-қар!* Вместо твоей матери там будет теща, джар, джар! *абаіні* – абаіны; *абаіны (аба-іні)*: родственники, братья *әкәсі бір, шейәсі баска болған абаіны* – братья от одного отца, но от разных матерей *якын абаіны* – близкие родственники; *әні* – младший брат; *еншіләс* (енші+ләш) 1) приемный, который должен получить часть наследства; 2) рабочий, который вырос в доме, не получает особой платы и считается просто членом семейства;

3) побочный сын; *емшектес* (емшек+теш) – молочный брат; *орпақ* (ұрпақ) род, происхождение *отағасы* (от+аға+сы) господин дома, старший в семье; *өкіл*: *өкіл ата* – пожилой человек подружившийся с молодым человеком: *өкіл күйеу* – молодой человек, подружившийся с человеком зрелого возраста и получивший от него подарки; *кайн* (зат) 1) жена родня в отношении к мужу: *кайн ата* – тесть; *кайн ана* – теща; *кайн аға* – старший брат жены, дядя жены; *кайн іні* – младший брат жены; *кайн мұртұ* – родственник аул жены; 2) родства мужа в отношении к жене (это значение развилось только впоследствии) *әкәмай дәп мылама*, *баібус қыздар*, *қар-қар*, *әкәң үшүн кайн атаң онда болар қар-қар!* Не говорите: о, мой отец! бедные девицы, там будет на место отца свекорь; *әкә* 1) отец: *әкә-шеші* – отец и мать, родители; *үлкөн әкә* – дед; *әкәм-әй дәп мылама*, *баібус қыздар қар-қар әкәң үшүн кайн атаң мында болар қар-қар* – говоря «отец мой», не плачьте, бедные девицы, вместо отца здесь, там будет тесть; *арда* 1) семейство, дети: *арда бала* – первый, любимый ребенок; *карындас* (зат) *брат* (карын+даш): *ауру астан*, *дау карындастан* – болезнь происходит от пищи, тяжесть от брата; *карындаш* (зат) брат или сестра (собств. товарищ по животу, соутробник); *калыңдық* (зат) (калың+лык) 1) нареченная невеста; невеста, за которую уже уплачен калым; *калыңдығың бар ма?* – есть ли у тебя уже взрослая дочь, за которую уплачен калым?; *құда* (зат) сват; *құда десті* – они называли друг друга сватами; *жанама құда* – спутник главного свата; *бауыздау құда* – главный сват; *құдаша* (зат) (құда+ша) сестры жены и мужа относительно друг друга; *келін* (зат) невестка, сноха: *қорықпас келін қой басынан қорқады* – и небоязливая невестка боится головы барана (посл.); *келіншек* (зат) невеста; женщина, недавно вышедшая замуж; молодая жена до первых родов; *кемпір* (зат) старуха: *кемпір өлді* – старуха умерла (когда обвенчанные, жених и невеста, должны ложиться спать, то одна старуха извещает их, что все ушли, говоря: «старуха умерла», и за это получает подарок); *кіндіктес* (сын) (кіндік+теш) родственники, братья; *күйеу* (зат) зять, жених, молодой муж; *күйеуге берді* – он выдал замуж; *күндес* (сын) (күндө+ш) соперница (так называются жены одного мужа); *нағашаға* (нағашы+аға) (зат) старший брат по линии матери; *нағашана* (нағашы+ана) (зат) мать матери; *нағашата* (нағашы+ата) (зат) отец матери; *нағашы* (зат) родственники по матери; 82) *немәрә* (зат) внук; *табы* араб. (зат) 2) семейство, приверженцы; 587) *тетә* (сын) следующий; в выражениях: *тетә маған* – следующий за мною; *тетә ағасы* – второе лицо после косағасы; *торпақ* (2) (зат) родня и близкие люди: *торпағым бар (жоқ)* – у меня родственники есть (нет); *төркүн* (зат) отец, родители и все родственники жены, дом отца жены; *катынды төркүнүнө кайтаралмайды* – он не может возвратить жену в дом ее отца; *қаман катын алсаңыз төркүнүнө берәлмай* – если вы возьмете гадкую жену, вы не можете отдать ее назад в дом отца; *токал* (зат) 3) младшая жена (так как она беззащитна против старшей жены): *токал катын* – младшая жена; *токал-ай!* – о ты негодная! *тұқым* (зат) 2) род, семья, вид: *тұқымға қалдырды* – он оставил потомство; *тұбан* (сын) родственник: *тұбаным жоқ* – у меня нет родственников.

Туысқандық атауларды ғылыми зерттеулерде (Диуанова, 2010: 20-30) көрсетілген: а) қандық туысқандық және б) некемен байланысты туысқандық екіге бөліп қарастыратын болсақ, туыстықтың бұл екі түрі де В.В. Радловтың сөздігінде кездесетіндігін байқауға болады. Қандық туысқандыққа байланысты сөздерге: *ата*, *әже*, *ана*, *аға*, *іні*, *сіңлі*, *қарындас*, *немере*, *бөле*, *ағайын*, *нағашаға* (*нағашы+аға*), *нағашана* (*нағашы+ана*), *нағашата* (*нағашы+ата*), *нағашы*, *бауыр*, *жиен*, *жиеншар*, *шеше*, *жұрағат*, *атеке*, *жек-жат*, *отағасы*, *қарындаш* сөздерін жатқызуға болады. Ал некеге байланысты атауларға қатысты *ене*, *абысын*, *жеңгеше*, *қайын*, *қайын аға*, *қайын іні*, *қайын жұрты*, *құда*, *жанама құда*, *бауыздау құда*, *құдаша*, *келіншек*, *күйеу*, *өкіл күйеу*, *ер*, *әйел*, *қатын* т.б сөздерін бөліп көрсетуге болады. Сөздікте тура туыстықты да, жанама туыстықты да білдіретін атаулардың молынан қамтылғанын көруге болады.

Жоғарыда аталған, санамаланған жүйе бойынша, «табиғат» бөлімінде жер және жер бедерінің атаулары, жер-су атаулары, тау-тас жынысының атаулары, жерасты кен байлықтары атаулары, ауа мен су, топыраққа байланысты атаулар, аспан әлеміне тән сөздер, табиғат құбылыстарына, ауа райына байланысты, уақыт пен кеңістікке, жыл мезгілдеріне, жалпы уақыт ұғымына қатысты атаулар, төрт түлік малға байланысты атаулар, жануарлар дүниесіне, атап айтқанда, үй хайуандарына, аңдарға, жабайы хайуанаттарға, жыртқыш аңдарға, құстар мен

балықтарға, ұсақ жәндіктерге, өсімдіктер дүниесіне қатысты атау сөздер қарастырылады.

Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі қазақ тілі бойынша ең мол материал *мал шаруашылығына* байланысты болып келеді. Оның басты себебі түсінікті. Қазақ халқының атам заманнан бергі дәстүрлі шаруашылығы болғандықтан, бұл сала бойынша жинақталған атаулар, сөздік бірліктер де орасан көп-ақ.

ЖЫЛҚЫ: *айғыр* – 1) жеребег; *айғырлы* – имеющий жеребца с жеребцом: *үйір айғырлы ма?* есть ли жеребег в табуне?; *айғыршық* – маленький жеребег; *ат* (2) (барлық диал.) 1) легченый жеребег, мерин; 2) лошадь как единичное существо, верховая лошадь (лошадь как вид, называется жылқы): *арғымақ ат* – средне-азиатская лошадь арабской крови; *жауға мінер ат* – боевая лошадь, *сүріш ат* – лошадь малорослая; тумыш, *қарабайыр ат* – лошадь помес аргамака и киргизской кобылы; *қазақ ат* – лошадь киргизской породы; *ат жусайды* – лошадь, наевший, стоит сонно; *ат шұлғиды* – лошадь мотает головой сверху вниз; *ат тұтты* – он держал лошадь за уздцы (знак почета); *атқа мінгізді* – он посадил его на лошадь, подарил ему лошадь; *атқа мінді* – он сел на лошадь; *салт атпен жүрді* – он едет верхом; *ат қорасы* – конюшня; *ат күтуші* – конюх; *ат аяғын тай басар* – жеребенок будет со временем лошадь; *көлік* (зат) 1) рабочий скот, перевозочные средства (лошади, телеги); 2) породистая лошадь; *көде* (зат) 1) веревка, который привязывают заднюю ногу кобылы к шее, когда ее доят; *күті* (күт+ү) (зат) табун; *тарпан* (сын) 1) дикая лошадь; 2) лошадь, нетерпещая на себя седока; *қысыр* (сын) яловая, неродившая (лошадь, корова); *қысырақ* (зат) табун из молодых кобыл, которая еще не жеребились и к которым припускают жеребца; *тай* (зат) молодая лошадь; *құлын тай* – молодой жеребенок; *құлын* (зат) жеребенок по первому году; *тубур* (2) (зат) лошадь среднего достоинства; *арғымақ* средне-азиатская лошадь арабской крови; *сүріш ат* – лошадь малорослая; тумыш, *қарабайыр ат* – лошадь помес аргамака и киргизской кобылы; *қазақ ат* – лошадь киргизской породы; *тумыш* (зат) (ту+мыш) лошадь, родившаяся от аргамака и киргизской матки; *дөнөн* (сын) четырехлетняя лошадь; *дөнөжүн* (сын) четырехлетняя кобыла; *үйір* 1) куча, толпа, стадо, табун; *бір үйір мал* – все лошади, которые ходят с одним жеребцом; *азбан* жеребег или бык, вылегченный только на пятом или шестом году; *құнан* (зат) трехлетний жеребенок; *тұ* (3) (сын) яловой, не рождающий: *тұ тұ біі* – яловая кобыла; *тебін* (тәп+н) (зат) 1) тебеневка, доставание скотом корма из под снега; 2) оставшая под снегом трава, которую скот может достать; 3) оставшаяся пища; *пішме* (сын) (піш+ме) мерин; *жабағы* (зат) жеребенок в первую по рождении осень; *желі* (зат) натянутая на двух кольях веревка, к которой привязывают жеребят; *жарау* (сын) 1) худошавая, годная для скачек лошадь; 2) слабый, усталый; *жылқы* (зат) – жылқы; *саурық* (зат) жеребенок 4-5 лет, которого предполагается легчить; *байтал* (зат) молодая кобыла, еще не рождавшая; *жайла* (ет) (жай+ла) 2) ездить все лето на одном коне; *жайлауыш* (зат) лошадь, которая все лето была в работе; *жая* (зат) нижняя часть спины, задок у лошади; *жал* (1) (зат) грива, жалы бар мал – жирный скот; *шу* (2) (одағай) восклицание для понукания лошадей; *сақат* (зат) лошадь около девяти лет; *сақа тұғыр* – простая, ломовая лошадь; *мінер жақ* – сторона, с которой садятся на лошадь, левая сторона; *жабы* (сын) 1) дурной, незначительный, негодный, простой; *жал құйрығы қаба деп, жабыдан айғыр салмаңыз!* – не припускайте (в табун) негодного жеребца, потому что грива и хвост его мохнатые! 2) печальный; 3) простая киргизской породы худая лошадь; *жорға* (сын) 1) иноход; 2) иноходец; *саяқ* (зат) жеребцы и мерины, отделенные от табуна; *жетек* (зат) ведомая в поводу лошадь; *сүріс* (зат) маленькая лошадь.

ТҮЙЕ: *тұс* (3) (зат) верблюд одногорбого самца и двугорбый верблюдицы; такие бывают весьма сильными; *қисық төс* – помесь каспака (одногорбного) с двугорбым верблюдом; *айыр өркешті түйе* – верблюд с двумя горбами; *атан* холощенный верблюд; *атан түйе*; *інген* верблюдица, самка верблюда; *нар* (зат) одногорбый верблюд; *нар тұй*; *кара нар* – лучшая порода их; *кызыл нар* – дромедар небольшой, красного цвета; *лök* (зат) одногорбный верблюд; *тайлак* (зат) двухлетний верблюд; *қоспақ* (зат) верблюд от помеси одногорбного (нар) и двугорбного (түйе); *тұй* = *тө*, *тәбә* (зат) верблюд; *ажыр тұй* – двугорбый верблюд; *нар тұй* – одногорбный верблюд; *тұс* (3) (зат) верблюд одногорбого самца и двугорбый верблюдицы; такие бывают весьма сильными; *дөнөншө* (сын) четырехлетний верблюд; *інген* верблюдица, самка верблюда;

тайлак (зат) двухлетний верблюд; *қоспақ* (зат) верблюд от помеси одногорбного (нар) и двугорбного (түйе); *тұё* = *тө*, *тәбә* (зат) верблюд; *ағыр тұё* – двугорбый верблюд; *нар тұё* – одногорбный верблюд; *шуда* (зат) длинная шерсть верблюдов; 1035) *шөгір* (1) (зат) (шөк+р) *күлге шөгір* – помес одногорбного верблюда с двугорбый самкою; 1035) *шөгір* (2) (ет) 1) заставить верблюда стать на колени; 2) случать верблюдов) *жапрық* (сын) жапрық түйе – верблюд с лежащим горбом; *желмая* (сын) очень быстрый и большой одногорбый верблюд; *жетек* (зат) ведомая в поводу верблюд.

СИБР: *дөнөн өгүз* четырехлетний бык; *дөнөжұн сір* – четырехлетняя корова; *азбан* жеребец или бык, вылегченный только на пятом или шестом году; *өгіз* бык: *шешемде ала өгіз бар*, *соны әкеп берейін* – у моей матери есть пестрый бык, я его приведу; *қашар* (сын) (қаш+ар) *қашар сиыр* – двухлетний теленок; *қысыр сиыр* – яловая корова; *таиша* (зат) годовалый теленок; *құнан өгіз* – трехлетний теленок; *теі бузау* – такой теленок; *торнак* (1) (зат) двухлетний теленок; *тұ* (3) (сын) яловой, не рождающий: *тұ сір* – яловая корова; *сиыр* (зат) (сір) корова.

ҚОЙ: *дөнөн қой* – четырехлетний баран; *шалауыз* (сын) *шалауыз қой* – крупный и жирный баран; *ақтылы* (ақ+лы+лы) смешанный с белым цветом: *ақтылы қой* – стадо овец, в котором находится несколько белых овец; *айналыш* (айнал+шық) нижняя часть заднего прохода (т.е. конец прямой кишки и кожа вокруг заднего прохода); *қой* (зат) овца, баран: *құнан қой* – овца по третьей весне; *дөнен қой* – овца по четвертой весне; *қой қоздайды* – «овцы ягнятся», так называется время от конца до середины апреля; *қозы* (зат) 1) годовалый ягненок; 2) ягненок; *қошақан* (зат) (қозы) маленький ягненок; *қошқар* (зат) баран; *отар* (от+ар) 1) пастбище; 2) отдаленное от аула пастбище, *малым отарда* – скот мой находится на пастбище от аула; *текә* (зат) козел: *ор текә* – сайгак; *Текә каласы* – город Уральск; *құнан қой* – трехлетний ягненок; *теі қозы* – такой ягненок; *тоқты* (зат) ягненок в конце первого года; *тұсақ* (зат) ягненок со второй весны (по рождению); *толарсак* (зат) косточка на задних ногах скота (соединяющаяся с асықты жілік): *бір толарсак, бір тобук санда полұр ңар-ңар!* – один толарсак и одна коленная чашка находятся на ноге джар-джар! *Толарсак ңеп өскөн* – он вырос в нужде; (так как толарсак считается самым плохим куском и никогда не подается гостям); *қотан* (1) (зат) хлев для скота; 2) огороженное место вблизи аула, куда на ночь загоняют овец; *шалауыз* (сын) *шалауыз қой* – крупный и жирный баран; *жабаға* (зат) овечья шерсть, состриженная весной (очень грубая); *жабағының биті ащы*, *жаман кісінің сөзі ащы* – вши в джабаге так же кусают, как слова дурного человека; *сарық* (2) (зат) русская овца; *саулық* (зат) овца; *сек* (2) (зат) (ісек) баран по второму году.

ЕШКІ: *ешкі* – коза, *ылақ* – лақ козленок, однолетняя козуля; *лақ* (зат) козленок; *лак* = *улак* (зат) козленок; *туша* (зат) коза со второй весны от рождения; *шыбыш* (зат) годовалый козленок; *серке* (зат) козленок по второму году.

Жиі ұшырасатын мал аурулары бойынша негізгі атаулардың бәрі де В.В. Радлов сөздігінде кездеседі. Түйе аурулары: *ақ шелек* – болезнь верблюда; *оқыра шуда* – черви, заводящиеся под кожей у скота. Жылқы аурулары: *ақ бас* – болезнь лошадей; *оқыра* – лишай на коне; *оңай* – оңай, оңқа; опухоль на плечах лошади; *қолау* (сын) лошадь, захромавшая, измученная верховой ездой; *көттеу* (зат) болезнь лошади, *талау* (зат) опасная болезнь лошадей; *кара тұінөк* – болезнь у лошадей; *жамалдат* (зат) повальная болезнь, убивающая лошадей, при ней пухнет спина около шеи и около хвоста; *жалқаяқ* (зат) мягкая опухоль; *жалақ* (2) (сын) 2) небольшое больное (стертое, набитое) место на спине лошади. Сиыр аурулары: *ақнас* (ақ+бас) болезнь телят (головная); *алөкпе* – повальная болезнь рогатого скота; *қарасан* (зат) опасная, повальная болезнь коров; *қылау* (зат) болезнь телят; *ноғала* (зат) глазная болезнь телят. Қой түлігінің аурулары: *алаң* 2) болезнь овец; *топалаң* (зат) болезнь овец. Ешкі түлігінің ауруларынан: *кебенек* (зат) какая-то болезнь коз.

Жоғарыда молынан қамтылған мысалдардан қазақ халқы үшін малдың қаншалықты қадірлі екендігі айқын байқалады. Жалпытүркілік сөздіктегі қазақ тілі бойынша берілген барлық материалдың арасында осы мал атауларына байланысты контенттің молдығы ерекше көзге түседі. Соның ішінде, жалпы мал атаулары арасынан ең көп ұшырасатыны – жылқы атаулары екен. Жылқы малына байланысты негізгі лексика құрамында 46 атау беріліп отыр. Екінші

орында түйе малы (23) мен қой (22) атаулары орналасады. Бұлардан кейінгі орында сиыр (12) және ешкі (6) малдарының атаулары. Бұларға қосымша малдың дене құрылысына байланысты атаулар бойынша, ат тұрман құрал атаулары бойынша, сондай-ақ мал ауруларының түрлері бойынша – барлық жағынан алып қарастырсақ та, жылқы малына байланысты лексиканың саналғаннан әлдеқайда көп екендігі бірден көзге түседі. Бүкіл мал атауларының басым бөлігін осы жылқыға байланысты сөздер құрап отыр. Бұл жануарды «қазақ малы» деп тегін атамағандығы осы жерде дәлелденіп отыр. В.В. Радлов «Қазақтардың малдары» атты үлкен көлемді мақала жазғандығы белгілі. Осы мақалада ғалым жылқыны қазақтардың өздерінің «қазақ малы» деп атайтындығын арнайы айтып өтеді (Малбақов, 2015).

Қорытынды

В.В. Радловтың «Түркі тілдер сөздігін жасау тәжірибесі» еңбегінің қазақ лексикасын зерттеудегі орны ерекше. Бұл еңбекті М.Қашғаридің сөздігінен кейінгі үлкен көлемді сөздік болып табылады десек, артық айтқандық болмас еді. Қазақ тіл бойынша лексикасында қолданылатын сөздерді зерттей отырып байқағанымыз, ғалым халық тілінде бар атауларды барлық салалар, тақырыптық топтар бойынша мүмкіндігінше толық қамтуға тырысқан. Аталған сөздікті зерттеу барысында қазақ сөздеріне лексикалық топтамалар жасалынды, атап айтқанда, тағам атаулары, тұрмыстық бұйым атаулары, аспан денелері, өсімдік, аң, құс, балық, жәндік, үй жануарларының атаулары, әртүрлі кәсіп иелері атаулары, қазақтың ру атаулары, жер, су атаулары, уақыт, кеңістік өлшемдері, діни атаулар, туыстық атаулар т.б. Ғалымның қолданған сөздерінің байырғы атауларын неологизм ретінде қолданысқа қайта енгізсек, қазақ тілінің қолдану аясы тағы да кеңейіп, тіліміздің мүмкіндігін арттыра түсер едік. Мысалы, сөздікте автор қолданған тек матаға байланысты алынған сөздер сол кездегі атауларымен қайта қолданысқа енгізіліп, күнделікті тұрмыстағы актив сөздер қатарына енсе, қазақ тілінің сөз байлығы арта түседі. Сөздіктегі қазақ сөздерінің тілдік материалдары қазақ тілінің байырғы бай мазмұнын, халықтық қалпын, негізгі сипатты ерекшеліктерін, оның жалпы лингвистикалық табиғатын неғұрлым терең танып білуге мүмкіндік жасайды.

Мақала АР19677715 «В.В. Радлов сөздігі: ХІХ ғ. екінші жартысы мен ХХ ғ. басындағы қазақ сөздерінің лексикографиялануы мен қалыптануы (лексика-семантикалық аспект)» гранттық қаржыландыру бойынша зерттеу шеңберінде жарияланды.

Әдебиеттер

- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. (1984) Индоевропейский язык и индоевропейцы. В двух томах. – Тбилиси, 1984.
- Диуанова Р. (2010) Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың мағыналық құрылымы мен лексикографиялану ерекшеліктері: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2010. – 126 б.
- Ильминский Н.И. (1861) Материалы к изучению киргизского наречия // Ученые записки Казанского ун-та. Кн. 3,4. – Казань, 1861.
- Киргизско-русский словарь (1897). Сост. по материалам Н.И. Ильминского и др. – Оренбург: Б.А. Бреслина, 1897. – 244 с.
- Қайдар Ә. (2009) Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – Т.1. – 784 б.
- Қайдар Ә. (2013а) Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Қоғам. – Алматы: Сардар, 2013. – Т.2. – 728 б.
- Қайдар Ә. (2013б) Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013. – Т.3. – 608 б.
- Қырғыздар (1993) Санжыра, тарих, мұрас, салт. 1-2 том. – Бишкек: Қырғызстан, 1993.
- Малбақов М. (2015) Сөздік және сөзтаным мәселелері. – Алматы, 2015. – 316 б.
- Мусаев С.Ж., Садыкова С.З. (2018) Лексика кыргызского языка в словаре В.В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2018. – №1. – Ч. 2. – С. 345-348.
- Сарыбаев Ш.Ш., Нақысбеков О. (1989) Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. – Алматы, 1989.
- Садыкова С.З., Мусаев С.Ж. (2017) Труд В.В. Радлова «Фонетика северных тюркских языков» и некоторые актуальные проблемы кыргызского языкознания // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2017. – №10 (76). – Ч. 2. – С. 151-155.
- Мамырбек Г. (2023) В.В.Радлов сөздігіндегі лексикографиялық параметрлер // «Қазақстандағы ұлттық жарнама

тілін қалыптастыру және цифрландыру» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2023. – 197-201-бб.

Құлманов С., Бүркітбай Г. (2024) В.В.Радлов сөздігінің лексикалық құрамы: араб, парсы кірме сөздері және олардың қазіргі кездегі терминдену үдерісі // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2024. – №1(72). – 174-191-бб.

Серошевский В.Л. (1896) Якуты. Том 1. – СПб., 1896.

Славянские древности (1995-2012.) Этнолингвистический словарь в пяти томах. – М., 1995-2012.

Хинаят Б., Сужикова А. (2007) Қазақ халқының ұлттық киімдері: Мата түрлері. – Алматы: Алматыкітап, 2007.

References

Gamkrelidze T.V., Ivanov V.V. (1984) Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy [Indo-European language and Indo-Europeans. In two volumes]. – Tbilisi, 1984. (in Russian)

Dıyanova R. (2010) Qazaq tilindegi tıystyq ataýlardyń maǵynalyq qurylymy men leksikografialaný erekshelikleri [Features of the semantic structure and lexicography of related names in the Kazakh language]: diss. ... of Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 2010. – 126 p. (in Kazakh)

Il'minskij N.I. (1861) Materialy k izucheniju kirgizskogo narechija [Materials for the study of the Kyrgyz dialect]. – Scientific notes of the Kazan University. Book 3, 4. – Kazan, 1861. (in Russian)

Kirgizsko-russkij slovar (1897). Sost. po materialam N.I. Il'minskogo i dr. [Kyrgyz-Russian dictionary. Compiled from the materials of N.I. Ilminsky et al.]. – Orenburg: B.A. Breslin, 1897. – 244 p. (in Russian)

Qaidar Á. (2009) Qazaqtar ana tili áleminde (etnolingvistikalıq sózdik). Adam [Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary). Man]. – Almaty: Dyik-Press, 2009. – Vol. 1. – 784 p. (in Kazakh)

Qaidar Á. (2013a) Qazaqtar ana tili áleminde: etnolingvistikalıq sózdik. Qoǵam [Kazakhs in the world of their native language: ethnolinguistic dictionary. Society]. – Almaty: Sardar, 2013. – Vol. 2. – 728 p. (in Kazakh)

Qaidar Á. (2013b) Qazaqtar ana tili áleminde: etnolingvistikalıq sózdik. Tabıǵat [Kazakhs in the world of their native language: ethnolinguistic dictionary. Nature]. – Almaty: Sardar, 2013. – Vol. 3. – 608 p. (in Kazakh)

Qyrǵyrdar (1993) Sanjyra, taryh, mýras, salt. 1-2 tom. [Kyrgyz. genealogy, history, heritage, traditions in 2 volumes]. – Bishkek: Kyrgyzstan, 1993. (in Kazakh)

Malbaqov M. (2015) Sózdik jáne sóztanym máseleleri [Problems of vocabulary and vocabulary]. – Almaty, 2015. – 316 p. (in Kazakh)

Musaev S.Zh., Sadykova S.Z. (2018) Leksika kirgizskogo jazyka v slovare V.V. Radlova «Opyt slovarja tjurkskih narechij» [The vocabulary of the Kyrgyz language in the dictionary of V.V. Radlov "The experience of the dictionary of Turkic dialects"]. – Philological sciences. Questions of theory and practice. – Tambov: Diploma, 2018. – No.1 (74). – Part 2. – P. 345-348. (in Russian)

Sarybaev Sh.Sh., Naqysbekov O. (1989) Qazaq tiliniń aimaqtyq leksikasy [Regional vocabulary of the Kazakh language]. – Almaty, 1989. (in Kazakh)

Sadykova S.Z., Musaev S.Zh. (2017) Trud V.V. Radlova «Fonetika severnyh tjurkskih jazykov» i nekotorye aktual'nye problemy kirgizskogo jazykoznanija [V.V. Radlov's work "Phonetics of the northern Turkic languages" and some actual problems of Kyrgyz linguistics]. – Philological Sciences. Questions of theory and practice. – Tambov: Diploma, 2017. – No.10 (76). – Part 2. – P. 151-155. (in Russian)

Mamyrbek G. (2023) V. Radlov sózdigindegi leksikografialıq parametrler [Lexicographic parameters in the dictionary of V. Radlov]. – Materials of the international scientific and theoretical conference "Formation and digitalization of the national advertising language in Kazakhstan". – Almaty, 2023. – P. 197-201. (in Kazakh)

Qұлманов С., Бүркітбай Г. (2024) В.В.Радлов сөздігінің лексикалық құрамы: араб, парсы кірме сөздері және олардың қазіргі кездегі терминдену үдерісі [The lexical composition of the dictionary of V.V. Radlov: Arabic, Persian borrowed words and the process of their modern terminalization]. – Bulletin of the Abylai Khan Kazhf and Altu. Series "Philological Sciences". – 2024. – №1(72). – P. 174-191. (in Kazakh)

Seroshevskij V.L. (1896) Jakuty. Tom 1. [Yakuts. Volume 1.]. – St. Petersburg, 1896. (in Russian)

Slavjanskije drevnosti (1995-2012.) Pod red. N.I. Tolstogo. Jetnolingvisticheskiy slovar' v pjati tomah [Slavic Antiquities. Edited by N.I. Tolstoy. Ethnolinguistic dictionary in five volumes]. – М., 1995-2012. (in Russian)

Хинаят Б., Сýжикова А. (2007) Qazaq halqynyń ulttyq kiimderi: Mата túrleri [National costumes of the Kazakh people: types of fabrics]. – Almaty: Almatykitap, 2007. (in Kazakh)

А.А. Сейітбекова^{1*} , Г.М. Мамырбек¹ 

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: ainurseit@mail.ru

СЕЙФ САРАИДІҢ «ГҮЛИСТАН БИТ-ТҮРКИ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Аңдатпа. Алтын Орда дәуірінде жазылған жазба ескерткіштері тілі түркі халықтарының дүниетанымын, тұрмыс-тіршілігін, болмысын бейнелейтін көркемдеуіш-стильдік құралдарға өте бай. Осыған орай Алтын Орда дәуірінде жазылған Сейф Сараидің «Гүлістан бит-түрки» (бұдан әрі – «Түрікше Гүлістан») жазба ескерткішіндегі фразеологизмдер мен метафораларды қарастыру – тақырыптың өзектілігін көрсетеді. Ескерткіш тіліндегі фразеологизмдер мен метафоралар екі аспекті бойынша талданады: құрылымдық-семантикалық және лингвокогнитивтік талдау. Фразеологизмдер лексика-семантикалық тұрғыдан төрт топқа бөлінеді, олардың қазақ тілімен сабақтастығы талданады. Жазба ескерткіштің сегіз бабы бойынша жинақталған фразеологизмдер мен бейнелі тіркестер сол дәуірдің діни таныммен астасып жатқан халықтың болмысын, таным-түсінігін бейнелейтін «Адам» концептісін құрайды. «Адам» концептісі «Адам – билік», «Адам қанағатшылық», «Адам – тілге сақ болу» лингвокогнитивтік модельдерге бөлініп талданады.

Жұмыс қорытындысының практикалық мәні. «Түрікше Гүлістан» мәтініндегі метафоралар мен фразеологизмдерге берілген лингвистикалық түсіндірмелер Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында Қазақ тілінің ұлттық корпусы аясында әзірленіп жатқан «Тарихи ішкорпусының» ортағасырлық мәтіндердегі тілдік бірліктердің семантикалық белгіленімдерін әзірлеуде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: «Түрікше Гүлістан», Сейф Сараи, жазба ескерткіш, метафора, фразеологизм.

А.А. Сейітбекова^{1*}, Г.М. Мамырбек¹

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: ainurseit@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ПИСЬМЕННОМ ПАМЯТНИКЕ СЕЙФА САРАИ «ГУЛИСТАН БИТ-ТУРКИ»

Аннотация. Язык письменных памятников эпохи Золотой Орды богат такими художественными-стилистическими средствами, как фразеологизмы и метафоры, которые отражают мировоззрение и быт тюркских народов. Поэтому актуальность темы исследования обусловлена ценностью изучения фразеологизмов и метафор, встречающихся в письменном памятнике Сейфа Сараи «Гюлистан бит-турки» (далее – «Түрікше Гүлістан») периода Золотой Орды. В статье анализируются фразеологизмы и метафоры по двум аспектам: структурно-семантический и лингвокогнитивный. Фразеологизмы и метафоры делятся на четыре лексико-семантические группы и анализируется их преемственность с казахским языком. Фразеологизмы и образные выражения, собранные по восьми разделам письменного памятника, образуют концепт «Человек», которые отражают бытие, познание народа. Они переплетаются с религиозным познанием того периода. Концепт «Человек» подразделяется и анализируется по лингвокогнитивным моделям «Человек – власть», «Человек – удовлетворение», «Человек – о пользе немногословности».

Практическая значимость работы. Лингвистические пояснения к метафорам и фразеологизмам в тексте «Түрікше Гүлістан» могут быть использованы в практической разработке семантических метаразметок языковых единиц средневековых текстов исторического подкорпуса. Они разрабатываются в рамках Национального корпуса казахского языка в Институте языкознания им. Ахмета Байтурсынова.

Ключевые слова: «Гүлістан бит-турки», Сейф Сараи, письменный памятник, метафора, фразеологизм.

А.А. Seitbekova^{1*}, G.M. Mamyrbek¹

¹Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: ainurseit@mail.ru

PHRASEOLOGICAL UNITS IN A WRITTEN MONUMENT SAFE SHEDS «GULISTAN BIT-TURKI»

Annotation. The language of written monuments of the Golden Horde era is rich in such artistic and stylistic means

as phraseological units and metaphors that reflect the worldview and way of life of the Turkic peoples. Therefore, the relevance of the research topic is due to the value of studying phraseological units and metaphors found in the written monument of the Sarai Safe «Gulistan bit-Turki» (hereinafter – «Turkshe Gulistan») of the Golden Horde period. The article analyzes phraseological units and metaphors in two aspects: structural-semantic and linguocognitive. Phraseological units and metaphors are divided into four lexical and semantic groups and their continuity with the Kazakh language is analyzed. Phraseological units and figurative expressions, collected in eight sections of the written monument, form the concept of «Man», which reflect the existence and knowledge of the people. They are intertwined with the religious knowledge of that period. The concept of «Man» is subdivided and analyzed according to the linguocognitive models «Man – power», «Man – satisfaction», «Man – about the benefits of laconicism».

The practical significance of the work. Linguistic explanations of metaphors and phraseological units in the text of "Turkshe Gulistan" can be used in the practical development of semantic meta-marks of linguistic units of medieval texts of the historical subcorpus. They are being developed within the framework of the National Corpus of the Kazakh Language at the Institute of Linguistics Akhmet Baitursynov.

Keywords: «Gulistan bit-Turks», Safe Sheds, written monument, metaphor, phraseology.

Кіріспе

Алтын Орда дәуірінде қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер – қазақтың рухани-мәдени жаратылысын, тарихын, тілдік ерекшелігін тануда бірден-бір сүйенетін құнды деректер. Мәдени-танымдық құндылығымен ерекшеленетін Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштерінің бірі – Сейф Сараидің «Түрікше Гүлістаны». Сейф Сараидің бұл туындысы парсы тілінде жазылған Сағди Ширазидің «Гүлістанынан» ортағасырлық түркі тіліне еркін аударылған құнды шығарма. Сейф Сараи сол кезеңдегі түркі жұртының таным-түсінігіне, салт-дәстүріне лайықтап аударған.

1950 жылы түрік ғалымы Феридун Нафиз Узлук Сейф Сараидің «Түрікше Гүлістан» қолжазбасын жариялағаннан бері ескерткіштің тілі жайында бірқатар зерттеулер жасалды (Uzulukun, 1954: 19). Белгілі түркітанушы ғалым Э.Наджиптің аталмыш ескерткіштің тілі бойынша көпжылдық зерттеу нәтижесінде қыпшақ-оғыз әдеби тілінде жазылған шығарма деген қорытындыға келеді (Наджип, 1975: 208). Ескерткіштің негізгі тілі – қыпшақ элементтері болғандықтан, қыпшақ тілінің көркем образдарды сомдауда бейнелі тіркестерді, мақал-мәтелдерді, тұрақты тіркестерді, қанатты сөздерді молынан пайдаланған. Бұндай көркем тілді сөз орамдары сол дәуірдегі түркі халықтарының дүниетанымынан, мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігінен белгілі бір деңгейде көп мағлұмат береді. Тарихи-салыстырмалы зерттеу нәтижесінде қазақ халқының ортағасырдағы түркі халықтарының таным-түсінігімен сабақтастығын айқындауға болады. Осыған байланысты мақаланың мақсаты – «Түрікше Гүлістан» жазба ескерткішіндегі фразеологизмдер мен метафораларды құрылымдық-семантикалық тұрғыдан топтастыру, лингвокогнитивтік модельдерге бөлу, қазіргі қазақ тілімен сабақтастығын айқындау.

Материал және әдістер

Зерттеу барысында XIII–XVII ғғ. Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштер тілін зерттеген Э.Наджип, Б.Сағындықұлы, Р.Сыздық, М.Сабыр, Ә.Ибатов, Х.Ю.Минненгулов, Х.Усманов т.б. түркітанушы ғалымдардың еңбектері, зерттеу жұмысының дереккөзі ретінде Сейф Сараидің «Түрікше Гүлістаны» жазба ескерткішінің 1980 жылы Қазанда басылған Хатиб Усманова мен Зейнап Мақсұтованың авторлығымен жарияланған нұсқасының көшірмелері пайдаланылды (Усманова, Махсудова, 1980: 249).

Жазба ескерткіш тіліндегі фразеологизмдер мен метафораларды өзге ортағасыр жазба ескерткіштермен салыстыруда *тарихи-салыстырмалы әдіс*, қазақ тілімен сабақтастығын зерттегенде *диахронды-синхронды*, *салыстамалы-сипаттамалы*, мәнмәтін талаптарына сай талдауда *семантикалық-контекстік* талдау әдістері пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Ортағасыр жазба ескерткіштер тіліндегі және қазіргі қазақ тіліндегі тұрақты сөз орамдары (мақал, мәтел, қанатты сөздер, фразеологиялық тіркестер) Э.Наджип, Б.Сағындықұлы, Р.Сыздық, Б.Әбілқасымов, М.Сабыр, І.Кеңесбаев, Н.Уәли, Г.Смағұлова т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз болады. Ескерткіштер тіліндегі фразеологизмдердің қазақ тіліне қатыстылығы тұрғысынан белгілі ғалым Р.Сыздық Ясауи тілінде қолданылған көптеген фразеологизмдер сол мағынада және құрылымда, фонетикалық сияқты алмасуларды есептемегенде, қазақ тілінде орын алатынын көрсетуге болатындығын айтады (Сыздық, 2004: 98). Проф. М.Сабыр: «Тұрақты

тіркестердің қалыптасуы – ұзақ үдеріс. Қазіргі қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің дені орта ғасырларда, Алтын Орда дәуірінде қалыптасқан. Халықтың өмір сүрген ортасына көзқарасы, ойлау жүйесі осы фразеологизмдердің түп тамырын жазба ескерткіштер тіліндегі фразеологиялық тұлғалармен сабақтастыра зерделесек, сабақтастықты, ортақтықты анық көреміз», – дейді (Сабыр, 2003: 102). Ортағасыр жазба ескерткіш тілінің лексикалық қабаты араб, парсы сөздерінен тұратынын ескерсек, араб, парсы тілдерінен калькаланған фразеологизмдердің де кездесетініне куә боламыз. Бұл жайында проф. Б.Жұбатова: «Араб, парсылық кірме фразеологизмдердің тілге ену кезеңін анықтауда диахрондық зерттеулер қажет. Қазір «кірме» деп танылып отырған фразеокұрылымдардың «көнелігіне» ортағасырлық жазба ескерткіштердегі тұрақты тіркестер арқылы көз жеткіземіз», – дейді (Жұбатова, 2008: 13). Проф. Ж. Манкеева атап көрсеткендей, «көне мәтіндік тілдік деректер бір ұлттық ұжымда өмір сүріп, қызмет істеген адамдардың (тіл ұстанушылардың) ұзақ этномәдени даму жолын танудың бір құралы, маңызды таным тетігі ретінде айқындалады» (Манкеева, 2008: 21). Орта ғасыр жазба ескерткіштер тіліндегі фразеологизмдер, метафоралар, т.б. бейнелі оралымдар сол дәуірдің рухани болмысын, рухани әлемін танытатындықтан, лингвокогнитивтік аспектісі тұрғысынан да қарастыруды қажет етеді.

Нәтижелер және талқылау

Ескерткіш тіліндегі фразеологизмдерді, метафораларды құрылымдық-семантикалық және лингвокогнитивтік тұрғыдан талдаймыз.

Құрылымдық-семантикалық талдау. Ескерткіш лексикасында түркілік те, кірме тілдік те қабаттардан тұратын фразеологизмдердің мол қоры жұмсалған. Ескерткіш парсы ақыны Сағди Ширазидің «Гүлістанынан» аударылғандықтан, калькалау жолымен жасалған фразеологизмдер де орын алған.

Сөз табы тұрғысынан қарастырсақ, есім мәнді, етістік мәнді деп бөлуге болады. Зат есім, сын есім, үстеу мәнді сөз тіркестері бейнелі мағынада қолданылып, метафоралы тіркестер болса, етістік мәнді тіркестер көбіне фразеологизмдер болып келеді. Күрделі етістіктердің мұндай есім және етістікті сөздер тіркесі ұзаққа созылған біртіндеп лексикалану процесінің нәтижесі. Яғни жазба ескерткіштерде еркін тіркестің негізінен қалыптасқан, құрамындағы компоненттерінің өзара мағыналық арақатынасына қарай *фразеологиялық бірліктер, фразеологиялық тізбектер, фразеологиялық тұтастық* деп бөлінеді. «Түрікше Гүлістан» құрамындағы сөздердің мағыналары бір-бірімен байланыста болып, өзіндік мағыналары мүлде жойыла қоймаған *фразеологиялық бірліктер* де (*хайран қалды* – таңғалу, *назар қылу* – көңіл бөлу, *уақыты иетті* – қайтыс болды, *ләшкер тартты* – жорыққа аттанды, *аш тартты* – ас берді, *рузе тұтұб* – ораза ұстап, *жан сатарға* – жан сату т.б.), сондай-ақ құрамындағы еркін тіркестердің теңеу салыстыру арқылы бейнелі мағынада жұмсалған *фразеологиялық тізбектер* де (*шекер ләфзі* – тәтті сөзді, *ғашықыңның ұстады* – махаббатыңның ұстазы, *аһалинің фариоды* – тұрғындардың зары, *ғашық жаны* – ғашықтар жаны, *ғашық оты* – ғашық оты, *ғашық саудасы* – ғашықтық сезім, *сөзлерімнің жәуһары* – сөзімнің гауһары, *шекер күлуші* – тәтті күлкі) т.б. молынан ұшырасады. Құрамындағы сөздердің өзара жымдасып, тұтас ұғымды білдіретін *фразеологиялық тұтастық* ескерткіш тілінде көп болмаса да, ара-тұра кездеседі: *жаны бұрнына келіп* (қиналып), *елі уа уычы тар* (қолы қысқа), *башымны уычыма алдым* (уайымдадым), *намұс йақасын иыртты* (намыстанды) т.б. Фразеологиялық тұтастықтың ескерткіш тілінде көп орын алмауы сөз тіркесі дамуының кейінгі дәуірдің жемісі болса керек (Сабыр, 2003: 94).

Фразеологизмдер семантикасы, құрылымы жағынан әртүрлі болады. Осы тұрғыдан алғанда, ескерткіштегі фразеологизмдерді қазақ тіліне қатысы тұрғысынан төрт топқа бөліп қарастыруға болады:

1. Семантикасы мен тұлғасы тұрғысынан сәйкес келетін фразеологизмдер.
2. Семантикасы сәйкес келгенмен, тұлғасы сәйкес келметін фразеологизмдер.
3. Қазіргі қазақ тілінде кездеспейтін фразеологизмдер.
4. Калькалау тәсілімен жасалған фразеологизмдер.

1. *Семантикасы мен тұлғасы тұрғысынан сәйкес келетін фразеологизмдер.* Ескерткіш тілінен жинақталған бұл топтағы фразеологизмдердің қазақ тілімен семантикалық және тұлғалық

өзгеріске түспеген, тек дыбыстық айырмашылықтары бар тіркестер. Бұлардың көбі қазіргі түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде де сол қалпында кездеседі. Мәселен, *абруйы кесілер* (абыройы кетер), *адам ұғлы* (адам баласы), *ажал алыб* (ажал алып), *айыбыны көрүб* (айыбын көріп), *асылын біліб* (мәнін біліп), *үрүж тұтұр* (ораза ұстар), *көңүл баглаб* (көңіл аулап), *бахыл қылсұнлар* (қоштассын), *бәле келіб* (бәле келіп), *герештар болұб* (кіріптар болып), *жаурын чекмек* (жәбір шекпек), *дағуй көтеріб* (дау көтеріп), *көңіл ашар* (көңіл ашар), *құлақында тұтар* (есінде сақтар), *тәрк етіб* (тәрк етіп (тастап)), *жан беріб* (жан беріп), *жаныны хатерға қойымайын* (жанын (басын) қатерге тікпейінше), *жаны бұрнына келіб* (қиналып), *жан чықса* (жан шықса), *ысы сауық татқан* (ыстық-суықтың дәмін татқан), *захмат чегерлер* (захмат шегеді), *зианы тигер* (зияны тиер), *тамеге түшмегіл* (бос қиялға түспе) т.б.

2. Семантикасы сәйкес келгенмен, тұлғасы сәйкес келметін фразеологизмдер. Бұл қатардағы фразеологизмдердің құрамындағы бір сыңары өзгерген, дыбыстық айырмашылықтары бар тіркестер. Мәселен, *хызмат бағлай едік* (қызмет көрсетер), *ғайбат түшті* (кірбің түсті), *гамгин қылұрсын* (көңіліне) қаяу түсірерсің), *ганимат көрүб* (дұрыс көріп), *көңүлдері бір азғын болды* (көңілдері біраз жайланғандай болды), *меннат тұтарлар* (қызметін құрмет тұтар), *бәле уа мехнат чекті* (бақытсыздыққа ұшырап, мехнат шекті), *бизар ерүр* (безер болар), *гәрм қылыб қылсаңыз* (ыстық ықылас білдірсеңіз), *гәрм уақыт* (алтын уақыт), *тәркин ұрұб* (бас тартып), *гарамат чекіб* (захмет шегіп), *көңіл дадыны* (көңіл қалауы), *елі уа уычы тар* (қолы қысқа), *суфрелер төкті* (дастарқан жайды), *суфре йарақты* (дастарқан жайды), *ақыл нақышын қачу қылды* (ой салды, ақыл қосты), *адами тәрк еттің* (адами қалпынан шықтың), *ажал балшығына батты* (ажал төнді), *ата елі бағлы* (сыйлық беруге сараң), *ифтар етер* (ауызын ашар), *көңүл алмақ* (жүрегін жаулау), *ғашық йолын кесті* (махаббатқа жол ашты), *жарахат ағрысын* (жарақаттың жанға батқанын), *жарахаты үстіне тұз қоймақны* (жараның аузын ашпа), *ғашық пардесін тұтты* (ғашық болды) т.б.

Бұл топтағы кейбір фразеологизмдердің құрамындағы кірме (араб, парсы) бірліктердің мағынасы түсініксіз болғанмен, қазіргі ауызекі сөйлеу тілінде қолданылатынын байқауға болады. Мәселен, *ата елі бағлы* «сыйлық беруге сараң адамға» қатысты қолданылған тіркес. Бұндағы «ата» сөзі парсының *сыйлық*, *тарту* мағынасында қолданылады.

Игітнің *ата елі бағлы* еді дуа қылмаға башлады нечекім міскінлік айтыб лүтф білән сөзледі айда қылмады. *Сыйлық беруге келгенде жігіттің қолы байлаулы (сараң) еді, дұға жасап, өтініш білдіріп еді, пайда болмады* (Гл).

Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» шығармасында: *Ата қылды шаһымға бұ жүмләнi. Осының бәрiн шаһыма сыйлық қылды* (АС).

Құтыптың «Хұсрау ууа Шырын» шығармасында: Бағышла бұ құлұнның йазұқыны *ата қыл* ол қатығ йол азуқыны. *Бағышта (кешір) бұл құлұнның жазығын, сыйла ол қиын жол азығын* (ХШ).

Бұдан түйетініміз, ескерткіштер тіліндегі «ата қыл» тіркесі қазақ тіліндегі *сыйлық тарту* мәніндегі «мал атадым», «бір қой атадым» т.б. қолданыстармен сабақтастығы бары аңғарылады.

Автор төменгі тап өкілдерін сипаттауда *елі уа уычы тар* (қолы қысқа), *жанлары бұрұнларына иетіб тұрұр* (жоқшылықтан жандары мұрындарының (ұшына) жетіп тұрған), *жүзінің суын төгіп* (ұялып) фразеологизмдерін қолданған. Мәтіннен үзінді:

Ол шахсының көб малы уа неғматы бар еді елі уа уычы тар міскінларка алтұн ақче үлештірді дағы мүсәфірлерке суфрелер төкті дағы фақирларкім фақедан жанлары бұрұнларына иетіб тұрұр еді анларыны дауаат қылды. *Ол адамның көп дүние-мүлкі, байлығы бар еді, қолы, уысы қысқа кедейлерге алтын ақша үлестірді де, мүсәпірлерге дастарқан жайды, жоқшылықтан жандары мұрындарының (ұшына) жетіп тұрған бірнешеуін шақырды* (Гл). Бір ұғры бір тіленчіге айтты ұялмаймысын кім тікме бір хасис қатына барыб бұ чұқ хабба үчүн иүз суын төгіб елің ұзартұр сән. *Бір ұры бір қайыршыға: «Ұялмайсың ба? Әрбір сараңның қасына барып, бір түйір (зат) үшін жүзінің суын төгіп, қолыңды созып тұрасың», – деді* (Гл).

Ескерткіш тіліндегі өлшем атауларына байланысты *бір ірім су* (бір жұтым су), *уыч тобрақ* (уыс топырақ), *бір лұқме үчүн* (бір түйір үшін), *бір екі кәлиме сөз сөзлемек* (бір екі ауыз сөз) т.б.

фразеологизмдердің кездесуі түркі халықтары мен қазақ халқының дүниетаным жүйесінің ортақтығын, сабақтастығын білдіреді.

3. *Қазіргі қазақ тілінде кездеспейтін фразеологизмдер. Һауа уа һауас фаршыын тұрұб* – (әуесқойлық кілемін түріп), *ғида-е рух-у көңүллер* (көңіл рухының азығы), *ғиззат хасил етті* (құрметке ие болды), *ерадат айағы* (қайырымдылық аяғы). Мәтіннен үзінді:

Махфел ішінде олтұрұб дағуй көтеріб шекайат дәфтәрін ачты байлардан башлаб сөзні бүйірге кетүрді кім фақирларының құдыраты *елі бағлы* дағы байларының *ерадаты айағы* сынып тұрұр. *Бір топтың ортасында отырып, шағым кітапшасын ашты да, дау көтеріп, байлардан бастап жамандады: «Кедейлердің құдіретті қолы байлаулы, ал байлардың қайырымдылық аяғы сынып тұр», – деді* (Гл).

Бұл қолданыстар автордың өзіндік стильдік ерекшелігі болса керек. І.Кеңесбаев бұл жайында былай дейді: «Әрқилы әлеуметтік факторларға байланысты туған көптеген фразалардың о бастағы мағынасы әлденеше жүздеген жылдарды артқа тастаған соң, көмескілене бастайды. Тіпті, қайсыбір компоненттері өлі мүше ретінде ғана тіркесіп, тірлік кешеді. Бұлар қай кезде, қандай жағдайға байланысты, қалай пайда болған деген мәселердің басын ашу оңай шаруа емес. Ал осылардың түптөркінін тексеріп, себеп-салдарын анықтаудың тіл тарихы мен мәдениеті үшін маңызы ерекше» (Кеңесбаев, 2007: 75).

4. *Калькалау тәсілімен жасалған фразеологизмдер.* «Түрікше Гүлістан» ескерткіші парсы тілінен аударылғандықтан, шығарма тілінде кірме фразеологизмдер, парсы тілінің изафеттік құрылымдары кездесетіні заңды құбылыс. Б.Жұбатова араб, парсылық кірме фразеологизмдер қазақ фразеологиялық қорының «шығыстық қабатын» түзіп, ажырамас бір бөлігіне айналғанын айта келе, бірқатар калькалау тәсілі арқылы аударылып алынған фразеологизмдерге тарихи-этимологиялық талдау жасайды (Жұбатова, 2008). Э.Наджиб аталмыш еңбектің тілдік ерекшелігін зерттей келе, парсы тілінен калькалау жолымен енген сөздерді байқайды. Ескерткіште түркілік «ұр» етістігі «ұру», «соғу» негізгі мағынасынан бөлек парсы тілінен «задан» сөзінің тікелей аудармасы. Сейф Сараи *қадам задан* етістігін калькалау тәсілімен «қадам ұру» деп аударған. Мысалы, мұны айтты дағы *қадам* жолға *ұрды*. Ұны айтты да жолға шықты. Сондай-ақ «ұру» көмекші етістігі ауыспалы мағынада да қолданылады. Мысалы, *Харамилар көп маллы керуен ұрдылар. Қарақшылар көп малы бар керуенді тонады* (Наджиб, 1975).

Татар ғалымы Х.Ю.Миненгулов парсы, түркі және татар тілдерінде мазмұны тұрғысынан сәйкес келетін фразеологизмдер мен образды сөздердің көп кездесетіндігін айтады (Миненгулов, 1972: 12).

1-кесте – Үш тілдегі тұрақты сөз орамдарындағы семантикалық сабақтастық.

Парсы тілінде	Татар тілінде	Қазақ тілінде
زبان درازی کردن	тел азайту	тілі ұзарды
بشنید دختر به تو میگویم عروى تو	Қызым, сина әйтәм, киленем, син тыңла.	Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда.
چاه مکان خود که افتى	Кешего чоқыр казына, үзең тәшірсең.	Біреуге ор қазба, өзің түсерсің.

Кестеде берілген фразеологизмдер мен мәтелдердегі семантикалық тұрғыдан сәйкес келуінің себебі парсы және түркітілдес халықтарының ұзақ ғасырлар бойғы тарихи-мәдени, тілдік қарым-қатынасында өмірдегі ұқсас құбылыстарды байқау нәтижесінде пайда болған тілдік репрезентанттары.

«Түрікше Гүлістанда» парсы тілінен ортағасыр түркі тіліне калькалау тәсілімен жасалған мынадай қолданыстар бар: *ندهمى دل* (дел надәһи) – көңіл бөлме, *روى ماه* (моһ руи) – ай жүзді т.б. Сонымен қатар шығарма тілінде калькалау тәсілімен жасалған *Зұхре көзлі* – Шолпан көзді, *гүл бәдәнлі* – гүл денелі, *гүл жамалы* – гүлдің сұлуы, *қамар йүз* – ай жүзді, *шекер ләфзі* – тәтті сөзің, *ділбарымның зулфи* – сүйіктімнің бұрымы т.б. поэтикалық фразеологизмдер жыр жолдарының

көркемдігін арттыру үшін қолданылған. Парсы тілдік синтаксистік құрылымдармен келетін *аб-е хайат* – өмір суы, *аб-е хайваны* – мәңгілік суы, *бахшиши-е дәуләт* – бақыт сыйы, *хуш ділстан* – көңіл жұбанышы, *латиф-сурат* – жылы шырайлы т.б. изафетті тіркестердің жиі қолданылуы – парсы поэзиясының ықпалы басым екенін аңғартады.

Осылардың ішінде *аб-е хайат* тіркесінің түркі халықтарының санасында қалыптасқан мифологиялық ұғым ретінде ортағасыр және кейінгі фольклорлық әдебиеттерде жиі қолданылады. *Аб* парсы тілінде – су, *хайат* араб тілінде – өмір деген мағыналарды білдіреді. Бұл тіркес «мұхиттың қиыр шетінде, тұңғыық үйірім болады, мұның суын ішкен адам өлмейді-міс, мәңгі өмір сүреді-міс» деген нанымнан туындаған мифологиялық түсінік. Қисса-дастандарда «әбілхат» тұлғасында кездеседі. Аталмыш фраза «асқан асыл, мейлінше қымбат» ұғымында қолданылады (Кеңесбаев, 2005: 8).

Лингвокогнитивтік талдау. Фразеологизмдер мен метафораларды тек лексика-семантикалық тұрғыдан емес, тарихи-мәдени концептілер тұрғысынан да қарастыруды қажет етеді. Сейф Сараидің көтерген тақырыптары «Ел билеушілері», «Дәруіштердің әдет-ғұрпы», «Адамгершілік және қанағат», «Тілге сақ болудың пайдасы», «Жігіттік шақтың көріністері», «Кәріліктің адамды кәріп етіп қоятыны», «Тәлім-тәрбиенің әсері», «Сұхбаттасудағы әдептілік мәселесі». Осыған орай барлық баптың (тақырыпта) мазмұнында адам баласының рухани кемелденуіне қатысты әр қырынан берілген діни-дидактикалық насихаттар, алуан түрлі түсініктер мен ұғымдар «Адам» концептісін құрайды. Жалпы «Толық адам» мәселесі сонау көне түркі дәуірінен бастап, XI ғ. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», XII ғ. Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сый» т.б. шығармаларының негізгі өзегі болды. Оның жалғасы Ұлы Абайдың «Толық адам» ілімінде жан-жақты түсіндіріледі. Яғни өз заманының әрбір ғұламалары қоғамды рухани кемелденуіне, ізгілендіруіне еңбек еткенін көреміз. Біз қарастырып отырған шығармада «Адам» концептісін тілдік репрезентанттары шығарманың өн бойында имплицитті және эксплицитті түрде кездесіп отырады. Мәселен, *адами қалпынан тәрк еттің* қазіргі қазақ тілінде «адамгершіліктен шықтың» тіркесіне сәйкес келеді.

Мүлк маламат қылыб айтты бері кел не нұқсан кетүрдің инсанның шараф нафсында кім барыб хайанлар фелін тұттұң дағы *адами тәрк еттің*. *Патша ұрсын: «Адам жанының асыл қасиеттерінен қандай кемшілік таптың, барып хайуандар әрекетін қабыл алдың да, адами қалпынан шықтың», – деді* (Гл).

«Адам» тұлғасын қалыптастыратын, рухани құндылықтарды өзек еткен *билік ету*, *қанағатшылдық*, *тілге сақ болу* когнитивтік модельдермен өрнектеліп, фразеологизмдер, метафоралар, қанатты сөздер, тіпті мақал-мәтелдермен репрезенттеледі.

«Адам – билік ету» когнитивтік моделі. Ақын алғашқы тарауын ел билеушілеріне: патшалар мен сұлтандардың, уәзірлердің, әскербасыларының, дін қайраткерлерінің іс-әрекеттеріне арнайды. Зұлым патшалар мен сұлтандардың өзінің қол астындағы қызметкерлерге, құлдарға қайырымды болуға, әлеуметтік мәселелерді әділдікпен шешуге насихаттайды. Кейбір хикаяттарда «билік» түсінігі мифологиялық, фольклорлық кейіпкерлердің әрекеттерімен Ескендір Зұлқарнайын, Сүйлеймен, Науширван, Хорезмшах және т.б. өріліп отырады. Осы тараудан орта түркілік «билік ету» таным-түсінігінің ерекше көрінісін ақын қолданған лексика-фразеологиялық қорынан байқауға болады.

Сейф Сараи оқырмандарына «билік ету» микроконцептісі аясында шығармада «зұлымдық пен қайырымдылықтың», «жақсылық пен жамандықтың», «шындық пен өтіріктің» арақатынасын ажырату үшін салыстырмалы түрде бинарлы оппозициядағы фразеологизмдерді қолданып отырады. Әсіресе, ақын адам бойындағы әділдікті, ізгілікті, мейірімділікті, жомарттықты мадақтайтын қызықты хикаяларды көбірек келтіреді. Мәтінде көбіне араб, парсы сөздерінің қатысуымен жасалған фразеологиялық бірліктермен репрезенттеледі. Мәселен, *дәуләтлі тахтың* – биік тағың, *арыз етті* – баяндады, *меннат тұтарлар* – қызметін құрмет тұтар, *гиззаты артқаны* – абыройы артқаны, *дад алсұн* – әділеттік тапсын, *жаһ уа мәртәбесін зиадат қылды* – дәрежесі мен мәртебесін көтерді т.б.

«Билік ету» микроконцептінің аясында вербалды және бейвербалды амалдарды танытатын лексикалық бірліктермен репрезенттеледі. Мәселен, *өбүп айтты мүлк иашы ұзұн болсұн* – жерді

өбіп тұрып: «Патшаның жасы ұзақ болсын!» сияқты тілек мәнді қолданыстар да орын алған.

Екінші бұларыны көрүб рауан маһазар тәртіб қылыб әділ хызметіне кетүрді дағы *йер өбүп айтты мүлк иашы ұзұн болсұн* бұл иерлі құлының үйіне түшмек білән мүлкның қадыр уажаһиндан нама кесілмес айды уа ликан тілемеділер әксук құлының ғыззаты артқаны. *Егінші бұларды көріп, дереу барын реттеп, әділ қызметіне кірісіп кетті, жерді өбіп тұрып: «Патшаның жасы ұзақ болсын! Бұл жарлы құлдың үйіне түскеннен патшаның мәртебесі кемімес еді, бірақ бейшара құлдың абыройы артқанын бұлар тілемейді», – деді* (Гл).

Зұлым патшалардың қатігездігін көрген қарапайым халықтың, кедей-кепшіктердің қиындық көрген оқиғаларын айшықтайтын *мұжаһаде чекіб* – азап шегіп, *жаурын чекмек* – жәбір шекпек, *мубтала болұп тұрұрлар* – қайғы-қасірет шегіп жүр, *жарахаты үстіне тұз қоймақ* – жазғыру т.б. фразеологизмдермен бейнеленеді.

«Адам – қанағатшылдық» когнитивтік моделі. Ақынның қанатшылдық жайында «Қанағат-ынсаптың пайдасы» деп аталатын екінші тарауында арналған хикаяттар мазмұнында ерекше көрініс табады. Ақын адам баласы қанағатшыл болу үшін *жомарт* – *сараң* адамдармен шендестіре отырып, баяндайды. Жомартты арабтың *кәрім*, сараңды *харис* сөздермен қарама-қарсы оппозицияда қолданып отырады. Әр хикаят метафоралармен, фразеологизмдермен, афоризмдермен түйінделіп отырады. Мәселен, Бір көб маллы тажер бар еді мунхал білән мәшһүр әйлә кім *Хатымтай кәрәм білән* мазкур еді. *Дүниесі көп бір саудагер бар еді, ол сараңдығымен мәшһүр болса, ал Атымтай жомарттығымен ел есінде сақталған еді* (Гл).

Сондай-ақ аталмыш модель негізгі тірек сөз ретінде арабтың *нәфсі*, *сабыр*, *тәубе*, *қанағат*, *риза* сөздерімен репрезенттеледі.

Нәпсі қай дәуірде болмасын, билік, атақ-даңқ, жан құштарлығы мен тән құмарлығы сияқты түсініктерді қамтиды. Мәтінде имандылықтың бір белгісі ретінде діни мағынада мынадай фразеологизмдермен өрнектеліп отырады: *нәфс-е аммаре* – нәпсі билеп, *нафсісіне ұйыб кетмес* (нәпсінің жетегінде кете бермес), *нәпсі өлтіру* (нәпсіні жеңу) т.б. Ақын шығармада қанағатшылдықтың басты белгісі – нәпсіні ауыздықтай білуді, жеңе білуді фразеологизмдермен, афоризмдермен тәпсірлеп отырады. Хикаят үзіндісіне назар аударайық:

Фақир ерсе *нәфс-е аммаре* муталаба қылса йаман ішлерге чун ихсанның кууаты болмаса маасиат білән мубтала болұр нечүк кім қарын білән фарх екізак ерұрлер. *Кедейді тойымсыз нәпсі билеп алып, қанағаттандыруды талап етсе, риза етуге кедейдің шамасы жетпесе, нәпсі оны жаман істерге, күнә жасауға итермелейді* (Гл). Иемес ит сарқұтын келіп арслан ғар ішінде ажин өлер болса ариф ер *нафсісіне ұйыб кетмес. Ит сарқытын арыстан келіп жемес, үңгір ішінде аштан өлер болса, ақылды ер нәпсісіне ұйып кетпес* (Гл). *Нәфсісін өлтүрген ер болұр ғазы ер есең хасил ет аның бекин ат. Нәпсісін өлтүрген ер жауынгер деген атқа ие болар, ер болсаң, ие бол сондай атқа* (Гл).

Шығарма тілінің көркемділігін арттырған метафораның бір түрі – балау. Ақын көп жегендерді *хайуанға*, аз жегендерді *періштеге* балайды:

Көб йегенлер йатұр баһайам тек аз йегенлер болұр фериште сифат. Көп жегендер жатыр хайуан сияқты, аз жегендер болар періште сипат (Гл).

Сараң, ашкөз адамдардың материалдық құндылықтары ретінде *мал*, *тамақ*, *киім*, *шарап*, *асыл бұйымдар* екенін көрсете отырып, бар байлыққа қанағаттанып, қайыр-садақа сұраудан бас тартып, еңбектенуге шақырады.

Ей, мал уа нығмат иелері әгәр сізде ынсаф дағы бізде қанағат болса едісу ал *ресми жаһандан* кеткей еді. *Ей, дүние-мүлік және байлық иелері, егер сіздерде ынсап, қанағат болса, қайыршылық жаһаннан кеткей еді* (Гл).

Ақынның *қайыршылық жаһан* тіркесіндегі ауыспалы мәндегі *жаһан* сөзі перефразданып, қайыршылықтан толық құтылу жолына шақыру мақсатында қолданып отырған болса керек.

Жалпы қанағатшыл болу, барға шүкіршілік ету, тәубешілдік таныту – ислам діні жолындағы басты ұстанымдардың бірі. Ортағасыр мәтіндерінде бұл ұстаным мәтін үзінділерімен де репрезенттеліп отырады.

«Адам – тілге сақ болу» когнитивтік моделі. Ақын шығармасында тілге сақ болу – әдептіліктің басты кредосы ретінде «Тілге сақ болудың пайдасы» тақырыбында бір тарау

арнайды. XI ғасырда Ахмет Йүгінеки де өзінің «Ақиқат сый» шығармасында «Тілді тыю – әдептіліктің шарты» деп бір тарау арнаған. Яғни бұдан тілге сақ болу мәдениеті көне дәуірден келе жатқан өзінің өзектілігін жоймаған тың тақырыптардың бірі екендігін көрсетеді. Ақын тілге сақ болуды хикаяттарында мынадай фразеологизмдер мен бейнелі тіркестермен, афоризмдермен өрнектейді: *сөзлерінің жаһары* – сөздерімнің гауһары, *не сөзлесе асылын біліп сөзлегей* – кісі не айтса да әуелі ойланып, істің мәнін біліп сөйлегей, *фасахат атына мініп* – шешендік атына мініп т.б.

Сөздерімнің жауһарын ариф көрүб қадірін біліп көб баһалы дүрр бекін даим құлақында тұтар. *Сөздерімнің маржанын дана көріп, мәнін түсініп, көп бағалы інжу сияқты дәйім құлағында тұтар* (Гл). Аууал кіші керек кім *не сөзлесе асылын біліп сөзлегей* дағы не харракат кім қылса маузун болғай бұл барча халық ұғланларына керек. *Кісі не айтса да әуелі ойланып, істің мәнін біліп сөйлегей дағы, не істесе де ақылмен істегей, бұл барша халық балаларына қатысты* (Гл).

«Адам – сұлулық» когнитивтік моделі. Ақын сұлулықтың эталоны ретінде Жаратушының қыз баласына берген әдемілікті ерекше суреттейді. Ол мәтінде соматикалық фразеологизмдер мен метафоралар арқылы репрезенттеледі. Себебі соматикалық атаулар тірек сөз қызметіне бейім келеді. Мәтіннен фразеологизм, метафора жасауға ұйытқы сөз болған мынадай соматизмдер жиі қатысады: *көз, құлақ, баш, тіл, йүз, ел, бағыр, тіс, ерін, шаш* т.б. Әсіресе, қыздың сұлулығын шығысқа тән образдармен табиғат құбылыстарына, асыл тастарға теңеу, балауға қатысты метафоралар орын алған. Мәселен, сұлу қыздың *тәнін, жүзін* – гүлге, Айға, Күнге, *көзін* – жұлдызға, *тісін* – маржанға, *шашын (бұрым)* – сүнбүлге, шынжырға т.б. балаған тіркестер мен теңеулер орын алған. Мәселен, *көзлерім йүрек қанын ақытты* – қатты жылау, *көзімнің құбыласы* – көзімнің назары, *Мәжнүн көзінің дәрежесінден* – Мәжнүн көзімен, *аш көзді* – ашқарақ, *Зұхра көзлі* – Шолпан көзді, *киік көзлі* – киік көзді, *кеч көзіме көрүндүң* – көзіме кеш көріндің, *хақарат көзі білән назар қылыб* – суық көзімен қарап, *құлақында тұтар* – есінде сақтар, *бас ойнап* – басымды беріп, *башымдан кетмеді* – ойымнан кетпеді, *тіл ұчында* – тіл ұшында, *гүл бәдәлі* – гүл денелі, *гүл жамалы* – гүлдің сұлуы, *қамар йүз* – ай жүзді, *шекер ләфзі* – тәтті сөзін т.б.

Мәжнүн көзінің дәрежесінден – аңыз бойынша Ләйлә асқан сұлу болмаса керек. Бидай өңді, арықша келген қарапайым ғана қыз екен. Ләйліге «Мәжнүннің көзімен қарау керек» деген қанатты сөзі осыдан айтылған. Бұл сөз қазақ тілінде «Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу» дейтін мақалмен мазмұндас (Уәли, 1998: 15).

Тіл көркемдігінің келесі өрнегі қыздың сұлулығын суреттейтін метафоралық сөйлемдер: Ділбарымның зүлфі сүнбүл чехрәсі гүлзар ерүр – *Сүйіктімнің бұрымы – сүмбіл, жүзі – гүлзар еді*. Бәдри дәуләт әләмә қутлу йүзін – *Толған айдай әлемге құтты жүзің*. Ділбарымның ол садаф тек ағзыда дүрр бар ерүр – *Сүйіктімнің аузында қабыршақ ішіндегі інжу бар еді*.

Осындағы «сүйіктімнің бұрымы» деген мағынадағы *ділбарымының зүлфі* тіркесі шығыс халықтарының қыздың сұлулығын сипаттаудағы дәстүрлі метафоралық қолданыс ескі қазақ фольклорлық үлгілерінде кездеседі:

Зүһра, рұхтарың гүлдей,

Таһи ана бұлбұлдай,

Қара зүлфің, Зүһіржан,

Қар үстінде сүмбілдей (Бабалар сөзі, 2005: 164).

Қазақ қыздарының да әсемдік үшін тағылатын қоспа шашы А. Диваевтың еңбектерінде айтылады: «Зұлпы – асыл тұқымды саналатын жампоз нардың қолтық, төс тұсында өсетін ұзын салалы бұйра жүн атау. Зұлпыны әйелдер шашқа қосып өретін дәстүр болған. Зұлпының басқа малдың жүндерінен айырмашылығы сонда, онда шуаштың сасық иісі болмайды» (Диваев, 1899: 83).

Қорытынды

Алтын Орда дәуірінде жазылған Сейф Сараидің «Гүлістан Түрікшесі» – күні бүгінге дейін өзінің құнын жоғалтпаған тілдік деректерге бай шығарма. Сегіз бапқа бөлінген шығарманың сол кездегі түркі қауымына арналған діни білімді негіздей отырып, «Адам» тұлғасын

қалыптастыратын діни-дидактикалық мазмұнда, яғни үгіт-насихат сипатында жазылған. Адам баласы қандай бір оқиғаға түскен жағдайда әдеп пен мораль нормаларының жиынтығын ұсынады. Сондықтан да болар ақын шығармада әр хикметін бейнелі сөздермен, фразеологизмдермен, афоризмдермен түйіндеп отырады.

Шығармадағы фразеологизмдер қорын талдау барысында мынадай нәтижелерге қол жеткіздік:

- ескерткіште еркін тіркестің негізінен қалыптасқан, құрамындағы компоненттерінің өзара мағыналық арақатынасына қарай *фразеологиялық бірліктер, фразеологиялық тізбектер, фразеологиялық тұтастық* кездеседі;

- фразеологизмдерді құрылымдық тұрғыдан топтастыруда фонетикалық өзгеріске түскен, құрамында бір компоненті өзгерген, құрамы ұлғайтылған түрлері кездесетіні анықталды. Бұл топтағы фразеологизмдер сан жағынан көбірек;

- семантикасы сәйкес келгенмен, тұлғасы сәйкес келмейтін кейбір фразеологизмдердің құрамындағы компоненттердің этномәдени семантикасы ашылды, қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы талданды;

- қазіргі қазақ тілінде кездеспейтін фразеологизмдердің көбі кірме сөздердің қатысуымен (араб, парсы) жасалған, олар сан жағынан көп емес;

- ескерткіш тілінде қолданылған фразеологизмдер мен метафораларды талдай отырып, ең маңызды бірліктер анықталды. Олар семантикалық өріс түрінде көрінетін «Адам» концептісінің жұмсалыуына негіз болды. «Адам» концептісінің аясында *билік ету, қанағатшылдық, тілге сақ болу* когнитивтік модельдерге бөлініп талданып, кейбір фразеологизмдердің қазіргі тіліміздегі баламаларымен салыстырылды, нәтижесінде сол кезеңдегі түркі қауымының ұжымдық санасында қалыптасқан ғаламның тілдік бейнесінің бір үзгін тануға болатындығы анықталды.

Қорыта келгенде, Сейф Сараидің «Түрікше Гүлістан» ескерткішіндегі фразеологиялық тіркестер қазақ халқының түркі тайпаларынан бөлініп, жеке ұлт болып қалыптаспай тұрған өтпелі кезеңдегі таным-түсінігінің тілдік қолданыстары екенін көрсетеді.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Алтын орда дәуірі жазба ескерткіштері тілін лексикографиялаудың теориясы мен практикасы» атты гранттық жоба (№ ЖТН 14869737) аясында әзірленді.

Әдебиеттер

- Бабалар сөзі: 100 томдық. Ғашықтық дастандар. – Астана: Фолиант, 2005. – Т. 19. – 326 б.
- Диваев А. (1899) Несколько слов о киргизском хозяйстве // Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. – СПб., 1899. – Вып. 1. – С. 80-86.
- Жұбатова Б. (2010) Қазақ тіліндегі араб, парсылық фразеологизмдер: филол. ғылым. докт. ... автореф. – Алматы, 2010. – 40 б.
- Кеңесбаев І. (2008) Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 608 б.
- Кеңесбаев І. (2007) Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
- Манкеева Ж. (2008) Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 352 б.
- Миннегулов Х.Ю. (1972) Переводы и оригинальные произведения Сейфа Сарай: автореф. ... канд. филол. наук. – Казань, 1972. – 39 с.
- Наджиш Ә. (1975) Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. – Алма-Ата: Наука, 1975. – Ч. 1-2.
- Сабыр М.Б. (2003) Алтын Орда дәуірі: Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасы (XIV ғ.). – Алматы: Lider, 2003. – 320 б.
- Сыздық Р. (2004) Яссауи «Хикметтерінің» тілі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 552 бет.
- Усманов Х., Махсудова З. (1980) Сейф Эс-Сарай. Китабе Гулистан бит-тюрки. Саифа Сарай: В 2-х ч. – Казань: КГУ, 1980. – 249 с.
- Uzulukun F. N. (1954) Önsözü ile birlikte «Seyfi Serayı Gülistan tercümesi». – Ankara, 1954.
- Уәлиев Н. (1998) Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. – 128 б.

References

Babalar sözi: 100 tomдық. Ғашиқтық dastandar [The word of ancestors: 100 volumes. Love epics]. – Astana: Folio,

2005. – Vol. 19. – 326 p. (in Kazakh)

Divayev A. (1899) Kirgiziin ediin zasgiin talaar kheden üg [A few words about the Kyrgyz economy]. – Collection published on the occasion of the polytechnic exhibition. – St. Petersburg, 1899. – Issue 1. – P. 80-86. (in Russian)

Jubatova B. (2010) Kazakh tilindegi Arab, parsylyk phraseologismder [Arabic and Persian phraseologisms in the Kazakh language]: philol. science. doct. ... abstract. – Almaty, 2010 – 40 p. (in Kazakh)

Kyenyebayev I. (2008) Kazak biyeiin tsagaan tos [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty: Arys, 2008. – 608 p. (in Kazakh)

Kyenyebayev I. (2007) Frazyeologiin üg khelleg [Phraseological dictionary]. – Almaty: Arys, 2007. – 800 p. (in Kazakh)

Mankeeva J. (2008) Qazaq tilindegi etnomadeni ataulardyng tanymdyq negizderi [Cognitive foundations of ethnocultural names in the Kazakh language]. – Almaty: Zhibek Zholy, 2008. – 352 p. (in Kazakh)

Minnegulov KH.YU. (1972) Perevody i original'nyye proizvedeniya Seyfa Sarai [Translations and original works by Seif Sarai]: abstract ... PhD in Philology. – Kazan, 1972. – 39 p. (in Russian)

Nadjip A. (1975) XIV ғасырдағы түркі тилдес ескерткіш «Gülistan» Seyf Saray jäne onıñ tili [The XIV century Turkic-speaking monument "Gulistan" of the Sarai Safe and its language]. – Alma-Ata: Nauka, 1975. – Part 1-2. (in Russian)

Sabyr M.B. Altan Ord dauiri: Kutypty «Khusrau myen Shyryn» shüleg (XIV g.) [The era of the Golden Horde: Kutyp's poem "Khusrau and juice" (XIV century)]. – Almaty: Lider, 2003. – 320 p. (in Kazakh)

Syzdyk R. (2004) Yassavi «Khikmyettyerin» tili [The language of the "Wisdom" of Yassawi]. – Almaty: Dictionary-Dictionary, 2004. – 552 p. (in Kazakh)

Usmanov Kh., Makhsudova Z. (1980) Safe Es-Sarai. Saif Saraigiin Kitabye Gulistan bit-Turks: 2 khesegt [Safe Es-Sarai In The Kitab Of Gulistan bit-Turk. Saifa Sarai: In 2 hours]. – Kazan: KSU, 1980. – 249 p. (in Russian)

Uzulukun F. N. (1954) Önsözü ile birlikte «Seyfi Serayi Gülistan tercümesi» ["Seyfi Serayi Gulistan translation" with its preface]. – Ankara, 1954. (in Turkish)

Ualiyev N. (1998) Frazyeologizmder qalıptı emes [Phraseology and language norm]. – Almaty: Republican Publishing Office, 1998. – 128 p. (in Kazakh)

Қ.А. Садықбеков Сүлейман Демирель университеті, Қазақстан, Қаскелең қ.
e-mail: kurmangazy.sadykbekov@sdu.edu.kz**-ЫП, -ІП КӨСЕМШЕ ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ ДАМУ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ
(Мәмлүк қыпшақ ескерткіштері негізінде)**

Аңдатпа. Етістіктің күрделі грамматикалық категорияларының бірі көсемше категориясының тарихы жайында жекелеген ескерткіштер мен белгілі бір тілдің тарихына қатысты оқулықтарда аздап кездескенімен терең, жан-жақты әрі жүйелі зерттеу жасалмаған. Түркі тілдерінің тарихи кезеңдердегі кез келген тілдік бірлікті кешенді түрде зерттеу нысанына алып, оларды синхрондық және диахрондық тұрғыдан жан-жақты зерделеу және қазіргі тілімізбен салыстыра отырып, арасындағы тарихи сабақтастықтың деңгейін айқындау қазақ түркітану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі саналады. Мақалада мәмлүк қыпшақ тіліндегі *-ып, -іп, -ұп, -үп, -п* көсемше жұрнақтарының грамматикалық қызметі, өзі жалғанған сөздің мағынасына тигізер әсері мен фонетикалық варианттары, даму және қалыптасу тарихы секілді бірнеше қырынан қарастырылады. Зерттеу нысанына мәмлүк қыпшақ тілінде жазылып, осы күнге келіп жеткен 5 ескерткіштің материалдары негізге алынады. Зерттеу жұмысы тілдің тарихи дамуын зерттеудің басты әдісі – тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде жасалады.

-ып, -іп, -ұп, -үп, -п формалы көсемшелердің фонетикалық варианттары болсын, түбірге жалғану тәртібі жағынан болсын, негізгі және жанама мағыналарындағы түрлі мағыналық реңктері жағынан болсын қазіргі түркі тілдерінен, соның ішінде қазақ тілінен де айтарлықтай өзгешеленбейді. Кей ерекшеліктері қазіргі оғыз тілдерінде сақталса, енді бірі қыпшақ тілдерінде сақталған. Араларындағы азын-аулақ айырмашылықтардың өзін тілдің тарихи дамуы барысында пайда болатын табиғи құбылыс ретінде қарауға болады.

Түйін сөздер: қыпшақ тілі, көсемше жұрнақтары, тарихи ескерткіштер, дыбыс, етістік.

Қ.А. СадықбековУниверситет Сулейман Демиреля, Казахстан, г. Каскелен
e-mail: kurmangazy.sadykbekov@sdu.edu.kz**ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ И ОБРАЗОВАНИЯ СУФФИКСОВ ДЕЕПРИЧАСТИЙ -ЫП, -ІП
(на основе памятников Мамлюка кыпчака)**

Аннотация. Не было проведено глубокого, всестороннего и систематического изучения истории одной из сложных грамматических категорий глаголов-категории деепричастий, хотя в отдельных памятниках и в учебниках, касающихся истории конкретного языка, она встречается незначительно. Одной из актуальных проблем казахской тюркологической науки является комплексное изучение тюркских языков любого языкового единства в исторические периоды, всестороннее изучение их с синхронной и диахронной точек зрения и определение уровня исторической преемственности в сравнении с нашим современным языком. В статье рассматривается грамматическая функция суффиксов деепричастий *-ып, -іп, -ұп, -үп, -п* в мамлюкско-кыпчакском языке, их влияние и фонетические варианты на значение слова к которому оно присоединено, история развития и становления. За основу исследования взяты материалы 5 памятников, написанных на мамлюкско-кыпчакском языке и дошедших до наших дней. Исследовательская работа строится на основе главного метода изучения исторического развития языка – сравнительно-исторического метода.

Фонетические варианты форм деепричастий с суффиксами *-ып, -іп, -ұп, -үп, -п* порядок присоединения к корню, различные смысловые оттенки в основном и косвенном значениях, все они не сильно отличаются от современных тюркских языков, в том числе от казахского. Некоторые особенности сохранились на современном огузском языке, а некоторые – на кыпчакском. Даже небольшие различия между ними можно рассматривать как естественное явление, возникающее в ходе исторического развития языка.

Ключевые слова: кыпчакский язык, суффиксы деепричастия, исторические памятники, звук, глагол.

К. SadykbekovSuleyman Demirel University, Kazakhstan, Kaskelen
e-mail: kurmangazy.sadykbekov@sdu.edu.kz**THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT AND FORMATION
OF ADVERBIAL SUFFIXES -YP, -IP (based on the monuments of Mamluk Kipchak)**

Abstract. There has been no in-depth, comprehensive and systematic study of the history of one of the complex grammatical categories of verbs-the category of adverbs, although it is found only slightly in some monuments and textbooks concerning the history of a particular language. One of the urgent problems of Kazakh Turkological science is a comprehensive study of the Turkic languages of any linguistic unity in historical periods, a comprehensive study of them from a synchronous and diachronic point of view and determining the level of historical continuity in comparison with our modern language.

The article examines the grammatical function of the adverbial suffixes *-yp, -ip, -up, -üp, -p* in the Mamluk-Kipchak language, their influence and phonetic variants on the meaning of the word to which it is attached, the history of development and formation. The research is based on the materials of 5 monuments written in the Mamluk-Kipchak language and extant to the present day. The research work is based on the main method of studying the historical development of language - the comparative historical method.

Phonetic variants of adverbial forms with suffixes *-yp, -ip, -up, -üp, -p* the order of attachment to the root, various semantic gradients in the main and indirect meanings, all of them do not differ much from modern Turkic languages, including Kazakh. Some features have been preserved in the modern Oguz language, and some in Kipchak. Even small differences between them can be considered as a natural phenomenon that arises during the historical development of the language.

Keywords: Kipchak language, adverbial suffixes, historical monuments, sound, verb.

Кіріспе

Етістіктің ең күрделі грамматикалық категорияларының бірі – көсемше категориясы. Сонау Орхон-Енисей жазбаларынан бастап, кейінгі дәуірлерге тиесілі түркі жазба ескерткіштерінде түрлі формаларда кездесетін көсемше жұрнақтары жалпы түркі тілдерінің қосымша жүйесінде өзіндік орны бар, тілдің айтылым икемділігін түрлендіретін маңызды категориялар қатарына жатады. Жалпы көсемше категориясының тарихы жайында жекелеген ескерткіштер мен белгілі бір тілдің тарихына қатысты оқулықтарда аздап кездескенімен терең, жан-жақты арнайы зерттеу жасалмаған. Ал қазіргі түркі тілдеріндегі көсемшелерге қатысты пікірлер әр тілдің өз материалдарына негізделіп отырып айтылған. Сондықтан да түркі тілдерінің тарихи кезеңдеріндегі көсемшелердің түрлері, формалық және семантикалық ерекшеліктері, олардың өзге категориялармен, әсіресе шақ категориясымен байланысы, морфологиялық ерекшеліктері мен синтаксистік қызметтері, сондай-ақ тілдің тарихи даму барысындағы жүріп өткен жолдары, осы күнге жеткенге дейінгі бастан кешірген түрлі өзгерістерді тарихи жәдігерліктер мен қазіргі түркі тілдері материалдары негізінде зерттеп, зерделеу қазіргі түркітану ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі деп қарауға болады.

Материал және әдістер

Бүгінгі мақалада мәмлүк қыпшақ тіліндегі *-ып, -іп, -ұп, -үп, -п* көсемше жұрнақтарының функционалдық қызметтері, өзі жалғанған сөздің мағынасына тигізер әсері мен фонетикалық варианттары, даму және қалыптасу тарихы секілді бірнеше қырынан қарастырылатын болады. Зерттеу нысанына мәмлүк қыпшақ тілінде жазылып, осы күнге келіп жеткен *Муниетүл Гузат* (МГ, Uğurlu, 1984), Аббас ибн Хамза әс-Сабранидің *Китаб әл-Әфғал* аталатын етістіктер сөздігі (КӘ, Eminoglu), *Китаб Муқаддима Әбу-Ләйс әс-Самарқанди* (КМ, Садықбеков), *Китаб фил-фикһ* (КФ, Kuanişbayev) және *Китаб фил-фикһ бил-лисаниит-түрки* (КФТ, Agar) ескерткіштердің материалдары негізге алынады. Яғни осы ескерткіштер тілінде кездесетін *-ып, -іп, -ұп, -үп, -п* көсемше жұрнақтары тарихи түркі жазба әдеби тілдері және қазіргі түркі тілдерімен салыстыра отырып, жан-жақты сипатталатын болады.

Сондай-ақ зерттеу жұмысы тілдің тарихи дамуын зерттеудің басты әдісі – тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде жасалады. Осы орайда мәмлүк қыпшақ тіліндегі *-ып, -іп* қосымшаларының өзіндік ерекшеліктерін, тарихи және қазіргі түркі тілдерімен сабақтастық деңгейін айқындау мақсатында ретроспектік, іштей реконструкция тәсілдері, сондай-ақ аталмыш жұрнақтың динамикалық даму механизмін айқындау үшін синхрондық және диахрондық сипаттау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Түркітануда көсемшелер жайында айтылып жүрген пікірлерде бірізділік байқалмайды. Пікірлер арасындағы негізгі айырмашылық көсемше категориясының шақ категориясына қатысы бар не жоқ екендігінде. А. Ысқақов: «Етістік негіздерінен арнаулы қосымшалар арқылы жасалынып, тиісті дәрежеде шақтық, модальдық және басқа мәндерді білдіретін ерекше

формалар көсемше категориясы деп аталынады», – деп, көсемше категориясының шақтық, модальдық мәнінің бар екенін айтады (Ысқақов, 1954: 316). Ы. Маманов да: «Іс-әрекеттің, қимылдың себебін, амалын көрсететін қосымша, қимылды білдіретін етістіктің формасы көсемше деп аталады», – деп анықтама бергенімен, көсемшелерді жіктегенде «Өткен шақ көсемше, келер шақ көсемше, мақсатты көсемше», – деп, бәрібір шақпен байланыстырады (Маманов, 1966: 183). Е.Коркина якут тіліндегі көсемшелердің жұрнақ қабылдайтынын, тіпті жіктік жалғауы да қабылдап сөйлемнің баяндауышы да бола алатындығын айтады (Коркина, 1985). Ендігі бір топ ғалымдар көсемшенің етістіктің тиянақсыз категориясы екенін, яғни сөйлемде тиянақты ойды білдіріп, сөйлемде дербес баяндауыш болмайтындығын алға тартады. 3. Коркмаз: «Сөйлемнің баяндауыш мүшесінің мағынасына түрлі жақтардан әсер ететін, етістікке -а, -и, -ып секілді қосымшалардың жалғануы арқылы жасалатын, шақ және жақ мәнін білдірместен дерексіз іс-әрекет білдіретін, негізгі етістікке жалғанып, көмекші етістікпен бірге күрделі етістік жасайтын, сондай-ақ үстеулер секілді етістіктің мағынасын уақыт және мекен жағынан тиянақтайтын сөздер», – деп, өте ауқымды анықтама береді (Korkmaz, 2007: 251). М. Ергин болса: «Көсемшелер – іс-әрекеттің сипатын білдіретін етістік формалары. Алайда бұлар өзге етістік формалары секілді түрленбейді, шақтық және жақтық мән білдірмейді. Көсемшелер шақтан және жақтан ада, дерексіз іс-әрекеттің сипаты болып табылады», – дейді (Ergin, 2005: 338). Жалпы түркі тілдерінде көсемше жайында айтылып жүрген пікірлер осы төңіректе. Бұл пікірлер арасында ең негізгі айырмашылық көсемшелердің шақтық және жақтық мәнге қатысында. Әрине, қазіргі қазақ тілі тұрғысынан көсемше формаларының жіктік жалғауын қабылдап, шақ категориясын жасауға қатысатындығымен байланысты болса керек. Дегенмен ол – тарихи *-ып тұрұр*; *-а тұрұр* аналитикалық формаларының (*-ып тұрұр* < *-ып тұр* < *-ыпты*; *-а тұрұр* < *-а тұр* < *-адұр* < *-ады*) ықшамдалуы нәтижесінде болған құбылыс. Көмекші етістіктің шақтық мәні жымдасу нәтижесінде көсемше жұрнағына жылысқанын көреміз. Ал түрік тілінде көсемше жұрнақтарының ешбірі шақ категориясы жасауға қатыспайтындықтан, шақ категориясы тек синтетикалық формалар арқылы жасалатындықтан, ол тілде көсемше формалары тек үстеулер секілді сөйлемнің баяндауышының білдіретін амал-әрекеттің орындалу тәсілі, сипаты, себебі секілді қасиеттерін білдіреді. Сондықтан да түрік тілінде «үстеу етістік» деп аталады. Тіпті «Етістік негіздерге қосымша жұрнақ жалғау арқылы өткінші үстеу жасайтын құрылымдар *етістік үстеу* (көсемше) деп айтылады», – деп анықтама берушілер де бар (Gülsevin, 2000: 126).

Екінші бір айырмашылық көсемшелердің синтаксистік қызметі жайында. Көсемше ешбір қосымша қабылдамай, сөйлемнің баяндауышы білдіретін амал-әрекеттің себебін, амал-тәсілі, сипаты секілді белгілерін білдіріп, пысықтауыш қызметін атқаратынын ешкім жоққа шығармайды. Дегенмен А.А. Юлдашев та Е.И. Корокина секілді көсемшенің негізгі синтаксистік қызметі предикациямен байланысты деп санайды (Юлдашев, 1977: 255-261). Бұл да, жоғарыда атап өткендей, көсемше тұлғалы етістіктің жіктік жалғауын қабылдап, сөйлемдегі ойды тиянақтап тұратын баяндауыш қызметінде жұмсалуына қатысты екені анық. Бұл ең әуелі барлық түркі тілдеріне қатысты емес. Тек шақ категориясы аналитикалық формалар арқылы жасалатын (жатыр, тұр, жүр, отыр) түркі тілдері үшін ғана айтуға болады. Тарихи даму барысында күрделі етістік формаларының жымдасуы арқылы пайда болғандықтан, көсемше өзінің негізгі мәнін жоғалтып, көмекші етістіктің мағынасының көсемше формасына жылысқанын көреміз. М.Оразов көсемшелердің етістіктің тиянақсыз категориясы екенін айта келіп, сөйлемнің баяндауышы бола алмайды деген пікірмен де келіспейтіндігін айтады (Оразов, 2001: 199). Көсемше формалы етістік сабақтас құрмалас сөйлемдерде бағыныңқы мүшенің баяндауышы болады, алайда бастауышпен қиыспайды. Мұндай жағдайда бастауыш ашық келіп, баяндауыштың қай жақта тұрғаны бастауыш арқылы анықталады.

Жоғарыда айтылған пікірлерді жинақтай келе, түркі тілдерінде көсемшелер сөйлемнің баяндауышы болып тұрған негізгі етістіктің білдіретін амал-әрекеттің орындалу тәсілін, себебін, сипатын т.б. белгілерін білдіреді. Күрделі етістіктер мен аналитикалық формаларда негізгі етістік пен күрделі етістіктің арасын жалғастырушы дәнекерлік қызмет атқарады. Алайда кей түркі тілдерінде тарихи даму барысында негізгі етістік пен көмекші етістіктің кірігіп жымдасуы

салдарынан, көсемшелер жіктік жалғауын қабылдап, шақтық мән береді және сөйлемде баяндауыш қызметін де атқарады деген түсінік қалыптаса бастаған. Себебі көсемше жалпы түркі тілдерінде етістіктің түрленбейтін, ешқандай қосымша қабылдамайтын, етістіктің тиянақсыз категориясы болып табылады.

Нәтижелер және талқылау

-ып, -іп, -ұп, -үп, -п көсемше жұрнақтары сонау көне түркі тілі дәуірінен бастап, кейінгі ғылыми әдебиеттерде қараханит тілі, Хорезм тілі, қыпшақ тілі, шағатай тілі, осман тілі деп аталып жүрген түркі жазба әдеби тілдерінің қай-қайсысында болмасын өте белсенді, қолданылу ауқымы кең қосымшалардың бірі болып табылады. Әрине, араларында өзгешелік жұрнақтың фонетикалық варианттары мен жанама мағыналарындағы түрлі кішігірім айырмашылықтарда ғана. Мысалы, көне түркі, қараханит, шағатай және қыпшақ тілдерінде дауыссыз дыбысқа аяқталған етістіктерден кейін буын және ерін үндестігіне қарай -ып, -іп, -ұп, -үп формалары жалғанса (*алып, арып, ұрұп, көрұп*), дауысты дыбысқа аяқталған етістік негіздеріне -п формасы жалғанған (*йоры-п, азырла-п*). Ал түркі тілдерінің батыс тобына кіретін ескі осман тілінде (оғыз тілі) дауыссыз дыбысқа аяқталған сөздерге соңғы буындағы дауыстының сапасы қандай болса да тек еріндік дауысты -ұп, -үп формалары жалғанатын болған (*гечұп, алұп*). Тіптен дауыстыға аяқталған етістіктерге де -ұп, -үп тұлғалары жалғанған. Алайда мұндай жағдайда көсемше жұрнағы екі дауысты қатар келмейтін болғандықтан *й* сына дыбысы арқылы жалғанып отырған (*башла-й-ұп, сөзле-й-ұп*). Бұл көсемше жұрнағының -п негізгі формасы болып табылады. Ал *ы, і, ұ, ү* дыбыстары екі дауыссыз дыбыстың арасын ажыратушы сына дыбыстар болып саналады. Ескі осман тілінде бұл сына дыбыстардың жұрнақпен жымдасып кеткендігін аңғаруға болады.

-ып, -іп, -ұп, -үп, -п көсемшелері саха және чуваш тілдерінен басқа қазірде барлық түркі тілдерінде қолданылады. Алайда жоғарыдағы ескерткіштер тіліндегі секілді фонетикалық формалары мен жанама мағыналарындағы азын-аулақ айырмашылықтар қазіргі түркі тілдерінде де кездеседі. Бұл – қалыпты құбылыс. Себебі мұндай өзгешеліктер тілдер былай тұрсын, бір тілдің ішіндегі диалектілерінде де кездеседі. Дегенмен -ып, -іп, -ұп, -үп, -п көсемшелері тарихи түркі жазба әдеби тілдері арасында ең жиі әрі белсенді қолданылғаны ескі қыпшақ тілі болса, қазір де қолданылу ауқымы кең, ең актив қолданылатыны қыпшақ тілдері, соның ішінде қазақ тілі екенін айта кету керек. Мұны қазақ тіліндегі -ып, -іп, -п көсемше жұрнағының орнына басқа түркі тілдерінде көп жағдайда -арақ, -ерек, -а, -е т.б. көсемше жұрнақтардың қолданылатынынан-ақ аңғаруға болады. Сондай-ақ етістіктің аналитикалық формасын жасаудағы белсенділігі, тіптен шақ категориясын жасауға мұрындық болуы осының айғағы болса керек. Демек, бұл қосымшаның бүкіл түркі тілдерінде қолданылуы жұрнақтың тамырының терең екенін көрсетсе, қыпшақ тілдері, соның ішінде қазақ тілі бұл жұрнақтан алар еншісінің өзгелерге қарағанда молырақ екенін көреміз.

Мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тілінен бұл көсемше жұрнағының буын және ерін үндестігіне қарай -ып, -іп, -ұп, -үп, -п секілді фонетикалық варианттарын кездестіруге болады. Буын үндестігін қатаң сақтағанымен, ерін үндестігі көп жағдайда сақтала бермеген. Жалпы мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тілінегі -ып, -іп, -ұп, -үп, -п жұрнақтарын түбірге жалғануын былайша жүйелеп көрсетуге болады:

а) Соңы дауысты дыбысқа аяқталған етістік негіздерге -п формасы жалғанады: МГ: *ат қашса йа үрксе ейесін сүреп йықғай (63b, 4) (Ат қашса немесе үріксе егесін сүйреп жығады)*; КЕ: *Бұ тауан бірген ер оқып алды малны (77b, 7) (Бұл қарыз берген кісі малын санап алды)* т.б. Алайда біз қарастырып отырған бес ескерткіште бұл форма сирек ұшырасады. Әсіресе ғалымдар тарапынан оғыз элементі басым деп есептелетін КФ және КФТ ескерткіштерінде көсемшенің -п формасы кездеспейді. Дауысты дыбысқа аяқталған етістіктерге де *й* сына дыбысы арқылы -ып, -іп, -ұп, -үп формалары жалғанған: КФ: *Ікі сүре оқыйұп ортсаныда бір сүре тәрк етмесүн (64a, 2) (Екі сүре оқып, ортасындағы бір сүрені тәрк етпесін)*; *Сен шүкр ейлейұп ‘амал қабұл ейлейіжисен (30a, 6)*; *(Сен шүкір етіп амалды қабыл етушісің)*; *кішілр көрсүн дййұп (Кісілер көрсін деп)*; КФТ: *Ол кішінүң сатұн алдұм дейұп давы ідгені ішідүлүр (3a, 41) (Ол кісінің сатып алдым деп ашқан дауы тыңдалады)*; *О ер о хатұны бошайып дұрұр іді (3b, 81) (Ол еркек ол әйелмен ажырасқан еді)*; *Ол дұтғанлары кафир аман іздейіп дұрұр іді (5a, 19) (Ол ұсталған*

кәпір амандық сұраған еді) т.б. Жоғарыда осындай құбылыстың, яғни дауыстыға аяқталған етістіктерге *й* сына дыбысы арқылы жалғану қазіргі оғыз тілдерінде әлі күнге жалғасын тауып келеді. Демек, аталған екі ескерткіште оғыз элементінің басымдығын ескерер болсақ, *-n* қыпшақ тілінің, *-йұп*, *-йұп* оғыздық элемент болып шығады.

ә) Етістік негіздің соңы дауыссыз дыбысқа аяқталып, соңғы буынның дауыстысы жуан-езулік болса, *-ып*, жіңішке-езулік болса, *-іп* формалары жалғанады: КФ: *Харфлері бір бірінден айрып оқсын (164b, 7) (Әріптерді бір-бірінен айырып оқысын); Егер біліп тәрк етсе намазы кечер (41b, 2) (Егер біліп тәрк етсе, намазы қабыл болады); МГ: Хамайіл қылып бойнына салып көтүрүр (93b, 8) (Қамыт қылып мойнына салып алып барады); Сүнгүңні йүген бірле тізче тартып йіріне қайтарып (43b, 6) (сүңгіні жүгенмен бірге тез тартып орнына қайтарып); КФТ: Базы ‘алімлер әйдіп дұрұрлар (4a, 28) (Кей ғалымдар айтып тұрады); Ол бағышлаған кіші бағышладұқындан соңра кінә қайтып бахшышыны алмақ іздесе (76b, 10) (Ол бағыштаған кісі бағыштаған соң қайтып сыйлығын алғысы келсе); КӘ: алып қачты аны ат (91b, 1) (Оны ат алып қашты); Бұ өтүнч ігліг қылды аны тартып ыдты (112b, 4) (Бұл қарыз оны ауыру қылды тартып жіберді)* т.б. Дегенмен бұл ереженің бұзылуы да өте жиі кездеседі. Қыпшақ элементі басым саналатын МГ, КӘ ескерткіштерінде ерін үндестігі біршама орныкса да, оғыздық элементтер басым КФ және КФТ-да өте жиі ұшырасады: КФ: *Құлынұң ашкарә ишлегенні йашырұп ишлегенні (1b, 6) (Құлының ашық істегенін, жасырып істегенін); Анлары йарадұп вүжуда кетүрен Тәңріе (4b, 3) (Оларды жаратып бар қылған Тәңірге); йа ішідүп ‘амал әйлейіжі ол (13a, 3) (не естіп амал жасаушы бол); КФТ: ол дауы ідүп еуі алған кішіге әйдді (32a, 15) (ол дауласып үйді алған кісіге айтты); Сатын алған кіші аныт ічүп әйдгей (71a, 53) (Сатын алған кісі ант ішіп айтсын); Бірісі бірісіне ұлашұп дұрұр (Бірі біріне ұласып тұрады)* т.б. Мұндай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Ескі осман тілінде жұрнақтың тек еріндік формалары ғана қолданылған екен (Ергин, 2000: 341). Демек, мұның оғыз тілінің әсерінен екені күмән туғызбаса керек.

б) Етістік негіздің соңы дауыссыз дыбысқа аяқталып, соңғы буындағы дауысты жуан-еріндік болса, *-ұп*, жіңішке-еріндік болса, *-ұп* тұлғасында жалғанады: КМ: *әгәр күші йітмесе дүшүп арқасы үстіне ишарәт әйлейе башы бирле (17b, 3-4) (Егер күші жетпесе арқасымен жатып басымен ишара жасасын); йа ұнұдұп әгәр тәрк итсе бір несне (Егер ұмытып бір нәрсе тәрк етсе); КФ: Айақ үстүнде дұрұп сіймесүн (62b, 5) (Аяқта тұрып симесін); ічді ұнұдұп орұжсына (Оразасын ұмытып ишті); МГ: Бұларны барча сауап көрүп тұрұрлар (11a, 2) (Бұларды баршасы сауап көріп тұрады); Бұтұңнұң арасына тұтұп йірге сүргейсен (31b, 1) (Бұтыңның арасына ұстап, жерге сүйрейсің); іліңні сүнгү бірле көтүрүп сол іліңге салғыл (34a, 1) (Қолыңды сүңгімен бірге көтеріп, сол қолыңа сал); КФТ: Дауыжы кіші бір данұқ дұрқұзұп аныт ічгенден соңра (Даугер кісі куәгер әкеліп ант ішкеннен кейін); Бұ кішінұң анасы азад олұп дұрұр іді (Бұл кісінің анасы азат болып тұр еді); КӘ: Атасыз озұлсыз болұп өлді (14b, 1) (Әкесіз баласыз болып өлді)* т.б. Жалпы мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде мұндай жағдайда ерін үндестігі бұзылмағанын көреміз. Демек, қыпшақ тілінде соңғы буынның дауыстысы еріндік болған жағдайда ерін үндестігі толық сақталады.

Тарихи және қазіргі түркі тілдерінің кез келгенінде кеңінен қолданыс тапқан *-ып*, *-іп*, *-ұп*, *-ұп*, *-n* көсемше жұрнақтарының мағыналық реңктері де әр алуан болған. Жалпы жалғамалы тілдер тобына жататын түркі тілдері үшін кез келген қосымшаның көп мағыналы болуы жатырқайтын құбылыс емес. Сол көп мағынаның бірі қосымшаның негізгі, ал қалғаны жанама мағыналары болып келетіні белгілі. М. Оразов *-ып*, *-іп*, *-n* жұрнағының мағынасы жайында: «Сол мағыналардың ең негізгісі амал-әрекеттің баяндауыш қызметінде келген етістік білдірген амал-әрекеттен бұрын болғандығын, болмағандығын көрсету», – дейді (Оразов, 2001: 207). З. Коркмаз жұрнақтың тоғыз түрлі мағынасын сөз етеді де ең бірінші: «*-(й)ып*, *-(й)ұп* жұрнақты көсемше, бағыныңқы мүше ретінде негізгі етістіктегі әрекеттен аз уақыт бұрын орындалған амал-әрекетті білдіреді», – деп, ең негізгі мағынасы ретінде көрсетеді (Korkmaz, 2007: 999). Е. Дилбас: «*-n* көсемшесі жақ, жекеше, көпшелік жағынан өзі бағынышты негізгі етістіктің қызметіне ие. Амал-әрекеттің өзінен кейін келген етістіктен бұрын болып өткендігін көрсетеді», – деп, көсемше формалы етістіктің жақ білдірмейтінін, қатар келген екі әрекеттің бірінен соң бірі жүзеге

асатынын білдіретінін айтады (Dilbas, 2017: 6). Ы. Маманов болса: «Көсемше форма әрқашан негізгі қимылды не іс-әрекетті білдіретін етістіктің алдында, соның жетегінде қолданылады да, мұндағы екі қимыл бірінен соң бірі кезектесіп немесе екеуі де бір мезгілде өтіп отырады», – деп, қосымшаның әрі бірінен соң бірі кезектесіп жүзеге асатын, әрі екеуі бір мезгілде болып өтетін амал-әрекетті білдіретінін айтқан (Маманов, 2014: 89). Әрине, бұл жерде қосымшаның негізгі және жанама мағынасын бір жерде беріп отыр. Екіншіден, бұл пікір қазіргі қазақ тілі тұрғысынан айтылып тұрғаны тағы бар. Әйтпесе, кей түркі тілдерінде бір уақытта істелетін амал-әрекет үшін басқа көсемше жұрнағы қолданылады.

Жалпы жоғарыдағы пікірлердің қай-қайсы болмасын *-ып, -іп, -п* жұрнақты көсемшедегі амал-әрекеттің негізгі етістіктегі амал-әрекеттен бұрын жүзеге асуы жұрнақтың негізгі мағынасы дегенге саяды. Мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде де *-ып, -іп, -ұп, -үп, -п* формалы көсемшелердің ең негізгі мағынасы бірінен соң бірі жүзеге асатын екі әрекетті байланыстырады. Көсемше формалы етістіктегі іс-әрекет негізгі етістіктегі іс-әрекеттен бұрын жүзеге асады: КМ: *әгер күші йітмесе дүшүп арқасы үстіне ишарәт ейлейе башы бірле (17b, 4) (Егер күші жетпесе арқасымен жатып басымен ишара жасасын);* КФ: *Түрбеден дұрғұзұп дірі ейлейіжі (173b, 1) (мазардан тұрғызып тірілтуші); ічді ұнұдұп орұжына (231b, 1) (оразасын ұмытып ішті);* МГ: *ол кітабны түрк тілінче тержүме қылып тақы Мүниәт әл-Гузат тийү ад берді (5a, 7) (ол кітапты түрік тіліне аударып, тағы Мүниәт әл-Гузат деп ат қойды); кім ерсе кім бұ фенлерні йахшы біліп хажет уақытында ‘амалға кетүрсе (5b, 7) (кімде кім осы пәндерді жақсы біліп қажет уақытында амалға асырса); лижамыңны қойаберіп андын соңра сол йаныңа қайтғыл (14a, 1) (жүгеніңді қоя беріп осыдан соң сол жағыңа қайт);* КФТ: *ол менүмдүр дийүп дауы едген кіші данұқ дұрқұзды (35b, 33) (ол менікі деп дауласқан кісі куәгер тұрғызды); қардашұм қойұп кедкен малда (92a, 39);* КӘ: *Бұ тауан бірген ер оқып алды малны (77b, 7) (Бұл қарыз берген кісі малын санап алды)* т.б. Жұрнақтың негізгі грамматикалық мағынасы болғандықтан мұндай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Дегенмен зерттеу нысанына алып отырған ескерткіштер арасында МГ-да дәл осы мағынада өте актив қолданылған.

Мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тілінде *-ып, -іп, -ұп, -үп, -п* формалы көсемшелер баяндауыш қызметіндегі негізгі етістікпен бір мезгілде болған амал-әрекетті білдіреді: КФ: *Сен шүкр ейлейүп ‘амал қабұл ейлейіжісін (30a, 6) (Сен шүкір етіп амал қабыл етушісің); режа ейлейүп салам вирүн (133a, 5) (үміттеніп сәлем беріңдер);* Аяқ үстіне дұрұп сәймесүн (52b, 2) (аяқта тұрып симесін) МГ: *Таңрыға сығынып дүшменні редд қылұрсұн (7b, 3) (Тәңірге сиынып дүшпанды қуасың); ейернің арт қашынысағ елің бірле тұтұп мінгейсен (11a, 1) (егердің артқы қасынан оң қолыңмен ұстап мінесің); атыңны қарнына тепіп чықмағыл (12a, 5) (атыңды ішінен теуіп шықпа); ейернің қашына ұрұп сындырғыл (егердің басына ұрып сындыр);* КФТ: *сатын алған кіші аныт ічүп әйдгей (71a, 53) (сатып алған кісі ант іше отырып айтсын); ұшбұ мен дауы едүп алдұқұм тауар (92a, 15) (осы мен дауласып алған дүние);* КӘ: *бұ өвкесін тұтұп тек тұрған ер (10a, 4) (Бұл ашуға булығып тұрған кісі)* т.б. Жұрнақтың бұл мәні де аталмыш ескерткіштер тілінде актив қолданылған деуге болады.

-ып, -іп, -ұп, -үп, -п формалы көсемшелер себептілік мағынаны білдіреді. Яғни, негізгі етістік білдіретін қимыл көсемше формалы етістіктегі қимылдың нәтижесі болып табылады. КМ: *унудуб әгар тәрк итсе бир несне (21a, 5) (егер ұмытып тәрк етсе бір нәрсе);* КФ: *хазар ейлейүп қорқалар (7b, 4) (сақтанып қорықсын); йа ишидүп ‘амал ейлейіжі ол (13a, 3) (не естип амал жасаушы бол);* МГ: *ат үстінде түп-түз тұрып бүкүлмейін (35b, 1) (ат үстінде тіп-тік тұрып бүгілмеңіз); көрүклүг хүнерлерні дүшмен көрүп өгрнмегей (57, 7) (әдемі өнерді дүшпан көріп үйренбесін); ат қашса йа үрксе ейесін сүреп йықғай (63b, 4) (Ат қашса немесе үріксе егесін сүйреп жығады); ол борчлұ кіші бірле сулх едүп неме алса (29b, 18) (ол борышкер кісімен татуласып нәрсе алса);* КӘ: *атасыз оғұлсыз болып өлді (14b, 1) (әкесіз ұлсыз болып өлді)* т.б. Әрине, ескерткіштер тілінде жұрнақтың бұл мәні сиректеу ұшырасады. Дегенмен қазіргі түркі тілдерінде актив қолданылатын мағыналардың бірі.

Мәмлүк қыпшақ тілінде *-ып, -іп, -ұп, -үп, -п* формалы көсемше негізгі етістік білдіретін амал-әрекеттің орындалу немесе орындалмау амал-тәсілін білдіреді. КФ: *Харфлері бір біріден айрып оқсын (164b, 7) (Әріптерді бір-бірінен айырып оқысын); құлының ашикарә ішлегенні,*

йашырұп ішлегенні (құлының ашық істегенін, жасырып істегенін); аяқ үстіне дұрұп сіймесүн (аяқта тұрып симесін); МГ: хызамыңны ихтиат қылұп мінгіл (9а, 9) (тартпаңды абайлап мінгіл); сүнгүні сағ йаныңа арқұры тұтұп ұчыны біразгіне йоқарұ көтүрүп ейеріңде тік отырғыл (38b, 6-7) (сүнгіні оң жағыңа көлденең ұстап, біраз гана жоғары көтеріп егеріңде тік отырғын); КӨ: алып қачты аны ат (91b, 1) (Оны ат алып қашты) т.б.

-ып, -іп, -ұп, -үп, -п тұлғалы көсемшеге көбіне дұр-, тұр-, дұрұр е- көмекші етістігі тіркесіп келіп, етістіктің аналитикалық формасын жасайды: МГ: бұллар барча сауап көрүп тұрұрлар (11а, 2) (бұларды барлығы сауап көріпті); КФТ: ол дұтғанлары кафир аман іздейіп дұрұр еді (5а, 19) (Ол ұстап алған кәпір амандық сұрап тұр еді); бізім бірле сенұң арағда лиан ешідмек уажиб олұп дұрұр (76, 5) (біз бен сенің араңдағы антты есту уәжіп болыпты); бірісі бірісіне ұлашұп дұрұр (85а, 40) (біреуі біреуіне жетіпті) т.б. Жұрнақтың бұл қолданысы шақтық мағына тудыратыны белгілі. Бұл жөнінде шақ категориясына байланысты сөз еткендіктен бұл жерде арнайы тоқталмаймыз. М. Оразов: «Біздіңше, көсемшелі етістіктердің ең көп қолданылатын жері – аналитикалық формасының жетекші етістігі мен көмекші етістікті байланыстырып тұратын негізінен көсемшенің -а, -е, -й және -ып, -іп, -п қосымшалары болып саналады», – деп, қазіргі қазақ тілінде жұрнақтың осы қызметінің маңыздылығына назар аудартады (Оразов 2001: 198). Дегенмен біз қарастырып отырған ескерткіштер тілінде жұрнақтың бұл қолданысы аса көп емес.

Жалпы түркі тілдерінде -ып, -іп, -п көсемше жұрнақтарының болымсыз түрі кездесе бермейді. Оның екі себебі бар. Біріншісі – -ып, -іп, -п тұлғалы көсемшелер сөйлем ішінде баяндауыш қызметінде жұмсалатын негізгі етістікке жақтық әрі шақтық тұрғыдан негізгі етістікке тәуелді болғандығы секілді болымдылық-болымсыздық жақтан да тәуелді болып табылады (мыс.: алып келмеді, оқып шықпады). Бұл жайында З. Кокмаз: «-(й)ып жұрнақты көсемше болымсыздық жақтан да негізінен негізгі етістікке тәуелді», – дейді (Кокмаз, 2007: 1003). Ал екіншісі – түркі тілдерінде -маздан, -мастан, -мадан секілді мағынасы болымсыздық білдіретін құранды көсемшелердің қалыптасуы. -ып, -іп, -п көсемшелерінің болымсыз түрінде осы жұрнақтардың қолданылуы (мыс.: оқып келдім – оқымастан келдім, оқымай келдім). Дегенмен біз тілін қарастырып отырған ескерткіштер тілінде -ып, -іп, -ұп, -үп, -п көсемше жұрнақтарының етістіктің болымсыз тұлғасына да жалғанғанын көруге болады: КФ: уітір қылмайұп дұрұр сабах намазы кечмез (173, 2) (үтір намазын қылмастан таң намазы қабыл болмайды); құмашы йік соқмайып қылмасүн (160b, 3) (матаның шетін тықпастан қылмасын); КФТ: хенүз ол оғлан ақыл олмайып дұрұр (1а, 27) (ол баланың әлі ақылы толыспапты); нече кім ешідмейіп дұрұрсүн (қаншалықты естімей тұрсың) т.б. Алайда бұл сирек кездесетін құбылыс деуге болады. Оғыз элементі басым саналатын КФ және КФТ жазбаларында ғана бірлі жарым ұшырасатындығына қарағанда оғыз тілінің әсері болса керек. Себебі қазіргі түрік, түрікмен тілдерінде де болымсыз етістікке жалғануын аз да болса көруге болады.

Қорытынды

Мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тіліндегі -ып, -іп, -п көсемшелерін саралай келе, мынадай тұжырым жасауға болады:

– түркі тілдерінде көсемшелер сөйлемнің баяндауышы болып тұрған негізгі етістіктің білдіретін амал-әрекеттің орындалу тәсілін, себебін, сипатын т.б. белгілерін білдіреді және негізгі етістік пен көмекші етістіктің арасын жалғастырушы дәнекерлік қызмет атқарады;

– көсемше – етістіктің түрленбейтін, ешқандай қосымша қабылдамайтын, етістіктің тиянақсыз категориясы. Алайда кей түркі тілдерінде тарихи даму барысында негізгі етістік пен көмекші етістіктің кірігіп жымдасуы салдарынан, көсемшелер жіктік жалғауын қабылдап, шақтық мән береді және сөйлемде баяндауыш қызметін де атқарады деген түсінік қалыптасқан;

– жұрнақтың негізгі формасы -п, ал құрамындағы ы, і, ұ, ү дыбыстары екі дауыссыз дыбыстың арасын ажыратушы сына дыбыстар болып табылады. Ортағасырлық кей ескерткіштер мен оғыз тобындағы тілдерде сына дыбыстар жұрнақпен жымдасып кеткендіктен дауыстыға аяқталған сөздерге й сына дауыссыз арқылы (-йып, -йұп) жалғанады;

– түркі тілінің тарихи дәуірлерінде жазылған өзге ескерткіштерге қарағанда қыпшақ тілді ескерткіштерде -ып, -іп, -п жұрнақтары жиі әрі белсенді қолданылған. Қазіргі қыпшақ тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде жұрнақтың мағыналық ауқымының кең болуы және актив

қолданылуы тарихи сабақтастық болып табылады;

– дауыстыға аяқталған сөздерге жалғанатын *-n* формасы жұрнақтың қыпшақтық, ал *-йұп, -йүп* формасы да оғыздық варианты болып табылады. Сондықтан да оғыз элементі басым 2 ескерткіште (КФ, КФТ) дауыстыға аяқталған етістіктерге *-йұп, -йүп* варианттары қолданылған.

Сондай-ақ мәмлүк қыпшақ тілінде *-ын, -ін, -н* формалы көсемшелер мынадай функционалдық қызметтерде қолданылған:

– бірінен соң бірі жүзеге асатын екі әрекетті байланыстырады. Көсемше формалы етістіктегі іс-әрекет негізгі етістіктегі іс-әрекеттен бұрын жүзеге асады. Бұл көсемшенің негізгі мағынасы болып табылады;

– баяндауыш қызметіндегі негізгі етістікпен бір мезгілде болған амал-әрекетті білдіреді. Бұл жұрнақтың жанама мағыналарының бірі болса да актив қолданылған;

– себептік, қимылдың орындалу тәсілі т.б. көптеген мәндерде жұмсалған. Дегенмен бұл мәндерде өте сирек ұшырасады;

– етістіктің болымсыз формасына да жалғанғанын көреміз. Бұл – жұрнақтың табиғатында сирек кездесетін құбылыс. Бұл да оғыз тілінің әсерінен болса керек.

Байқап отырғанымыздай, мәмлүк қыпшақ тіліндегі *-ын, -ін, -ұп, -үп, -н* формалы көсемшелер фонетикалық варианттары болсын, түбірге жалғану тәртібі жағынан болсын, негізгі және жанама мағыналарындағы түрлі мағыналық реңктері жағынан болсын қазіргі түркі тілдерінен, соның ішінде қазақ тілінен де айтарлықтай өзгешеленбейді. Кей ерекшеліктері қазіргі оғыз тілдерінде сақталса, енді бірі қыпшақ тілдерінде соның ішінде қазақ тілінде сақталған. Араларындағы азын-аулақ айырмашылықтардың өзін тілдің тарихи дамуы барысында пайда болатын табиғи құбылыс не бір тілдің өз ішінде де кездесе беретін диалектілік ерекшелік ретінде де көруге болатындай ғана.

Әдебиеттер

- Ağar Mehmet Emin. (1989) Kitab Fi'l-Fıkh Bi-Lisani't-Turki (İnceleme-Metin-Sözlük). – Yayımlanmamış Doktora Tezi. – Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.
- Dilbas Ebru. Türk Dilinde Zarf Fiil Ekleri. http://www.academia.edu/27582365/T%C3%9CRK_D%C4%B0L%C4%B0NDE_ZARFF%C4%B0%C4%B0L_EKLER%C4%B0, (06.07.2017).
- Eminoğlu Emin. (2011) Abbas İbn Hamza es-Sabrani Kitabü'l Ef'al. Akçağ yayınları: – Ankara, 2011.
- Ergin Muarrem. (2009) Türk Dil Bilgisi. Bayrak Basım: – İstanbul, 2009.
- Gülsevin G. (2000) Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf Fiiller. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, S.5. – Afyonkarahisar, 2000. – S.122-143.
- Коркина Е.И. (1985) Деепричастие в якутском языке. – Новосибирск, 1985.
- Korkmaz Z. (2007) Gramer Terimleri Sözlüğü, Genişletilmiş 3. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları: – Ankara, 2007.
- Korkmaz Z. (2007) Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi. Türk Dili Kurumu Yayınları: – Ankara, 2007.
- Kuanışbayev Ercan. (2006) Kitab fi'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Yayımlanmamış Doktora Tezi. – İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006.
- Маманов Ы. (1966) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1966.
- Маманов Ы. (2014) Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2014.
- Оразов М. (2001) Етістік. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Білім академиясының республикалық баспа кабинеті, 2001.
- Садықбеков Қ. (2016) «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» ескерткіші және оның тілі. – Алматы: Таңбалы баспасы, 2016.
- Uğurlu Mustafa. (1984) Muniyetü'l Guzzat. Metin-İndeks, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. – Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984.
- Ысқақов А. (1974) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1974.
- Юлдашев А.А. (1977) Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. – Москва, 1977.

References

- Ağar Mehmet Emin (1989). Kitab Fi'l-Fıkh Bi-Lisani't-Turki (İnceleme-Metin-Sözlük). Yayımlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989. (in Turkish)
- Dilbas Ebru (2017). Türk Dilinde Zarf Fiil Ekleri. (in Turkish) http://www.academia.edu/27582365/T%C3%9CRK_D%C4%B0L%C4%B0NDE_ZARFF%C4%B0%C4%B0L_EK

LER% C4%B0, (06.07.2017).

- Eminoğlu Emin (2011). Abbas İbn Hamza es-Sabrani Kitabü'l Ef'al. Akçağ yayınları: – Ankara, 2011. (in Turkish)
- Ergin Muarrem (2009). Türk Dil Bilgisi. Bayrak Basım: – İstanbul, 2009. (in Turkish)
- Gülsevin G. (2000). Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf Fiiller. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2000. – S.5. – S.122-143. (in Turkish)
- Korkina E.I. (1985). Deeprichastie v yakutskom yazıke. – Novosibirsk, 1985. (in Russian)
- Korkmaz Z. (2007). Gramer Terimleri Sözlüğü, Genişletilmiş 3. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları. – Ankara, 2007. (in Turkish)
- Korkmaz Z. (2007). Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2007. (in Turkish)
- Kuanişbayev Ercan (2006). Kitab fi'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: – İstanbul, 2006. (in Turkish)
- Mamanov Y. (1966). Qazirgi qazaq tili. – Almaty, 1966. (in Kazakh)
- Mamanov Y. (2014). Qazaq til biliminin meseleleri. Abzal-ai: – Almaty, 2014. (in Kazakh)
- Orazov M. (2001). Etistik. – Almaty: Y. Altynsarin atyndagy bilim akademyasynyn respublikalyq baspa kabinteti, 2001. (in Kazakh)
- Sadykbekov K. (2016). Kitab Mukaddime Ebu Leys es-Semerandi eskertkishi jane onyn tili. Tanbalı baspası: – Almaty, 2016. (in Kazakh)
- Uğurlu Mustafa (1984). Munyetu'l Guzzat. Metin-İndeks, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi: – Ankara, 1984. (in Turkish)
- Ysqaqov A. (1974). Qazirgi qazaq tili. – Almaty, 1974. (in Kazakh)
- Yuldashev A.A. (1977). Sootnoshenie deeprichastnih i lichnih form glagola v tyurkskih yazıkah. – Moskva, 1977. (in Russian)

А.А. Касымова^{1*} , А.А. Хабиева² , Г.С. Омарбаева² 

¹Шәкәрім университеті, Қазақстан, Семей қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: assemzere.ak@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ГРАММАТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ БІРІЗДІЛІК МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ

Аннотация. Қазіргі жаһандану үдерісінде мемлекеттер арасында ғылыми-техникалық, экономикалық, саяси-мәдени, әдеби, тілдік байланыстардың жандануы тілге жаңа сөздердің көптеп еніп, соның ішінде термин жасау жүйесінің өзекті мәселелеге айналғанын аңғартады. Мақалада қазіргі таңдағы термин қалыптастыру жүйесінің түркі тілдеріндегі көрінісін айқындау мақсатында қазақ және түрік тілдеріндегі грамматикалық терминдер мысалында салыстырмалы зерттеу жүргізіп, екі тілдің грамматикасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтап, грамматикалық терминдерді біріздендіру мүмкіндігіне алғышарт жасалды. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі грамматика саласының қалыптасу кезеңдеріне сипаттама жүргізіліп, екі тілдің грамматика саласының негізін салушы тілші ғалымдардың еңбектері мен ғылыми тұжырымдарына шолу жасалды. Зерттеу барысында екі тілдегі грамматикалық оқулықтардан терминдер жинақталып, олардың құрылымдық ерекшелігі, терминдік аясы, кірме сөз болған жағдайда қай тілден енгендігі сараланды. Екі тілден жинақталған грамматикалық терминдердің дыбысталуындағы, түбір формасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар салыстырмалы кестеде берілді. Зерттеу нәтижесі бойынша уақыт өрнегінде қалыптасқан қазақ тілінің грамматикалық терминдерінде бірізділіктің қалыптасқандығын, ал түрік тіліндегі грамматикалық терминдердің бірізділігі әлі де болса сақталмай келе жатқандығы анықталды. Мақаланың зерттеу нәтижелері қазақ тілі мен түрік тілін үйретуде қолданылатын грамматикалық оқулықтардағы грамматикалық терминдерді біріздендіруде зор практикалық мәнге ие болады.

Тірек сөздер: грамматикалық терминдер, салыстырмалы терминологиялық жүйе, салыстырмалы зерттеу, түрік тілі, салыстырмалы грамматика.

А.А. Касымова^{1*}, А.А. Хабиева², Г.С. Омарбаева²

¹Университет Шакарима, Казахстан, г. Семей

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: assemzere.ak@gmail.com

О ПРОБЛЕМЕ УНИФИКАЦИИ ГРАММАТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В условиях современного процесса глобализации активизация научно-технических, экономических, политико-культурных, литературных, языковых связей между государствами свидетельствует о том, что все большее число новых слов вошло в язык и стало актуальной проблемой системы формирования новых слов в терминообразовании. В целях определения проявления современной системы терминообразования в тюркских языках было проведено сравнительное исследование на примере грамматических терминов казахского и турецкого языков, выявлены сходства и различия в грамматике двух языков, созданы предпосылки к возможности унификации грамматических терминов, формирующихся на этапе глобального развития. Для достижения данной цели в статье проведена характеристика этапов становления грамматической сферы на казахском и турецком языках, проведен обзор научных выводов в области грамматики двух языков и трудов ученых-основателей языкознания. В ходе исследования были обобщены термины из учебников грамматики на двух языках, проанализированы их структурная специфика, терминологическая сфера, из какого языка они вошли при наличии заимствованного термина. Сходства и различия в звучании, корневой форме грамматических терминов, сгруппированных из двух языков, были представлены в сравнительной таблице. По результатам исследования установлено, что грамматические термины казахского языка окончательно сформированы, а в турецком языке грамматические термины все еще имеют разнovidность. Результаты исследования статьи приобретают большое практическое значение в унификации грамматических терминов в учебниках грамматики, используемых при обучении казахскому и турецкому языку.

Ключевые слова: грамматические термины, сравнительная терминологическая система, сравнительное исследование, турецкий язык, сравнительная грамматика.

A.A. Kassymova^{1*}, A.A. Khabiyeva², G.S. Omarbayeva²

¹Shakarim University, Kazakhstan, Semey

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: assemzere.ak@gmail.com

ABOUT THE UNIFICATION PROBLEM GRAMMATICAL TERMS IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

Abstract. In the context of the modern process of globalization, the intensification of scientific, technical, economic, political, cultural, literary, and linguistic ties between states indicates that an increasing number of new words have entered the language and have become an urgent problem of the system of formation of new words in terminology. In order to determine the manifestation of the modern system of terminology formation in the Turkic languages, a comparative study was conducted on the example of grammatical terms of the Kazakh and Turkish languages, similarities and differences in the grammar of the two languages were revealed, prerequisites for the possibility of unification of grammatical terms formed at the stage of global development were created. To achieve this goal, the article characterizes the stages of the formation of the grammatical sphere in the Kazakh and Turkish languages, reviews scientific conclusions in the field of grammar of two languages and the works of the founding scientists of linguistics. In the course of the study, terms from grammar textbooks in two languages were generalized, their structural specificity, terminological sphere, from which language they entered in the presence of a borrowed term were analyzed. Similarities and differences in the sound, root form of grammatical terms grouped from two languages were presented in the comparative table. According to the results of the study, it was found that the grammatical terms of the Kazakh language have been finally formed, and in the Turkish language grammatical terms still have a variety. The results of the research of the article acquire great practical importance in the unification of grammatical terms in grammar textbooks used in teaching Kazakh and Turkish.

Keywords: grammatical terms, comparative terminology system, comparative research, Turkish language, comparative grammar.

Kіріспе

Қазіргі жаһандану дәуіріндегі ғылыми-технологиялық даму, алыс-жақын елдер мен туыстас, туыстас емес тілдер арасында сан қилы байланыстар тілімізге зор әсерін тигізіп жатқаны белгілі. Атап айтқанда, мемлекеттер арасындағы ғылым мен техника, IT, мәдениет мен әдебиет салаларындағы байланыстар қазақ тілінің сөздік қорын шет тілдік, жаңа кірме терминдермен толықтырып отырады. Аталған сөздерді тілімізге икемдеп қолдану, тілдік ерекшеліктерімізге сәйкестендіру әрқашан оңай бола бермейді. Сол себепті терминжасам мәселесі қазақ тілінің грамматикалық жүйесінде де әртүрлі зерттеу салалары мен бағыттардың қалыптасып, дамуына байланысты грамматикалық терминдердің саны артты. Зерттеу мақаласында түрік тіліндегі грамматикалық терминдердің қалыптасу жүйесінің барысын бақылап, қазақ тілімен салыстырмалы аспектіде қолға алу мақсатында, түрік тілінің грамматикалық еңбектерінде кездесетін лингвистикалық терминдерді жинақтап, зерттеу объектімізге арқау еттік. Қазақ және түрік тілдері арасында тіл және терминдер тақырыбында тәжірибелерді салыстыру арқылы жаңа зерттеулерге жол ашу мүмкіндіктері қалыптасады.

Зерттеуде қазақ және түрік тіл біліміндегі грамматикалық кітаптардың жазылу дәстүрін, грамматикалық терминдердің құрылымын, дамуы мен өзгеруін XX ғасырда жарық көрген ғылыми еңбектерге шолу жасау арқылы негіздеуге талпыныс жасалады. Мақаланың зерттеу нәтижелері қазақ және түрік тілінің грамматикалық оқулықтардағы терминдерді жүйелеуге ықпал етіп, жаңа грамматикалық оқулықтар әзірлеуде практикалық қолданыс табуы мүмкін.

Материал және әдістер

Зерттеу материалы ретінде қазақ тілінің лингвистикалық жүйесінде орын алатын грамматикалық терминдер қолданылды. Бастапқы тілдік материал ғылыми жоба аясында А.Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» (Байтұрсынұлы, 2009) еңбегі, А.Ысқақов (Ысқақов, 1991), Т.Сайрамбаевтың (Сайрамбаев, 1991) грамматикалық еңбектері мен түрік тіліндегі Мухаррем Ергин (Ergin, 2008), Тахсин Бангуоглу (Banguoğlu, 1998) және Суер Екер (Eker, 2011) сынды грамматист ғалымдардың грамматикалық оқулықтарынан жинақталып, ғылыми зерттеуге негіз болды.

Зерттеуде қазақ және түрік тіліндегі грамматикалық оқулықтардан терминдерді теруде жинақтау, топтау әдістері қолданылды. Жинақталған тілдік материалдарды ғылыми талдау

барысында статистикалық талдау, салыстыру, сипаттау, дефинитивтік талдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Грамматика – тіл білімінің сөзжасам, морфология, синтаксис деген салаларын біріктіріп, тілдің құрылысы мен заңдылықтарын зерттейтін күрделі сала. Кез келген ғылымның пайда болу, қалыптасу және даму тарихы болады. Тілдің грамматикалық құрылысына қатысты зерттеулер тарихы өте ерте кезеңдерден басталады. Соның ішінде түркі тілдерінің құрылымын зерттеуге арналған филологиялық еңбектердің орны ерекше. Олардың бастысы да, уақыт жағынан біріншісі де М.Қашқаридың «Диван лұғат ат-түрік» еңбегі екені дау туғызбайды. Жазылған уақыты 1069 жылы деп шамаланады. Еңбек сол заманғы түркі тілдері лексикасының салыстырмалы сөздігі ретінде жасалған. Сонымен қатар онда түркі тілдерінің морфологиялық жүйесі баяндалады.

Грамматика кітаптарының жазылу, терминдерінің құрылу, даму және жаңалану кезеңіндегі алғашқы ізденістер, түркітану бағытындағы зерттеу еңбектері негізінен қазақ және қырғыз тілдерін қарастыруға арналды. Атап айтқанда, Н.Е. Ильминскийдің 1861 ж. Қазанда басылған «Материалы к изучению киргизского наречия» атты еңбегінде қазақ тілінің ең алғашқы грамматикасын түсіндіруі өте маңызды және қазақ грамматикасын жазудағы ең алғашқы қадам болып табылады. В.В. Радловтың шығармалары мен П.М. Мелиоранскийдің 1894 және 1897 жылдардағы еңбектері, В.В. Радловтың әдеби мәтіндердің үлгілеріне сүйене отырып жазған «Қысқаша қазақ-қырғыз тілі» (Краткая грамматика казах-киргизского языка) еңбегі, А.М. Қазембектің «Жалпы түрік-татар тілі грамматикасы», О.Н. Бетлигтің «Uber Die Sprache der Jakuten» және «Алтай жазуының грамматикасы» атты ғылыми туындылары түркі тілдерінің грамматикасын зерттеуге арналған маңызды шығармалар болып табылады. Аталған еңбектер грамматика және грамматикалық терминдердің қалыптасуы мен дамуына негізгі қайнар көз бола алды. Бұдан басқа XIX ғасырдың соңымен XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ зиялыларының қаламынан шыққан туындылар алғашқы дәуірлердегі тәжірибелерді қолдана отырып дамыған грамматика ілімінің негізін қалыптастырушы еңбектердің қатарынан орын алады (Қайдар, 2004: 349).

Түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ және түрік тілдерінің грамматика саласындағы зерттеулер тарихи грамматиканың жазылуы, нормативті (реттеуші) грамматиканың жазылуы және сипаттаушы грамматиканың жазылуы деп, үш бағытта қарастырылады. Бірақ аралас жазылған тарихи және сипаттаушы грамматиканың жазылуымен қатар, нормативті (реттеуші) грамматика бойынша жазылған еңбектер де жоқ емес.

Қазақ және түрік ғалымдарының алғашқы легі тарихи грамматиканың тілдегі тарихи өзгерісін, дамуын тұжырымдай отырып жазады. Олардың қатарына Фарук Кадри Темирташтың «Eski Anadolu Türkçesi (Eski Anadolu түрікшесі)», Ахмет Джафероглуның «Türk Dili Tarihi (Түрік тілінің тарихы)» және Т.Қордабаев, М.Томановтардың «Тарихи грамматика мәселелері» атты ғылыми еңбектерін жатқызамыз (Қордабаев, 1975: 3-11).

Ал екінші қатарда сипаттаушы грамматиканың жазылуы, тілдің өзіне тән жағдайына байланысты ережелердің тұжырымдалуын зерттеуге бағытталған зерттеушілер келеді. Мұнда тілдік өзгерістерге байланысты ережелердің өзгеруі сипатталады. Бұл бағытта Тахсин Бангуоглуның «Türkçenin Grameri (Түрікшесінің грамматикасы)» және Тахир Нежат Генджанның «Türk Grameri (Түрік грамматикасы)» және академиялық басылым ретінде жарияланған «Қазақ тілінің грамматикасы. II бөлім» атты еңбектерді атай аламыз.

Үшінші кезектегі зерттеулер нормативті грамматиканың жазылуымен байланысты болып келеді. Бұл кезеңде тілдің барлық ерекшеліктері тұжырымдалып, өзгермейтін ережелерді көрсетіп беру мақсат етіліп, Мехмет Хенгирменнің «Türkçe dilbilgisi (Түрік тілінің грамматикасы)» және «Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис» кітаптары жарық көреді (Қазақ грамматикасы, 2002).

Түрік тіліндегі терминологиялық жүйені зерттеу мәселесі – 1928 жылы латын әліпбиіне көшкеннен кейін қолға алынған мәселе. Түрік тілін ғылыми тіл ретінде қолдану қазіргі кезеңде түрік грамматикасында өте өзекті болып табылды. Түрік Тілі Қоғамы тарапынан жарияланған

қазіргі түрік сөздігінде «термин» сөзіне: «Ғылымға, өнерге, кәсіпке немесе пәнге қатысты ерекше және нақты ұғымға сәйкес келетін сөз, истила (istila)» деген түсінік беріледі (Banguoğlu, 1998: 181). Мұндағы istila (истила) сөзі бекіген заңдылық, ереже деген мағына береді. Зерттеуші Тахсин Бангуоглу тілдің концептуалды саласында белгілі бір орны бар сөздердің осы түрлерін айта келе: «Олардың жүйесі алфавиттік сценарийге ұқсайды, әр дыбыстың өзі әрпі болуын талап етеді. Ғылыми терминологияда түсінікті, сондай-ақ сөздің нақтылығы мен өзара байланысын салыстыруда өз анықтамасы болады», – деп сипаттайды (Banguoğlu, 1998: 181). Ал тілші ғалым Доған Аксан грамматикалық терминдердің жалпы қасиеттерін жіктеп, терминдердің «бір мағыналы» екенін тілге тиек етіп, терминнің бір ғана мағынасы мен бір ғана анықтамасының болуы оның негізгі ерекшелігі екенін баса айтады (Aksan, 1998: 41). Соңғы жылдары түрік тіліндегі грамматикалық терминдер, олардың бірізділік мәселесі жайында Айше Илкердің зерттеулерінде де көрініс тауып жүр. Зерттеуші А.Илкер қазақ, қарақалпақ, әзербайжан, түрік тілдеріндегі грамматикалық терминдерді өзара салыстыра отырып, түрік тілінде араб және батыс тілдерінен енген терминдердің көптігін нақты мысалдар арқылы көрсетеді (Iker, 2023: 140).

XX ғасырдың басынан бастап бүгінге дейін қазақ лексикасының терминдену жүйесіне үлкен еңбек сіңірген А.Байтұрсынұлынан (Байтұрсынұлы, 2009) бастап, М.Томанов, Т.Қордабаев, Ы.Маманов, М.Балақаев, І.Кеңесбаев, А.Ысқақов, М.Сайрамбаев, С.Исаев және т.б., бертін келе Ш.Құрманбайұлы, Б.Момынова (Момынова, 2022) және т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектері жалпы қазақ терминологиясының, соның ішінде грамматикалық терминдердің теориясын қалыптастырудағы тың зерттеулер беріп келеді. Қазақ тіл білімінде А.Байтұрсынұлы қалыптастырған ізбен жүрген тілші ғалымдар XX ғасырдың екінші жартысында академиялық деңгейдегі қазақ тілінің грамматикасын әзірлеп шықты. Нәтижесінде қазақ тіліндегі грамматикалық терминдердің бірізділік жүйесі қалыптасты.

Ал қазіргі уақытта тіл білімі саласы «Қазақ тіліндегі синтаксистік тәсілмен жасалған терминдік тіркестер» (Абдикарим, 2023), Проблемы заимствованных слов в казахском языке (Кузембаева, 2018), «Түбі бір түркі терминдері» (Мамаева, 2019) және т.б. осы тәрізді грамматикалық терминдерді құрылымдық сипатына қарай талдауға арналған жаңа зерттеулермен толығуда.

Нәтижелер және талқылау

Түркі тілдеріндегі ортақ терминологиялық жүйе жайлы сөз еткенде қазақ және түрік тілдеріндегі грамматикалық терминдердің қолданысы ерекше назар аудартады. Грамматикалық терминдер, ең алдымен, қазақ және түрік тілдерін шет тілді аудиторияға үйрету барысында жиі қолданысқа түседі. Қазақ тілімен салыстырғанда, түрік тілін оқытуға арналған деңгейлік оқулықтардағы грамматикалық терминдердің әртүрлі берілуі ерекше назар аудартады. Түрік тілімен салыстырғанда қазақ тілінің грамматикалық оқулықтарында бірізділік сақталған. Оның себебін А.Байтұрсынұлының грамматикалық термин жасаудағы нақтылық, қазақылық, ықшамдылық принциптерімен түсіндіруге болады.

Сондықтан да қазақ тіліндегі грамматикалық кітаптардың жазылуы, тарихи дамуы жайлы сөз еткенде, ең алдымен, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми еңбектерінен бастайтынымыз орынды. А.Байтұрсынұлы сол дәуірдің қажеттілігін анықтай отырып, халқына тілді дұрыс үйрету мақсатында қазақ тілінің нақты ережелеріне сүйенетін «Тіл құрал», «Тіл тағлымы», «Тіл танытқыш» еңбектерін жазды (Байтұрсынұлы, 2009). Ғалым жазған еңбектерінің мақсатын түсіне отырып, тілді қолдануда, терминдер мен атауларды қалыптастыруда ұлттық негізге сүйенеді. Тіл зерттеушісі ретінде А.Байтұрсынұлы терминологиялық мәселелерге өте үлкен мән береді. Ғалымның жасаған терминдері орынды, түсінікті және дәл болып келуімен бірге, термин жасауда ұстанған жолы саналылық, қазақылық, өз тілін дамытуға негіз болған қағидаттарға құрылуымен ерекшеленеді.

А.Байтұрсынұлының «Тіл құрал» еңбегіндегі грамматикалық терминдер қазақша сөздерден құралған, одан кейін жазылған терминологиялық сөздіктерде орыс тілі арқылы кірген халықаралық терминдер орын ала бастаған. Осы жағдайдың даму барысы сол кезеңдегі барлық ғылым салаларында байқалады. Оны қазіргі грамматикалық жүйемізде орын алған морфология, морфема, синтаксис, грамматика терминдерінің тіл біліміндегі жүйелі қолданысынан көреміз.

Ұлт ұстазы салып берген сара жолмен «Қазақ тілінің грамматикасы» академиялық еңбегі тілші ғалымдар тарапынан бірнеше мәрте басылды. 1967 жылы басылған «Қазақ тілі грамматикасы» кітабының 1954 жылы жазылған алғашқы басылымынан өзгешелігі үлкен ұжымдық зерттеу ретінде әзірленуінде болып табылады. Еңбекте зерттеушілердің жылдар бойы зерттеген өз тақырыптары берілгендіктен, стильдік ерекшеліктері, түсіндірмесі, мәселені ортаға қоюы, қорытындылары мен тұжырымдарының жүйелілігімен, нақтылығымен ерекшеленеді. Көптеген зерттеушілердің қатысуымен жазылған «Қазақ тілі грамматикасы» алғаш рет 1954 жылы басылған. Кейінгі басылымдарға тіл білімі саласындағы зерттеушілердің саны артып, сапалы зерттеулер жүргізулері әсер еткені айқын. Атап айтқанда, морфологияның сын есім мен сан есімдерді, есімдік пен шылаулар, одағай, модаль сөздер мен етістіктерді басты бөлім ретінде жеке-жеке қарастырған диссертациялық еңбектер жарыққа шықты. Бұлардан басқа да көптеген оқулықтар әзірленіп, 1967 жылы жарық көрген «Қазақ тілі грамматикасының» сапалы, жүйелі болып шығуына негіз болды (Ысқақов, 1967). 2002 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» жүйелілігімен, нақтылығымен, мәліметтерінің толықтығымен, негізділігімен ерекшеленеді (Қазақ тілінің грамматикасы, 2002).

Ал түрік тіліне келетін болсақ, ХХ ғасырдың бас кезіндегі түрік тілі лексикасының терминдену үрдісінде түрік зиялы қауым өкілдері мен тіл білімі зерттеушілерінің орны айрықша болды. Атап айтқанда, Өмер Сейфетдин, Зия Гөкалп Шемседдин Самидің тіл білімі, грамматикалық саласындағы ғылыми еңбектері маңызды рөл атқарады. Алайда түрік тілінің грамматика саласы Османлы, Танзимат, Конституция тәрізді тарихи кезеңдерді басынан өткізгендігі грамматикалық терминдерден айқын көрініс табады (1-кестені қараңыз).

1-кесте – Османлы негізді грамматикалық терминдердің қазіргі қазақ және түрік тіліндегі баламасы

Османлы кезеңіндегі грамматикалық терминдер	Қазіргі түрік тіліндегі атауы	Қазіргі қазақ тіліндегі баламасы
fiil (фиил)	yüklem (йүклем)	баяндауыш
kelime (келиме)	sözcük (сөзжүк)	сөз
edat (едат)	ilgeç (илгеч)	шылау
zamir (замир)	adil (адыл)	есімдік

1-кестеде берілген грамматикалық терминдер қазіргі түрік тілінің грамматикалық оқулықтарында әр алуан қолданылып жүр. Атап айтқанда, «Yedi İklim» түрік тілінің А1 деңгейлік оқулығында «kelime (келиме)», «sözcük (сөзжүк)» терминдері қатар, жарыспалы қолданылады. Ал «Hitit» А1-А2 деңгейлік түрік тілі оқулығында біріңғай «kelime (келиме)» грамматикалық термині беріледі. Көріп отырғанымыздай, қазіргі таңда түрік тілінің кейбір академиялық оқулықтары мен грамматикалық еңбектерінде, шетелдіктерге оқытылатын түрік тілінің тілашар оқулықтарында тілдің грамматикалық терминдері әртүрлі қолданылып келеді. Грамматикалық терминдердің бірнеше түрі, әр оқулықта әртүрлі берілуі тіл үйренушінің грамматикалық сауаттылығын төмендететіні белгілі.

Келесі кестеде қазақ және түрік тіліндегі септік жалғауларының грамматикалық атаулары берілген (2-кестені қараңыз).

2-кесте – Батыс негізді грамматикалық терминдердің қазіргі қазақ және түрік тіліндегі баламасы

Батыс негізді грамматикалық терминдер	Қазіргі түрік тіліндегі атауы	Қазіргі қазақ тіліндегі баламасы
Nominatif hali	Yalın hal (Йалын хал)	Атау септігі
Genetif hali	İlgi hali (Илги хал)	Ілік септігі
Datif hali	Yönelme/Yaklaşma hali (Йөнелме / Йаклашма Хали)	Барыс септігі
Akkuzatif hali	Belirtme/Yükleme hali (Белиртме / Йүклем хали)	Табыс септігі

2-кестенің жалғасы

Lokatif hali	Bulunma hali (Булунма хали)	Жатыс септігі
Ablatif hali	Ayrıлма/Çıkma hali (Айрылма/Чыкма хали)	Шығыс септігі
İnstrumental hali	Vasıta hali (Васыта хали)	Көмектес септігі
Ekvatif hali	Eşitlik hali (Ешитлик хали)	-

Кестеден байқағанымыздай, түрік тілінде сегіз түрлі септік жалғауы бар. Қазақ тілінде кездеспейтін септік түрі «Eşitlik hali (ешитлік хали)» деп аталады. Бұл септікте -ша, -ше қосымшалары қолданылады. Сондай-ақ батыс тілдерінен енген септік атаулары бір атаумен берілсе, түрік тіліндегі септік жалғауларының кейбірінде екі баламасының болуы назар аудартады. Мәселен, барыс септігі кейбір оқулықтарда «Yönelme» (йөнелме хали), кейбір оқулықтарды «Yaklaşma hali» (йаклашма хали) деп қолданылады. Ал табыс септігі «Belirtme hali» (белиртме хали), кейде «Yükleme hali» (йуклеме хали) деп беріледі. Сонымен қатар қазақ тіліндегі «септік» сөзі түрік тілінің грамматикалық оқулықтарында кейде «hal» (хал), кейде «durum» (дурум) деп беріліп жүр. Сөзімізге дәлел ретінде түрік тілінің грамматист мамандары Мухаррем Ергин, Тахсин Бангуоглы және Суер Екердің еңбектерінде кездесетін грамматикалық терминдерді тіл білімінің салаларына қарай салыстыратын болсақ, төмендегі нәтижелерді көре аламыз (3-кестені қараңыз).

3-кесте – Қазақ және түрік тілінің грамматикалық оқулықтарындағы морфологиялық терминдердің қолданысы

Ахмет Байтұрсынұлы (1914)	Ахмети Ысқақов (1991)	Мухарем Ергин (2008)	Тахсин Бангуоглы (1998)	Суер Екер (2011)
-	морфология	уярыбилгиси (йапыбилгиси)	уярыбилгиси (йапыбилгиси)	biçimbilgisi (бичимбилгиси)
зат есім	зат есім	isim (исим)	ad (ад)	ad (ад)
сын есім	сын есім	sıfat (сыфат)	sıfat (сыфат)	ön ad (өн ад)
sayı sıfatı (сан есім)	sayı sıfatı (сан есім)	sayı sıfatı (сайы сыфаты)	sayı sıfatı (сайы сыфаты)	sayı adı (сайы ад)
есімдік	есімдік	zamir (замир)	zamir (замир)	adıl (адыл)
етістік	етістік	fiil (фиил)	fiil (фиил)	eylem (ейлем)
шылау	шылау	edat (едат)	edat (едат)	ilgeç (илгеч)

Қазақ тілінде «морфология» деп аталатын грамматиканың үлкен бөлімі түрік тілінде «уярыбилгиси (йапыбилгиси)», «biçimbilgisi (бичимбилгиси)» деген таза түркілік негізді терминдермен беріледі.

Қазақ және түрік тілдеріндегі синтаксистік терминдердің қолданысын салыстыра қарайтын болсақ, қазақ тіліндегі синтаксистік жүйеге ХХ ғасырдың басында А.Байтұрсынұлы қалыптастырған жүйелі, негізді, ана тіліміздегі сөздер арқылы жасалған терминдермен аталып, бекігенін көруге болады. Түрік тіліндегі грамматикалық терминдердің қолданысы синонимдік қатардың көптігімен ерекшеленеді. Олай болудың басты себебі түрік тілінің терминологиялық жүйесіндегі тарихи кезеңдердің әсері деген пікірдеміз (4-кестені қараңыз).

4-кесте – Қазақ және түрік тілінің грамматикалық оқулықтарындағы синтаксис терминдерінің қолданысы

Ахмет Байтұрсынұлы (1916)	Талғат Сайрамбаев (1991)	Мухарем Ергин (2008)	Тахсин Бангуоглы (1998)	Суер Екер (2011)
сөз мүшелері	сөйлем мүшелері	-	söz dizimi (сөз дизими)	söz dizimi (сөз дизими)
сөз	сөз	kelime (келмие)	sözcük (сөзжүк)	sözcük (сөзжүк)

4-кестенің жалғасы

сөйлем	сөйлем	cümle (жүмле)	cümle (жүмле)	tümce (түмже)
сөз тіркесі	сөз тіркесі	kelime grupları (келиме групплары)	belirtme öbekleri (белиртме өбеклери)	sözcük grupları (сөзжүк групплары)
баяндауыш	баяндауыш	fiil (фиил)	yüklem (йуклем)	yüklem (йуклем)
бастауыш	бастауыш	fail (файл)	kimse (кимсе)	özne (өзне)
жай сөйлем	жай сөйлем	basit cümle (басит жүмле)	basit cümle (басит жүмле)	basit tümce (түмже)
құрмалас сөйлем	құрмалас сөйлем	birleşik cümle (бирлешик жүмле)	basit cümle (бирлешик жүмле)	birleşik tümce (түмже)

Мақалада түрік тілінің кейбір грамматикалық терминдері ғана зерттеу объектісіне алынды. Сондай-ақ салыстыруда қазақ тіліндегі грамматикалық терминдер мен қазақ терминологиясының атасы А.Байтұрсынұлының қалыптастырған терминдері де қатар берілді. Кестеден көріп отырғанымыздай, түрік тілінің грамматистері грамматикалық терминдерге өзінше атау беріп, кейде батыстық терминдермен, кейде түрік тілінің төл терминдерімен қолданады. Мәселен, «сөз» терминін Мухарем Ергин «kelime» (келиме) (Ergin, 2008: 21) деп атаса, Тахсин Бангуоглы (Banguoğlu, 1998: 8), Суер Екер «sözcük» (сөзжүк) (Eker, 2011: 12) деп береді. «Баяндауыш» термині түрік тілінде кейде «fiil» (фиил), кейде «yüklem» (йуклем) деп аталып жүр. «Бастауыш» термині «fail» (файл), «kimse» (кимсе), «özne» (өзне) деген терминдермен аталады.

Бұл жайында түрік ғалымы З.Коркмаз түрік тілінде орта мектептен бастап, орта кәсіптік білім, жоғары білімге дейінгі аралықта грамматикалық терминдер әртүрлі аталып, білім алушыға қиындық тудыратынын айтады. Ғалым бұл мәселенің себепкері тілші мамандар екенін ескертеді. Сондай-ақ ғалым тілші мамандардың ортақ мәмлеге келіп, жалпы түрік тілі грамматикасына ортақ терминдер жүйесін қалыптастыратын уақыт жеткенін баса айтады. Бұл ретте, ең алдымен, түркі тілдес басқа халықтардың тіл біліміне зер салу керектігін де тілге тиек етеді (Korkmaz, 1992: 4).

Қалай болғанда да, түрік тіліндегі грамматикалық бірізділікті қалыптастыру мәселесі күні бүгінге дейін өзекті мәселелердің қатарында. Түрік тілінің тілші ғалымдары тарапынан сан мәрте көтеріліп жүрген тақырып, туыстас түркі тілдерінің грамматикалық терминдерімен салыстырмалы қарастыру негізінде жүйелілігін табады деген пікірдеміз.

Қорытынды

Түркі тектес мемлекеттерінің тәуелсіздік алғанына 30 жылдан астам уақыт өткені белгілі. Әрине, сыртқы және ішкі толқулар бұл мемлекеттердің экономикалық дамуына кедергі келтіріп қана қоймай, мәдениет, ғылым, әдебиет пен тіл саласындағы дамуына да әсер етті.

Терминдер – жасалу жолы әртүрлі грамматикалық ережелерге тәуелді, бір ғана мағына беретін, қолдану аясы өте тар мағыналы бірліктер. Бірақ кез келген тілдің грамматикалық жүйесі үшін термин сөздердің орны ерекше болады. Себебі нәтижесінде терминдер сол тілдің грамматикалық жүйесін, ережелер жүйесін құрайды. Бұл тұрғыдан келгенде түрік тілінің алдында тұрған басты міндет – түркі халықтарының тілдік ерекшеліктеріне сүйене отырып, грамматикалық терминдер саласын біріздендіріп, жүйелеу. Сондай-ақ түрік тіліндегі грамматикалық терминдер арасында кездесетін түркі негізді терминдер қазақ тілі саласының мамандарына да аталымы күрделі шетелдік терминдердің орнына түркілік негізді термин қалыптастыру мүмкіндігі бар екенін көрсетеді. Зерттеу нәтижесінде төмендегідей қорытынды жасауға болады:

- ерте кезеңде түрік тіліндегі грамматикалық терминдердің қалыптасуына ислам діні мен мәдениеті, араб жазуы тікелей әсер етті;

- қазақ және түрік тілдеріндегі грамматикалық терминдерді қалыптастыру жолдары мен терминдердің құрылымдық жүйесінде, кейбір терминді атауда шеттілдік кірме сөздерді қолдануда ортақ ерекшеліктер бар;

- түрік тіліндегі грамматикалық терминдерді біріздендіруде қазақ тілінің тәжірибесін қолдануға болады;

- қазақ және түрік тілдеріндегі терминтану мәселесіндегі ортақ зерттеулер екі тілдің де терминдер қорын дамыта түседі.

Қорытындылай келе, мақаланың зерттеу нәтижелері түрік тілін үйретуге арналған грамматикалық оқулықтардағы грамматикалық терминдерді жүйлеу қажеттілігін көрсетеді. Грамматикалық терминдердің араб, батыс негізді қолданыстарының орнына төл түрік тілінің сөздері негізінде қалыптасқан грамматикалық терминдерді қолданған жағдайда түрік тіл білімінің деңгейін арттыра түсері сөзсіз. Салыстырмалы грамматикалық терминдер бағытындағы зерттеулер келешекте жалғасын табады.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР13067966 «Алаш идеясының индексі және жаһандық мәдениеттегі интерпретациясы (Ахмет Байтұрсынұлы аудармалары негізінде)» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Абдикарим Н., Махсут О., Ыскак Б. (2023) Қазақ тіліндегі синтаксистік тәсілмен жасалған терминдік тіркестер (жасанды интеллект саласының терминдері негізінде) // TILTANYM. – № 2(90). – 2023. – 3-13-бб.
- Aksan D. (1998) Her yönü ile dil ana çizgileriyle dilbilim. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.
- Байтұрсынұлы А. (2009) Тіл – құрал. – Алматы: Сардар, 2009. – 348 б.
- Banguoğlu T. (1998) Türkçenin grameri. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998.
- Eker S. (2011) Çağdaş Türk dili. – Ankara: Grafiker, 2011.
- Ergin M. (2008) Türk Dil bilgisi. – İstanbul: Kelebek Matbaacılık, 2008.
- İlker A. (2023) Türk Dünyasında terim çalışmaları // Avrasya Terim Dergisi. – №11(3). – 2023. – 139-142-ss.
- Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. /Жауапты ред. Е. Жанпейісов. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – 784 б.
- Қайдар Ә., Оразов М. (2004) Түркітануға кіріспе. Оқу құралы. 3-ші басылымы. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 б.
- Қордабаев Т., Тomanov M. (1975) Тарихи грамматика мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1975. – 175 б.
- Korkmaz Z. (1992) Gramer terimleri sözlüğü. – Ankara: TDK yayınları, 1992.
- Құрманбайұлы Ш. (2007) Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Мектеп, 2007. – 352 б.
- Мамаева Г. (2019) Түбі бір түркі терминдері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – №3 (128). – 2019. – 129-136-бб.
- Момынова Б.Қ. (2022) Кейбір тілдердегі академиялық грамматика жазу дәстүрі: ғылыми аппараты, құрылымы мен рәсімделуі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – №3 (140). – 2022. – 114-128-бб.
- Сайрамбаев Т.С. (1991) Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 174 б.
- Ысқақов А. (1967) Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Ғылым, 1967. – Т. 2. – 236 б.
- Ысқақов А. (1991) Қазіргі қазақ тілі. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

References

- Abdikarim N., Mahsut O., Yskak B. (2023) Kazak tilindegi sintaksistik tasilmen zhasalghan termindik tirkester (zhasandy intellekt salasynyn terminderi negizinde) [Syntactic expressions in the Kazakh language (based on the terms of the field of artificial intelligence)]. – TILTANYM. – Vol. 2 (90). – 2023. – P. 3-13. (in Kazakh)
- Aksan D. (1998) Her yönü ile dil ana çizgileriyle dilbilim [Linguistics with its main lines of language with every aspect]. – Ankara: Turkish Language Institute, 1998. (in Turkish)
- Baitursynuly A. (2009) Til – kural [Language is a tool]. – Almaty: Sardar, 2009 – 348 p. (in Kazakh)
- Banguoğlu T. (1998) Türkçenin grameri [The grammar of Turkish]. – Ankara: Ankara University Press, 1998. (in Turkish)
- Eker S. (2011) Çağdaş Türk dili [Modern Turkish language]. – Ankara: Grafiker, 2011. (in Turkish)
- Ergin M. (2008) Türk Dil bilgisi [Knowledge of the Turkish Language]. – İstanbul: Kelebek Printing House, 2008. (in Turkish)
- İlker A. (2023) Türk Dünyasında terim çalışmaları [Term studies in the Turkish World]. – Eurasia Terim Magazine. – Vol. 11 (3). – P. 139-142. (in Turkish)
- Kazak grammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfologii, sintaksis [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax. / Responsible Ed. E. Zhanpeisov.] – Astana: Astana polygraphy, 2002 – 784 p. (in Kazakh)
- Kaidar A., Orazov M. (2004) Turkitanuga kirispe. Oku kuraly. 3-shi basylymy [Introduction to Turkology. Reading tool. 3rd edition]. – Almaty: Arys, 2004 – 360 p.] (in Kazakh)
- Kordabaev T., Tomanov M. (1975) Tarihi grammatika meseleleri [Problems of historical grammar]. – Almaty:

School, 1975. – 175 p. (in Kazakh)

Korkmaz Z. (1992) Gramer terimleri sözlüğü [Dictionary of grammatical terms]. – Ankara: Orhun, 1992. (in Turkish)

Kurmanbaiuly Sh. (2007) Terminkor kalyptastyru kozderi men terminzhasam tasilderi [Sources of term formation and methods of term formation]. – Almaty: School, 2007 – 352 p. (in Kazakh)

Mamayeva G. (2019) Tubi bir turki terminderi [Turkic terms]. – Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series. – Vol. 3 (128). – 2019. – P. 129-136. (in Kazakh)

Momynova B.K. (2022) Keibir tilderdegi akademiialyk grammatika zhazu dasturi: gylymi apparaty, kurylymy men rasimdelui [The tradition of writing academic grammar in some languages: scientific apparatus, structure and design]. – Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series. – Vol. 3 (140). – 2022. – P. 114-128. (in Kazakh)

Sairambayev T.S. (1991) Soz tirkesi men zhai soilem sintaksisi [Syntax of phrases and simple sentences]. – Almaty: Rauan, 1991. – 174 p. (in Kazakh)

Yskakov A. (1967) Kazak tilinin grammatikasy [Grammar of the Kazakh language]. – Almaty: Science, 1967. – Volume II. – 236 p. (in Kazakh)

Yskakov A. (1991) Kazirgi kazak tili. Filologiya fakul'tetteri studentterine arналган okulyk [Modern Kazakh language. Textbook for students of philological faculties]. – Almaty: Native language, 1991. – 384 p. (in Kazakh)

Е. Маралбек 

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: elahau@mail.ru

1923 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕМЛЕСІМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Аннотация. Әр тілдің тарихы болған сияқты, оның таңбалық мәні – жазудың, емле ережесінің де тарихы бар. Ұлттық тілі бар қандай да бір елдің, халықтың, ұлттың жазу мәдениеті бірнеше дәуірді, тарихи кезеңдерді басып өтеді. Қазақ ұлттық жазуы 1912 жылдан бастап Ахмет Байтұрсынұлының есімімен байланысты қалыптасып, қазірге дейін әр жылдар сайын толығып, жетіліп, дамып отырғаны белгілі. Сондықтан қазақ тілінің емле ережелерінің әр даму кезеңі лингвистика үшін де, қазақ жазуының болашағы үшін де өте маңызды. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасының «ұлттық кезеңінің» басталуын сипаттайтын, 1923 жылы Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы (ҚазАКСР) Оқу комиссариаты Жанындағы Академиялық орталықтың Білім кеңесі жариялаған 13 баптан тұратын «Қазақ тілінің жаңа емле ережесінің» тарихы мен ғылыми мәні талданады. Нақтырақ айтқанда, бұл ереженің қабылдануына себеп болған ғылыми және әлеуметтік алғышарттар, оның 1912 жылғы А.Байтұрсынұлы емлесімен байланысы, әр бабының ғылыми негізі мен мәні, жетістіктері мен кемшіліктері, Түркістан Автономиясы Халық ағарту комиссариаты жанындағы Білім комиссиясының бұл емле ережені қабылдау алғышарттары, кейбір баптарының қысқару себептері, аталған ереже туралы қазақ зиялыларының тұжырымдары сияқты өзара байланысты әлденеше өзекті мәселелер ұштастырыла талданады.

Тірек сөздер: жазу, емле, Ахмет Байтұрсынұлы, XX ғасыр басындағы қазақ тіл білімі, төте жазу.

Е. Маралбек

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы
e-mail: elahau@mail.ru

ПРАВИЛА ПРАВОПИСАНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА 1923 ГОДА И ЕГО СВЯЗЬ С ПРАВОПИСАНИЕМ А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Аннотация. Точно так же, как у каждого языка есть своя история, у него есть также и история символического значения – письма и правила правописания. Культура письма той или иной страны, народа, нации с национальным языком охватывает несколько эпох и исторических периодов. Известно, что казахская национальная письменность с 1912 года сложилась в связи с именем Ахмета Байтурсынулы и до сих пор пополняется, совершенствуется и развивается с каждым годом. Поэтому каждый этап развития орфографических правил казахского языка очень важен как для лингвистики, так и для будущего казахского письма. В статье анализируется история и научное значение «Нового правила правописания казахского языка», состоящего из 13 статей, описывающих начало «национального этапа» реформы письма Ахмета Байтурсынулы, опубликованного Советом образования Академического центра при учебном комиссариате Казахской Автономной Советской Социалистической Республики (КазАССР) в 1923 году. В частности: анализируются такие актуальные вопросы, как научные и социальные предпосылки, которые привели к принятию этого положения, его связь с правописанием Байтұрсынұлы 1912 года, научная основа и значение каждой статьи, достижения и недостатки, предпосылки принятия этого правила правописания комиссией по образованию при Народном комиссариате просвещения Туркестанской автономии, причины сокращения некоторых параграфов, выводы казахской интеллигенции об этом положении.

Ключевые слова: письмо, правописание, Ахмет Байтұрсынұлы, казахское языкознание начала XX века, төте жазу.

Е. Maralbek

Institute of Linguistics named after Ahmet Baitursynuly, Kazakhstan, Almaty
e-mail: elahau@mail.ru

THE SPELLING RULES OF THE KAZAKH LANGUAGE IN 1923 AND ITS CONNECTION WITH THE SPELLING OF BAITURSYNULY

Abstract. Just as every language has its history, it also has a history of symbolic meaning – letters and spelling rules. The writing culture of a particular country, people, or nation with a national language covers several epochs and historical

periods. It is known that the Kazakh national script has been formed since 1912 in connection with the name of Akhmet Baitursynuly and is still being updated, improved, and developed every year. Therefore, each stage of the development of the spelling rules of the Kazakh language is very important both for linguistics and for the future of Kazakh writing. The article analyzes the history and scientific significance of the "New Spelling Rule of the Kazakh language", consisting of 13 articles describing the beginning of the "national stage" of Akhmet Baitursynuly's letter reform, published by the Council of Education of the Academic Center at the Educational Commissariat of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic (KazASSR) in 1923. In particular, there are analysed such topical issues as the scientific and social prerequisites that led to the adoption of this provision, its connection with the Baytursynuly's spelling in 1912, the scientific basis and meaning of each article, achievements and disadvantages, prerequisites for the adoption of this spelling rule by the Education Commission under the People's Commissariat of Education of the Turkestan Autonomy, the reasons for the reduction of some paragraphs, conclusions of the Kazakh intelligentsia about this situation.

Keywords: writing, spelling, Akhmet Baitursynuly, Kazakh linguistics of the early twentieth century, tote writing.

Кіріспе

XX ғасыр басында қазақтың ұлттық жазуы қалыптасқаны белгілі. Қазақ жазба мұрасы, жазу дәстүрі бұған дейін де болғанымен, ортақтүркілік сипатта еді және дәстүрлі қазақ қоғамының жазба коммуникациясы жүзеге асыратын жалпыхалықтық мұра емес, шағын топ, жоғары тап өкілдері арасындағы диалогтер үшін қолданылатын құрал болып келді. Сонымен қатар жазу тіл мүмкіндігін толық бейнелейтін, ұдайы жетіліп, қоғамға сай жаңарып отыратын лингвистикалық құбылыс емес, дінмен берік байласқан, шартсыз мойындалып, тегіс қабылданатын, жаттанды түрде дағдыға енетін стереотипті үрдіс болып келді. Жазуда «ұлттық» деген ұғым атымен болмады. Ұлттық жазу ұлттық емле арқылы ғана қалыптасады. Ұлттық жазу белгілі бір тілдегі төл дыбыстардың таңбаларын ғана емес, сол тілдің ішкі заңдылықтары тудырған, тіл табиғатын толық бейнелейтін жазу қағидаттарын, емле ережелерді де көрсетеді.

Ахмет Байтұрсынұлы 1911-1912 жылдардан бастап ортақтүркілік сипаттағы арабграфикалы ескі жазу дәстүрін қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық ерекшелігіне бейімдей бастады. 1912 жылы «Айқап» журналының 4-5 сандарында жарық көрген «Жазу тәртібі» атты мақаласында ортақтүркілік негіздегі ескі қазақ жазуын ұлттық арнаға, қазақ тілінің ішкі заңдылығына икемдей бастағанын алғаш байқатты. Осымен жалғас сол жылы «Оқу құралы» атымен қазақша әліппені жарыққа шығарды. Бұл әліппе бұған дейінгі қазақша әліппелерден мүлде басқаша сипатта, өзгеше тәртіппен құрастырылды. Оның негізгі ұстанған жолы – қазақша «төте оқу» деп аталатын, «ысул жәдит» тәртібі еді, яғни жазуды әріп негізінде емес, дыбыс негізінде үйрету. Бұл әліппе сөйлеу деген не, сөйлем деген не, сөз деген не, буын деген не, дыбыс деген не және бұлардың таңбалық сипаты – жазу деген не, қаріп деген не, соларды жүйелі түсіндіріп барып, әрі қарай сауатты, тәртіппен жазуды үйрететін жол еді.

Ахмет Байтұрсынұлы жазу реформасының бұл кезеңінде мың жылдық тарихы бар ескі жазба дәстүрге бірнеше жылда түбегейлі өзгеріс енгізуді көздемеді. Ол жолдың сәтті болмайтынын да жақсы аңғарды. Керісінше сол кездегі қоғамдық-әлеуметтік жағдайды, ұлттың рухани деңгейі мен әртүрлі діни факторларды ескеріп, тілдік реформаның заңдылығын жете түсініп және толық негізге ала отырып, интегративті (құрмалас) сипаттағы қазақ әліпбиі мен емлесін қалыптастырды. Өтпелі кезең сұранысына сай қадім, жәдит жазу жүйесі мен ұлттық емлені сәтті үйлестіре білді. Яғни, араб таңбаларының негізгі тұрпатын сақтап, оны қазақ тілі дыбыстарының табиғатына бағынған ұлттық жазуға айналдырды.

Бұл емле ережелер «Баяншы» атауымен 1912 жылы әліппе астары, әліппеге жалғас 3-кітап ретінде жеке жарық көрді, одан соң «Тіл-құрал» еңбегінің 1914-1922 жылғы 1-4 басылымдарында тарау, баптар бойынша жүйелі түрде, кеңінен түсіндірілді. Міне, осы жазу жүйесі жалпыұлттық «Қазақ» газеті арқылы тұтас қазақ даласына тарады және қазақ халқын сауаттандыруға 1912-1922 жылдарда 10 жыл қызмет етті.

Кеңес Одағы орнаған алғашқы жылдардан бастап Одақ құрамындағы автономиялы республикаларда ісқағаздарды, білім беруді, кеңсе тілін жергілікті ұлт тілінде жүргізу үдеріс алды. Осыған сәйкес ҚазАКСР-да да білім беру, баспа, ісқағаздар тілін қазақыландыру басталды. 1921 жылы ҚазАКСР Оқу комиссариаты жанынан Академиялық центр құрылып, онда бірнеше кеңестер өнімді жұмыс істеді. Солардың бірі – Білім кеңесі болатын. Бұл кезде қазақ зиялыларының талантты шоғыры қалыптасып үлгерген болатын. Олар осы Білім кеңесі

төңірегіне топтасып, қазақша оқулықтар жазу, білім беру ісі мен баспа жұмыстары жүйеге түсіру жұмыстарымен белшешіп айналысты. Бұған сәйкес қазақтілді қауымның сауаты артып, қазақ мәтіндеріне сұраныс артты және жазудың оңтайлылығы мен тіл жүйесін дұрыс беруге талпыныс күшейді. Тіл мен жазудағы көптеген мәселелерге енді сыртқы факторлар тұрғысынан емес, нағыз ғылыми тұрғыдан қарау басталды. Сол себепті 10 жыл бойы қолданылып келген Ахмет Байтұрсынұлының «өтпелі кезең» емлесінің ортақтүркілік, қадім, жәдит элементтерін біртіндеп қазақ емлесінен ығыстыру үдерісі басталды. Бұған Ахмет Байтұрсынұлының өзі бастамашы болды. Мұның нәтижесі – біз ғылыми негізін және оның А. Байтұрсынұлы емлесімен байланысын сөз еткелі отырған, 1923 жылы қабылданған, 13 баптан тұтатын «Қазақ тілінің жаңа емле ережесі».

Аталған емле ереже әуелде ҚазАКСР Оқу комиссариаты Білім кеңесі тарапынан дайындалып, ҚазАКСР Оқу комиссары Нұғыман Залыұлы, Білім кеңесінің басшысы Ахмет Байтұрсынұлы, Білім кеңесінің хатшысы Елдес Омарұлының қол қоюымен 1923 жылы наурыздан бастап «Еңбекші қазақ» бастаған бірнеше мерзімді басылымдарда қатар жарияланды. Ал осы жылдың 23 наурызында Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты Аймақтық Қазақ-қырғыз Білім комиссиясының №71 қаулысымен бұл ереженің 12 бабы қабылданды. Білім комиссиясының құрамында Х. Досмұхамедов (төраға), М. Жұмабаев (мүше), Ә. Диваев (мүше) қол қойды. 27 наурызда Түркістан Республикасының Халық ағарту комиссары С. Қожановтың №43 бұйрығымен бекітеді. Аталған Ереже жеке кітапша түрінде жарық көрген. Кітапша 2012 жылы ҚР Орталық ғылыми кітапханасының сирек кітаптар қорынан табылды. Дегенмен ол мақалада бұл ереженің бұған дейінгі және өзінен кейінгі емле ережелермен байланысы терең талданбады.

1926 жылға дейін қазақ мемлекетігі екі республика шегінде қалыптасты. Сондықтан бірінде болған білім, мәдениет саласындағы өзгерістер мен реформалар екіншісінде де көрініс тапты. Қазақтілді оқулықтардың тапшылығы, ұлттық ғылымды көтеруге азаматтық талпыныс, ғылымға деген құмарлық, осы сияқты көптеген түрткіжайттар қазақ зиялыларының білім саласында өзара тығыз қарым-қатынасы мен ынтымақтастығын туғызды. Оның нақты дәлелдерінің бірі ретінде де осы 1923 жылғы «Қазақ тілінің жаңа емле ережесін» айтуға болады.

Материал және әдістер

Бұл емле ереже А. Байтұрсынұлы емлесінің заңды жалғасы, жазу реформасының кезекті кезеңі болғандықтан, оның ғылыми мәні А. Байтұрсынұлы емлесімен салыстыра талдағанда ғана ашылады. Сондай-ақ алғашқы қазақ зиялыларының ортақ ізденісінің нәтижесі ұжымдық еңбек болуымен де құнды. Бұл, бір жағы – қазақ жазуының демократиялық сипат алып, ұлттық мұраға айнала бастауының да көрсеткіші. Сондықтан да оны салыстыра терең талдаудың маңызы зор.

Аталған ережеге дейін 1914-1922 жылдар аралығында қолданылған, «Баяншы», «Тіл-құрал» еңбектерінде берілген А. Байтұрсынұлы емлесі болғаны белгілі. Ғалымның тіл реформасының ең бір көрнекті тұсы, ондаған ғасыр шегін қамтитын ірі жаңалығы, осы – «Қазақ тілі емле ережесі» болатын. Емле ережесі «Тіл-құрал» 1-кітабының әр жылдардағы 7 басылымында «Жазу қағидаттары», «Жазу ережелері», «Сөз жазуының жалпы ережелері», «Мұғалімдер үшін баяндама» деген арнайы тақырыппен берілді. «Тіл-құралдың» 1922 жылға дейінгі басылымында дауысты және дауыссыз дыбыс қаріптерінің жазылуына 10 ереже, түбір мен қосымшаның жазылуына 24 ереже арналған (Байтұрсынұлы, 1914), (Байтұрсынұлы, 1918), (Байтұрсынұлы, 1920), (Байтұрсынұлы, 1922), (Байтұрсынұлы, 1923), (Байтұрсынұлы, 1924). Сондай-ақ 1924 жылы Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінің стенографиясы да (QBTS: 1924) аталған 1923 жылғы емле ереженің ғылыми мәні мен теориясын түсінуге мүмкіндік береді.

Мақсатқа жету үшін бұл материалдарға талдау бірнеше бағытта және бірнеше әдіс, тәсілдерді қатар қолдана отырып жүргізіледі. Әуелі қазақ емлесінің 1924 жылға дейінгі даму үдерісіне қысқаша шолу жасала келіп, олар өз ішінде салыстырылады және оған дейінгі қадім, жәдит жазуларымен де байланыстыра отырып, ғылыми мәні негізделеді. Сондықтан бұл кезеңде салыстырмалы әдіс қолданылады. Содан кейін 1923 жылғы 13 бапты ережені *әріптердің емлесі, түбір мен қосымшаның емлесі* деген әлденеше тақырыптық топтарға жіктей келіп, жүйелі түрде

қарастырылады. Мұнда жүйелеу, топтастыру тәсілдері қолданылады. Жазу сөздің, буынның, дыбыстың таңбалық құрылымын, тіпті сөздердің синтаксистік қатынасы мен олардың екпін, интонациямен қатысын графикалық құрылымға тигізер ықпалын анықтау болғандықтан, мұнда міндетті түрде құрылымдық әдіс барлық кезеңде кеңінен қолданылады. Емле бір кезеңнің тілдік сипаты мен оған әсер етуші түрлі тілдік және тілден тыс факторлардың нәтижесі болғандықтан, сол кезең тілінің табиғатын толық ашу үшін сипаттамалы әдіс қолданылады. Кейде әрбір жеке таңбаға дейін бөлшектеп, оның тілге, жазуға әсері, шығу тарихы баяндалады. Бұл кезде синтез әдісі қолданылады.

Әдебиетке шолу

Тәуелсіздік жылдарында А. Байтұрсынұлы әліпбиі, емлесін жан-жақты қарастырған көлемді ғылыми монографиялар жазылмаса да, зерттеу мақалалары үздіксіз жазылып келеді. Дегенмен көпшілік зерттеушілер ғалым еңбектерінің түпнұсқасы негізінде емес, әр жылдарда кирилмен қайта басылған аударма нұсқалар пайдаланып жүргізілгендіктен, тыңғылықты тұжырым, терең талдау, дөп таным кемшін болып келді. Бұл жалпы XX ғасыр басындағы қазақ емлесі туралы толыққанды зерттеулер жоқтың қасы екенін анық көрсетеді. XX ғасыр басындағы қазақ емлесі А. Байтұрсынұлы емлесімен тікелей байланысты болғандықтан, емле, тіпті тіл білімінің кез келген мәселесі бойынша ғалым еңбектеріне соқпай өту мүмкін емес және ол тыңғылықты тұжырымға әкелмейді.

Біз зерттеу нысаны етіп отырған 1923 жылғы «Қазақ тілінің жаңа емле ережелері» бұған дейін арнайы қарастырылып, толыққанды талданбаған. Тіпті ереженің өзін емле, жазу туралы еңбектерден табу қиын. Біз бұл ереженің Түркістан Республикасының Білім комиссиясы мақұлдаған 12 бап нұсқасын ғана 2018 жылы жариялағанбыз. Ал ҚазАКСР Білім кеңесінің 13 бапты түпнұсқа ережесі бұрын-соңды жарияланбаған. Сондықтан зерттеу нысаны ретінде бұл тақырып тың. Жалпы XX ғасы басындағы жазу мәселесі, Ахмет Байтұрсынұлының емлесі туралы зерттеулер жасаған ғалымдардың қатарында Р.Сыздық (Сыздықова, 1993), Н.Уәли (Уәли, 1999), Б.Момынова (Момынова, 2022), (Момынова, 2023), Қ.Күдерінова (Күдерінова, 2013), Н.Әміржанова (Әміржанова, 2023), Г.Мамырбек (Мамырбек, 2019), Е.Маралбек (Маралбек, 2019) еңбектерін атауға болады.

Нәтижелер және талқылау

Ахмет Байтұрсынұлы емле ережелерінің құрылымы мен мазмұнын, әр жылдар мен әр басылымдары бойынша салыстыра келгенде, хронологиялық тұрғыдан 3 тарихи орфографиялық кезеңге бөліп қарастыруға болады. Олар: 1-кезең – 1912-1922 жж., 2-кезең – 1923-1924 жж., 3-кезең – 1925-1927 жж. Қарастырып отырған 13 баптан тұратын 1923 жылғы «Қазақ тілінің жаңа емле ережесі» осы екінші кезеңге (ұлттық кезең) жатады. Ендігі кезекте аталған емле ережені бірнеше мазмұндық топтарға жіктей отырып, ғылыми мәніне талдау жасап қарайық:

Ереженің 1, 2, 3-баптар қаріптердің емлесі туралы. Бұлар төмендегідей:

1. *Дауысты «ы» ноқатсыз «ә», «ә», «ә» қаріптерімен жазылады, жарты дауысты «и» астына екі ноқат қойылып «ә», «ә», «ә» қаріптерімен жазылады. «ә» (ы) қарпі бітеу буында гана жазылмайды, бас буын ашық болса, онда да қалмай жазылып отырады. «ә» (ы) бас буында жазылмайды деген ереже бұзылады.*

2. *«ә» қарпімен (үтірлі «ә») дауысты «ұ» гана жазылады, жарты дауысты «у» үстіне үш ноқат қойылған «ә» қарпімен жазылады.*

3. *Астында тік жәнді екі ноқаты бар «ә» қарпі қазақ әліпбиінен шығарылады, мұның орнына үшкіл қалыпты «ә» (е) жазылады. Сөздің бас буынында «ә» (е) орнына «ә» жазылады деген ереже бұзылады.*

Қаріптердің емлесіне арналған бұл ереженің түпнегізі тым әріде. Араб тілінде «ا» (а), «و» (о), «و» (и) үш дауысты дыбыс бар екені белгілі. Араб тілінің емле ережесіне сәйкес бұл қаріптер сөз ортасы мен сөз аяғында ғана сирек жағдайда, өзінің алдындағы дауыссыз дыбысты созып айту үшін жазылған, яғни таңба ретінде созылыңқылық қызмет атқарады, одан басқа кезде жазылмай, мәні харакаттармен («аст», «үст» белгілермен) беріледі. М. Қашқари бұл үш таңбаны «мад белгі» деп атап, оның қызметін арнайы түсіндіреді (Қашқари, 1997: 32-43). Дауысты дыбыстар жазылмай, харакаттар арқылы берілетін араб тілінің емле ережесі арабтаңбалы түркі

жазуларында соңғы ғасырларға дейін сақталған. Араб әліпбиіндегі үш дауысты дыбыс таңбасы (қаріп) қазақ тілінде үш түрлі дауысты дыбыстар тобына балама болады: «ا» таңбасы «а, ә» дауыстыларын, «و» таңбасы «о, ө, ү, ұ, у» дауыстыларын, «ي» таңбасы «ы/i, е, и» дауыстылар тобын таңбалайды.

Ахмет Байтұрсынұлы 1912 жылы арабграфикалы ескі қазақ жазуына (қадім, жәдит жазулары) реформа жасап, қазақ тілінің төл 24 дыбысы негізінде жаңа қазақ әліпбиін түзді және оның емле ережелерін жасады. Дауысты дыбыстар таңбаланбай, харакаттар арқылы берілетін ескі жазу дағдысының орнына, әр дыбыс өз алдына қаріптермен таңбаланатын жаңа жазу жүйесін енгізді. Бұл туралы ғалым 1912 жылы «Айқап» журналында жарияланған «Жазу тәртібі» атты мақаласында былай дейді: «Оқу құралының ең ұлығы – бала оқытатұғын кітап. Оның жақсы болып, балалардың жанын қинамасына жазудың тәртібі болуы шарт. «Тәртіпті жазу» деп айтамыз тілдегі бар дыбыстың бас-басына арнаған белгісі (қарпі) бар болса. Осы күнгі жазуымызда дыбыс басына арнаған белгіміз жоқ, бір белгіменен әлденеше түрлі дыбыстарды жазамыз. Мысалы, «و»-мен жазамыз бес түрлі дыбысты, «ي»-менен жазамыз үш түрлі дыбысты» (Байтұрсынұлы, 1912: 85). Арабграфикалы ескі қазақ жазуында дауыссыз дыбыстарды таңбалауда айтарлықтай қиындық жоқ, қаріп үшеу-ақ болғандықтан, қиындық дауысты дыбыстарды таңбалауда.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінде 24 төл дыбыс барын анықтап, оларды дауысты, дауыссыз және жарты дауысты деп үш топқа жіктейді де, тек жуан нұсқаларын (негізгі реңкін) таңбалайды. Сол себепті қазақ тілінде «а», «о», «ұ», «ы» мен варианты жоқ жіңішке дауысты «е»-ні қосқанда, 5 дауысты дыбыс бар деп көрсетеді. Ал «ә», «ө», «ү», «і»-лерді жуан дауыстылардың жіңішке айтылуы ретінде көрсетіледі. Қазақ тіліндегі осы бес жуан дауысты дыбысты жеке-жеке таңбалауға араб әліпбиіндегі үш дауыстының қарпі жетпеді, сондықтан қазақ дауысты дыбыстарының жіңішке нұсқаларын ереже арқылы, ал таңба жетпеген жуан дауыстыларды араб әліпбиіндегі «ا» (а), «و» (о), «ي» (и) үш дауыстының қаріптерін түрлі диакритикалық белгілермен өзгерту арқылы таңбалады. Таратып айтсақ: әліп («ا») үстіне мәт белгі («~») қойып, «ا» таңбасымен сөз басындағы [а] дыбысын, уау («و») таңбасымен [о] дыбысын, «ي» және оның сөз басы мен сөз ортасында өзге әріптерге тіркесіп жазылатын «ء», «آ» түрлері арқылы [ы] дыбысын, уау («و») -дың үстіне үтір («'») қойылған «ؤ» таңбасымен [ү] дыбысын таңбалады. «ا», «و», «ؤ», «ي» қаріптері жазылған сөздердің алдына дәйекші («ء») қойып, жуан дауыстылардың [ә], [ө], [і], [ү] жіңішке оқылуын сипаттады. Ал жоғарыда айтқан [ы] дыбысы үшін алынған («ء», «آ») таңбасының екі нүктесін тігінен қойып («ء», «آ»), жіңішке дауысты [е] дыбысының сөз басы мен сөз ортасындағы позициясын таңбалады, «آ» таңбасы қаріптерге соңынан жалғасатындықтан және «و» таңбасы қаріптерге мүлде қосылмайтындықтан, [е] дыбысының сөз басы мен жеке түрін таңбалау үшін жұмсалды. Міне, мұндай шарттылыққа құрылған қазақ емлесі қадім, жәдит жазуынан жеңілдеу болғанымен, бәрібір өзіндік қиындығынан арылмады. Бұған қоса жарты дауысты [й], [у] дыбыстардың өз алдына таңбасы болмауы: ол кейде [ү] дыбысының «ؤ» таңбасымен, кейде [о] дыбысының «و» таңбасымен жазылуы, сондай-ақ [й] дыбысы барлық жерде [ы] дыбысының жоғарыда көрсетілген «ي», «آ», «ء» таңбаларымен таңбалануы шарттылық пен шатасу мүмкіндігін күшейтті, графикалық тұрпаты бірдей сөздер санының көп болуы сөздерді дұрыс түсінуге, сауатты жазу мен жылдам оқуға кедергі келтірді. Мұндай шарттылықтың жазуға жеңілдігі болмайтынын Ахмет Байтұрсынұлы әуел бастан-ақ жете түсінген. Бірақ өзге түркі халықтарының жазу дәстүрінен және халықтың көзі үйренген ескі қазақ жазуынан тым алыстап кетпеу үшін өтпелі кезең емлесі ретінде бұдан тиімді жол болмады.

Ахмет Байтұрсынұлы әліпбиі құрамындағы таңдалған кейбір қаріптерге қанағаттанбай, өз нұсқаларын, өз жобаларын ұсынған зиялылар да болды. Олардың қатарында Ғабдулғазиз Муса, Шәкірім Құдайбердіұлы, А. Бекмұхамедов, Нығыметолла Күзембаев, «Ғалия» медресінің шәкірттері т.б. бар. Дегенмен 1912 жылы қабылданған бұл әліпби мен оның емле ережелері 1922 жылға дейін өзгеріссіз қолданылды.

1923 жылы Білім кеңесі қабылдаған емле ереженің жоғарыдағы 1, 2, 3-баптары осы түйткілдерді шешуге арналды. Атап айтқанда: Жарты дауысты [й] дыбысына өз алдына дербес

таңба арнау үшін бұрын [ы] және [й] дыбыстарын ортақ таңбалайтын «*ی*», «*ي*», «*ی*» қаріптерін екі жүйеге бөлді: нүктесіз «*ی*»-ның астына екі нүкте қойып, екі нүктелі «*ي*», «*ي*» қаріптерімен бірге бір жүйеге келтіріп, жарты дауысты [й] дыбысын таңбалайды, ал оның нүктесіз түрлері – «*ی*», «*ي*», «*ی*» қаріптерімен [ы] дыбысын таңбалады. «*ي*», «*ي*», «*ی*» қаріптері қазіргі төте жазуда да дәл осы мәнде, [ы] дыбысын сөз шеніне қарай таңбалау үшін қолданылады.

Бұл шешім Ахмет Байтұрсынұлында жазу реформасының алғашқы жылдарында-ақ болған. Бұл туралы ғалым Ғ.Мусаға жауап ретінде «Қазақ» газетіде жариялаған «Жазу мәселесі» атты мақаласында былай дейді: «Мен бұл «*ي*», «*ي*» белгілерін былтыр әліппе жазып жүргенде «*э*» емес, «*ы*» орнына алмақшы болып бір ұйғарып, тағы да ол ойдан қайтып едім. Қайтқаным: «оны қойсақ та, қоймасақ та оқуы бір ғой, қойып не қыламыз» деген едім. «*مسق*» (мысық), «*أریق*» (арық), «*ارس*» (ырыс) деген сөздерді «*مسق*» (мсық), «*أریق*» (арқ), «*ارس*» (рс) деп жазсақ, екеуін де оқушылар бірдей оқиды ғой деп «*ي*», «*ي*»-лерді алмай тастап едім. Түбінде бұл белгілер алынатын болса, «*э*»¹ дыбысына емес, «*ы*» дыбысына алуға лайық. Өйткені «*ы*» орнына алсақ, жұртқа үйретусіз қабылдануы ықтимал» (Байтұрсынұлы, 1913: 4). Демек, сөз басында [ы] дыбысын жазбайтын болғандықтан, жеңілдік үшін [ы] [й] дыбыстарына жеке таңба арнауды қажет деп таппаған. Бірақ уақыт өте келе жазу жүйесі әр дыбысқа жеке-жеке таңба қажет екенін көрсетті.

[Ы] [й] дыбыстарына жеке таңба арнау сөз басындағы [ы] дыбысының жазылу-жазылмауымен байланысы екені 1923 жылғы ереженің 1-бабындағы: «*ي*» (ы) қарпі бітеу буында ғана жазылмайды, бас буын ашық болса, онда да қалмай жазылып отырады. «*ي*» (ы) бас буында жазылмайды деген ереже бұзылады» деген бөлігінен де көрінеді. Бұдан [ы] дыбысына байланысты екі ереже: «Бас буын ережесі» және «Бітеу буын ережесі» болғанын көреміз. Бұлардың алғашқысы жойылып, [ы] дыбысы сөз басы мен бас буынның ашық түрінде жазылатын болып түзетіледі. Бұл өзгеріс [ы] дыбысының өз алдына таңба болуын қажет етті. Өйткені [ы] дыбысы бұрынғыдан гөрі көбірек және сөз шенінің маңызды тұсында жазылатын болды. Ғалымның және Білім кеңесінің «Бітеу буын» ережесінің бір бөлігін жоюы дұрыс шешім болды. Бұл сыртқы суреті ұқсас танылатын сөздердің қатарын біршама азайтты.

Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» (Қазақ тілінің сарфы) кітабының 1914-1922 жылдардағы 4 басылымына еніп, 12 жыл қолданыста болған «Бітеу буын ережесі» мынадай: «*Ы* харфі бас буында һәм барша бітеу буында жазылмайды. Ашық буында қалмай жазылды. Мәселен: «мы-сық» жазылады «ы»-сыз «мсқ» ... болып» (Байтұрсынов, 1914: 14). Бұл ереже Байтұрсынұлының жазу теориясында «фонема» ұғымын танытады.

1923 жылғы ереженің 2-бабы бұған дейін өз алдына таңбасы жоқ [у] дыбысына жеке таңба арнау туралы. Бұл үшін бұрын [ү], [у] дыбыстарын таңбалауға ортақ қолданылатын «*و*» қарпін тек [ү] дыбысының таңбасы етіп қалдырады да, «*و*» таңбасының үстіне үш нүкте қойылған «*ؤ*»-ды жарты дауысты [у]-дың таңбасы етіп белгілейді. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліпбиін жариялаған 1912-1913 жылдардың өзінде [о] [ү] [у] дыбыстарының «*و*», «*ؤ*» таңбалары туралы көптеген пікірлер, ұсыныстар айтылып, талдаулар жасалған. Әсіресе жарты дауысты [у] дыбысын арабтың дәл осы дыбысты таңбалайтын «*و*» таңбасымен таңбалау туралы жобалар ұсынылған. Бұл туралы Ахмет Байтұрсынұлы Ғ. Мусаға жауап мақаласында: «Менің олай еткенім: «*о*» дыбысы – қазақ сөзінде анық толық дыбыс. Ноғай тілінде біздің «*о*» дыбысы келетін жерлерімізге толық «*у*» [үу] келеді. Мысалы, біз «от» дейміз, ноғайлар «ут» [үут] дейді, біздер «тоқ» дейміз, олар «туқ» [түүк] дейді. Бұл сөздерді осылай жазсақ, біз өзімізше «*о*» етіп оқуымызға кемшілігі жоқ, ноғайлар өзінше «*у*» [үу] етіп оқуына кемшілігі жоқ», – дейді (Байтұрсынұлы, 1913: 4). Демек, мұнда да түпнұсқа (араб) әліпби таңбаларының мәніне жақындаудан гөрі, түркі халықтарының ортақ жәдит жазу жүйесінен көп алшақтамауды көздеген ғалым ұстанымы анық көрінеді. 1923 жылдарға дейінгі 10 жыл ішінде қазақ емлесі біршама орнығып, жазу жүйесі дағдыға айнала бастаған. Сондықтан да жұрт қабылдап үлгерген [о] [ү] дыбыстарының «*و*», «*ؤ*» таңбаларын өз қызметінде қалдырып, тек таңбасы жоқ жарты дауысты [у]-ға ұзын айтылатын және кірме сөздердегі [у] дыбысын таңбалау үшін қолданылып келген «*ؤ*» таңбасын арнайды. Осымен А. Байтұрсынұлы әліпбиіндегі әр дауыстыға жеке-жеке таңба арнау мәселесі толық шешімін табады.

¹ Түпнұсқа бойынша берілді. Ғалым мұнда «*э*» деп қазақ тіліндегі [e] дыбысын орысша таңбамен беріп отыр.

1923 жылғы ереженің 3-бабы [e] дыбысының таңбаларына енген түзету туралы. Ахмет Байтұрсынұлы 1912 жылы қабылдаған әліпбиінде оған дейін [e], [ы|i], [и|й] дыбыстарын таңбалау үшін қолданылып келген көлденең екі нүктелі «ә», «ё» таңбаларының екі нүктесін тікшелеп, «ә», «ё» түрінде өзгертеді де, оны сөз басы мен бас буында ғана [e] дыбысын таңбалау үшін қолданады. Бұл туралы Баяншы еңбегінде былай дейді: «ә, ё» (э) – «چچچه» (шеше), «كېمه» (кеме), «كېرمه» (керме) деген сөздерде «ш»-ның, «к»-нің, «м»-ның соңында естілетін дыбыстың қарпі. Бұл дыбысқа тура келетін араб алфбасында қаріп жоқ. Бұл дыбысты осы күнде жазып жүрміз: сөз басында болады «ә», ортасында, аяғында болады «ә», я болады «ё». Мұны осы жөнімен жазып, бірақ қайсысы қай жерде жазылатын орындарын айырып, және де басқа қаріптерден анық айыру үшін түсін азырақ қана өзгеру қажет деп ойлаймын. Бұрын бұлай «ә» жазған орнына, енді бұлай «ё» жазылса деймін. Мұнан араб қарпі онша бұзылмайды. Жазудың тәртіпті болуы үшін былай ету қажет. Мысалы, «ایت» (ит) деген сөз бен «ایت» (ет) деген сөзді бірдей жазсақ, ол – жазуымыздың тәртіпсіздігі болар еді. Бұл екі сөздің мағынасы қандай басқа болса, айтылуы һәм сондай басқа. Айтылуы басқа сөздерді бірдей жазуға жол жоқ. Негізгі жол: айтылуы басқа сөздерді (мағынасы басқа болсын, бір болсын) басқа жазу, айтылуы бірдей сөздерді (мағынасы басқа болсын, бір болсын) бірдей жазу» (Байтұрсынұлы, 1920: 8). Бұл таңба әуелден-ақ әр дауыстыға өз алдына таңба арнау ұстанымы бойынша жасалған. Оған қоса араб әріптерінің тұрпатын бұзбау, өзге түркі халықтарының жазу дағдысынан алыстамау мақсаты да көзделген. Өйткені өзге түркі халықтары да «ә», «ё» таңбаларын сөз басындағы [e] дыбысын таңбалау үшін қолданған және сөз басы мен бас буынында осы таңбалармен жазылатын сөздер түркі халықтарында біртұрпатты (сыртқы суреті бір) болып келеді. Бұған дәлел – Түркістан аумағында, Ташкентте басылған кітаптарда [e] дыбысы 1922 жылға дейін осы «ә», «ё» қаріптерімен таңбалануы.

Дегенмен Байтұрсынұлының бұл түзетуінен соң да сыртқы тұрпаты (суреті) ұқсас болудан туындайтын сөздерді шатастырып оқу мәселесі толық шешілмеді. Мысалы, «كېرمه» (керме) – «كېرمه» (кірме), «ایت» (ет) – «ایت» (ит) сөздерінің сыртқы суреті бірдей болып, кейде ағат оқуға соқтырып, жылдам сауат ашуға, шатаспай аңғаруға өзіндік кедергісі болатын. Сонымен қатар бір дыбыс үшін алынған «ё», «ә» таңбасы мен «ё» таңбасы бір жүйеге бағынбайды. Сондықтан да 1923 жылғы ережеде «ё» таңбасын әліпбиден түбегейлі шығарып, оның орнына қосылмай жазылатын (мысалы, «ر» (p), «ز» (z) т.б.) әріптерден кейінгі [e] дыбысын таңбалауда қолданылып келген «ё» таңбасын алады. Осымен [e] дыбысының таңбалану жүйесі толық шешімін табады және бұл таңбалар қазіргі төте жазуда да дәл осы күйінде қолданылып келеді.

Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақ» газетінің 43 номерінде жариялаған «Жазу жөндеу» атты мақаласында: «Қазақ тіліне араб алфбасында бар қаріптерден бас-басына қаріп арнап алып, сол қаріптермен қазақ сөздерін еш кемшіліксіз жазып отырмыз», – деп жазады (Байтұрсынұлы, 1913: 1). Мұндағы «Бас-басына әріп арнау» деген сөзді «Кей дыбыстар ортақ қаріппен жазылса да, оларда қадімдегідей харакат емес, таңбасы бар» деген мағынада түсінген дұрыс сияқты. Шын мәнінде, жоғарыда талдап көрсеткеніміздей, 1912-1922 жылдар аралығындағы «Байтұрсынұлы әліпбиінде», жіңішке дауыстылар мен жарты дауысты дыбыстарды назарға алғанда, бір таңба бірнеше дыбыстарды таңбалауға жұмсалды. Тек 1923 жылғы «Қазақ тілінің жаңа емле ережесінде» ғана бұл олқылықтар түзетіліп, дыбыстық әліпбидің «бір дыбыс – бір таңба» ұстанымы толық жүзеге асады. Дегенмен мұнымен де А.Байтұрсынұлы емлесі қадім, жәдит жазу жүйесінің элементтерінен толық тазармады. Ол тек 1924 жылғы «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде» ғана жүзеге асты.

1923 жылғы ереженің 4-5 баптары – мәні жағынан басқа баптарға жақындығы аз, кірме дыбыстарға арналған өзінше бөлек ереже:

4. Қазақ тіліне сіңісіп кеткен, ішінде қазақ тілінде жоқ «х», «ч», «ф», «h» дыбыстары бар жат сөздерді жазу үшін қазақ әліпбиіне арабтың «خ» (x), «ش» (ч), «ف» (ф), «ه» (h) қарпі кіреді. Бұл төрт қаріппен белгіленетін дыбыстар да қазақтың өз тіліндегі дыбыстар сықылды, әр қайсысы екі түрлі, қатты да, жұмсақ та айтылады делініп, бұл қаріптермен жазылған сөздердің алдында да керегінде дәйекші («ء») қойылып жазылады;

5. Ішінде «خ» (x), «ش» (ч), «ف» (ф), «ه» (h) дыбыстары бар жат сөздер, мағынасы бұзылып

кетпейтін болса, ішіндегі жат дыбыстары шығарылып, орнына қазақ тіліндегі дыбыстар қойылып, қазақ тілінің дыбыс қиынына үйлестіріліп айтылып, һәм солай жазылады. Жоғарғы төрт хәрф, ішіндегі жат дыбыстарды шығарып тастағанда сөздің мағынасы бұзылып кететін болғанда ғана, сол жат дыбыстарды белгілеу үшін жазылады. Ондай сөздерді әркім әртүрлі жазып кетпейтін болуы үшін Білім кемесіесі жат сөздерді тізіп, лұғат жазып шығарады.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліпбиіне 1912-1922 жылдары тек төл 24 дыбысты ғана енгізеді де, кірме дыбыстар мен олардың таңбаларын 1913 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралы» («Қазақтан басқа түркі, араб, парсы сөздеріне жазатын қаріптерді үйрету үшін һәм оқуға төселу үшін тәртіп етілген әліппеге жалғас 2-кітап») еңбегінде бөлек береді (Байтұрсынов, 1913). Бұл еңбек осы жылы бір-ақ рет басылып, одан кейін жеке кітап ретінде қайта басылмаған. Мұнда қазақ әліпбиінен алынып тасталған 12 кірме дыбыстың қаріптері және харакаттар берілген. Бұлардың қатарында «خ» (x), «ش» (ч), «ف» (ф), «ه» (h) қаріптерінің төртеуі де бар. Ахмет Байтұрсынұлы бұл таңбаларды 1912 жылы қазақ әліпбиінен шығарғанымен, «Қазақ» газеті мәтіндері мен «Тіл-құрал», «Оқу құралы» т.б. еңбектерінде (мысалы, алфба, һәм, харф, т.б.) кірме сөздерді жазуда үздіксіз қолданған. Біздің ойымызша бұл үрдіс аталған қаріптердің 1923 жылы қазақ әліпбиіне ресми түрде енуінің басты себебі. Яғни 1912 жылы бұл дыбыстарды қазақ әліпбиінен шығарғанымен, олар жазылатын кейбір кірме сөздерді қазақ тілінен шығару алғашқы кезеңде мүмкін болмаған, қолданысы дағдыға айналған кейбір кірме сөздердің орнын басатын термин сөздер де тапшы болған. Сондықтан мұны 1923 жыл ережемен бекітіп, ресми түрде қазақ әліпбиіне енгізуге мәжбүр болған. 1923-1924 жылғы А. Байтұрсынұлы әліпбиінде 30 таңбаға дейін жетуі осы таңбалардың есебінен.

Бұл 4 дыбыстың қазақ әліпбиіне неге енгізілгені туралы 1923 жылғы емле ережені арнайы талдаған «Жаңа жазу ережелері» атты мақаласында Таймінер (М.Дулатұлы) былай дейді: «Мұнан, қазақ тіліне жат дыбыстар сіңіскенінен тілдің бұзылатынын Білім комиссиясы білмеген емес, оны біле, көре тұра, арабтың 4 қарпін амалсыз алғаны көрініп тұр... Арабтың 4 қарпін Білім комиссиясы қазақ әліпбиіне кірістіргенде, ол қаріптермен белгіленетін жат дыбыстар қазақ тіліне, ескі молдалардың арқасында сіңісіп кеткен, енді шығарып тастауға мүмкін болмаған соң, амалсыз кірістірген. «Хүкімет» деген сөз қазақтың өз сөзі сықылды болып кеткен, «х»-дан жиреніп, оны «үкімет» десең, сөздің мағынасы бұзылады. «Тарих» деген сөздің ішіндегі «х»-ты да шығарып тастап, орнына басқа дыбыс алуға мүмкін емес. Арабтың 4 қарпін қазақ әліпбиіне кірістіргендегі мақсат – ол қаріптердің тек осындай бірен-саран сөздерге ғана керектігі» (Таймінер, 1923: 89). М.Дулатұлы айтқандай, аталған кірме дыбыстардың қазақ тілінің дыбыстық заңын бұзбау қамы, жоғарыда көрсетілгендей, Ереженің 5-бабында көзделген. Бұл дыбыстар 1923-1924 жылдары ғана қазақ әліпбиінен орын алып, 1924 жыл өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде қазақ әліпбиінен қайта шығарылған. Тіпті, 1940 жылға дейін қолданыста болған «Қазақ-латын» әліпбиінде де кездеспейді. Алайда қазіргі «төте жазуда» бұл дыбыстардың бәрі де бар және осы таңбалармен таңбаланады.

Қазіргі таңда жазу тарихын терең білмейтін тіл мамандары мен қарапайым зиялы қауым «خ» (x), «ش» (ч), «ف» (ф), «ه» (h)-ларды орыс тілінен енген дыбыс санайды. Шын мәнінде бұл дыбыстардың тіл жүйесіндегі тарихы терең, ғасырлар бойы дағдыға айналып, қазақ тіліне көптеген кірме сөздермен бірге мықтап еніп үлгерген.

Тағы бір айрықша айта кететіні, Түркістан республикасындағы Аймақтық Білім комиссиясы да қабылдаған бұл Ережеде аталған 4-бап бар, алайда төрт кірме дыбыстың үшеуі бар да, «ش» (ч) дыбысы кездеспейді. Мұның себебі аталған өңірдің тілдік ерекшелігімен байланысты деп ойлаймыз. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі [ш] дыбысы үшін, өзге түркі халықтарынан қазақ жазуын тым алыстатпау мақсатында, олардың бәрінде бар, тек қазақ тілінде жоқ [ч] дыбысын таңбалайтын «چ» қарпін алғанын айтады. Демек, бұл өңірде онсыз да «چ» қарпімен жазылатын [ч] дыбысының таңбасы ретінде «ش» қарпін ережеге енгізудің қажеті болмаған.

Түркістан республикасындағы Аймақтық Білім комиссиясы қабылдаған Ережеде 1923 жылғы Емле ереженің 5-бабы алынып тасталған. Сондықтан да ҚазАКСР Білім кеңесінде

қабылданған ережеде 13 бап бар да, Түркістан Республикасы Білім комиссиясы мақұлдаған ережеде 12 бап бар. Бұл баптың алынып тасталу себебі түркі халықтары аралас қоныстанған осы өңірдің тілдік ерекшелігі аталған дыбыстар кездесетін кірме сөздерді қазақ тіліне бағындырып айтуды қабылдамайтындығынан болса керек.

1923 жылғы ереженің 6-бабы «ұу/үу», «ыу/іу» қосақ дыбыстардың емлесі туралы:

6. «*ق*» (у)-дың алдында дұдамал естілетін дауысты дыбыстың «*ق*» (ұ), «*ی*» (ы) екенін: дұдамал дыбысты ашық буынның аяғына келтіріп, сөзді өзгертіп айтқанда «ұ» болып естілсе, «*ق*» қарпі жазылады («сұуы» – «сұу»; «тұуы» – «тұу»); «ы» болып естілсе, «*ی*» (ы) қарпі тақырыпты ереже бойынша ашық буында жазылып, бітеу буында жазылмайды («жазыуы» – «жазу»; «сұлуы» – «сұлу», «оқуы» – «оқу»).

Ахмет Байтұрсынұлының дүдәмал дыбыстарды буын ашу арқылы анықтау әдісін 1923 жылдан бастап қолданады және ол [ұу], [ыу] қосақ дыбыстардың сөз шеніндегі позициясына қатысты. Бұл мәселе 1912 жылыдан бастап-ақ көтерілді. Ғалым қазақ емлесіне арналған алғашқы еңбектерінің бірі – «Жазу тәртібі» атты мақаласында былай дейді: «*ق*» сөздің бас буынында қысқа һәм көмескі естіледі: *құрақ*, *құлақ*, *құрғақ* деген сөздер ішіндегідей. Сөздің аяғында анық естіледі. Мысалы, *ағу*, *ату*, *асу*, *азу* дегендей. Сөздің басқа жерінде ұзын һәм анық айтылады. «*ق*» (ұ)-дан «*ق*» (у)-ды айыру керек. «*ق*» (у) – жарты дауысты дыбыс. Бұл дауысты дыбыстардың соңынан ғана айтылады: «*تاو*» (тау), «*تاوق*» (таук), «*توورا*» (тұура), «*برهق*» (бреу), «*ايكهق*» (екеу) деген сөздер ішінде айтылғандай. «*ق*» сөздің бас буынында анық һәм ұзын естілсе, ол «*ق*» менен «*ق*» қатар келгендіктен, онда «*ق*» менен «*ق*» екеуін де жазуға керек. Сөздің бас буынынан басқа жерде «*ق*» ұзын-қысқа естілсе де жалғыз «*ق*» жазылады: «*اچق*» (ашу), «*اچولانق*» (ашулану), «*تاتوق*» (тату), «*تاتولق*» (татулқ), «*تاتولاسوق*» (татуласу) деген сөздер сықылды. Қысқасы, сөздің бас буынында «*ق*» ұзын, һәм анық естілсе, екі қаріппенен жазарға: «*توورا*» (тұура), «*توومس*» (тұумс), «*بوون*» (бүүн), «*بوورا*» (бүүра) дегендей» (Байтұрсынұлы, 1912: 104-105). Ғалымның бұл тұжырымнан алғашқы кезеңде [ұ] дыбысы мен [ұу] қосақ дыбысын бір дыбыс ретінде қарастырғаны байқалады. Мұнда «сөздің бас буынында және бас буыннан басқа жерде ұзын естілсе» дегені – [ұу] дыбысын меңзеп айтқаны. Ал бас буында қысқа әрі дұдамал естілсе, [ұ] дыбысы болады. Ұзын естілгенде бас буында [ұу] түрінде толық жазылады да, бас буыннан басқа буында [ұ] түсіріліп, жарты дауысты [у] дыбысы ғана жазылады. Бұл, былай қарағанда, «Бітеу буын» ережесіне де ұқсайды. Бұл туралы Таймінер (М.Дулатұлы) былай дейді: «Бұрын бірдей естілетін «ыу» мен «ұу»-ды бірдей жазатын едік, «ыу»-дың орнына да «ұу» жазатын едік, ол жеңіл көрінетін еді. Жаңа ереже бойынша «ыу»-дың орнына «ұу» жазуға болмайды» (Таймінер, 1923: 87). Демек, мұндағы өзгеріс – бұрын бас буында да, басқа буында да «ұу» түрінде жазылатын қосақ дыбыстар, 1923 жылғы ережеде бас буында ғана «ұу», басқа буында «ыу» жазылатын болып екі түрге жіктелу. Мұның мәні – бас буыннан басқа буында ұзын естілген жерде тек «ұу» қосақ дыбысы бар деген түсінікті жойып, оның «ұу» күйінде бас буыннан басқа жерде жазылмауын, яғни [ұ] дыбысының бас буыннан басқа буында айтылмайтын қазақ тілінің заңдылығын сақтау, сондай-ақ «Бітеу буын» ережесін пайдаланып, [ыу] қосақ дыбысын жеңілдік үшін [у] түрінде жазу.

1923 жылғы ереженің 7, 8, 9, 10, 11, 12-баптары түбір мен қосымшаның емлесі туралы:

7. Бұрын «*تن*» болып жазылатын етістік жалғауы «*ق*» (ұ) қарпімен «*تۇن*» делініп жазылады («оқитұн», «жазатұн»).

8. Қосалқы сөздер түбір сөзге сызықшамен («-») жалғанып жазылады.

9. «*ما*», «*با*» қосалқы сөздері түбір сөз бен жалғаудың арасында келсе, түбір сөзге сызықшамен жалғанып, жалғаумен бірге жазылады («келе-місін», «жақсы-мысын»). Бұл сөздер «еді» деген етістіктің алдында келіп, өзінің алдындағы сөзбен үшеуі бір сөз сықылды айтылатын болса, қосалқы сөз алдындағы сөзге сызықшамен жалғанып, «еді» бөлек жазылады («келер-ме еді», «келер-ме екен»).

10. «*Еді*» деген етістік пен алдындағы сөздің арасында «*игі*» деген сөз болып, үшеуі бір сөз сықылды айтылатын болса да, үшеуі үш бөлек жазылады («келсе игі еді»).

11. Жалпылағыш қос сөздер арасына сызықша қойылып жазылады («аяқ-табақ», «төсек-орын», «киім-гешек»). Жалқылағыш қос сөздің екеуі бірдей қатты, я екеуі де жұмсақ айтылатын болса, екеуі бірге жазылады. Біреуі қатты, біреуі жұмсақ айтылатын болса,

арасына сызықша қойылып жазылады («басқұр», «жел-бау», «Сандыбай», «Тәтті-бай», «Кенесары»).

12. Етістіктің бірінші жақық жалғауы «-м» болса, оған сәйкес екінші жақтық жалғау «-ң» болады. Етістіктің бірінші жақтық жалғауы «-мын» болғанда, оған сәйкес екінші жақтық «-сын» болады («бардым» – «бардың»; «барамын» – «барасын»).

Ереженің 7-бабы Байтұрсынұлы 1914-1922 жылдардағы өтпелі кезеңін емлесінде болмаған. Бұл жылдарда, «Бітеу буын ережесіне» сәйкес, жұрнақ екі қаріппен «тн» түрінде жазылатын. 7-бап «Тіл-құрал» еңбегінің барлық басылымдарында ереже түрінде берілмеген, тек 1923 жылдан кейінгі басылымдарында (4, 5, 6, 7-басылымдар) және өзге де оқулықтарда «тын» жұрнағы «тұн» түрінде жазылған. Яғни біз талдап отырған 7-бап арқылы қазақ емлесіне еніп, ұдайы қолданыста болған. Ереженің бұл бабы Ахмет Байтұрсынұлының жазуды ауызша сөйлеуге жақындату ұстанымы негізінде жасалғаны анық. Бұл туралы Таймінер былай дейді: Бұрын «жазатұн», «оқитұн», «баратұн» деген етістіктердің аяғындағы «тұн»-дарды бұзып, «тн» (тын) деп жазатын едік. «Тұн»-ды екінші түрлі қылып «тұғын» деп айтуға болады, «жазатұн» дегеннің орнына «жазатұғын» деуге болады. Басқа түрік халықтары біздің «тұн»-ымызды «тұрған» деп те айтады: «жазатұн»-ды «жазатұрған» дейді. Бұл «тұн»-дардың ішіндегі дүдәмал дыбыс «ы» емес, «ү» екені анық. Сондықтан «тұн»-ды, бұрынғыдай бұзып, «тын» деп жазған – тілді бұзуға тырысқан болады» (Таймінер, 1923: 88).

7-бапта айтылған «қосалқы сөз» ұғымын Ахмет Байтұрсынұлы енгізген және «Тіл-құрал» еңбегінде негіздеген. Аталған сөзге мынадай анықтама береді: «Қосалқы сөз дегеніміз – өз алдына мағынасы кем, басқа сөздің маңайында тұрғанда ғана мағына шығатын сөз. Мәселен: да, гой, ғана (мал да, жан да, солай гой, осы ғана)» (Байтұрсынов, 1914: 19). Яғни, жеке тұрғанда мағынасы күңгірт, белгілі сөзбен қосыла айтуды қажетсініп тұратын, негізгі сөздерге қосалқы бөлшек ретінде жүретін сөздер қосалқы сөздер деп аталған. Бұл – қазіргі шылаулар. Ал Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» еңбегінде шылауға үстеулер мен демеулерді (бүгінгі демеулік шылау) жатқызады. Ғалымның қосалқы сөзге берген анықтамасы мен мысалдарына зер салсақ, оған шылаулар ғана емес, кейбір көмекші көздер мен жұрнақтар да (паз, қой) енеді. Қалай десек те, Байтұрсынұлы еңбектерінен қосалқы сөздердің анық сипаты мен оған енетін сөздердің нақты ауқымын тану қиынға соғады.

Әдетте лексикалық мағынасы жоқ жалғау-жұрнақтар түбірлерге жалғасып, бір екпінде айтылады, өз алдына бөлек екпінмен айтылмайды. Сол сияқты, кейбір қосалқы сөздер де түбірмен бір екпінде айтылады. Байтұрсынұлы – қазақ сөздерінің бірге-бөлек жазылуында екпіннің айрықша қызмет атқаратынын байқаған және оны тәжірибеде қолданған ғалым. Сондықтан да ол қосалқы сөздердер түбірмен бір екпінде айтылатынын ескеріп, түбірмен бірге жазуды ұйғарған.

А.Байтұрсынұлы «-» белгісін «қосарлық» деп атап, сөздерді семантикалық тоғыстырушы қызметінде жұмсайды. Сонымен қатар, сөздең семантикасын тоғыстырғанымен, тұлғасын біріктірмеу қызметі де бар. Жуан буынды сөздер мен жіңішке буынды сөздер бір ұғымда жұмсалып, бір екпінмен айтыла келе, бірігіп, кірігіп, аралас буынды сөзге (мысалы, тікұшақ) айналып кетпеу үшін арасына сызықша «-» қойған. Бұл – қазақ тілінің үндестік заңын бұзатын жуан-жіңішке, аралас буынды сөздердің санын көбейтпеу үшін шығарылған ереже. Назар аударсақ, қосалқы сөздердің қатарында үндестік заңына бағынбайтын «ғана», «паз» сияқты сөздер бар. 1922 жылға дейінгі Байтұрсынұлы емлесінде қосылқы сөздер бөлек жазылған. Сол себепті 1923 жылғы ережеде мұны түзетіп, қосалқы сөздер түбірмен бір екпінде, бір ұғымда жұмсалғанымен, бірігіп кетпеуі үшін арасына «-» қойған.

1923 жылғы Ереженің 9-бабы – 8-баптың жалғасы: арасы сызықшамен жазылатын бейүндес сөздерге жалғаулар жалғанғанда, түбірдің екпініне бағынатындықтан, сызықшадан кейінгі қосалқы сөздермен бірге жазылады. Бұлай болғанда бір ұғымды білдіріп, біртұтас сөз ретінде де жұмсалады, сондай-ақ аралас буынды сөздер ретінде бірігіп те кетпейді. Ал өз алдына екпінмен айтылатын көмекші сөздер бөлек жазылады.

1923 жылғы Ереженің 10-бабы да – 9 баптың жалғасы. Мұнда ғалым көмекші етістіктердің, тіпті көмекші есім сөздердің де дербес екпінмен айтылатынын, біртұтас күрделі ұғымды білдіру

үшін негізгі сөзбен орынтәртiбi арқылы байланысып, грамматикалық мағына үстейтiнiн жақсы түсiнген. Сондықтан да олар көмекшi етiстiктердi бөлек жазуды ұйғарған. Ал «игi» сөзi – өз алдына дербес лексикалық мағынасы бар, сөйлем iшiнде дербес синтаксистiк қызмет атқара алатын сөз. Сондықтан ол түбiрден бөлек жазылады.

1923 жылғы Ереженiң 11-бабы бұрынғы ереженi одан сайын жетiлдiру, нақтылау, зерттеу нәтижесiн емлеге енгiзу бағытында жасалған. Бұл ереженiң негiзi жобасы «Тiл-құрал» еңбегiнiң 1914 жылғы басылымында алғаш берiлген. Мұнда: «Қос сөздердiң арасы сызықшамен («-») жазылады: *айақ-табақ, киiм-кешек*», – деп берiлген. Ғалымның *қос сөздер* деп отырғаны – қазiргi *қос сөздер* мен *бiрiккен сөздер* (ол кезде бiр сөз болып айтылатын, бiрақ бiрiге қоймаған сөздер. Мысалы: *жел бау, жүк аяқ* т.б.).

1923 жылы қос сөздердi жалпылағыш қос сөздер, жалқылағыш қос сөздер деп екi топқа бөледi. Мұндағы *жалпылағыш* қос сөздер – бiр сөз ретiнде бiр екпiнмен емес, өз алдына дербес екпiнмен айтылатын, өзара жақын ұғымдарды бiр-бiрiне қатыстырып, жалпылай атап, күрделi бiр ұғымды бiлдiретiн сөздер, яғни қазiргi қос сөздер. Ал жалқылағыш қос сөздер – бiр атауды бiлдiрiп, бiр екпiнмен айтылатын, өзiнiң бастапқы лексикалық мағынасынан гөрi, соның негiзiнде жасалған жаңа ұғымды бiлдiретiн екi немесе одан да көп сөздер. Бұлар тек бiр ұғымды, жалқы, жалғыз мағынаны бiлдiретiндiктен жалқылағыш қос сөз аталған. Тұжыра айтқанда, жалқылағыш қос сөздер – бiрге жазылуға сұранып тұрған сөздер. Бiрге жазылуы тиiс сөздер ұдайы бiрiңғай жуан, не бiрiңғай жiңiшке буынды болып келмейдi, кейде әрыңғай, аралас буынды болып келедi. Жоғарыда 8-9 баптарды талдау кезiнде айтылғандай, бұндай сөздер бiрiгiп, бiр сөзге айналып кетпеуiн және соның салдарынан қазақ тiлiнiң үндестiк заңы бұзылмау үшiн аралас буынды сөздер сызықша («-») арқылы жазылған. 1924 жылы Қазақ бiлiмпаздарының тұңғыш съезiндеде бұл бап өзгерiссiз қабылданып, ережеге енедi. Ал бүгiнгi таңда, жалқылағыш қос сөздер күрделi сөздер ретiнде танып, қос сөздерден бөлек қарастырылатыны белгiлi және жуан-жiңiшке, аралас буынды болуына қарамастан, сызықшасыз бiрге жазылады.

1923 жылғы Ереженiң 12-бабы түбiрге жалғанатын қосымшаның жазылуына байланысты. Бұл А.Байтұрсынұлы еңбектерiнде арнайы ереже ретiнде берiлмейдi. Бiрақ «Тiл-құрал» (Сөз жүйесi мен түрлерi) кiтабының 1920 жылғы басылымында етiстiктiң райлары тарауында ашық райдың осы шағының 2-жағын алғаш рет «-сн» деп бередi. Мысалы, *жазасын, жылайсын, күресесiн, жуынасын, қаздырасын* т.б. (Байтұрсынов, 1920: 76). Жiктiк жалғауының екiншi жағы неге «-сын» болып жазылатыны туралы 1924 жылы өткен Қазақ бiлiмпаздарының тұңғыш съезiнде ғалым былай дейдi: 2-жақтық жiктеу «-сын» болмай «-сың» болсын деген – қисынсыз: 1-жақтық жiктеу, тәуелдеулер «-м» болғанда ғана, 2-жақтық жiктеу «-ң» болады; 1-жақтық жiктеу «-мын» болғанда, оған сәйкес, 2-жақтық жiктеу «-сын» болуға тиiс. «-Мын»-ның асылы – «мен», «-сын»-ның асылы – «сен» болуға керек. Бұлардың аяғындағы дыбыстары – «ң» емес, «н», сондықтан «сын»-ды «сың» деп жазудың жөнi жоқ. «Халықтың аузында бiрсыпыра жерлерде «сын» демей, «сың» дейдi» деген – дәлел емес, тiлдiң негiзгi ережелерiн бұзып, қатадан айтылған сөз түрiн елiктеу – қисынсыз (QBTS, 1924: 29). Съезде 2-жақ жiктiк жалғауының «-сын» емес, «-сың» болып жазылуы керектiгi туралы бастама көтерген Е.Омарұлы болатын. Съез талқылай келе, алғашында қазақ тiлiнде екi түрi де бар деп қаулы қабылдағанымен, М.Дулатұлының «бiреуiн ғана қалдыру керек» деген ұсынысы бойынша қайта қаралып, Ахмет Байтұрсынұлының «-сын» нұсқасы қабылданады. Бұдан 1923 жылғы Ережеге бұл бапты кiмнiң енгiзгенi және 13 баптан тұратын осы емле ереженi жасауда Ахмет Байтұрсынұлының үлесi қаншалықты еткенiн аңғаруға болады.

1923 жылғы Ережеде мазмұны жағынан басқа баптардан мүлде бөлек тұрғаны – 13-бап:

13. «Сан белгiсiне арабша цифрлар (1, 2, 3...) алынады. Арабша цифрмен нөмiрленген бiр ұғым өз iшiнен жiктелiп, әрбiр жiгiн нөмiрлеу үшiн, һәм басқа сол сықылды орындарда үндi цифрлары (1, 2, 3...) жазылады. Араб цифрларымен нөмiрленген ұғымдарды тап-тапқа бөлiп, әр тапты нөмiрлеу үшiн һәм басқа сол сықылды орындарда Рум цифрлары (I, II, III...) қолданылады. «Нөмiр» деген сөздi белгiлеу үшiн Латынша «N» хәрфi жазылады, әуелi цифр жазылып, «N» цифрдың сол жағына жазылады («72-ншi нөмiр» деген сөз «№72» болып жазылады)».

Бұл ереже Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде кездеспейді. 1923 жылға дейін қазақтілді мәтіндер мен басылымдарда ғана емес, барлық түркі тілдес халықтарда үнді сандар (·, ١, ٢, ٣, ٤, ٥, ٦, ٧, ٨, ٩, ١٠) кеңінен қолданылған, тіпті қадім, жәдит жазуларында да тек осы сандар жазылатын. Түркі халықтары араб жазуын қолданып келсе де, араб сандарын қолданбай, үнді сандарын қолданудың орнығуында өзіндік себеп болса керек.

1918 жыл 14 қыркүйекте Жалпыроссия Орталық атқару комитетінің «*Жер жүзіне бірдей метрик өлшеуін һәм таразысын жүргізу*» туралы қарары шығады. Сол қарардың негізінде Түркістан Республикасы Халық комиссарлар кеңесі арнайы қаулы шығарып, 1923 жылдың 1 қаңтарынан бастап ескі өлшем жүйесі мен өлшеу құралдарын қолданыстан шығарады. Сол себепті ескі сандардың орнына жер жүзіне ортақ араб сандары қолданылады. Бұрын да үнді сандарымен аралас қолданылып келгендіктен, араб сандар тез дағдыға енді. 1925 жылдан кейін ескі үнді сандары қолданыстан мүлде шығарылады. Ал рим сандарының үлкен тақырыпшаларға қойылуы осы 1923 жылғы ережеден кейін кеңінен қолданысқа енген. Тағы бір айта кететіні, 1923 жылға дейін қазақша мәтіндерде қолданыста болған «нөмір» сөзінің орнына «№» таңбасы алынады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, 1923 жылы ҚазАКСР мен Түркістан Республикасы аумағында бірдей қабылданған бұл емле ережесі 1923-1924 жылдары екі республика аумағында кеңінен қолданысқа еніп, осы орфографиялық нормамен көптеген еңбектер жарық көрген. Ереже А.Байтұрсынұлының қолданыстағы емлесіне енгізілген түзетулерден ғана құралады. Сондықтан бұл жылдардағы қазақ тілінің емле ережесі деп осы 13 баппен толықтырылған А. Байтұрсынұлы емлесін айту қажет. ҚазАКСР Білім кеңесі дайындаған бұл емле ережені зерделей келе, оның мән-маңызы туралы төмендегідей тұжырым жасауға болады:

1. Бұл – ұжымдық ойдың және өркениетке аяқ басқан қоғам үлгісінде қабылданған қазақ тілінің емле ережесі;
2. Бұл емле ереже XX ғасырдың 20-жылдарынан кейін қазақ мәтіндерінің сапасы артып, кодификациясы күшейгенін, қазақтілді жазармандардың графикалық білімі өскенін көрсетеді;
3. Бұл Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасының ұлттық кезеңінің басталуы болып, мұнда өтпелі кезеңдегі А. Байтұрсынұлы емлесінен қадім, жәдит жазуының элементтерін тазарту көзделген.

Бұл мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының 2022-2024 жылға арналған «Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасы: теориясы мен тәжірибесі» (AP13068356) атты гранттық зерттеу жобасы аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- А.Б. (Ахмет Байтұрсынұлы). Жазу мәселесі // «Қазақ» газеті. – 1913. – №34. – №35. – №36.
- А.Б. (Ахмет Байтұрсынұлы). Жазу тәртібі // «Айқап» журналы. – 1912. – №4-5.
- Байтұрсынов А. «Тіл-құрал» / Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. – Ташкент: Түркістан Республикасының Халық ағарту комиссариаты, 1918. – 42 б.
- Байтұрсынов А. Оқу құралы / Қазақтан басқа түркі, араб, парсы сөздеріне жазатын қаріптерді үйрету үшін һәм оқуға төселу үшін тәртіп етілген әліппеге жалғас 2-кітап. – Орынбор: «Керимов, Хусейінов» баспасы, 1913. – 49 б.
- Байтұрсынов А. Оқу құралы / Ысул сутие жолымен тәртіп етілген қазақша алфбаға Баяншы. – Қазан: «Б-Я» мемлекеттік баспа, 1920. – 15 б.
- Байтұрсынов А. Тіл-құрал / Қазақ тілінің сарфы. 2-жылдық. – Ташкент: Түркістан Республикасының үкімет баспасы, 1920. – 96 б.
- Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» (Дыбыс заңы һәм түрлері. Бірінші тілтанытқыш кітап, 4-рет басылуы). – Орынбор: Қазақстан мемлекеттік баспасөз бөлімі, 1924. – 46 б.
- Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Дыбыс заңы һәм түрлері. Бірінші тілтанытқыш кітап, 3-рет басылуы. – Орынбор: Қазақстан мемлекеттік баспасөз бөлімі, 1923. – 46 б.
- Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. – Ташкент: Түркістан мемлекеттік баспасы, 1922. – 96 б.
- Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. 1-басылуы – Орынбор: «Ғ.Ғ. Хусайынов

ушркасының парауай матбуғасы», 1914. – 53 б.

Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. 2-басылуы. – Қазан: «Лито-Типография УМИД», 1920. – 49 б.

Байтұрсынұлы А. Жазу жөндеу // «Қазақ» газеті. – 1913. – №43.

Әміржанова Н., Әбсадық А. Байтұрсынұлы әліпбиінің фонематикалық негізі // Тілтаным. – 2023. – №3 (91). – 15-24-бб.

Күдерінова Қ.Б. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: Елтаным, 2013. – 242 б.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі (ҚБТС). – Орынбор: Қазмембас, 1924. – 121 б.

Қашқари М. Түркі тілдер сөздігі. – Алматы: Хант, 1997. – Т. I. – 588 б., Т. II. – 585 б., Т. III. – 597 б.

Мамырбек Г. Емле мәселесіндегі Жүсіпбек Аймауытұлының ұстанымдарын мысалға алуымыз керек // «Abai.kz» ақпараттық порталы. – 2019. – 19 наурыз.

Маралбек Е. Ахмет Байтұрсынұлының төте жазуы // Туған тіл. – 2019. – №3. – 7-20-бб.

Момынова Б. «Қазақ» газеті (1913-1918): әліпби, емле ерекшеліктері және лексика-грамматикасы. – Алматы: Қазақ тілі, 2022. – 256 б.

Момынова Б., Әнес Ф., Әнес Ү. Особенности правописания и пунктуации в процессе апробации письма усулотие (тоғаз жазу) в газете «Казак» в начале XX в. (1913-1918 гг.) // Вестник СПбГУ. Востоковедение и африканистика. – 2023. – №3. – Т. 15. – 568-587-бб.

Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсын және қазақ әліпбиі // Шалқар. – 1993. – №40.

Таймінер (М.Дулатұлы). Жаңа жазу ережелері // «Қызық Қазақстан» журналы. – 1923. – №17-18. – 84-89-бб.

Уәли Н. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы // Ұлттық рухтың ұлы тіні / Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.

References

Baitursynuly A. (1918) «Til-qural». Qazaq tilinin sarfy. 1-zhyldyq ["Language-tool". Phonetics of the Kazakh language. 1st year]. – Tashkent: Commissariat of Public Education of the Republic of Turkestan, 1918. – 42 p. (in Kazakh)

Baitursynuly A. (1913) Oqu quraly. Qazaqtan basqa turki, arab, parsy sozderine zhazylyatyn qaripterdi uiretu ushin ham oquga toselu ushin tartip etilgen Alfbaga zhalgas 2-kitap [Educational tool. 2nd book of the ordered alphabet to teach the writing fonts for Turkish, Arabic, Persian words in addition to Kazakh and to prepare for reading]. – Orynbor: "Kerimov, Huseyinov" publishing house, 1913. – 49 p. (in Kazakh)

Baitursynuly A. (1920) Oqu quraly. Usul sutia zholyment tartip etilgen qazaqsha alfbaga Baianshy [Educational tool. Narrator of the Kazakh alphabet arranged according to the method of sutie]. – Qazan: "B-Ya" state publishing house, 1920. – 15 p. (in Kazakh)

Baitursynuly A. (1920) «Til-qural». Qazaq tilinin sarfy. 1-zhyldyq. 2-basylyuy [Language-tool. Phonetics of the Kazakh language. 2nd year]. – Tashkent: Government publishing house of the Republic of Turkestan, 1920. – 96 p. (in Kazakh)

Baitursynuly A. (1920) «Til-qural». Qazaq tilinin sarfy. 1-zhyldyq. 2-basylyuy ["Language-tool". The use of the Kazakh language. 1st year. 2nd edition]. – October: "Lito-Tipography UMID", 1920. – 49 p. (in Kazakh)

Baitursynuly A. (1924) «Til-qural». Dybys zany ham turleri. 1-tiltanytqysh kitap. 4-basylyuy ["Language tool" (Law and types of sound. The first book of language education, 4th edition)]. – Orinbor: Department of the State Press of Kazakhstan, 1924. – 46 p. (in Kazakh)

Baitursynuly A. (1923) «Til-qural». Dybys zany ham turleri. 1-tiltanytqysh kitap. 3-basylyuy ["Language tool". Law and types of sound. The first language book, 3rd edition]. – Orinbor: Department of the State Press of Kazakhstan, 1923. – 46 p. (in Kazakh)

Baitursynuly A. (1922) «Til-qural». Qazaq tilinin sarfy. 1-zhyldyq ["Language-tool". Phonetics of the Kazakh language. 1st year]. – Tashkent: Turkistan State Publishing House, 1922. – 96 p. (in Kazakh)

Baitursynuly A. (1914) «Til-qural». Qazaq tilinin sarfy. 1-zhyldyq. 1-basylyuy ["Language-tool". Phonetics of the Kazakh language. 1st year. 1st edition]. – Orynbor: "G.G. The printing press of Husayinov ushrka", 1914. – 53 p. (in Kazakh)

A.Б. (Ahmet Baitursynuly). (1913) Zhazu maselesi [Writing problem]. – "Kazakh" newspaper. – 1913. – No.34. – No.35. – No.36. (in Kazakh)

A.Б. (Ahmet Baitursynuly). (1912) Zhazu tartibi [Order of writing]. – "Aykap" magazine. – 1912. – No.4-5. (in Kazakh)

Baitursynuly A. (1913) Zhazu zhondeu [Editing]. – "Kazakh" newspaper. – 1913. – No43. (in Kazakh)

Amirzhanova N., Absadyq A. (2023) Baitursynuly alipbiinin fonematikalıyq negizi [Phonemic basis of the Baitursynuly alphabet]. – Tiltanyim. – 2023. – No3 (91). – P. 15-24. (in Kazakh)

Kuderinova Q.B. (2013) Qazaq zhazuynyn tarihy men teoriasy. Oqu quraly [History and theory of Kazakh writing. Educational tool]. – Almaty: "Eltanyim Publishing House", 2013. – 242 p. (in Kazakh)

Qazaq bilimpazdarynyn tungysh siezi (QBTS) [First Congress of Kazakh Educationists (KBTS)]. – Orinbor: Kazmembas, 1924. – 121 p. (in Kazakh)

Qashqari M. (1997) Turki tilder sozdigi [Dictionary of Turkic languages]. – Almaty: "Khant", 1997. – Volume I – 588 p., Volume II – 585 p., Volume III – 597 p. (in Kazakh)

Mamyrbek G. (2019) Emle maselesindegi Zhusipbek Aimauytovtyyn ustanymdaryn mysalga aluymyz kerek [We

should take as an example the positions of Zhusipbek Aimaulyuly on the issue of spelling]. – "Abai.kz" information portal. – March 19. – 2019. (in Kazakh)

Maralbek E. (2019) Ahmet Baitursynuly's short writing [Akhmet Baitursynuly's short writing]. – Tugan til. – 2019 – No.3. – P. 7-20. (in Kazakh)

Momynova B. (2022) «Qazaq» gazetі (1913-1918): alipbi, emle erekshelikteri zhane leksika-semantikasy ["Kazakh" newspaper (1913-1918): alphabet, spelling features and vocabulary and grammar]. – Almaty: Kazakh language, 2022. – 256 p. (in Kazakh)

Момынова В., Анес Г., Анес У. (2023) Особенности правописания и пунктуации в процессе апробации письма усул-сотіе (тотэ жазу) в газете «Казах» в начале XX в. (1913-1918 гг.) [Features of spelling and punctuation in the process of approving a letter usul-sotie (tote writing) in the newspaper "Kazakh" at the beginning of the 20th century. (1913-1918)]. – Vestnik SPBGU. Oriental studies and African studies. – Volume 15. – 2023. – No.3. – P. 568-587. (in Kazakh)

Syzdqova R. (1993) Ahmet Baitursyn zhane qazaq alipbii. Shalqar [Ahmet Baitursyn and the Kazakh alphabet]. – Shalkar. – 1993. – No.40. (in Kazakh)

Taiminer (M.Dulatuly). (1923) Zhana zhazu erezheleri [New writing rules]. – "Interesting Kazakhstan" magazine. – 1923. – No.17-18. – P. 84-89. (in Kazakh)

Uali N. (1999) Ahmet Baitursynuly zhane qazaq zhazuynyn ontogenezdik damuy [Ahmet Baitursynuly and the ontogeny development of the Kazakh script]. – The great fabric of the national spirit. Collection of scientific articles. – Almaty: Science, 1999. – 568 p. (in Kazakh)

Б. Халым^{1*} , **Г.Н. Смағұлова¹** , **И.Б. Байсыдық²** 

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: bota-@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ АДАМ МІНЕЗІН СИПАТТАЙТЫН ЗООНИМ КОМПОНЕНТТЕРІ БАР ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Андатпа. Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі адамның мінезін сипаттайтын зоонимдік компоненттері бар фразеологизмдер талданады. Адами қасиеттер мен мінез-құлық ерекшеліктерін сипаттау үшін жануарлар бейнелерімен сипатталатын тұрақты тіркестер экспрессивті құралдар аясында қарастырылады. Екі тілдегі зоонимдік компонентті фразеологизмдерге салыстырмалы әдіс арқылы талдау жүргізілген.

Қос мәдениет өкілдерінің дискурсындағы фразеологиялық тіркестерді қолдану ерекшеліктерін сипаттау барысында ұқсастықтар мен айырмашылықтарын анықтау, қазақ және ағылшын тілдеріндегі зоонимдік компоненттері бар фразеологиялық бірліктерді талдау – мақаланың мақсаты.

Мақаланың негізгі бөлімінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі зоонимдік компоненттері бар фразеологиялық бірліктер адамның мінезі туралы көзқарастардың көрінісі және коммуникацияда мәдени ерекшеліктер екені дәлелденеді. Талдау нәтижесінде екі тілде де мінезге қатысты адами қасиеттерді сипаттау үшін зоонимдік компонентті фразеологиялық бірліктердің қолданылатыны анықталды. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер жануарлармен тығыз байланысты, яғни малға қатысты зоонимдерді көрсетсе, ағылшын тілі көбінде құстар, жәндіктер және теңіз тіршіліктерімен байланысты зоонимдерге сүйенеді. Зерттеу нәтижелері тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуін зерттейтін лингвистер мен аудармашыларға және мәдениеттанушыларға пайдалы болуы мүмкін.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі зоонимдік компоненттері бар фразеологизмдерді салыстырмалы талдау, әртүрлі мәдениет өкілдерінің адам мінезін қалай қабылдауы мен сипаттауындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау зерттеу тақырыбының өзектілігі болды. Тақырыпқа қатысты ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, өзіндік ой-пікір ұсынылды. Мақаланың негізгі зерттеу нысанына айналған зоонимдік компоненттері бар фразеологизмдерге жан-жақты талдау жүргізілді.

Тірек сөздер: зооним, фразеологизм, мінез, семантика, менталитет.

Б. Халым^{1*}, **Г.Н. Смағұлова¹**, **И.Б. Байсыдық²**

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: bota-@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С ЗООНИМИЧЕСКИМИ КОМПОНЕНТАМИ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ ХАРАКТЕР ЧЕЛОВЕКА В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье рассматриваются фразеологизмы с зоонимическими компонентами, характеризующие характер человека на казахском и английском языках, исследуются лингвистические выразительные средства, использующие образы животных для описания человеческих качеств и особенностей поведения. В статье мы проведем обзор фразеологизмов, использующих зоонимические компоненты в обоих языках, и проведем анализ с помощью сравнительного метода.

Цель статьи – выявление сходств и различий в описании особенностей употребления фразеологизмов, анализ фразеологизмов с зоонимическими компонентами в казахском и английском языках в дискурсе представителей двойной культуры.

Основной раздел статьи доказывает, что фразеологизмы с зоонимическими компонентами являются отражением культурных особенностей и взглядов на характер человека в казахском и английском языках. Анализ показал, что оба языка используют фразеологизмы с животными для описания человеческих качеств. Фразеологизмы на казахском языке тесно связаны зоонимами относящиеся к скоту, близкородственным животным, а в английском языке в основном используются зоонимы, относящиеся к птицам, насекомым и морским обитателям. Результаты исследования могут быть полезны лингвистам, переводчикам и культурологам, изучающим взаимодействие языка и культуры.

Актуальностью темы исследования является сопоставительный анализ фразеологизмов с зоонимическими компонентами на казахском и английском языках, выявление сходств и различий в том, как представители разных культур воспринимают и описывают характер человека. Авторы представили собственное видение проблемы на

основании анализа трудов ученых по данной тематике. Нами проведен всесторонний анализ фразеологизмов с зоонимическими компонентами, ставших основным объектом исследования статьи.

Ключевые слова: зооним, фразеологизм, характер, семантика, менталитет.

B. Halym^{1*}, G.N. Smagulova¹, I.B. Baissydyk²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: bota-@mail.ru

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH A ZOONYMIC COMPONENT THAT CHARACTERIZE THE CHARACTER OF A PERSON IN THE KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract. The article deals with phraseological units with zoonymic components that characterize the character of a person in the Kazakh and English languages, explores linguistic expressive means using animal images to describe human qualities and behavioral characteristics. In the work, we will review phraseological units with zoonymic components in both languages and analyze them using a comparative method.

The purpose of the scientific article is to identify similarities and differences in the description of the peculiarities of the use of phraseological units, analysis of phraseological units with zoonymic components in Kazakh and English languages in the discourse of representatives of the two cultures.

The main section of the article proves that phraseological units with zoonymic components are a reflection of cultural characteristics and views on human character in the Kazakh and English languages. The analysis showed that phraseological units with animals to describe human qualities are used in the two languages. Phraseological units in the Kazakh language are closely related to animals, that is zoonyms referred to livestock, while English language mainly relies on zoonyms related to birds, insects and sea creatures. The results of the study may be useful to linguists, translators and cultural scientists who study the interaction of language and culture.

The relevance of the research topic was the comparative analysis of phraseological phrases with zoonymic components in the Kazakh and English languages, revealing similarities and differences in the way, how human character is perceived and described by the different representatives of cultures. The authors presented their own vision of the problems based on the analysis of the works of the scientists on this topic. Comprehensive analysis of phraseological units with zoonymic components, which have become the main object of the article's research were carried out.

Keywords: zoonym, phraseology, character, semantics, mentality.

Кіріспе

Фразеологизмдердің адамның өмір тіршілігінің барлық саласына қатысы бар екенін ескерсек, олардың мағыналық топтарға бөлінетіні де заңдылық екені белгілі. Біз зерттеп отырған жұмыстың негізгі мақсаты – адам мінезін сипаттайтын зоонимдік компоненттері бар фразеологизмдерді анықтау.

Фразеология лингвистиканың маңызды бөлігі ретінде тілді байытатын және оның мәдени және әлеуметтік семиосферасының ерекше қабатын құрайтын тұрақты тіркестерді зерттейді. Фразеология лингвистикалық талдаудың маңызды аспектісі болып табылады және тілдің күнделікті қарым-қатынастағы дискурстық ерекшелігін түсінуге көмектеседі. Фразеологизмдерді семантикалық мазмұн мен бейнелерге байланысты әртүрлі тақырыптық категорияларға бөлуге болады. Оларды табиғатқа, мәдениетке, тарихқа, спортқа т.б. қатысты компоненттері бар фразеологизмдер деп жіктеуге болады. Сол секілді қазақ және ағылшын тілдерінде зоонимдік, яғни жан-жануарлардың атаулары кездесетін тұрақты тіркестер де бар.

Зоонимдік компоненттері бар фразеологизмдер – бұл халықтардың мәдени ерекшеліктері мен менталитетінің тілдің құрылымы мен семантикасына әсерін көрсететін ерекше лингвистикалық сала. Жануарлардың атауларын қолданатын фразеологизмдер көбінесе сөйлеуді байыту құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар адам мінезін сипаттаудың күшті элементі болып табылады. Бұл тақырыпты зерттеу қазақ және ағылшын тілдерінде адам табиғаты туралы әртүрлі дүниетанымдар мен көзқарастарды талдауға мүмкіндік беретін тілдерлік және мәдениетаралық ерекшеліктердің бай әлемін ашады.

Тіл мен мәдениеттің өзара ықпалы – адамды сипаттау үшін зооморфтік бейнелер арқылы жануарлар атауларын қолданудан көрінеді. Атап айтқанда, жануар, құс, жәндіктің атаулары көбінде метафораның объектісі болып келеді, өйткені олардың тікелей қатысуымен көптеген

тілдерде адамның мінезі, оның сыртқы келбеті, мінез-құлқы, ақыл-ой қабілеттері, ішкі сезімі көрініс береді. Жануардың бейнесі – әр халықтың гуманизмі мен өркениетінің өзіндік айнасы. Мәдениеттің шекарасын адам табиғаттан бөлініп, оның басқа өкілдерімен саналы қарым-қатынас орнатып, байланысқанда көрініс береді. Жануардың белгілі бір сыртқы белгілері, өзіндік бір ерекше және жеке сипаты белгілі бір адамның сыртқы түрі мен сипатына ұқсас болады. Сонымен қатар, жануардың және оның атауының белгілері адамға оған сыртқы және ішкі қасиеттерінен бастап, әлеуметтік мәртебесіне, қарым-қатынас дәрежесіне, өмір сүру салтына берілуі мүмкін. Бұл ұлттық мәдениеттің дәстүріне сай, халықтың діні мен өзіндік санасына сәйкес жүзеге асырылады.

Адам мінезін сипаттауда белгілі бір зоонимдік атауды қолдану халықтың тарихи, рухани және діни мәдениетінде жатыр. Қазақ және ағылшын тілдерінде сөйлейтін халықтардың мәдени ерекшеліктері мен менталитетін түсіну үшін зоонимдік компоненттері бар фразеологиялық бірліктерді зерттеуді атап көрсету басты назарда болды. Сондықтан да екі тілдегі аталған фразеологизмдерді салыстырмалы талдау әртүрлі мәдениеттердің адам мінезін қалай қабылдауы мен сипаттауындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеудің мақсаты – екі тілдегі мәдениеттегі адамды сипаттау тәсілдеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау мақсатында қазақ және ағылшын тілдеріндегі зоонимдік компоненттері бар фразеологиялық бірліктерге салыстырмалы талдау жүргізу.

Материал және әдістер

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі адамның мінезін сипаттайтын зоонимдік компоненттері бар фразеологизмдерді зерттеу әдістері лингвистикалық талдау мен салыстыра зерттеудің әртүрлі аспектілерін қамтиды. Олардың қатарында:

1. Лексикографиялық талдау;
2. Салғастырмалы талдау;
3. Семантикалық талдау (мәдени және қолдану) әдістері бар.

Бұл тақырыпты зерттеу тіл мен мәдениеттегі зоонимдік фразеологизмдердің мағынасы мен рөлін толық түсіну үшін қажет. Басты әдіс ретінде ғылыми сипаттау әдістері, оның ішінде лингвистикалық бақылау, жүйелік талдау және синтездеу, жіктеу және жүйелеу, салыстыру және салғастыру әдістері, құрылымдық-семантикалық әдіс және сөздік дефиницияларды талдау әдісі қолданылды. Лексикалық бірліктердің семантикасын компоненттік және контекстік талдау әдістері қолданылды. Зерттеудің интерпретациялық әдістері нәтижелерді, яғни ассоциативті эксперимент барысында алынған нақты мәліметтерді талдауда қолданылды.

Зерттеу барысында қолданылған дереккөздер: «Фразеологиялық сөздік» (2007) И.Кеңесбаев, «The Oxford Dictionary of Proverbs» (2009) Jennifer Speake, «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (2020) Г.Смағұлова, 500 ағылшын мақал-мәтелдері (2003), «Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздік» (2010) Ү.Кеңесбаева, Cambridge Idioms Dictionary (2006) және интернет ресурсы <https://melodict.com>.

Әдебиетке шолу

Қазақ тіліндегі жан-жануарлар атауларына байланысты еңбектер ХХ ғасырдың екінші жартысында зерттеле басталғанымен, түбегейлі, жан-жақты қарастырған зерттеу жұмыстары жеткілікті деуге болмайды. ХХІ ғасырдың басында бұл тақырып ғалымдар арасында терең талқыға түсіп, ғылыми еңбектер жан-жақты жазылып, жаңа зерттеу жұмыстарымен толықты.

Соның ішінде жануарлар атауларына байланысты фразеология саласына да ғалымдар назар аударды. Осы орайда филология ғылымдарының кандидаты Т.Ж. Мықтыбаеваның «Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантикасы» атты диссертациясында: «Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестерді ой елегінен өткізер болсақ, олардың басым көпшілігі жан-жануарлар негізінде қалыптасқан» (Мықтыбаева, 2005: 9), – дейді.

Зерттеуші-ғалым Т. Қоңыровтың «Қазақ тілінің тұрақты теңеулері сөздігі» атты еңбегінде жан-жануар атауларымен теңеудің саны 1749-ға жеткен (Қоңыров, 2007: 480). Яғни, аталмыш сөздіктің 25%-ы зоонимдерден тұратындығы белгілі болды.

М.М. Копыленконың «Основы этнолингвистики» атты зерттеу жұмысы бойынша сөздіктерде: «жылқы – 103 рет, қой – 93 рет, түйе – 72 рет, ит – 70 рет, сиыр – 56 және ешкі – 24

рет» аталады екен (Копыленко, 1995: 35).

Ағылшын тілінде жарық көрген «500 English proverbs and sayings» атты 500 мақал-мәтел кітабында сол тілде жылқы малына қатысты тұрақты тіркестердің саны 200-ден аса, түйеге қатысты – 3, қойға қатысты – 86 мақал-мәтел мен тұрақты тіркес және сиырға байланысты – 76 тұрақты тіркестер бар екені анықталды (500 English proverbs and sayings, 2003: 467).

Сонымен қатар зерттеуші-ғалым Н.М. Рсалиеваның «Қазақ және ағылшын тілдеріндегі идиомалардың аудармасы жөнінде» атты ғылыми мақаласында ағылшын тіліндегі идиомаларды қазақ тіліне аударғанда мағынасына қарай бірнеше топтарға бөліп қарастырған. Бұл еңбекте идиомалардың аударма мағынасы түпнұсқадан қандай тәсілдер арқылы аударылатыны маңызды екені мысалдар арқылы нақты түсіндірілген (Рсалиева, 2012: 145). Аталған еңбекте зооним компоненті бар ағылшын идиомалары зерттеу жұмысымыздың мысалына үлесін қосты.

Ағылшын тіліндегі жан-жануарларға қатысты фразеологизмдерді зерттеген ғалымдардың ішінде А.Д. Молчанованың, Н.Д. Петрованың, В.В. Тимофеевнаның т.б. еңбектері бар. Аталмыш еңбектердің арасында біз зерттеп отырған тақырыпқа негізделген Г.С. Григорьеваның «Фразеологические единицы с зоонимами в аспекте теории номинации» атты еңбегі басшылыққа алынды. Жоғарыда аталған ғалымдар ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің ауыспалы-бейнелі мағынасын, зоосемизмдердің фразеосемантикалық өрісін, семантикалық және тақырыптық ерекшеліктерін зерттеген.

Ендігі кезекте көптеген әдебиеттер мен сөздіктерді пайдалана отырып, біз мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі адам мінезін сипаттайтын фразеологизмдерді зерттейтін боламыз.

Нәтижелер және талқылау

Адамды сипаттау үшін қолданылатын зоонимдік компоненттері бар фразеологиялық бірліктер – бұл тіл арқылы халықтардың мәдени ерекшеліктері мен менталитетін қалай бейнелейтінін түсінуге ғана емес, сонымен қатар адам табиғатын сипаттаудың алуан түрлі тәсілдерін ашуға мүмкіндік беретін қызықты лингвистикалық құбылыс. Қазақ және ағылшын тілдерінде бай фразеологиялық қазыналар бар, онда зоонимдер адамдардың белгілі бір белгілері мен мінез-құлқын білдіруде шешуші рөл атқарады.

«Қазақ әлеуметтік дәреженің толықтығын, бүтіндігін көрсету үшін төрт түлік малды атайды: жылқы, түйе, қой және сиыр. Олар дүниенің төрт бұрышын, төрт стихияны, төрт бағытты, адамның төрт түрлі мінезін білдіреді», – деп, М.Ш. Хасанов «Космос казахской культуры» атты еңбегінде қазақ халқының төрт түлік арқылы адам мінезін сипаттағаны жайлы айтылады (Хасанов, 1993: 177).

Қазақ мәдениетінде жылқы, түйе, қой және сиыр адам табиғатының әртүрлі жақтарын бейнелейді. Мысалы, жылқы күштілік пен мақтаншықты және бостандыққа ұмтылуды, түйе – төзімділік пен тұрақтылықты, қой – мойынсұнушылықты, сиыр – тыныштықты бейнелейді. Осы жануарлардың аттарын қолданатын фразеологиялық бірліктер адамның қасиеттерін сипаттайтын метафора бола алады.

Ағылшын мәдениетінде де төрт түлік адам мінезін сипаттап, метафораланады. Мысалы, жылқы – ақылмен, түйе – шыдамдылықпен, қой – ұлшақтықпен, сиыр – тұрақтылықпен байланысты сипатталады.

Зоонимдік компоненттері бар фразеология жануарлар әлемі мен адамдар әлемі арасында көпір салады. Ол адам табиғатының әртүрлі аспектілерін сипаттау үшін жануарлардың аттарын метафоралық бейнелер ретінде пайдаланады. Осы тұрғыда лексикографиялық талдау қазақ және ағылшын тілдерінде осындай көптеген тұрақты тіркестерді анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ тілінде «ит терісін басына қаптау» деген сөз – «ұрсу», «жерден алып жерге салу» дегенді білдірсе, ал «иесін көрген иттей» деген сөз – біреудің алдында «жағымпаздануға», «жалпылдауға» деген ұмтылысты білдіреді.

Ағылшын тілінде де big mouth, bad mouth деген сөздер «өсекші», «жалажапқыш» деген мағына береді. Бұл жерде назар аударатын мәселе, bad mouth деген сөзді тура аударсақ «жаман ауыз» деген мағына береді, қазақша тура осымен мағыналас «аузы жаман» деген сөз бар. Сонымен қатар испан тілінде тілі уытты әйелді «viboga» дейді, бұл жыланның бір түрінің атауы екен, қазақ тілінде де «тіліңнің уын шашпа» деген тіркес бар, бұдан да мағыналық ұқсастық анық

байқалады (Baissydyk, 2023: 216-223).

Сол сияқты ағылшын тілінде «sly as a fox» (түлкі сияқты айлакер) немесе «stubborn as a mule» (есек сияқты қыңыр) сияқты тіркестер белгілі бір қасиеттерді тиісті жануарлардың мінез-құлқымен байланыстыру арқылы жеткізеді.

Зоонимдік компоненті бар фразеологияларды жүйелі түрде топтастыруда ең алдымен саралауға болатын тақырыпты айқындау қажет екені анық. Осы орайда қазақ фразеология саласының негізін қалаған ғалым І.К. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты еңбегінде: «Ұйытқы сөздердің табиғатын, себеп-салдарын, тематикалық топтарын, өз алдына дара тексерудің мәні зор», – деген пікірін тілге тиек ете кеткен жөн (Кеңесбаев, 1977: 589).

Сонымен, «Адам» саласына жататын мағыналық топтар, академик Ә.Т. Қайдардың жүйелеуі бойынша: «Адамзат», «Қазақ этносы», «Дене мүшелері мен ағзалары», «Ауру-сырқау», «Туыстық, жақындық қатынастар», «Өмір-тіршілік» деген ірі-ірі тақырыптардан және соларға қатысты тақырыпшалардан тұрады (Қайдар, 1998: 8-29).

Осы пікірге сүйенетін болсақ, адам мінезін сипаттайтын зоонимдік компоненті бар тұрақты тіркестерді мынандай топтарға бөліп қарастырауға болады:

1. *Адамның мінезін, қасиетін білдіретін тұрақты сөз тіркестері (жақсы мен жаман);*
2. *Адамның көңіл-күйін, психикалық жағдайын білдіретін тұрақты сөз тіркестері;*
3. *Адамның өзара қарым-қатынасын бейнелейтін тұрақты сөз тіркестері.*

Адамның мінезін, қасиетін білдіретін тұрақты сөз тіркестері:

Ақылдылық, талапкерлікке байланысты: қазақ тілінде: жүзден жүйрік, мыннан тұлпар; талабы тай жегендей; талаптың тұлпарын мінген, дала бүркітіндей қырағы; жолбарыстай білекті; т.б. ағылшын тілінде: clever dog – ит сияқты ақылды; to know a hawk from a handsaw – көкекті сұңқардан ажырата білу; to be a whale at smth – теңіз китіндей ақылды болу және т.б.

Ақылсыздық, топастық: қазақ тілінде: сиыр сипағанды білмейді, жаман сиыр өрешіл, сүзеген сиырға мүйіз бермейді, иттік жасау десе, ал ағылшын тілінде: an ass in a lion's skin – арыстан терісін жамылған есек; make an ass of oneself – өз-өзін ақымақ ету; as greedy as a wolf – қасқыр сияқты тойымсыз дегенді білдірсе, a black sheep – отбасын ұятты жағдайға қалдырған адамды сипаттайды.

Екіжүзділік, арамдық, қулық: қазақ тілінде: ішінде ит өліп, түлкі тұншығып жатыр; мысық тілеу; жылан жүрісті; қой терісін жамылған қасқыр; текені әке, ешкіні шеше деп; орман түлкісіндей қу; түлкі бұлаң; т.б. ағылшын тілінде: sharp as a serpent's tooth – жыланның уытындай улы; as greedy as a wolf – қасқырдай тойымсыз; as cunning as a fox – түлкідей айлакер; a sly dog – жымысқыланған иттей; downy bird – өте қу және т.б.

Қисық, қыңыр мінезді, мазасыз: қазақ тілінде: бірде бүйе, бірде түйе; сиыр тектес; сіркедей қан шықпас; т.б. ағылшын тілінде: as stubborn as a mule (есектей қықар); bear a grudge against somebody – біреуге тісін қайрау; an old cat – кәрі мысықтай ашулы және т.б.

Мақтаншақ, асыра сілтеушілік: қазақ тілінде: екі иығына екі үкі, басына бір үкі тағып; аузымен құс ұстап отыр; айдағаны бес ешкі, ысқырығы жер жарады; бұлбұлдай сайрау және т.б. Ағылшын тілінде: like a dog with two tails – қуанышы қойнына сыймаған адам; paper tiger – (сырттай тигр сияқты күшті көрінгенмен, іштей әлсіз адам; an ass in a lion's skin – (арыстан терісін жамылған есек); fly on the wheel – өзіне көп алатын адам; to shoot the bull – майда тілмен мақтану; to make a mountain out of a molehill – түймедейді түйедей ету және т.б.

Момын, жуас, ұяң, көнбіс: қазақ тілінде: тойған қозыдай; жуас түйе жүндеуге жақсы; тұмалдырық таққан бұзаудай; бұйдағалаған тайлақтай; қой аузынан шөп алмас; жаман түйенің жабуындай; көгендеген қойдай және т.б. тұрақты тіркестер болса, ал ағылшын тілінде: as red as a turkey-cock (сөбе-сөз: күрке тауықтың айдарындай қызыл); a tame cat – үй мысығындай момын; hard as goat's knees – өте көнбістік; an ass between two bundles of hay – өздігінен шешім шығара алмайтын адам; neither fish nor flesh – пысық емес, бос адам; can't say bo to a goose немесе wouldn't hurt a fly – ұшқан шыбынға зияны жоқ адам.

Сараң, жемқор: қазақ тілінде: атты арбап, атан жұтады; түйені түгімен, бүйені бүгімен жұтқан т.б. Зерттеу барысында зооним компоненті бар ағылшын тілінде сараңдықты, жемқорлықты бейнелейтін тұрақты тіркестерді көп кездестірмедік, дегенмен де as greedy as a

wolf – қасқырдай тойымсыз деген мағынаны берсе, the wolf that wants to find the meat must trot all day on his own feet – ет тамағы – елден, бөрі тамағы – жолдан дегенді білдірді.

Адамның көңіл-күйін, психикалық жағдайын білдіретін тұрақты сөз тіркестері:

Қуаныш пен шаттықты білдіретін: қазақ тілінде: жерден жеті қоян тапқандай; бәйгеден аты озып келгендей; ақ түйенің қарыны жарылған күн; ағылшын тілінде: a lucky dog – бағы жанған ит.

Жағымсыз эмоция мен жабырқау көңіл: қазақ тілінде: сең соққан балықтай; жарасын жалаған иттей; сіркесі су көтермейді; ботасы өлген түйедей; көлінен құсы ұшты; құрт жеген құба сөңкел секілді; торғайдай тозу; кірпідей жиырылды; жаралы арыстандай аласұрды т.б. Ағылшын тілінде: as cold as a frog (құрбақадай суық); to give somebody rats – біреуге ашулану, жағымсыз әсер қалдыру; black dog on one's back – мұңаю, күйзеліске түсу; to eat like a pig – шошқадай төгіп-шашып жеу.

Жағымды эмоцияны, көңіл-күйді білдіретін: ботаның көзіндегі мөлдіреу; домаланған қозыдай сүйкімді; жаңа туған құлындай; егіз қозыдай т.б. Ағылшын тілінде: as gay as a lark (бозторғайдай көңілді), as mild as a dove (көгершіндей жұмсақ); as merry as a grig (көк шегірткедей көңілді); a memory like an elephant (сөзбе-сөз: есі пілдей), яғни еске сақтау қабілеті пілдікіндей жоғары; cold as a frog – құрбақадай суық.

Ашулану, ыза болу мәніндегі: қазақ тілінде: жаралы арыстандай аласұрды; нар бурадай шабыну; оқ жыландай ысқыру; ит арқасы құрысу; бұқадай жер тарпу; тышқан алған мысықтай; жыландай жиырылу; қойға тиген қасқырдай; ағылшын тілінде: to live cat and dog – мысық пен иттей өмір сүру; to squeal like a stuck pig (шала бауыздалған шошқадай шырылдау); to get one's goat – біреудің жынына тию; as cross as a bear (аюдай ашулы); to put one's monkey up – біреудің қытығына тию, ызаландыру. Сонымен қатар ағылшын тіліндегі to fight like Kilkenny cats (сөзбе-сөз: Килкени мысықтарындай айқасу) – өлімге бас тігіп қырқысу деген мағына береді. Бұл фразеологизмнің қалыптасуы XVII ғ. Kilkenny мен Irishtawn қалалары арасындағы қантөгістің аяғы екі қаланың да қирап бітуіне әкелген тарихи оқиғаға негізделген.

Қорқыныш, таңданыс, жайсыздық: қазақ тілінде: іші ит жыртқандай; қойнына жылан салып жібергендей ыршу; құлаққа ұрған танадай меңірею; жылан жалағандай қылу; ит көрген ешкідей; ағылшын тілінде: to have kittens – төзімі таусылу; to get butterflies in one's stomach – мазасыздану; ants in one's pants – шыдамсыздық, төзімсіздік.

Адамдардың өзара қарым-қатынасын сипаттайтын сөз тіркестері:

Тығыз қарым-қатынас: қазақ тілінде: ат мінгізіп, тон кигізу; төсекте басы, төскейде малы қосылған; қоян-қолтық араласу; ағылшын тілінде: as thick as thieves (бір-біріне ұрылардай жақын болу); to handle with kid/gloves – біреумен сақтықпен, сыпайы араласу; hitch horses together – бір-біріне сәйкес келу.

Келеңсіз қарым-қатынас: қазақ тілінде: ит тартыс; бақан тірес; қоңыз тергізу; тоқал ешкідей қылу; түлкі қуған қазыдай соңына түсу; ағылшын тілінде: wolf in sheep's clothing (қой терісін жамылған қасқыр); to play cat and mouse with smb – ит пен мысықша араласу; to put a bug in smb's ear – біреудің құлағына сыбыс жеткізу; to follow somebody like a dog – ит сияқты артынан жүгіру; to play horse with smb – біреуді ақымақ қылу, it is hard to have a wolf full and whether whole – қасқыр мен қой бір жерден су ішпес деген мағынаны береді.

Көмектесу: қазақ тілінде: ат салысу; ат майын беру; иттің иесі болса, бөрінің тәңірісі бар. Ағылшын тілінде: help a lame dog over a stile – біреуге көмек қолын созу; to bring a lost sheep into the fold – жолдан адасқан адамды қатарына қосу; temper the wind to the shorn lamb – біреудің қасіретін жеңілдету; to grease the fat pig – (сөзбе-сөз: семіз шошқаны маймен жабу), яғни «ақшасы бар бай адамға көмектесу» деген мағынаны береді.

Ұрсу, жанжалдасу: қазақ тілінде: ит терісін басына қаптау, ит ыржың, көзіне көк шыбын үймелету; аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығу; ит пен мысықтай өмір сүру; ара талағандай қылу; ағылшын тілінде: to have a crow to pick with smb – біреумен есеп айырысу; to lead a cat and dog life with smb – ит пен мысықша өштесіп өмір сүру; to give smb rats – біреумен ұрсысу, жанжал шығару; to cook one's goose – өз-өзіне ор қазу; fly in the face of somebody – біреуді ұрысқа, жанжалға шақыру; to be in the dog house – біреумен жанжалдасу; chastise smb with scorpions –

біреуді қатал жазалау. Мысалы: If you worry or excite your brain... you will cook your own goose by a quick fire. (Hard Cash by Charles Reade, ch. XVII. 2018). Егер сіз ашуланып, мазаланатын болсаңыз... өз-өзіңізге ор қазасыз.

Зерттеуші-ғалымдар Г.Н. Смағұлова мен Г.Д. Айтжанованың «Фразеологиялық калькалар» еңбегінде: «Фразеологизмдер сөйлеу және жазба тілде бағалаушылық қызметімен ерекшеленіп, өзіндік бейнелі, эмоционалды-экспрессивті жағынан айтушы мен тыңдаушы арасында жай хабарласу, ойды көркем жеткізу ғана құралы емес, түрлі сезімдік жақтарына әсер ету мүмкіндігіне ие болатын менталдық бірліктер ретінде танылады», – деген тұжырым жасалған (Смағұлова, Айтжанова, 2005: 121). Осылай лексикографиялық талдау арқылы зоонимдік компоненті бар фразеологизмдерді анықтап алсақ, ендігі кезекте екі елдің фразеологизмдерін салыстыра отырып, тұрақты тіркестердің қолдану аясы мен мәдениетке байланысын зерттейміз. Ғалым, ізденуші Т. Ғабитовтың: «Мәдениет – халықтың мыңдаған жылдар бойы жинаған шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамның ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады. Адамзаттың рухы мен келбеті, орны толмайтын шығындары мен өмірлік сабақтары, діні мен тілі, ділі мен мұраты – осының бәрі мәдениетпен біте қайнасқан» (Ғабитов, 1996: 128), – деген пікіріне сүйенетін болсақ, фразеологизмдердің де, адамның шығармашылығы, тілі ретінде мәдениетке тигізген үлесі бар екенін көреміз. Осы ойымызға профессор Ж. Манкеева: «Мәдениетті тілден бөліп қарамаймыз. Тіл – мәдениеттің бір көрінісі. Ол екеуінің арақатынасы да ерекше маңызды. Кез келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетіні белгілі» (Манкеева, 1997: 53), – деп, өзінің «Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы» еңбегінде келтірген пікірі дәлел бола алады.

Алайда біз зерттеп отырған тақырыпта бұл ұғымдар болмауы да мүмкін. Өйткені бұл зерттеу жұмысы адам мінезін сипаттайтын зоонимдік компоненті бар фразеологизмдермен ғана шектеледі.

Ағылшын және қазақ қауымдарының арасында өте тығыз әлеуметтік-тарихи, мәдени байланыс бар деп айту қиын. Бірақ тіл бір-бірінен тәуелсіз қалыптасқандықтан, өзара мағыналас келетін, ұқсас жағдайларда туындаған бірен-саран тұрақты сөз тіркестері кездеседі. Кез келген символдардың артында әр тілдің мәдени мұрасы жатыр. Корпас Пастор мен Мена Мартинестің пікірінше, халықтың мәдени дамуы «әр түрлі сипаттағы бірқатар жетістіктермен, тарихи жетістіктермен, нанымдармен, тәжірибелермен және тіпті әртүрлі көріністермен анықталады (Мартинес, 2004: 25).

Мысалы, екі тілде де момын, жуас адамның мінезін «қой» – «sheep» сөзі қолданылады. Қазақ тілінде: қойдан жуас, қойдан қоңыр, қой аузынан шөп алмас, қойша жусап тыңдау; ағылшын тілінде: to follow smb. like a sheep (қой сияқты біреудің артынан еру), a sheep among wolves (қасқыр арасында қалған қойдай), lost sheep (адасып қалған қой) деп аталатын тұрақты тіркестер бар.

Сонымен қатар екі тілде де аңқаулық, топастық, жағымсыздықты бейнелейтін символ ретінде «ass» – «есек» қазақ тілінде: есекке үкі таққандай, аңқау есектей, қара есекке теріс мінгізу; ағылшын тілінде: *all asses wag their ears* деген мақалды қазақ тіліне мағынасына қарай аударса, *ақымақ атқа мінсе, атасын танымас* деген мағына береді.

Ақымақ, аңқау адамды тек есекпен ғана емес, қазақ тілінде сиырмен де бейнелеп жатады. Мысалы, сиыр сипағанды білмес; жаман сиыр өрешіл; өкірген сиырдай: сүзеген сиырға мүйіз бермейді т.б. деген тұрақты сөз тіркестерінен ақымақ адам мінезін сиырмен де сипаттаған байқаймыз. Ал ағылшын тілінде «goose» – «қаз» атауына қатысты келеді, мысалы: as silly as a goose деген «қаз сияқты өте аңқау» дегенді білдіреді. Қоғам арасында бұл тұрақты тіркестердің қолдану аясы «есек» символына қарағанда аз пайдаланылады.

Жылқы малы қазақ тілінде адамның досы ретінде, төзімділік пен еңбекқорлықтың бейнесінде келеді. Бұл жерде жылқының өзінің мінезі мен болмысы сипатталса, ағылшын тілінде адам бойындағы еңбекқорлықты жылқыға теңеу арқылы келтіреді. Мысалы, a good horse cannot be of a bad colour, a willing horse (сөзбе-сөз: жақсы жылқы жаман түсті болмайды; мойынсұнғыш жылқы) т.б. тұрақты сөз тіркестері еңбексүйгіш, еңбекқор адамның мінезін сипаттайды.

Мысалдардан екі халықтың адам мінезін сипаттайтын зоонимдік компоненті бар тұрақты

тіркестерінде көбіне ұқсастық бар екені байқалады. Ағылшын тілінде теңіз жануарлары мен Англиядағы аң-құстардың атауларынан жасалған тұрақты сөз тіркестері қазақ тілімен салыстырғанда ағылшын тілінде көптеп кездесуі сол елдің ұлттық кодын сипаттайды. «Фразеологизмдер әр уақытта халықтың көзқарасын, қоғамдық құрылымын, әр дәуірдің идеологиясын жанамалап көрсетеді», – деген Б.А.Лариннің пікірімен толқытай келісуге болады (Ларин, 1993: 240).

Фразеологизмдерді семантикалық талдау сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын және олардың бір-бірімен қалай әрекеттесетінін көрсетеді. Бұл тіл мен мәдениетті талдаудың маңызды құралы. Біз сөздерді мағыналары бойынша талдап және сөйлемдердегі семантикалық рөлдерді анықтай аламыз. Әрине, мәтінді түсінуге әсер ететін контекст пен ассоциацияларды ескеру маңызды және мұның бәрі мәтінді жақсы талдауға және оның мағынасын айқындап береді. «Семантикалық талдау – сөздің семантикалық құрылымын талдау мен мән-мағынасын анықтауды жүзеге асыру» (Кубрякова, 1996: 85). Сонымен, зоонимдік компоненті бар екі халықта кездесетін фразеологизмдердің семантикасын қарастырып көрейік.

Қазақ тілінде:

Жуас адамға байланысты: Қазақ халқы қой малын айдауға көнбіс, айтқанымен жүретін болғандықтан, адам бойындағы кездесетін осы мінезді қойдың жуастығына теңеген. Халық арасында кең таралған «қой аузынан шөп алмас» тұрақты тіркесі момын, ұяң адамға қатысты айтылады.

Зерек адамға байланысты: Қазақ халқы жылқыны тай кезінен танитын, жақсы тайдың бәйгеге қосылып бертін келе жүйрік сәйгүлікке айналатынын ауыспалы мағынада ала отырып, зерек, ақылды адамның мінезін сипаттаған. Қоғамда кеңінен айтылатын сөз тіркесі «жүзден жүйрік мыңнан тұлпар» т.б.

Боссөзді адамға байланысты: Қазақ жақсы сөздің қадірін біліп, қысыр, патуәсі жоқ сөз сөйлейтін адамдарды тыйып отырған. Мысалы: ауыздыға сөз, аттыға жол бермеу, құрты бар сөз айту т.б.

Мақтаншақ адамға байланысты: Аузымен құс ұстап отыр фразеологизмі мақтан сүйетін адамдарға, аузымен орақ орып, болмасты болдыратындарға қатысты айтылады. Ел арасында кеңінен айтылатын сөз тіркесі «Айдағаны бес ешкі, ысқырығы жер жарады» т.б.

Қыңыр адамға байланысты: Адамдар табиғатына байланысты әртүрлі болып келеді. Қырсық, қыңыр мінезді адамдарға байланысты көптеген зоонимдік фразеологизмдер бар. Мысалы: бірде бүйе, бірде түйе, ит мінез; сегіз кессе, сіркедей қан шықпас т.б.

Ашкөз адамға байланысты: Жемқорлыққа қатысты халық арасында мынадай фразеологизмдер қалыптасқан: аш қасқырдай, жемтікке қонған күшіктей, атты арбап, атан жұтқан т.б.

Қазақ халқы түлкінің қулығын ел арасында алдап, арбап, жағымсыз іс-әрекеттерімен танылған адамдарға пайдаланған. Мысалы: ішінде ит өліп, түлкі тұншығып жатыр.

Ағылшын тілінде:

Ақылды адамға байланысты: Serpentine wisdom; wise as a serpent – жыланның даналығындай; жылан сияқты ақылды; never offer to teach fish to swim (сөзбе-сөз: ешқашан балықты жүзуге үйретуді ұсынбаңыз) деген секілді тұрақты тіркестер кездеседі. Ағылшын халқында ақылдың символы ретінде жылан қалыптасқан. Сондықтан да «жыланның даналығы»; «абжыландай ақылгөй» секілді фразеологизмдер бар.

Момын адамға байланысты: as gentle as a lamb (dove) – қой/көгершін сияқты нәзік/момын; one wouldn't hurt a fly – ұшқан шыбынға зияны тимейді; a plucked pigeon – алданған байқұс; as tame as a chicken – өте мойынсұнғыш және т.б. Ағылшын тілінде момындықтың, жуастықтың белгісі ретінде тек қой ғана емес, сонымен қатар, қозы, көгершін, балапан секілді жануарлар символ болып қалыптасқан.

Сараң адамға байланысты: Іші тар, сараң адамдардың келеңсіз қасиеттері де жануарлар ерекшеліктеріне байланысты көрініс тапқан. Мысалы: jump at something like a cock at a groser – бір нәрсеге үйрек сияқты ашкөздене тарпа бас салу; a dog in the manger – қорадағы иттің қылығындай және т.б. Үйрек ағылшындар үшін сараңдықтың символына айналған.

Қу, жылпос адамға байланысты: Ағылшын халқында жыланның екі түрі болады. Біріншісі қулықтың символы болса, екіншісі ақылдылықтың символы. Сондықтан жылан кейде жағымсыз мәнде қолданылатын фразеологизмдерде кездеседі. Мысалы: *A fly on the wheel* – (сөзбе-сөз: дөңгелек үстіндегі шыбындай) яғни өзіне көп алатын мінезді сипаттаса, *a snake in the grass* – су астындағы жылан немесе құпия жауыз; *wriggle like a cut snake* – (сөзбе-сөз: кесілген жылан сияқты бұралу), яғни қулық жасау деген мағынаны береді.

Мақтаншақ адамға байланысты: Ағылшын халқы өзін жоғары ұстап, мақтанатын адамдарды сипаттауда әтештің, түйеқұстың бейнесіндегі символдарды қалыптастырған. Мысалы: *each bird loves to hear himself sing* (сөзбе-сөз: әр құс өзінің әнін тыңдағанды ұнатады); *like a turkey-cock* – (сөзбе-сөз: күркетауық сияқты өзінше болып жүру); *a cock is valiant on his own doughill* – (сөзбе-сөз: әтеш өзінің төбесінде батыл) т.б.

Ақымақ адамға байланысты: Аталмыш халық түйсіксіз, ақымақ адамның мінез құлқын сипаттауда көбіне есекке, кей кезде маймыл мен балыққа теңеген. Мысалы: *a poor fish* – байғұс балықтай; *as crazy as a bed-bug* – есінен адасқандай; *as stupid as a donkey* – есек сияқты ақымақ және т.б.

Осы секілді тіркестердің барлығы делік сөйлемдерде сын есім рөлін атқарады. Бұл пікірді ғалым Филмор өзінің «Грамматикалық құрылымдардағы жүйелілік және идиоматизм» еңбегінде былай деп баяндайды: «Ағылшын тілінде зоонимдік компоненттері бар фразеологиялық бірліктер көбінде сын есімдер ретінде қолданылады» (Филмор, 1988: 227).

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі зоонимдік компоненті бар фразеологизмдердің семантикалық талдауы тіл мен мәдениет арасындағы байланысты терең түсінуге мүмкіндік беретін зерттеу болып табылады. Бұл зерттеу жануарлардың адамның мінез-құлқы мен мінезін сипаттау үшін қалай қолданылатынын, қалай бейнелейтінін анықтайды.

Зерттеу көрсеткендей, екі тілде де адам табиғатының әртүрлі аспектілерін сипаттау үшін метафоралық бейнелер ретінде жануарлармен фразеологиялық бірліктер қолданылады. Белгілі бір қасиеттерді тиісті жануарлардың мінез-құлқымен байланыстыра отырып жеткізеді. Дегенмен, фразаларда қандай жануарлар қолданылатындығында және олар қандай қасиеттерді бейнелейтінінде айырмашылықтар бар. Әр халық мәдениетінің ерекшеліктері мен құндылықтарын көрсететін зоонимдік компоненттері бар өзіндік ерекше фразеологиялық бірліктері бар. Мысалы, қазақ мәдениетінде «ит терісін басына қаптау» сөзі ұрысып, жерден алып, жерден салуды білдіреді. Ағылшын мәдениетінде «as sly as a fox» (түлкі сияқты айлакер) немесе «as stubborn as a mule» (есек сияқты қыңыр) сияқты тіркестер де белгілі бір сипаттамаларды береді және жануарлардың мінез-құлқымен байланысты.

Зерттеу барысында адамның мінезін сипаттайтын зоонимдік компоненттері бар тұрақты тіркестерді семантикалық белгілер бойынша топтастыруға болатындығы анықталды. Бұл тереңірек талдау үшін осындай фразеологиялық бірліктерді жүйелеуге және жіктеуге мүмкіндік береді. Зоонимдік компоненті бар әрбір фразеологизмнің өзіндік ерекше мағынасы және ол қолданылатын контексті бар. Олар белгілі бір қасиеттерді, эмоцияларды немесе жағдайларды білдіру үшін қолданылуы мүмкін. Бұл осы мысалдарды түсіндіруде контекст пен ассоциацияның маңыздылығын көрсетеді.

Қорытынды

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі зоонимдік компоненттері бар фразеологиялық бірліктерді зерттеу тіл мен мәдениеттің өзара іс-қимылы туралы құнды ақпарат береді. Әртүрлі мәдени және лингвистикалық шығу тегіне қарамастан, екі тіл де зоонимдерді адам тәжірибесі мен әлеуметтік динамиканың жалпы аспектілерін көрсететін адамдық қасиеттерді сипаттау үшін қолданады. Жалпы зоонимикалық өрнектерді талдау «қой» және «есек» сияқты терминдерді қолдана отырып, жұмсақтық пен сәйкестікті бейнелеудегі ортақтықты анықтайды. Екі тілде де бұл зоонимдер мойынсұнушылық, икемділік және аңғалдық сияқты қасиеттерді жеткізу үшін қолданылады. Бұл жалпы лингвистикалық ерекшелік мәдени айырмашылықтарға қарамастан, идиомалық тілде көрініс табатын әмбебап адам тәжірибесі мен мінез-құлық белгілері бар екенін көрсетеді. Дегенмен зерттеу сонымен қатар фразеологиялық өрнектерді қалыптастырудағы мәдени нюанстардың маңыздылығын көрсетеді. Қазақ тілі негізінен оның көшпелі мұрасын және

жануарлармен тығыз байланысын көрсететін малға қатысты зоонимдерді қолданса, ағылшын тілі жабайы табиғат пен теңіз тіршілігімен байланысты зоонимдерге сүйенеді. Бұл мәдени айырмашылық осы тілдердің қолданысындағы дүниетаным мен әлеуметтік контекстердің әртүрлілігін көрсетеді.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі зоонимдік компоненттері бар фразеологиялық бірліктерді зерттеу екі тілдің де мәдени және лингвистикалық ерекшеліктеріне және олардың мәдениетпен байланысына маңызды түсініктер береді.

Жануарлар атауларын таңдаудағы, семантикадағы және фразеологиялық бірліктерді қолдану контекстіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар халықтардың мәдени мұрасы мен менталитетінің әртүрлі жақтарын көрсетеді. Бұл нәтижелер мәдени түсініктерді қалыптастырудағы тілдің рөлі туралы түсінігімізді байытады және мәдениетаралық қарым-қатынас пен аударма туралы білімімізді тереңдетуге көмектеседі.

Әдебиеттер

- Мықтыбаева Т.Ж. (2005) Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантикасы: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2005.
- Қоңыров Т. (2007) Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 480 б.
- Копыленко М.М (1995) Основы этнолингвистики. – Алматы, 1995.
- 500 ағылшын мақал-мәтелдері. (2003) Ағылшын, орыс және қазақ тілдерінде. – Алматы: Көшпенділер, 2003. – 467 б.
- Рсалиева Н.М. (2012) Қазақ және ағылшын тілдеріндегі идиомалардың аудармасы жөнінде // IV International Conference Building Cultural Bridges: Language, Literature, Translation and Journalism, 2012. – 145-149-66.
- Хасанов М.Ш. (1993) Космос казахской культуры. – Алматы: Евразия, 1993. – 177 б.
- Байсыдық И., Кудеринова К., Шаханова Р., Ризахожаева Г., Жылтырова Ж. (2023) Lexical aspect in language and culture communication // Xlinguae, – 2023. Vol.16, No.1. – P. 216 – 223.
- Кеңесбаев І.К. (1977) Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.
- Қайдар Ә.Т. (1998) Қазақ этнолингвистикасы // Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: 1998. – 8-29-бб.
- Смағұлова Г.Н., Айтжанова Г.Д. (2005) Фразеологиялық калькалар. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 121 б.
- Ғабитов Т. (1996) Мәдениеттануға кіріспе. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.
- Манкеева Ж.А (1997) Қазақ тілінің заттық мәдени лексикасы: филол. ғылым. докт. ... автореф. – Алматы, 1997. – 53 б.
- Corpas Pastor, G., Mena Martinez, F. M. (2004) La globalización de la fraseología como convergencia cultural. Letras de Hoje, Porto Alegre, V. 39, N.1, p. 9-43, mar. 2004.
- Ларин Б.А. (1993) Избранные труды. Вып.2. – 1993. – 240 с.
- Кубрякова Е.С. (1996) Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Москва. 1996. – 85 с.
- Fillmore C.J. (1988) Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions, 1988, – P. 501-538.

References

- 500 aғылшын мақал-мәтелдері. Ағылшын, орыс және қазақ тілдерінде. – Алматы: Көшпенділер, 2003 ж. – 467 б. [500 English proverbs. (2003) in English, Russian and Kazakh. – Алматы: Nomads, 2003. – 467 p.] (in Kazakh)
- Baissydyk I., Kuderinova K., Shakhanova R., Rizakhoyayeva G., Zhylytyrova Zh. (2023) Lexical aspect in language and culture communication. – Xlinguae. – 2023. – Vol. 16, No. 1. – P. 216 – 223. (in English)
- Corpas Pastor, G.; Mena Martinez, F. M. (2004) La globalización de la fraseología como convergencia cultural. Letras de Hoje, Porto Alegre, – 2004. Vol. 39, No. 1, P. 9-43. (in English)
- Fillmore C.J. (1988) Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions, 1988. – P. 501-538 (in English)
- Ġabitov T. (1996) Mädeniëttanuġa kirispe. – A: Sanat, 1996. – 128 b. [Gabitov T. (1996) Introduction to cultural studies. – A: Sanat, 1996. – 128 p.] (in Kazakh)
- Keñesbaev I.K. (1977) Qazaq tiliñ frazeologialyq sözdıgı. – Almaty: Ġylym, 1977. – 711 b. [Kenesbayev I.K. (1977) Phraseological Dictionary of the Kazakh language. – Almaty: Gylym, 1977. – 711 p.] (in Kazakh)
- Khasanov M.S. (1993) Kosmos kazahskoi kültury. – Almaty: Eurasia, 1993. – 177 b. [Khasanov M.S. (1993) Space of Kazakh culture. – Almaty: Eurasia, 1993. – P. 177] (in Russian)
- Kopylenko M.M (1995) Osnovy etnolingvistiki. – Almaty, 1995. – S. 35 [Kopylenko M.M (1995) Fundamentals of ethnolinguistics. – Almaty, 1995. – P. 35] (in Russian)
- Kubrăkova E.S. (1996) Kratki slovăr kognitivnyh terminov. – M.: Moskva. 1996. – S. 85 [Kubryakova E.S. (1996) A concise dictionary of cognitive terms. – M.:Moskva. 1996. – P. 85] (in Russian)
- Larin B.A. (1993) İzbrannye trudy. Vyp.2. – 1993. – 240 s. [Larin B.A. (1993) Selected words. Issue 2. – 1993. – 240 p.] (in English)

Mankeeva J.A. (1997) Qazaq tiliniñ zattyq mädeni leksikasy: f.ğ.d. ... avtoref. – A. 1997. – 53 b. [Mankeeva Zh.A. (1997) Material cultural lexicon of the Kazakh language: Doc. of Philol. Scien. ... diss. abstract. – A. 1997. – 53 p.] (in Kazakh)




Myqtybaeva T.J. (2005) Qazaq jäne aғылшын tilderindegi animalistik frazeologizmderdin konnotativtik semantikasy: filol. ғыl. kand. ... diss. – Almaty, 2005. – B. 9. [Myktibaeva T.Zh. (2005) Connotative semantics of animalistic phraseology in Kazakh and English. Cand. of Philol. Scien. ... diss. – Almaty, 2005. – P. 9] (in Kazakh)

Qaidar Ä.T. (1998) Qazaq Etnolingvistikasy. – Qazaq tiliniñ özekti mäseleleri. – Almaty: 1998. – 8-29 b. [Kaidar A.T. (1998) Kazakh Ethnolinguistics. – Actual problems of the Kazakh language. – Almaty: 1998. – P. 8-29] (in Kazakh)

Qoñyrov T. (2007) Türaqty teñeuler sözdigi. – Almaty: Arys, 2007. – 480 b. [Konyrov T. (2007) Dictionary of Regular Equations. – Almaty: Arys, 2007. – 480 p.] (in Kazakh)

Rsalieva N.M. (2012) Qazaq jane aғылшын tilderindegi idiomalardyn audarmasy joninde. – IV International Conference Building Cultural Bridges: Language, Literature, Translation and Journalism, 2012. – 145-149 b. [Rsalieva N.M. (2012) Translation of idioms in Kazakh and English languages. – IV International Conference Building Cultural Bridges: Language, Literature, Translation and Journalism, 2012. – P. 145-149] (in Kazakh)

Smağūlova G.N., Aitjanova G.D. (2005) Frazeologialyq kälkalar. – Almaty: Qazaq universiteti, 2005. – 121 b. [Smagulova G.N., Aitjanova G.D. (2005) Phraseological calculus. – Almaty: Kazakh University, 2005. – 121 p.] (in Kazakh)

Г.Д. Кошикбаева¹ , Б.К. Еликбаев¹ , А.О. Ыбырайым^{1*} 
¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.
*e-mail: azimchan23@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТУРА ЖӘНЕ ЖАНАМА СҰРАУ МӘНДІ СӨЙЛЕУ АКТІЛЕРІНІҢ ПЕРЛОКУТИВТІ ПРАГМАТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада тіл біліміндегі *тура және жанама коммуникация* категориялары ұғымдарына, жанама сұрау мәнді сөйлеу актілерінің түрлері мен ерекшеліктеріне талдау жасалып, қазақ тіліндегі тура және жанама сұрау мәнді сөйлеу актілерінің перлокутивтік прагматикасы айқындалды. Атап айтсақ: сұраулы сөйлемдердің тура мағынасы *жауап алу* болса, жанама сұрақтар *сытайыгершілік сақтау, сұрауды жанамаалап жеткізу, сұрауды астарлап қою, сұрауды күдік мәнде қою, сұрауды ым-ишарат арқылы жеткізу, баға беру, реніш, қапа болу, бетке басу* сияқты қызметте жұмсалады. Тура сұрау мәнді сөйлеу актісінде иллокутивті әсер сөйленімді құрайтын тілдік құралдардың лингвистикалық мағынасы арқылы білдірілсе, жанама сұрау мәнді сөйлеу актілерінің перлокутивтік прагматикасы тілдік бірліктердің ауыспалы мағынада қолданылуына, сөйлеуші мен тыңдаушының аялық білімі және қарым-қатынас шарттарына байланысты болады. Сонымен қатар жанама сұрау мәнді сөйлеу актісі тілдің көркемдік әлеуетін күшейтіп, әртүрлі мағыналық реңктерді білдіруге мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында құрылымдық грамматиканың «тұлғадан мағынаға қарай», функционалды грамматиканың «мағынадан тұлғаға қарай» зерттеу, құрылымдық-семантикалық сипаттау, функционалды-семантикалық және мәнмәтіндік талдау, дифференциациялау және гипотетикалық түсіндіру әдістері қолданылды.

Зерттеу барысында алынған ғылыми тұжырымдарға тіл біліміндегі құрылымдық, коммуникативтік, функционалды грамматика және прагматикалық лингвистика салалары бойынша жазылған еңбектер ғылыми-теориялық негіз болды. Сонымен қатар әртүрлі дереккөздерден (ауызекі сөйлеу тілі, ақын-жазушылардың еңбектері) келтірілген тілдік мысалдар мақалада ұсынылған ғылыми-практикалық қорытындыларды дәйектеуге септігін тигізді.

Түйін сөздер: тура және жанама мағына, сұрау мәнді сөйлеу актісі, перлокутивті прагматика, құрылымдық және функционалды грамматика, прагмалингвистика.

Г.Д. Кошикбаева¹, Б.К. Еликбаев¹, А.О. Ыбырайым^{1*}
¹Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент
*e-mail: azimchan23@mail.ru

ПЕРЛОКУТИВНАЯ ПРАГМАТИКА ПРЯМЫХ И КОСВЕННЫХ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ РЕЧЕВЫХ АКТОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье проведен анализ понятий категорий *прямой и косвенной коммуникации* в языкознании, видов и особенностей косвенных вопросительных речевых актов, выявлена перлокутивная прагматика прямых и косвенных вопросительных речевых актов в казахском языке. А именно: если прямое значение вопросительных предложений – это *получение ответа*, то косвенные вопросы используются в таких функциях, как *проявление вежливости, косвенная постановка вопроса, подчеркивание запроса, постановка вопроса в подозрительном выражении, передача запроса жестами, оценка, обида, огорчение*. В прямом вопросительном речевом акте иллокутивный эффект выражается через лингвистическое значение языковых средств, составляющих речь, в то время как перлокутивная прагматика косвенных вопросительных речевых актов зависит от использования языковых единиц в переносном смысле, от фоновых знаний говорящего и слушателя и условий общения. В то же время косвенный вопросительный речевой акт усиливает художественный потенциал языка и позволяет выражать различные смысловые оттенки.

В исследовании использовались методы структурной грамматики «от формы к значению», функциональной грамматики «от значения к форме», структурно-семантического описания, функционально-семантического и контекстуального анализа, дифференциации и гипотетической интерпретации.

Научно-теоретической основой научных выводов, полученных в ходе исследования, послужили труды по структурной, коммуникативной, функциональной грамматике и прагматической лингвистике в языкознании. Кроме того, приведенные языковые примеры из различных источников (разговорная речь, труды поэтов и писателей) способствовали аргументации научно-практических выводов, представленных в статье.

Ключевые слова: прямое и косвенное значение, вопросительный речевой акт, перлокутивная прагматика, структурно-функциональная грамматика, прагмалингвистика.

G.D. Koshikbayeva¹, B.K. Yelikbayev¹, A.O. Ybyrayim^{1*}

¹M. Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent

*e-mail: azimchan23@mail.ru

PERLOCATIVE PRAGMATICS OF DIRECT AND INDIRECT INTERROGATIVE SPEECH ACTS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article analyzes the concepts of categories of *direct* and *indirect* communication in linguistics, types and features of indirect interrogative speech acts, reveals the perlocutive pragmatics of direct and indirect interrogative speech acts in the Kazakh language. Namely: if the direct meaning of interrogative sentences is getting an *answer*, then indirect questions are used in such functions as *showing politeness, indirect posing a question, emphasizing a request, posing a question in a suspicious expression, transmitting a request with gestures, evaluation, resentment, chagrin*. In a direct interrogative speech act, the illocutionary effect is expressed through the linguistic meaning of the linguistic means that make up speech, while the perlocutionary pragmatics of indirect interrogative speech acts depends on the use of language units in a figurative sense, on the background knowledge of the speaker and listener and the conditions of communication. At the same time, an indirect interrogative speech act enhances the artistic potential of the language and allows expressing various semantic shades.

The study used methods of structural grammar «from form to meaning», functional grammar «from meaning to form», structural-semantic description, functional-semantic and contextual analysis, differentiation and hypothetical interpretation.

The scientific and theoretical basis of the scientific conclusions obtained in the course of the study were the works on structural, communicative, functional grammar and pragmatic linguistics in linguistics. In addition, the given language examples from various sources (colloquial speech, works of poets and writers) contributed to the argumentation of scientific and practical conclusions presented in the article.

Keywords: direct and indirect meaning, interrogative speech act, perlocative pragmatics, structural and functional grammar, pragmalinguistics

Кіріспе

Тіл білімінде «тура» және «жанама» категорияларының қарама-қарсы қойылу үрдісі, мысалы, лексикада *тура* және *ауыспалы мағына*, морфологияда *тура* және *жанама септіктер*, синтаксисте *тура* және *жанама толықтауыш*, ал прагмалингвистикада *тура* және *жанама сөйлеу актілері* сияқты құбылыстарды қарама-қарсы қою арқылы зерттеліп келеді. Өйткені кез келген сөйлемнің коммуникативтік мазмұны екіжақты болады: бір жағынан, бұл – сөйлемнің синтаксистік формаға сәйкес келетін коммуникативтік мазмұны, екінші жағынан, сөйлеу актісінің сөйленімде білдірілетін ықтимал мазмұны.

Қазақ тіл білімінде құрылымдық грамматика саласында сұраулы сөйлемдер зерттеу нысаны болып келеді. Алайда мұндай еңбектерде сұраулы сөйлемдерді құрылысына қарай зерделеу баса назарға алынғанымен, олардың мәнмәтіндегі семантикалық мағынасы және прагматикалық қызметі арнайы зерттеу нысаны болмағанын атап өтуіміз керек. Осы ретте қазіргі антропоөзектік ғылыми парадигмада тілдік бірліктерді оны қолданушы коммуниканттардың аялық білімімен, мақсат-ниеттерімен және т.б. экстралингвистикалық факторлармен байланысты зерделеуді қажет етеді. Осы ретте мақалада жалпы және қазақ тіл біліміндегі құрылымдық, функционалды, коммуникативті грамматика және прагмалингвистика салаларына қатысты теориялық зерттеулерді басшылыққа ала отырып, қазақ тілінің тілдік деректеріне талдау арқылы тура және жанама мағыналы сұрау мәнді сөйленімдерді анықтау және олардың перлокутивтік прагматикасын айқындау мақсаты көзделді. Осыған байланысты тілдік тура және жанама мағыналы сұрау мәнді сөйлеу актісін функционалды-коммуникативтік грамматика және прагмалингвистика салаларының нысаны ретінде қарастыру ғылыми-теориялық және практикалық тұрғыдан өзекті мәселе деп санаймыз. Сондықтан мұндай зерттеу тілдік бірліктердің коммуникативтік және прагматикалық қызметін тереңдей аша түсуге мүмкіндік береді, сондай-ақ қазақ тілін оқыту ісіне әдістемелік тұрғыдан септігін тигізе алады деп санаймыз.

Материал және әдістер

Мақаланың негізгі мақсатына қол жеткізуге, яғни сұраулы сөйлемдердің тура және жанама мағынасын, перлокутивтік прагматикасын анықтауға тіл біліміндегі құрылымдық, коммуникативтік, функционалды грамматика және прагматикалық лингвистика салалары

бойынша жазылған еңбектер ғылыми-теориялық негіз болды. Сонымен қатар әртүрлі дереккөздерден (ауызекі сөйлеу тілі, ақын-жазушылардың еңбектері) келтірілген тілдік мысалдар мақалада ұсынылған ғылыми-практикалық қорытындыларды дәйектеуге септігін тигізді.

Мақаланы жазу барысы мынадай кезеңдерден тұрды: а) сұрау мәнді сөйлемдердің тура мағынасын айқындау, ә) сұрау мәнді сөйлеу актісінде білдірілетін жанама мағыналарды және олардың себебін (тілдік бірліктердің ауыспалы мағынасы, әртүрлі экстралингвистикалық факторлар) анықтау; б) жанама сұрау мәнді сөйлеу актісін білдіретін сөйленімдердің перлокутивтік прагматикасын айқындау.

Зерттеу барысында сұрау мәнді сөйленімдерді білдіруге қатысатын тілдік бірліктердің мағынасын ашып көрсету үшін құрылымдық грамматиканың «тұлғадан мағынаға қарай», сондай-ақ тура және жанама мағыналы сұрау мәнді сөйленімдерді айқындау үшін функционалды грамматиканың «мағынадан тұлғаға қарай» зерттеу әдістері, сонымен қатар сұраулы сөйленімдерді құрылымдық-семантикалық сипаттау, функционалды-семантикалық талдау, мәнмәтіндік талдау, дифференциациялау және гипотетикалық түсіндіру әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Тіл білімінің прагматика саласында сөйленімдердің сөйлеу актісінің жанама мазмұн сөйлеушінің тілдік және тілден тыс жалпы аялық біліміне, сондай-ақ тыңдаушы қабылдай алатын жалпы қисынды пайымдау қабілетіне байланысты болатындығы айтылады (Searle, 1975: 59-82; Davison, 1975: 142-185). Ғалым Дж. Серль жанама сөйлеу актісін былайша түсіндіреді: «Жанама сөйлеу актілеріндегі жанама аспектіні түсіндіруге қажетті ғылыми аппарат сөйлеу қарым-қатынасының ортақ қағидаттары мен сөйлеуші мен тыңдаушының ортақ аялық білімінен, сондай-ақ тыңдаушының ой-тұжырым жасауға қабілеттілігін қамтитын сөйлеу актілері теориясынан тұрады» (Серль, 1986: 195).

Зерттеуші И.А. Стернин сөйленімнің жанама мағынасы *сөйленімнің ықтимал көпмағыналылығына; сөйленім мазмұнын түсінудің әңгімелесушілердің жасына, өмірлік тәжірибесіне, жынысына байланысты болатынын* (Стернин, 2011: 78-93) айтса, В. Дементьев «Жанама коммуникация дегеніміз – сөйленімнің тілдік бірліктер арқылы білдірілген «нағыз» мазмұнымен қатар адресат тарапынан қосымша түсінуді талап ететін күрделенген мазмұнды коммуникация» (Дементьев, 2006: 13), – деген анықтама береді.

Тіл білімінің әртүрлі саласында «жанама коммуникация» ұғымы, мысалы, *имплициттілік* – мәтін мазмұнын беру қағидаттарының бірі; *эвфемизмдер* – стилистикалық құрал; жанама сөйлеу актілері (*Терезені ашып бермес пе екенсіз?*); троптар, мысқыл мағыналы сөздер, эвфемизмдер, окказионалды қолданыстар және т.б. деген атаулармен беріледі (Дементьев, 2006: 15). Бұдан шығатын тұжырым: «жанама коммуникация» категориясы эмбебап категория және тілдің қолданылуы мен дамуының қажетті шарты болып табылады.

Сонымен қатар риторика, стилистика, көркем әдебиет және т.б. салаларға қатысты зерттеулерде жанама коммуникацияның мынадай түрлері аталады: *аллюзия/тұспал, астарлау, сөз құбылту, метафора, бүкпе мән* (подтекст) (Арнольд, 1983; Барт, 1975; Брехт, 1965; Вайнрих, 1987; Ермакова, 2003; Камчатнов, 1988; Мукаржовский, 1967; Мыркин, 1976; Сильман, 1969; Станиславский, 1955; Шкловский, 1974; Варзонин, 1994; Минский, 1988; Мурзин, Походня, 1989; Прокофьев, 1988; Серль, 1990; Штерн, 1991; Skalička, 1961; Groeben, 1986; Leech, 1983; Littman, Mey 1991; Muecke, 1982; Stempel, 1976).

Тіл біліміндегі прагматика саласының негізін салушы Дж. Остин «бір сөйлеу актісінде (ол тура немесе жанама болсын) бір ғана иллокутивті қызмет болады, әйтпесе әңгімелесушілердің бірін-бірі түсінуі мүмкін болмайды» деген тұжырым жасаса (Austin, 1962: 62), Дж. Серль (Серль, 1986), Д. Вундерлих (Wunderlich, 1976), Г.Г. Почепцов (Почепцов, 2001) сөйленімде, әсіресе жанама сөйлеу актілерінде бірден екі иллокуцияның іске асу мүмкіндігін айтады: хабарлы директивтерде растау және бұйрық; сұраулы сөйлемдерде негізгі иллокуция – (1) пайымдау және қосымша иллокуция – (2) өтіну иллокуциялары болады.

Жанама сөйлеу актілерін кешенді зерттеу барысында тілдік құбылыстар қарым-қатынас жағдаятымен, коммуниканттардың сөйлеу қызметімен байланысты зерделенеді. Мысалы,

Г.Почепцов жанама сөйлеу актісін тілдік бірлікті оның негізгі мағынасынан басқа мазмұнда түрлендіріп жұмсау ретінде қарастырса (Почепцов, 1986: 75), Р. Конрад «жанама сөйлеу актілері деп нақты сөйлеу актілерін емес, ықтимал, яғни ойдағы сөйлеу актісін» түсіндіреді (Конрад, 1986: 346). Осыған байланысты сөйлемдердің құрылымы прагматикалық тұрғыда былайша түрлендіріледі: құрылымдық белгілері бойынша белгілі бір прагматикалық типтің бірлігі болып табылатын сөйлем сөйлеуде екінші бір прагматикалық типтің иллюкутивті күшіне ие болады.

Прагмалингвистикалық зерттеулерде «жанама иллюкутивті акті» ұғымы алғашқыда «асимметрия» категориясымен байланысты қарастырылды (Гак, 1998: 512). Мысалы, жанама сөйлеу актілері жағдайларын былайша бөлуге болады: (1) омонимия – *Сағат неше болғанын айтасыз ба?* деген сөйленім уақытты сұрау ретінде, прагматикалық тұрғыда танысуға ұмтылу және т.б.; (2) синонимия – *Сағаттың неше болғанын айтып жібермейсіз бе?* деген сөйленім уақытты сұрау ретінде, прагматикалық тұрғыда танысуға ұмтылу және т.б. мағынаны білдіреді.

Прагмалингвистиканың қазіргі даму кезеңінде жанама сұрау актілерінің мынадай түрлері аталады: *прохибитивтер, аппликативтер, директивтер, императивтер, каузативтер, эгзортивтер, декларативтер* (Гальперин, 2008: 68).

Жанама сөйлеу актісі – тілдік бірліктердің ауыспалы мағынада қолданылуымен байланысты тілдік қатысымда кең таралған құбылыс. Кез келген сөйленімде берілетін ақпарат толықтай эксплицитті түрде көріне бермейді, әрбір нақты мәтіннің мағынасы оны құрайтын мағыналардың «қосындысынан» тұрады. Сөйленімдер жұмсалымда әрқашан бірмағыналы бола бермейді: сөйленімде тұспалдау, мысқыл, метафора және т.б. қоса беріледі. Сөйленімнің сөзбе-сөз мағынасы мен сөйлеушінің белгілі бір жағдайларда айтатын ойының айырмасы болады. Яғни, сөйлеушінің сөйленімі формасы мен прагматикалық мазмұны жағынан түрліше болуы, мысалы, жанама сұрау мәнді сөйлеу актісінде ақпарат сұрау, өтіну, кеңес беру, мақұлдау және т.б. мағыналары білдірілуі мүмкін.

Нәтижелер және талқылау

Тіл білімінде сұраулы сөйлемдерді коммуникативтік қызметіне қарай дәстүрлі жіктеуде тура және жанама мағынаны білдіруі негізге алынып, *негізгі және қосымша қызметтері* бойынша функционалды-семантикалық түрлерге бөлінеді. Мұндай зерттеулерде сұраулы сөйлемдердің негізгі қызметі жауап алуға бағытталса, олардың қосымша қызметі сөйлеушінің әртүрлі мақсатына байланысты болады. Ал сұраулы сөйленімнің жанама қызметі сөйленімде білдірілетін кез келген қосымша қызмет немесе мағына болып табылады (Shehdeh, 2008: 152). Мысалы, *«Пошта бөлімшесі қай жерде екенін көрсетіп жібересіз бе?»* деген сұраулы сөйлемнің тура қызметі – тыңдаушы пошта бөлімшесі қай жерде орналасқанын көрсете ала ма деген сұрау, ал жанама қызметі – ақпарат сұрау (бұл жерде пошта бөлімшесі бар ма?).

Сұраулы сөйлемдердің жанама мағынасының бірі – бұйрық мәнін білдіруі лингвистикалық зерттеулерде қарастырылған. Мысалы, авторлар тура және жанама сұраулы сөйлеу актілерін бөліп көрсетсе (Anscombre, Ducrot, 1983: 15), ғалым Р. Конрад сұрақ және өтініш мағыналары бірге білдірілетін сұраулы сөйлемдерді жанама сұраулы сөйленімдер ретінде қарастырып, оларды *будан сөйлеу актілері* деп атайды (Конрад, 1986: 346). Демек, сұраулы сөйлемдердің коммуникативтік қызметінің белгілерін жинақтай келгенде оларды жанама сөйлеу актісінің іске асыру тәсілінің бірі ретінде қарастыруға болады.

Сөйлеу актісі теориясы тұрғысынан сұраулы сөйленімдер ерекшелігі мынадай болады: жанама сөйлеу актілері ретіндегі сұраулы сөйленімдер сөйлеушінің ниетіне байланысты көптеген прагматикалық мағына білдіреді; жанама сөйлеу актісі ретіндегі сұраулы сөйленімдердің формасы мен коммуникативтік мақсаты сәйкес келмеуі мүмкін.

Жанама мағыналы сұрау мәнді сөйленімдер біринтенционалды және көпинтенционалды болып бөлінеді. Көпинтенционалды жанама сұраулы сөйленімдер сөйлеу актісімен байланысын үзген дәстүрлі құрылым болып табылады. Алайда сөйлеу актісінде өзінің формасында қолданылатын нағыз сөйлеу актісі мен белгілі бір жағдайдағы нақты коммуникативтік мақсатқа сәйкес нақты сөйлеу актісін салыстырып қарастыру керек. Мұндай жағдайда, бір жағынан, осы сөйлеу актілерінің прагматикалық формасын, екінші жағынан, осы сөйлеу актілерінің прагматикалық мазмұнын, яғни олардың іске асырылуына қажетті шарттар жиынтығын,

коммуникативтік мәнін есепке алу керек.

Көпінтенционалды жанама мағыналы сұраулы сөйленімдер негізінен қарым-қатынас өтіп жатқан нақты жағдаяттан бастап, коммуникативті актінің семантикалық және лингвистикалық кешенімен білдірілетін мәдени және әлеуметтік шарттардың жиынтығын қамтитын мәнмәтінмен тығыз байланысты. Мысалы, *Темекіңіз бар ма?* (сұрақ және өтініш); *Мұнда не істеп жүрсің?* (сұрақ және кетуге бұйрық беру). Бұл сөйленімдердің прагматикалық формасы нағыз, бірақ өзекті сөйлеу актісі емес, ал прагматикалық мазмұны нағыз және өзекті болып табылғанымен, нағыз мағынасы бұл мәнмәтінде екінші орынға ығысады.

Бірінтенционалды жанама сөйленімдер стереотип болса, көпінтенционалды жанама сөйленімдер мынадай түрлерге бөлінеді: *модельденетін, құрамды және имплицитивті*.

Ғалым А. Вежбицка сұрақтағы ең басты компонентті былайша көрсетеді: «Я считаю, что главный компонент вопроса выражает «желание» знать, а не желание повлиять на кого-то таким образом, чтобы заставить его сделать так, чтобы мы знали. Это то, что связывает реальные вопросы с вопросами, адресованными самому себе, или так называемыми опосредованными вопросами» (Вежбицкая, 1985: 272). Бұл жерде сұраулардың семантикалық типологиясы мәселесі туындауы мүмкін. Жалпы алғанда, сұрау және сұраулы сөйлемдер типін әртүрлі критерийлерге байланысты жіктеу керек. Мұндай жіктемеде жанама сұраулар тобы ерекше орын алуы керек.

Зерттеуші Е.В. Ерофеева хабарлы немесе сұраулы сөйлемдердің бұйрық мағынасында қолданылуын сөйлеу мақсатын білдірудің «жанама» тәсілі деп атап, мұны бұйрықты сөйлеу мақсатының *пресуппозиция* арқылы білдірілуі деп түсіндіреді (Ерофеева, 2014: 40-41). Ал пресуппозиция сөйлеу жағдаяты қалай өрбитінін анықтауда маңызды қызмет атқаратындықтан, сөйлеу жағдаяты қатысушыларының жалпы пресуппозициясы сөйленімнің коммуникативтік мақсатын тануды және тілдік қатынастың табысты болуын қамтамасыз етеді (Ошакбаева, 2009: 41).

Жалпы пресуппозиция адамдардың өмір туралы аялық білімдерінен құралса, *жеке пресуппозиция* нақты сөйлеу жағдаятына қатысатын коммуниканттардың аялық білімінен құралады. Мәселен, жалпы пресуппозицияларға адамдар түсінігіндегі өмір туралы ақиқаттар, қоршаған дүние туралы түсініктер жатады: құстың ұшатыны, уақыттың бір орнында тұрмайтыны, адам мен хайуанның айырмашылығы және т.б. толып жатқан когнитивтік танымдар. Ал жеке пресуппозицияға нақты коммуникативтік жағдаятқа қатысып отырған адамдардың қатынасына қатысты бір-бірі, алдыңғы жағдаяттар (оқиғалар) туралы білімдер жатады.

Лингвистикалық пресуппозиция тілдегі білім болып табылады. Сондықтан сұрау мәнді сөйлеу актісінде пресуппозициялардың атқаратын рөлі зор. Өйткені ол пресуппозициялар айтылған ойды дұрыс қабылдауға, яғни сұрақты дұрыс түсінуге ықпал етеді. Нақты сөйлеу жағдаятына қатысты пресуппозиция болмаса, кездейсоқ адамдардың арасындағы диалогте сұрау мәнді сөйлеу актісінде коммуникативтік кедергі пайда болады. Мысалы, *Қайсысың барасыңдар?* деген сұрауды пресуппозиция жоқ коммуниканттар ортасына келіп қойсаңыз, *Олар қайда?* деп сұраушыға қарсы сұрақ береді. Ал пресуппозициясы айқын, яғни сөйлеу жағдаятын білетін коммуниканттар сұраққа жауап беріп, баратынын немесе бара алмайтынын айта бастайды. Өйткені бұл коммуниканттар алдындағы жағдаяттан, яғни бір жаққа бару туралы ақпараттан хабардар.

Өтініш, ниет, талап ету, бұйрық және т.б. мағыналарды білдіретін жанама сұраулар сұраулы сөйлемдер жүйесіне тән. Бұл мәселе сұраулы сөйлемдерді семантикалық аспектіде зерттеуге негіз болады. Сондықтан сөйлеу актісі теориясы тұрғысынан зерттеу сұраулы сөйлемдерді түсіндіруде маңызды болады. Сұраулы сөйлемдердің семантикалық қырын, мағыналарының жиынтығын және жалпы мазмұнын сұрауға берілген жауап арқылы зерттеу қажет.

Негізгі бұйыру және қосымша сұрау иллокуциясы әртүрлі перлокутивті әсер тудырады, жауап реакция олардың коммуникативті бағытының әртүрлі екендігін білдіреді. Нақты (қосымша) мағына сұраулы сөйлемнің пропозиционалды мазмұнына байланысты ақпараттық

жауап арқылы анықталады (Шевченко, 1998: 47). Ал пропозиция сөйлеу актісіндегі сөйлеу интенциясынан туындайтын негізгі актуалды мағыналық бөлік болғандықтан, сөйлеу актісінде жарыққа шығатын мағыналық бөліктердің ішіндегі маңызды бөлік тыңдаушының назарын сол ойға аудартады. Мысалы, *Асқар үйіне кеше келді. Кеше үйіне Асқар келді. Кеше Асқар үйіне келді.* Мұнда: актант – Асқар, предикат – келді. Бұл сөйлемдерде негізгі актуалды бөлік предикат алдында тұрған сөзбен байланысты. Бірінші сөйлемде «Асқардың кеше келуі» – пропозиция, екінші сөйлемде «үйіне Асқардың келуі» – пропозиция, үшінші сөйлемде «Асқардың үйіне келуі» – пропозиция.

Сұрау мәнді сөйлеу актісінде пропозицияға сұрауды білдіретін тілдік құралдар қатысады. Мысалы, *Екінті уақыты тәуліктің қай кезеңіне жатады?* дегенде екінті уақытының тәуліктің қай кезеңіне жатуы пропозиция болып тұр. Бұл сөйлеу актісін басқаша да сұрақ мәнді сөйленімдер арқылы түрліше беруге болады. Тәуліктің қай кезеңін екінті уақыты дейміз? Екінті уақыты қай мезгіл? және т.б. Демек, сұраулы сөйлеу актісінде сұраулық мәнді білдіретін тілдік құралдар пропозиция құрылымын құрайды. Ал пропозиция құрамында сұраулық бірліктер болмаса, жарыққа шығатын ойдың сұрау модальдылығын білдіріп тұрғанын тыңдаушы түсінбеген болар еді. Хабарлы сөйлеу актісіндегі пропозициялардан сұрау және бұйрық мәнді сөйлеу актісіндегі пропозициялық құрылым құрамы жинақы боп келеді. Өйткені сұрау мен бұйыру тікелей адресатқа бағытталып, жауап алу, іс-әрекетке қозғау салу сияқты актуалды актіні құрайды.

Жанама сөйлеу актісінде жанама иллюкутивті қызмет біреу ғана болмауы мүмкін. Мысалы, *Сіз терезені ашып бермес пе екенсіз?* деген сұраулы сөйлем, негізгі өтіну мағынасына қармастан, «жок/иә» деген жауап берілуі мүмкіндігіне байланысты, сұрау семантикасын сақтайды. Әдетте жанама сөйлеу актісі сөйлеушінің шынайы ниетіне сәйкес келетін мазмұнда құрылады. Мысалы, жанама бұйрық мағынасы тілек мәнін білдіруі мүмкін: *Кетемісің, жоқ па? Енді қанша тұрасың мұнда?*

Сұрау иллюкутивтілігі сөйлеушінің басқа да мақсаттарымен байланысты болады. Мысалы, *шынымен* (келді ме, солай ма?) сөзі сөйлеушінің сұрауы мен күмәнін білдіреді. Сонымен қатар сұрау формалы сөйленімдер лепті (экспрессивті), болымсыз мағынада түсінілуі мүмкін. Мысалы, *Ғалым дегендерің сол ма?* (ешқандай ғалым емес); *Сенің не шаруаң бар?* (шаруаң болмасын).

Тура сұрауда адамдар арасындағы әлеуметтік қатынастар ескерілмейді. Сұрау төтесінен қойылады, субъектілердің, адресаттың жасы, жынысы, дәрежесі, қызметі, беделі және т.б. ерекшеліктеріне қарамайды. Соған орай айтылымның стильдік бояуы да болмайды. Мысалы: *Бұл тамақты қалай пісіреді? – Бұл тамақты қалай пісіретінін білесіз бе? Ол кісі қашан келеді? – Ол кісінің қашан келетінін білесіз бе не айта аласыз ба?* Демек, тура сұрау – субъектілердің бір-біріне нақты ақпарат алу мақсатында қоятын сұрағы. Тура сұрақтың басты коммуникативтік қызметі ақпарат алу мақсатын көздейді.

Сөйлеу жағдаятынан тура сұрау мен жанама сұраудың ерекшеліктерін талдап көрелік. Мәселен, сіз басқа қалаға іссапармен келдіңіз делік, жұмыс орнына баратын көлікті білмейсіз. Айналаңызда жүрген адамдардан сұрай бастайсыз. Сіздің сұрау қою мәнеріңізге қарай, жауап алу дәрежесін байқай аласыз. Тура қойылған сұраққа бейтаныс адамдар толық, нақты жауап беруі екіталай, олар уақытын кетіріп, түсіндіріп жатқысы келмеуі мүмкін. Ал сол сұрақты екінші бір адамдарға жанамалап, сыпайлап қойсаңыз, сіздің сөйлеу әдебіңізге қарап, адресат та сізге бейімделіп, мәдениетті түрде сұрағыңызға нақты және егжей-тегжейлі түсіндіріп беруге тырысады. Мысалы, *Ұлттық тестілеу орталығы қайда?* (тура сұрақ). *Ұлттық тестілеу орталығы қайда екенін білесіз бе?* немесе *Ұлттық тестілеу орталығы қайда екенін айта аласыз ба?* (жанама сұрақ, өтіну мағынасын білдіреді).

Жанама сұрау сыпайы сұраудың формасы болып табылады. Жанама сұрауды адамдар әдетте бейтаныс адамдармен, әріптестерімен сөйлескенде немесе өзінен үлкен кісілерге құрметтеу, сыпайы сөйлеу мақсатында немесе өтініш жасағанда қояды. Мысалы, өтініш мәнінде: *Осыған жауап берсеңіз екен? Су әкеп бересіз бе? Сіз маған сенбі күні көшуіме көмектесе аласыз ба? Жексенбіде біздің үйге келуге мүмкіндігіңіз бар ма?*

Осы жанама сұрауды тура айтылым формасында беретін болсақ, сұрау, біріншіден, бұйрық

мәнді сөйлемге айналады, екіншіден, адресатқа жағымсыз эмоция тудыруы мүмкін. Мысалы: *Осыған жауап беріңіз. Су әкеп беріңіз. Сіз маған сенбі күні көшуіме көмектесіңіз. Жексенбі күні біздің үйге келіңіз.* Демек, жанама сұрау адамдардың мәдениетін, сөйлеу әдебін, тәрбиесін, білімін, психикасын көрсетеді.

Қазақ тілінде әдетте етістіктер сөйлем соңында келетіні – заңдылық. Алайда жанама сұрау мәнді сөйлеу актісінде сұрауға бағытталған сыпайы конструкциялар нақты қойылатын сұрақтың алдында да келе береді. Мысалы: *Сіз білесіз бе? Мәдениет үйі қайда екен? Сізден сұрасам бола ма? Әуезов театрына қалай барсам екен? Кешіріңіз. Бұл қай жер? Айтып жіберіңізші!* Қанша уақыттан кейін жетер екенбіз?

Нақты сұрақ алдында тұратын мұндай конструкциялар сұрақ қоюшының (адресанттың) жауап берушіні (адресатты) коммуникативтік кедергісіз, ынта қойып жауап беруге дайындау қызметін атқарады.

Жанама сұрақ төмендегідей позицияларда қолданылады:

1) Сыпайыгершілік сақтау. Мысалы, – *Бұл қанша тұрады? – Бұл заттың қанша тұратынын айта аласыз ба? – Бұл заттың қанша тұратынын білуге бола ма?*

– *Бұл нені білдіреді? – Бұның нені білдіретінін айта аласыз ба?*

2) Сұрауды жанамалап жеткізу. Мысалы, *Неге көштің? – Сені неге көшіп кетті деп ойлап қоямын. – Неге көшіп кеткеніңе таңмын. – Неге көшкеніңді білмеймін...*

– *Сіз АҚШ-та болдыңыз ба? – АҚШ-та болған-болмағыныңызды білейін деп едім. – АҚШ-та болған-болмағаныңызды айта аласыз ба? – Мені сіздің АҚШ-та болған-болмағаныңыз қызықтырып тұр.*

3) Сұрауды астарлап қою. Астарлап сұрау қою көбінесе жағдаятпен байланысты көрініс табады. Астарлы сұрау мәнмәтіннен ғана байқалады. Яғни, құрамында сұраулы сөйлем, соған сәйкес сұрақ белгісі болмайды. Мысалы, бір топ қызметкер белгілі мөлшерде жұмыс істеп жатыр. Қызметкерлердің біршамасы жұмыстарын бітіріп, кете бастайды. Жұмысын бітірген тағы бір қызметкер, өте сыпайы адам болса керек, жұмыс берушіден жұмыс уақытынан бұрын кетуге ыңғайсызданып, жұмысының біткені туралы және басқа бітіргендердің кетіп жатқаны туралы: – *«Жұмысын бітіргендер кетіп жатқан сияқты, біз де бітіріп қалдық»,* – дейді. Бұл сөйлеу жағдаяты мен қызметкердің астарлы сөзінен жұмыс берушіге сұрау қойылғаны түсінікті болады. Ол – *Біз де кетсек бола ма?* деген сұрау.

4) Сұрауды күдік мәнде қою. Күдік мәнді сұраулар көбінесе болымсыздық құралдары арқылы беріледі. Яғни болымсыздықты білдіретін тілдік құралдармен келгенде, сұрау мәнді сөйлеу актісінде сұрақ қоюшының күдіктене қойған позициясы байқалады. Мысалы:

– *Сен оны көрмедің бе? Тура сұрақта – Сен оны көрдің бе?* болуы керек еді.

– *Сен оның қашан келетінін білмейсің бе? Тура сұрақ: – Сен оның қашан келетінін білесің бе?*

Жанат. *Жәкем әлі қайтпаған ба?*

Ырысжан. *Оның жұмысы біте ме? (Ғ.Мүсірепов).*

Сұрақ қоюшы-адресант болымсыз етістік формасын қолдану арқылы сұраққа өзінің күдігін білдіреді.

Күдік мән болжалдық тілдік құралдар (деймін, шығар т.б.) арқылы да беріледі. Мысалы:

Бейсен. *Жанатжанды құтты орнына қашан қондырамыз?*

Ырысжан. *Дайындап қойған орның суып бара ма?*

Бейсен. *Соның көңілі Алмада ма деймін?*

Ырысжан. *Кімнің?*

Бейсен. *Жомартты айтам (Ғ.Мұстафин).*

5) Сұрауды ым-ишарат арқылы жеткізу. Ым-ишарат сөйлеу коммуникациясындағы тілдік қатынас жасаудың бір жолы болып табылады. Мұны сөйлеу коммуникациясының «бейвербалды құралдары» деп атайды. Бейвербалды құралдар сөз арқылы жарыққа шығатын ойдың стимуляторы қызметін атқарады. Бейвербалды құралдардың демеуімен айтылған ой тыңдаушыға әсерлі жеткізіледі. Және сөйлеушінің де ойын жеткізудегі сүйенер көмекші құралы болып табылады. Қолын сілтеп сөйлеу арқылы сөйлеуші нейролингвистикалық жүйеден күш алып,

шабыттанады. Демек, бейвербалды құралдар сөйлемнің қай түрінде болмасын, қолданыла алады. Сұрау мәнді сөйлеу актісінде сұрау ым-ишараттары бар. Олар:

- алақан жаю арқылы қайыр сұрау;
- алақан жаю арқылы ақша сұрау;
- алақан жаю арқылы «не болды?», «қайда?» деген сұрақтарды білдіру;
- басты көтере ымдау арқылы сұрау.

6) Баға беру.

Жаппасбай. *Дастарқаныңды жылан жалап кеткен бе, қалай?*

Жаңыл. *Қазір кімнің дастарқаны ырғалып тұр дейсің. Барына мәзір етерсіз.* (Т.Ахтанов).

7) Реніш, қапа болу.

Сенімен дос болған кісі не барқадап табушы еді? Бәтімәнің бет топырағы жасырынбай жатып, «бұл үйдің иесімен, мен» деп, балалардың жүрегіне жара салып отырған сен жыланнан не жақсылық күтуге болады? (М.Әуезов).

8) Бетке басу.

Қайша. *Балалардың үйі жоқ! Бұл – менің үйім, өйтіп бөлішектеме! Дұшпандығың осы емес пе?* (М.Әуезов).

Тура сұрақтың құрамы көбінесе жалаң болып келеді. Бір құрамды да сұрақтар кездеседі. Сұрау мәнді сөйлеу актісінде бір құрамды сұрақтардың кімге, не мақсатта қойылып тұрғанын мәнмәтіннен байқауға болады. Мысалы,

Мұғалім: *Мектепке біраз оқушы жиналды.*

Директор: *Қанша?*

Тура сұрақтар осылайша нақты ақпарат алу үшін қойылатындықтан, құрамы біркұрамды, екікұрамды, үшкұрамды, төрткұрамды болып келеді. Мысалы, *Студенттер университетке нешеге шақырылды? Қаншасы жиналды? Кімдер келген жоқ?* және т.б.

Ал жанама сұрақтар сыпайыгершілік сақтауды, жанамалап жеткізуді көздейтіндіктен, құрамында сұрауды жеткізетін модальдық құралдары қосылады да, жанама сұрақтың құрамы жайылыңқы болып келеді.

Жанама сұрақта сөйлеуші-адресанттың (сұрақ қоюшы) модальды прагматикасы сұрақпен бірге жүреді. Осы тұрғыдан жанама сұрақ ирреалды модальдылықпен байланысады. Яғни, сөйлеушінің әрекетке, сұрауға көзқарасы көрінеді. Ал тура сұрақ объективті модальдылықпен байланысты. Сөйлеушінің, сұрақ қоюшының субъективтік көзқарасы аса көрінбейді.

Тура сұрау мен жанама сұрау мәнді сөйлеу актісінде перлокутивтік прагматика екі түрлі сипатта көрінеді. Тура сұрақта сұрақ нақты қойылғандықтан, жауапта тез әрі қысқа, нұсқа алынады. Ал жанама сұрақ сыпайы сөйлеуге құрылатындықтан, жауаптың ынтамен, барынша, жан-жақты берілуіне әсер етеді.

Тіл білімінде «постпозиция» ұғымы сөйлеу актісі орындалғаннан кейінгі, яғни ой жарыққа шыққаннан кейінгі жағдаяттарды білдіреді және сұрау мәнді сөйлеу актісінде постпозиция сұрау әсерінен болған сөйлеу актісінің перлокутивтік прагматикасын құрайды. Жауап алуға бағытталған сұрау мәнді сөйлеу актісінде постпозиция жауап беру, іс-әрекетке көшу сияқты түрткіжайттармен сипатталады. Қойылған сұрақ жауапсыз қалмайды (жауапсыз постпозицияның өзі сұрауға деген қандай да бір қатынасты (реакцияны) білдіреді), белгісіз белгіліге айналады, ой тасталады, тапсырма талап етіледі, әрекетке қозғау салынады (Кошикбаева, 2023: 172-176). Демек, тура сұраудың да, жанама сұраудың да пропозициялық құрылымында сұрауға бағытталған прагматикалық мән болады, яғни сұрау актісі арқылы жүзеге асырылған әрекеттер постпозицияда көрініс табады.

Түйіндей келсек, сұраулы сөйлемдердің тура мағынасы (негізгі қызметі) сөйлеушінің тыңдаушы(лар)дан қандай да бір ақпарат алу болса, жанама мағынасы (қосымша қызметі) сан алуан болып келеді. Тура сұрау мәнді сөйлеу актісінде иллюкутивті әсер сөйленімнің тура мағынасы арқылы білдірілсе, жанама сұрау мәнді сөйлеу актілерінде тілдік бірліктер ауыспалы мағынасында қолданылып, сөйлеуші мен тыңдаушы өздерінің аялық білімі және қарым-қатынас шарттары арқылы түсініседі. Сөйлеу барысында жанама мағыналы сұрау мәнді сөйленімдер көп қолданылады және олардың бұл «қасиеті» өздерінің «тілдік мағыналарының сыйымдылығына»

және қолданыстағы прагматикалық мағынасына байланысты болады. Сонымен қатар жанама мағыналы сұрау мәнді сөйлеу актісі тілдің көркемдік әлеуетін кеңейтіп, әртүрлі мағыналық реңктерді білдіруге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Сұраулы сөйлемдердің тура мағынасы *жауап алу* болса, жанама сұрақтар *сыпайыгершілік сақтау, сұрауды жанамалап жеткізу, сұрауды астарлап қою, сұрауды күдік мәнде қою, сұрауды ым-шарат арқылы жеткізу, баға беру, реніш, қапа болу, бетке басу* сияқты қызметте жұмсалады. Тура сұрау мәнді сөйлеу актісінде иллюкутивті әсер сөйленімді құрайтын тілдік құралдардың лингвистикалық мағынасы арқылы білдірілсе, жанама сұрау мәнді сөйлеу актілерінің перлокутивтік прагматикасы тілдік бірліктердің ауыспалы мағынада қолданылуына, сөйлеуші мен тыңдаушының аялық білімі және қарым-қатынас шарттарына байланысты болады. Сонымен қатар жанама сұрау мәнді сөйлеу актісі тілдің көркемдік әлеуетін күшейтіп, әртүрлі мағыналық реңктерді білдіруге мүмкіндік береді.

Тура сұрауда сұрақ төтесінен қойылады, сөйлеуші мен адресат(тар) арасындағы әлеуметтік қатынастар – жасы, жынысы, дәрежесі, қызметі, беделі және т.б. ескерілмейді. Соған орай айтылымның стильдік бояуы да болмайды.

Жанама сұрау сыпайы сұраудың формасы болып табылады. Жанама сұрауды адамдар әдетте бейтаныс адамдармен, әріптестерімен сөйлескенде немесе өзінен үлкен кісілерге құрметтеу, сыпайы сөйлеу мақсатында немесе өтініш жасағанда қояды. Демек, жанама сұрау адамдардың мәдениетін, сөйлеу әдебін, тәрбиесін, білімін, психикасын көрсетеді.

Жанама сұрақта сөйлеуші-адресанттың (сұрақ қоюшы) модальды прагматикасы сұрақпен бірге жүреді. Осы тұрғыдан жанама сұрақ ирреалды модальдылықпен байланысады. Яғни сөйлеушінің әрекетке, сұрауға көзқарасы көрінеді. Ал тура сұрақ объективті модальдылықпен байланысты болады да, сөйлеушінің субъективтік көзқарасы аса көрінбейді.

Сұрау мәнді сөйленімдердің тура және жанама мағыналарын айқындау функционалды-коммуникативтік грамматика және прагмалингвистика салаларының ғылыми-теориялық және практикалық жетістіктерін толықтыра түседі және қазақ тілінің грамматикасын оқытуды жеңілдетуге ықпалын тигізеді деп санаймыз.

Әдебиеттер

- Anscombe J.-C., Ducrot O. L'argumentation dans la langue. Philosophie et langage. – Bruxelles: P. Mardaga, 1983. – 184 p.
- Austin J.L. How to do things with words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 166 p.
- Davison A. Indirect Speech Acts and What to Do with Them. // Syntax and Semantics. – Vol. 3. – Speech Acts. N.Y., 1975. – P. 142-185.
- Wunderlich D. Studien zur Sprechakttheorie / D. Wunderlich. – Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1976. – 416 s.
- Searle J. Indirect Speech Acts // Syntax and Semantics. – Vol. 3. Speech Acts. – N.Y., etc.: Academic Press, 1975. – P. 59-82.
- Shehdeh Fareh, Maher Bin Moussa. Pragmatic Functions of Interrogative Sentences in English: A Corpus-based Study. International Journal of Arabic-English Studies (IAES) Vol. 9, 2008. – P. 145-164.
- Вежбицка А. Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 358: Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 251-275.
- Гак В.Г. Языковые преобразования. – М., 1998. – 763 с.
- Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования // Отв. ред. Г.В. Степанов. Изд-е 6-е. – М.: URSS, 2008. – 137 с.
- Дементьев В.В. Непрямая коммуникация. – М.: Гнозис, 2006. – 376 с.
- Ерофеева Е.В. Прагматические аспекты речевых актов различной коммуникативной направленности в современном французском языке. Монография / Е. В. Ерофеева; ФГБОУ ВПО «Урал. гос. пед. ун-т». – Екатеринбург, 2014. – 287 с.
- Конрад Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVI: Лингвистическая прагматика. – М., 1986. – С. 349-384.
- Кошикбаева Г.Д., Еликбаев Б.К., Ыбырайым А.О. Сұрау мәнді сөйлеу актісіндегі пропозиция, пресуппозиция және постпозиция // «Отандық тілтаным дамуының құрылымдық, коммуникативтік, антропоэзеттік модустары» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2023. – 172-176-бб.
- Ошакбаева Ж.Б. Прагматическая составляющая языковой компетенции во втором языке: дисс. ... канд. филол.

наук: 10.02.19 – теория языка. – Алматы, 2009. – 154 с.

Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2001. – 466 с.

Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения. – Киев: Вища школа, 1986. – 116 с.

Серль Дж.Р. Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17: Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 195-222.

Стернин И.А. Введение в речевое воздействие. – Воронеж, 2011. – 227 с.

Шевченко И.С. Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16-20 вв.: Монография. – Харьков: Константа, 1998. – 168 с.

References

Anscombe J.-C., Ducrot O. L'argumentation dans la langue. Philosophie et langage. – Bruxelles: P. Mardaga, 1983. – 184 p. (in France)

Austin J.L. How to do things with words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 166 p. (in English)

Davison A. Indirect Speech Acts and What to Do with Them. – Syntax and Semantics. – Vol. 3. – Speech Acts. N.Y., 1975. – P. 142-185. (in English)

Wunderlich D. Studien zur Sprechakttheorie / D. Wunderlich. – Frankfurt/ M.: Suhrkamp, 1976. – 416 s. (in German)

Searle J. Indirect Speech Acts. – Syntax and Semantics. – Vol. 3. Speech Acts. – N.Y., etc.: Academic Press, 1975. – P. 59-82. (in English)

Shehdeh Fareh, Maher Bin Moussa. Pragmatic Functions of Interrogative Sentences in English: A Corpus-based Study. International Journal of Arabic-English Studies (IJAES) Vol. 9, 2008. – P. 145-164.

Vezhbicka A., Rechevye akty. – Novoe v zarubezhnoi lingvistike. – Vyp. 358: Lingvisticheskaja pragmatika. – M.: Ptogress, 1985. – S. 251-275. [Vezhbicka A. Speech acts. – New in foreign linguistics. – Issue 358: Linguistic Pragmatics. – Moscow: Progress, 1985. – P. 251-275] (in Russian)

Gak V.G. Iazykovye preobrazovania. – M., 1998. – 763 s. [Gak V.G. Language transformations. – M., 1998. – 763 p.] (in Russian)

Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovania / Otv.red. G.V. Stepanov. Izd-e 6-e. – M.: URSS, 2008. – 137 s. [Galperin I. R. Text as an object of linguistic research / Ed. G.V. Stepanov. Ed. 6-E. – M.: URSS, 2008. – 137 p.] (in Russian)

Dementev V.V. Nepriamaia kommunikatsia. – M.: Gnosis, 2006. – 376 s. [Dementev V.V. Indirect communication. – M.: Gnosis, 2006. – 376 p.] (in Russian)

Erofeeva E.V. Pragmaticheskie aspekty rechevyh aktov razlichnoi kommunikativnoi napravlenosti v sovremennom frantsuzskom iazyke. Monografia / E. V. Erofeeva; FGBOU VPO «Ural. gos. ped. Un-t». – Ekaterinburg, 2014. – 287 s. [Erofeeva E.V. Pragmatic aspects of speech acts of various communicative orientation in the modern French language. Monograph / E. V. Erofeeva; FGBOU VPO «Ural. gos. ped. un-t». – Yekaterinburg, 2014. – 287 s.] (in Russian)

Конрад Р. Voprositelnye predlozhenia kak kosvennyye rechevye akte. – Novoe v zarubezhnoi lingvistike. – Vyp. XVI: Lingvisticheskaja pragmatika. – M., 1986. – S. 349-384. [Konrad R. Interrogative sentences as indirect speech acts. – New in foreign linguistics. – Issue XVI: Linguistic pragmatics. – M., 1986. – P. 349-384] (in Russian)

Koshikbaeva G.D., Elikbayev B.K., Ybyraim A.O. Surau mandi soileu aktisindegi propozitsia, presuppozitsia zhane postpozitsia. – «Orandyq tiltanyam damuynun qurylymdyq, kommunikativtik, antropoozektik modustary» anny qalyqaralyq gylymi-teorialyq konferensia materialdary. – Almaty 2023. – 172-176-bb. [Koshikbaeva G.D., Elikbayev B.K., Abraham A.O. Propositions, presuppositions and postpositions in the act of interrogative speech. – Materials of the international scientific and theoretical conference «Structural, communicative, anthropospecific modes of development of domestic linguistics». – Almaty, 2023. – P. 172-176.] (in Kazakh)

Oshaqbaeva Zh.B. Pragmaticheskaja sostavliaiuchaia iazykovoi kompetentsii vo vtorom iazyke: Diss. ... kand. philol. Nauk: 10.02.19 – teoria iazyka. – Almaty, 2009. – 154 s. [Oshakbaeva Zh. B. Pragmatic language competence in the second language: Diss. ... kand. philol. Nauk: 10.02.19 – theory language. – Almaty, 2009. – 154 p.] (in Russian)




Pochepstov G.G. Teoria kommunikatsii. – M.: «Refl-buk», K.: «Vakler», 2001. – 466 s. [Pochepstov G.G. Theory of communication. – M.: «Refl-buk», K.: «Vakler», 2001. – 466 p.] (in Russian)

Pochepstov G.G. Osnovy pragmaticheskogo opisania predlozhenia. – Kiev: Vishcha shkola, 1986. – 116 s. [Pochepstov O.G. Fundamentals of the pragmatic description of the proposal. – Kiev: Vishcha shkola, 1986. – 116 p.] (in Russian)

Serl J.R. Kosvennyye rechevye akty. – Novoe v zarubezhnoi lingvistike. – Vyp. 17: Teoria rechevyh aktov. – M.: Ptogress, 1985. – S. 251-275. [Serl J.R. Indirect speech acts. – New in foreign linguistics. – Issue 17: Theory of speech acts. – M.: Progress, 1986. – P. 195-222] (in Russian)

Sternin I.A. Vvedenie v rechevoe vozdeisrvie. – Voronezh, 2011. – 227 s. [Sternin I.A. Introduction to speech influence. – Voronezh, 2011. – 227 p.] (in Russian)

Shevchenko I.S. Istoricheskaja dinamika pragmatiki predlozhenia: angliiskoe voprositelnoe predlozhenie 16-20 vv. Monografia. – Harkov: Konstant, 1998. – 168 s. [Shevchenko I.S. Historical dynamics of Sentence Pragmatics: English Interrogative sentence of the 16th-20th centuries: Monograph. – Kharkiv: Constant, 1998. – 168 p.] (in Russian)

А.А. Искендир¹ , Н.Ж. Шаймерденова¹ , Д.Б. Аманжолова^{2*} 
¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
²Astana IT University, Казахстан, г. Астана
*e-mail: jemma.aman@gmail.com

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭПИСТОЛЯРНОГО ДИСКУРСА ХАМИТА ЕРГАЛИЕВА

Аннотация. Статья представляет собой анализ эпистолярного дискурса казахского поэта Хамита Ергалиева, известного представителя литературной деятельности второй половины прошлого столетия в Казахстане. Цель работы заключается в лингвистическом исследовании корреспонденции поэта, лауреата Государственной премии Республики Казахстан, с акцентом на выявление его субъективных стилистических и грамматических особенностей в качестве билингва.

Исследование проводится на основе анализа эпистол из личного архива Хамита Ергалиева, а также с использованием научных публикаций и письменных материалов, хранящихся в Национальном архиве Республики Казахстан. Акцент делается на важности изучения эпистолярного дискурса как в научной, так и в творческой коммуникации с современниками, с целью формирования языковой картины определенного временного отрезка.

Научная значимость исследования заключается в возможности выявления характерных особенностей конструирования дискурсивных конструкций создателей писем, что даст возможность пролить свет на разнообразные лингвистические подходы, применяемые при создании коммуникативного акта в условиях билингвальной составляющей этноязыкового ландшафта Казахстана. Такое исследование важно для более глубокого понимания языковой динамики и культурных аспектов общения в Казахстане.

Ключевые слова: эпистолярный дискурс, письма, языковая личность, билингв, лингвистический анализ.

А.А. Искендир¹, Н.Ж. Шаймерденова¹, Д.Б. Аманжолова^{2*}
¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
²Astana IT University, Қазақстан, Астана қ.
*e-mail: jemma.aman@gmail.com

ХАМИТ ЕРҒАЛИЕВТІҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ДИСКУРСЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Аннотация. Мақала өткен ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы әдеби қызметтің белгілі өкілі, қазақ ақыны Хамит Ерғалиевтің эпистолярлық дискурсын талдау болып табылады. Жұмыстың мақсаты – ақын, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреатының субъективті стилистикалық және грамматикалық ерекшеліктерін билингв ретінде анықтауға баса назар аударып, хат-хабарларын лингвистикалық зерттеу. Зерттеу Хамит Ерғалиевтің жеке мұрағатынан алынған эпистоланы талдау негізінде, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағатында сақталатын ғылыми жарияланымдар мен жазбаша материалдарды пайдалана отырып жүргізіледі. Белгілі бір уақыт кезеңінің тілдік бейнесін қалыптастыру мақсатында замандастарымен ғылыми және шығармашылық қарым-қатынаста эпистолярлық дискурсты зерттеудің маңыздылығына баса назар аударылады.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы хат жазушылардың дискурсивті конструкцияларын жобалауға тән ерекшеліктерін анықтау мүмкіндігінде жатыр, бұл Қазақстанның этнотілдік ландшафтының қос тілді құрамдас бөлігі жағдайында коммуникативтік актіні құру кезінде қолданылатын әртүрлі лингвистикалық тәсілдерді түсіндіруге мүмкіндік береді. Мұндай зерттеу Қазақстандағы қарым-қатынастың тілдік динамикасы мен мәдени аспектілерін тереңірек түсіну үшін маңызды.

Тірек сөздер: эпистолярлық дискурс, хаттар, тілдік тұлға, билингв, лингвистикалық талдау.

А.А. Iskendir¹, N.Zh. Shaimerdenova¹, J.B. Amanzholova^{2*}
¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
²Astana IT University, Kazakhstan, Astana
*e-mail: jemma.aman@gmail.com

LINGUISTIC RESEARCH OF THE EPISTOLARY DISCOURSE OF KHAMIT YERGALIEV

Abstract. The article is an analysis of the epistolary discourse of the Kazakh poet Khamit Yergaliyev, a famous representative of the literary activity of the second half of the last century in Kazakhstan. The aim of the work is to linguistically investigate the correspondence of the poet, laureate of the State Prize of the Republic of Kazakhstan, with a focus on revealing his subjective stylistic and grammatical peculiarities as a bilingual.

The study is based on the analysis of epistols from the personal archive of Hamit Yergaliyev, as well as using scientific publications and written materials stored in the National Archive of the Republic of Kazakhstan. Emphasis is placed on the importance of studying epistolary discourse in both scientific and creative communication with contemporaries in order to form a linguistic picture of a certain time period.

The scientific significance of the study lies in the possibility of revealing the characteristic features of the construction of discursive constructions of letter writers, which will give an opportunity to shed light on the various linguistic approaches used in the creation of communicative act in the conditions of bilingual component of the ethno-linguistic landscape of Kazakhstan. Such a study is important for a deeper understanding of linguistic dynamics and cultural aspects of communication in Kazakhstan.

Keywords: Epistolary discourse, letters, linguistic personality, bilinguals, linguistic analysis.

Введение

Выступая в роли одного из самых актуальных видов межличностной коммуникации, жанр эпистолярная, безусловно, оставил свои, еще не просвещенные, следы в истории и развитии языкознания современного Казахстана. Как показывает обзор литературы по данному вопросу, тема эпистолярного наследия писателей, ученых, деятелей культуры остается неизученной и требующей работы в архивах с целью создания корпуса эпистол, а также комплексного анализа обнаруженных текстов.

Целью данной статьи является выявление специфики коммуникативных установок и контекста, осуществляемого с помощью лингвистического анализа, с учетом свойств языка, применяемого в обмене письмами между адресатом и адресантом.

Одним из неосвещенных аспектов изучения эпистолярного наследия представителей отечественной науки и искусства выступают вопросы рассмотрения лингвистического анализа дискурса письменных текстов по имеющимся личным архивам периода с постсоветского пространства до современности. Несмотря на то, что о жизни и творчестве Хамита Ергалиева есть отдельные исследования в литературоведении (Габдижалел, 2016) и журналистике (Жұмашев, 2016), остается не до конца изученным его творческое наследие в аспекте исследования языковой личности. В этой связи актуальным, на наш взгляд, является исследование эпистолярного наследия казахского поэта и писателя, что дает возможность обнаружить уникальные особенности языковой личности в контексте соотнесенности со знаковой системой казахского языка.

В данном исследовании мы обращаемся к рукописным и машинописным источникам, имеющимся на сохранении в национальном архиве Республики Казахстан. Так, конкретными предметами изучения являются представляющие несомненную научную и историко-культурную ценность эпистолярные тексты казахского поэта и переводчика Хамита Ергалиева (1916 – 1997), анализ которых был предпринят авторами данной статьи.

Материалы и методы

В качестве материала для исследования нами был отобран ряд писем казахского народного поэта-филолога, ветерана Великой Отечественной войны Ергалиева Х., адресатом которых выступал довольно широкий круг современников, годы жизни которых совпали с активностью творческо-трудовой деятельности автора. Выбранные для исследования материалы, непосредственно организующие эмпирическую базу анализа научного изучения, к сожалению, еще не опубликованы в печатном или же в другом открытом для читателей и исследователей доступе. Они эксплицируются из материалов личного архивного фонда поэта-писателя с указанием обязательных обозначений, т.е. выходных данных в виде единиц хранения фонда, точного количества страниц эпистолярных текстов.

На сегодняшний день в Национальном архиве Республики Казахстан города Астаны сохранился и предоставляется к открытому доступу для научного изучения архив личного фонда Ергалиева Хамита, общим числом 915 единиц. Это *личные документы* Х. Ергалиева (удостоверение личности, личное дело, рукописи на двух языках, дневники, договора с

издательствами по поводу опубликования трудов автора); *материалы творческой деятельности* (статьи в газетах и журналах, рассказы, выступления и пьесы, сборники стихотворений, книги и переводы); *эпистолярные тексты* в форме писем и телеграмм.

В Национальном архиве РК на сегодняшний день сохранились в общем количестве 446 письменных текстов, написанных самим Х. Ергалиевым, адресатами которых являются такие известные исторические личности, как Ахмет Жубанов, Бауржан Момышулы, Сырбай Мауленов, Динмухамед Кунаев, Ануар Алимжанов и др. во временном отрезке с 1953 по 1996 годы (НА РК, 1960; 1968; 1973).

В качестве материалов исследования в работе были выбраны письменные тексты из личного архивного фонда Хамита Ергалиева и его коммуникантов, затрагивающие тему перевода с казахского на русский язык поэтических произведений автора.

В данной работе используется метод лингвистического анализа языка эпистолярных текстов Х. Ергалиева, который позволяет авторам выявить особенности языковой формы и содержания текстов писателя-билингва, а также провести стилистический анализ писем различного периода, дающих возможность исследовать стилевые особенности текста при выстраивании коммуникаций адресатом и адресантом письма. Выбранный метод в достаточной мере дает возможность раскрыть способы установки коммуникативного акта для официально-делового и неофициального стиля эпистолярного жанра. При этом обращаем внимание на язык письма, свидетельствующий о билингвизме автора. Так, Хамитом Ергалиевым были написаны четыре письма на русском, одно на казахском языке. И это только малая часть архивного материала, которая была привлечена в качестве анализа. Сегодня материалы исследования хранятся в архиве вышеуказанного личного фонда и были нами отобраны в результате сплошной выборки: 445 писем из Национального архива РК, фонд №247, опись №1, дело №89 (8, 9, 12 стр., 1 лист, машинопись и рукопись), дело №91 (14 стр., 1 лист, машинопись), дело №92 (30 стр., 1 лист, рукопись).

Обзор литературы

Степень изученности данной темы в казахстанской науке обладает статусом не раскрытой исследователями языка области с позиции лингвистического анализа. Несмотря на то, что вопрос исследования эпистолярного дискурса одной персоны или же нескольких лиц в двуязычном Казахстане прошлого столетия как объект научного интереса оставался и продолжает оставаться неизученным в связи с историко-политическими, социально-экономическими обстоятельствами, мы, однако не можем утверждать, что нет интересных работ, затрагивающих темы языковой личности представителей билингва. Так, следует назвать разнохарактерные исследования российских исследователей. В частности, труды профессора Г.И. Богина, работавшего в Кокшетауском государственном университете им. Ш. Уалиханова во второй половине прошлого века, предметом научного интереса которого была модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов (Богин, 1984). Отметим также создание модели русской языковой личности Ю.Н. Карауловым (Караулов, 2019); тему словарной составляющей языковой личности В.И. Карасика (Карасик, 2004) и т.д. Затрагивая проблему языковой личности, авторы названных трудов так или иначе касались творческого контекста билингвов.

В отечественной науке, а именно в лингвистике, исследованию предмета языковой личности были посвящены работы таких казахстанских ученых (Гайнуллина, 1996; Жуминова, 2004; Искендир, 2023; Омарбаева, 2001; Туманова, 2008 и др.). Авторы данных научных исследований разворачивают теоретические и практические попытки изучения языковой составляющей определенной личности на основе эпистолярного наследия и трудов творческой деятельности представителей казахской и русской культуры конкретной эпохи (Петр I, Ш. Уалиханов, Ю. Трифонов, О. Сулейменов, А. Жаксылыков и др.). Например, профессор Н.И. Гайнуллина обращается и к эпистолярному наследию Петра I в диахроническом аспекте (Гайнуллина, 1996).

В связи с этим нами был определен аспект исследования – изучение языковой личности ученого через его эпистолярное наследие на основе имеющихся в лингвистике теоретических разработок по данной проблематике.

Результаты и обсуждение

К лингвистическому анализу были привлечены официально-деловые и личные письма фондообразователя с периода 1960 по 1973 гг., адресатами которых выступал сам Хамит Ергалиев, а адресантами стали представители издательства, переводчики творческих работ поэта и др.

Адресантом *первого письма* на русском языке выступает советский поэт, заведующий редакцией поэзии народов СССР в издательстве «Советский писатель» Гарольд Габриэльевич Регистан. В эпистолярном тексте подробно прослеживаются причинно-следственные связи отклонения в приеме на публикацию поэмы «Курмангазы» в издательстве «Советский писатель», автором которой выступает Хамит Ергалиев. Мы не можем с уверенностью утверждать, что данное письмо является первоначальным источником возникновения коммуникативной связи между адресантом и адресатом, однако в сохранившихся данных эпистолярный поэт, представленный документ является одним из ранних по датированию, а именно 31 марта 1960 г. В эпистолярном тексте читаем: «*Уважаемый тов. Ергалиев! К сожалению, вынуждены вернуть Вам поэму «Курмангазы», т.к. библиографическая справка показала, что она уже издавалась на русском языке в сборнике казахских поэм. Наше издательство в настоящее время выпускает только новинки. Если у Вас составитя книга из новых стихов, будем рады рассмотреть ее*» (НА РК, 1960: 8).

Очевидно, данное письмо необходимо отнести к жанру ведения деловой эпистолярной коммуникации, так как текст содержит обязательные компоненты переписки, такие, как обращение, объяснение, касающееся вопроса делового характера, подпись. Следует обратить внимание на особенности стилистических составляющих письма: использование формального обращения «Уважаемый тов. Ергалиев!», включение регалии адресантом – «*Зав. редакцией поэзии народов СССР /Г.Регистан/*». По содержанию контекста наблюдаем процесс создания причинно-следственных контактных связей между коммуникантами. Письмо написано на русском языке, так как автор – русскоязычная личность, тогда как адресатом выступает представитель казахской поэзии, чьи труды были созданы изначально на родном языке.

Второе письмо также написано на русском языке и адресовано первому секретарю Правления Союза Советских Писателей Казахстана товарищу Г.М. Мусрепову с информацией о включении поэмы «Курмангазы» в издание «Советский писатель» от заместителя издательства И.Козлова. При ознакомлении с контекстом и структурной составляющей данного письма мы можем сделать утверждение о том, что стилистически текст близок к стандартному официально-деловому стилю: «*Уважаемый Габит Махмудович! Издательство получило Ваше письмо и поэму Хамита Ергалиева «Курмангазы». Поэма сейчас рассматривается. При положительном отношении к ней она будет включена нами в план выпуска...*» (НА РК, 1960: 9).

На основе структуры второго письма мы можем выделить использование следующих языковых единиц эпистолярного текста, как: заголовок – «*СОЮЗ ПИСАТЕЛЕЙ СССР ИЗДАТЕЛЬСТВО «СОВЕТСКИЙ ПИСАТЕЛЬ»*», обращение – «*Уважаемый Габит Махмудович!*», определение адресанта и адресата – «*Союз Советских Писателей Казахстана, Первому секретарю Правления тов. Г.М. МУСРЕПОВУ*», «*Первый заместитель Председателя Правления издательства «Советский писатель» И.Козлов*». В аспекте стилистического компонента эпистолярного текста выделяется отсутствие эмоционального окрашивания, сделан выбор на сдержанность и точность предоставления необходимой информации получателю сообщения. Также имеются в наличии элементы, присущие деловому письму в форме «шапки», на которой указываются эмблема издательства, дата и подпись адресата, рукописное примечание получателя на перенаправление необходимому лицу, указанному в содержании переписки: «*Познакомить Х.Ергалиеву*». Кроме того, в данном официально-деловом письме имеется несколько лексических свойств: 1) отсутствие неологизмов, то есть контекст характеризуется использованием общеупотребительных форм; 2) употребление кратких страдательных причастий: «*будет включена в план выпуска*».

Третье по счету анализируемое письмо, адресатом которого является сам Хамит Ергалиев, а адресантом выступает украинский поэт Сингаевский Николай Фёдорович (1936-2013),

обладает всеми необходимыми характеристиками структурной составной части эпистолярного текста:

- а) форма датирования: «21.11.1968 г.»;
- б) выходные данные адресанта: «Мой адрес: Киев, 119, ул. Якира, 17-а, кв. 59, Микола Сынгаевский»;
- в) обращение: «Дорогой Хамид Ергалиевич!»;
- г) вступление: «Пишет Вам переводчик Вашей поэмы – поэт Микола Сынгаевский. Если помните, я был участником Декады в Казахстане...»;
- д) основная часть: «Не хвастаясь, скажу, что Вашей поэме повезло – перевод получился довольно удачный. В № 3 /мартовском номере/ нашего журнала «Вітчизна» печатаются отрывки из Вашей поэмы с предисловием Василия Козаченка. Я, к сожалению, еще не знаю, сколько строк они дали. Но журнал Вам обязательно вышлю. Вся поэма выйдет отдельным изданием, вероятно, в конце 1968 года...»;
- е) заключительная часть: «Пока все. Желаю Вам творческих успехов, здоровья. Салямалейкум Муз. Алимбаеву, К. Идрисову и всем, кто меня помнит. Искренний привет Вам от Василия Павловича!» (НА РК, 1968: 14). Также имеется подпись отправителя.

Лингвистический анализ вышеуказанного письменного текста выявил следующие особенности: наличие элементов, относящихся к частному письму, а именно, выбор более свободных языковых средств. При этом автор сохраняет стандартную форму изложения материала в детальном виде, применяя эмоционально-окрашенные компоненты «не хвастаясь, скажу, что Вашей поэме повезло», «я, к сожалению, еще не знаю...» и т.д.

Выбор изучения следующего письма заключается во взаимосвязи хронологического и тематического характера эпистолярного наследия Хамита Ергалиевича, то есть в анализе текстов переписки периода 1973 года между фондообразователем и русским современником, поэтом, переводчиком его творчества на русский язык Винокуровым Евгением Михайловичем (1925-1993).

Четвертое письмо, адресантом которого является Винокуров Е.М., датируется 22 января 1973 года и по содержательному значению является ответным на полученное письмо-обращение от Хамита Ергалиевича: «Дорогой Хамид, желаю тебе счастья в наступающем году. Я чувствую себя перед тобой глубоко виноватым, но ты пойми, что я сделать тут ничего не могу. Я БОЛЕН! У меня был ИНСУЛЬТ, и до сих пор я не могу прийти в себя... Я не знаю, сколько такое состояние продлится, это от меня не зависит. Я надеюсь, что врачи мне разрешат работать. Я хотел бы взяться за работу, но врачи запрещают. Мне [противопоказано] умственное напряжение. Я хотел бы, чтобы ты это понял! Я не отказываюсь, но не уверен, что ты сможешь ждать еще, пока я выздоровею окончательно. Я хочу, чтобы ты поверил мне, что дело обстоит так, как я говорю, Я ПЛОХО СЕБЯ ЧУВСТВУЮ. Кстати, договор со мной еще не заключили (Регистан это подтвердит)» (НА РК, 1973: 30).

Как видим, данный эпистолярный текст можно отнести к жанру личной переписки, так как он содержит все аспекты структурной составляющей письма такие, как обращение, извинение и разъяснение решения деловых вопросов касательно перевода трудов казахского поэта, заключение, определение адресата и адресанта, подпись. Стоит отметить некоторые стилистические признаки письма: употребление в коммуникативной связи неформального обращения «Дорогой Хамид», что указывает на то, что адресат и адресант поддерживают личные, близкие отношения. Примером может служить дополнительное сообщение Винокурова Е.М. в конце письма: «Мой телефон: 2676825 адрес: Москва 107066 Токманов пер. 9, 13/15 кв. 140. Позвони, P.S. Дай мне отдышаться и потом вернемся и к этому вопросу. Не можешь – решай как быть. Обнимаю Евг. Винокуров». Помимо этого, из содержания эпистолярного текста мы получаем информацию причинно-следственной связи задержки ответа на предыдущее письмо. Текст письма был написан на русском языке, что подтверждает обладание получателя вторым, неродным языком. В переписке автор ориентируется на адресата в выборе языка письма.

Следует отметить такие особенности лингвистического анализа последнего текста:

1) к лексическим признакам личного письма относится использование неформального обращения «*Дорогой Хамид*», которое объясняет близкую, доверительную связь между коммуникантами. Также при ознакомлении с содержанием отмечаем употребление форм обращений «*тобой, ты*»;

2) анализ задействованных лексических единиц, таких, как «*глубоко виноватым*», «*хотел бы, чтобы ты понял*», «*обнимаю*», демонстрирует эмоциональную окраску эпистолярного текста, при этом дает возможность обнаружить сложившуюся ситуацию между адресатом и адресантом;

3) использование глаголов «*желаю*», «*чувствую*», «*знаю*» в настоящем времени, описывая текущее действие автора, также демонстрирует некий скрытый контекст прямого общения с получателем письма.

Последнее, *пятое, письмо*, адресантом которого выступает сам Хамит Ергалиев, написано на родном, казахском языке, датируется 30 октября 1969 года, по содержанию контекста составлено с намерением предоставления ответов на конкретные вопросы получателя, а именно, писателю, доктору филологических наук и первому секретарю правления союза писателей Казахстана Эди Шәріпову (1912-1993) в период изучаемого эпистолярного текста.

Анализируемый пример данного эпистолярного содержания содержит формализованные элементы, такие как:

а) обращение – «*Қазақстан Жазушылар Одағы басқармасының бірінші секретары Эди Шәріпов жолдасқа*»;

б) вступление – «*Ленин юбилейіне байланысты қатнас қағаздарыңыздағы сұрақтарға жауап...*»;

в) основная часть – «*1. Егер Ленин тақырыбын кең мағынада ұғатын болсақ, менің отыз жылдан астам уақыт ішінде жазған оннан астам дастаным, жүз деген өлеңдерім, очерк, әңгіме, новеллаларым – бәрі де Ленин идеясының Қазақстанда салтанат құруына бағытталған...*», «*Соңғы екі-үш жылда Коммунизм гасырының жеңісі мен қайшылықтарын ақындық ой елегінен өткізуді мақсат еткен «Жылдар, жылдар» атты поэманың бір кітабын аяқтап жарияладым...*»;

г) заключение – «*3. Ленин туралы өлеңдердің үлкен циклін жазып жатырмын. Очерктер де жазбақпын*» (НА РК, 1969: 12).

Соблюдение формирования необходимых элементов в контексте даёт нам возможность наблюдения за тем, как выстраивается коммуникативная связь между получателем и отправителем. Вполне закономерно в данном письме и отражение идеологической составляющей этого периода, связанного с общественным строем. При этом нам важно изучать архивные материалы в соответствии с принципами лингвистического источниковедения, связанных с рассмотрением любых текстов с точки зрения эпохи и приоритетов того периода.

В результате исследования лексики и грамматики данного письма были выявлены особенности. В частности, при изучении *лексических характеристик письма* обнаружено употребление специфических терминов, таких как *дастан, өлеңдер, очерк, әңгіме, новеллалар, образ, өлеңді роман, поэма өлеңдер циклі* и др. Также было выявлено использование автором средств художественной выразительности, так как эпитеты, которые, как известно, вносят дополнительные значения и оттенки в тексте: «*аңызға айналған ардагер, отты түн, жас ана*». *Грамматический анализ* текста показал наличие применения формы вежливого обращения: «*Эди Шәріпов жолдасқа*»; включение пассивных конструкций: «*қатнас қағаздарыңыздағы сұрақтарға жауап*», что делает тон письма более официальным.

Такой вид анализа позволяет понять профессиональный и формальный стиль переписки, выражение вежливости и уважения к адресату, непосредственно отражая картину тона и структуры делового коммуникативного акта.

В результате анализа пяти эпистолярных текстов нам предоставляется возможность условно отметить эпистолярный дискурс Хамита Ергалиева как преимущественно официально-деловой с параллельным преобладанием названного стиля в некоторых письмах личного

характера. В зависимости от адресата, автор выбирает язык письма, что свидетельствует о его владении двумя языками (казахским и русским) как в деловой сфере, так и в личной переписке.

Заключение

Исследование эпистолярного наследия казахстанской интеллигенции в условиях билингвальности представляет значимый вклад в лингвистическое исследование научно-интеллектуальной и историко-культурной составляющей общества прошлого и современности. Анализ эпистолярного дискурса казахского поэта Хамита Ергалиева, демонстрирует не только формирование языковой картины определенного временного отрезка, но и позволяет ввести новые методы и методологии для лингвистического анализа.

В настоящее время особенно актуально изучение наследия писателей и ученых через призму их эпистолярного дискурса, особенно в контексте билингвального пространства Казахстана. Важность изучения данного аспекта актуализируется в заявке на грантовое финансирование МНВО РК по проекту, направленного на комплексное исследование языков и культур тюркских народов (Пояснительная записка, 2023).

В статье представлен архивный материал наследия Хамита Ергалиева, впервые введенного в научный оборот, что подчеркивает актуальность изучения таких аспектов для тюркских языков и культур. Анализ эпистолярного наследия поэта позволил выявить характеристики лингвистического образа авторов писем. Кроме того, в результате исследования мы обнаружили использование двуязычных элементов в письмах, а также способность автора к переключению между языками в зависимости от адресата, темы и контекста.

Эпистолярный дискурс, исследованный нами, представляет собой важный источник для понимания культурного многообразия и способности автора-билингва выражать свои мысли на различных языках. Наши выводы о характерных особенностях дискурсивных конструкций Хамита Ергалиева демонстрируют его разнообразные лингвистические подходы при создании коммуникативного акта. Таким образом, наше исследование не только вносит вклад в науку, но и расширяет наше понимание культурной и языковой динамики в билингвальном контексте Казахстана.

Благодарность

Авторы статьи выражают благодарность сотрудникам Национального архива Республики Казахстан за предоставление возможности работы с архивными материалами, относящимися к наследию Хамита Ергалиева. Эти ценные ресурсы сыграли ключевую роль в осуществлении данного исследования.

Литература

- Богин Г.И. (1984) Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текста: дис. ... докт. филол. наук. – Ленинград, 1984.
- Габдижалел А.Г. (2016) Хамит Ергалиев дастандарындағы психологиялық иірімдер // Х.Досмұхамедов атындағы Атырау МУ Хабаршысы. – 2016. – №1 (40). – С. 268-271.
- Гайнуллина Н.И. (1996) Эпистолярное наследие Петра Великого в истории русского литературного языка: автореф. ... докт. филол. наук. – Алматы, 1996.
- Жуминова А.Б. (2004) Тезаурус языковой личности поэта О.Сулейменова: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2004.
- Жұмашев А. (2016) Ақын тойы – халық тойы // *Ana тілі*. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/39531> (дата обращения: 10.03.2024)
- Искендр А.А., Аманжолова Д.Б., Бурибаева М.А. (2023) Жанрово-стилистические особенности эпистолярия Н.Т. Сауранбаева // *Tiltanym*. – 2023. – №3 (91). – С. 54-62. DOI.org/10.55491/2411-6076-2023-3-54-62
- Карасик В.И. (2004) Языковой круг: личность, концепты, дискурс: монография. – Москва: Гнозис, 2004.
- Караулов Ю.Н. (2019) Русский язык и языковая личность. – Москва: Книжный дом «Либриком», 2019.
- Национальный архив Республики Казахстан (1960). Ф. 247. Оп. 1. Д.№89.
- Национальный архив Республики Казахстан (1968). Ф. 247. Оп. 1. Д.№91.
- Национальный архив Республики Казахстан (1973). Ф. 247. Оп. 1. Д.№92.
- Омарбаева Г.С. (2001) Авторская речь как отражение языковой личности писателя (на материале произведений Ю. Трифонова): автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2001.
- Пояснительная записка АР23486380 Тюркские языки Казахстана в условиях духовной модернизации общества: от графики к эпическому тексту (2023). Конкурс на грантовое финансирование по научным и (или)

научно-техническим проектам на 2024-2026 годы (МНВО РК). [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://is.ncste.kz/object/view/VVMvTKE2R3NIWERDcVZ0UFdrazU5UT09> (дата обращения: 10.03.2024)

Туманова А.Б. (2008) Языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2008.

References

Bogin G.I. (1984) Model' jazykovojlichnosti v eeotnoshenii k raznovidnostjamteksta: dis. dokt. filol. nauk [The model of linguistic personality in its relation to text varieties: dissertation. ... doctor of philology] – Leningrad, 1984. (In Russian).

Gabdizhalel A.G. (2016) Khamit Ergalyev dastandaryndagy psychologiologylyk iirimder [Psychological twists in the saga of khamit Yergaliyev]. H. Dosmuhamedov atyndagy Atyrau MU Khabarshysy. – 2016. – №1 (40). – P. 268-271. (In Kazakh).

Gaynullina N.I. (1996) Jepistoljarnoe nasledie Petra Velikogo v istorii russkogo literaturnogo jazyka [Epistolary heritage of Peter the Great in the history of the Russian literary language]: autoref. diss. ...d.philol.n. – Almaty, 1996. (In Russian).

Zhuminova A.B. (2004) Tezaurus jazykovoj lichnosti pojeta O. Suleimenova [Thesaurus of the linguistic personality of the poet O. Suleymenov]: autoref. diss. ... Candidate of Philology. – Almaty, 2004. (In Russian).

Zhumashev A. (2016). Akyn toy – khalyk toy [The poet's wedding is a folk wedding]. Ana tili. [Electronic resource] Mode of access: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/39531> (date of address: 10.03.2024) (In Kazakh).

Iskendir A.A., Amanzholova D.B., Buribaeva M.A. (2023) Zhanrovo-stilisticheskie osobennosti epistoljariya N.T. Sauranbaeva [Genre-stylistic features of epistolary of N.T. Sauranbaev]. – Tiltanyim. – 2023. – №3 (91). – С. 54-62. DOI.org/10.55491/2411-6076-2023-3-54-62 (In Russian).

Karasik V.I. (2004) Jazykovojkrug: lichnost', koncepty, diskurs [The linguistic circle: personality, concepts, discourse]. – Moscow: Gnosis, 2004. (In Russian).

Karauulov Y.N. (2019) Russkij jazyk i jazykovaya lichnost' [Russian language and linguistic personality]. – Moscow: Librikom book house, 2019. (In Russian).

Nacional'nyj arhiv Respubliki Kazahstan [National Archive of the Republic of Kazakhstan] (1960). F. 247. Op. 1. D.№89. (In Russian).




Nacional'nyj arhiv Respubliki Kazahstan [National Archive of the Republic of Kazakhstan] (1968). F. 247. Op. 1. D.№91. (In Russian).

Nacional'nyj arhiv Respubliki Kazahstan [National Archive of the Republic of Kazakhstan] (1973). F. 247. Op. 1. D.№92. (In Russian).

Omarbayeva G.S. (2001) Avtorskaja rech' kak otrazhenie jazykovoj lichnosti pisatelja (na materiale proizvedenij Ju. Trifonova) [Author's speech as a reflection of the writer's linguistic personality (on the material of Y. Trifonov's works): author's thesis. ... Candidate of Philology. – Almaty, 2001. (In Russian).

Poyasnitel'naya zapiska AP23486380 Tyurkskie jazyki Kazahstana v usloviyah duhovnoj modernizacii obshchestva: ot grafiki k epicheskomu tekstu (2023) [Explanatory note AP23486380 Turkic languages of Kazakhstan in the conditions of spiritual modernization of society: from graphics to epic text]. Konkurs na grantovoe finansirovanie po nauchnym i (ili) nauchno-tekhničeskim proektam na 2024-2026 gody (MNVO RK). [Electronic resource] Mode of access: <https://is.ncste.kz/object/view/VVMvTKE2R3NIWERDcVZ0UFdrazU5UT09> (date of reference: 10.03.2024) (In Russian).

Tumanova A.B. (2008) Jazykovaja kartina mira v hudozhestvennom diskurse pisatelja-bilingva [Linguistic picture of the world in the artistic discourse of a bilingual writer]: autoref. diss. ... Candidate of Philology. – Almaty, 2008. (In Russian).

Б.М. Базарбеков^{1*} , **Б.М. Тлеубердиев¹** , **А.Б. Мақұлбек¹** 
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.
*e-mail: bazarbekov.bakbergen2021@mail.ru

А.СЕЙДИМБЕК ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ МОРАЛЬДЫҚ-ЭТИКАЛЫҚ ҚАЛЫПТАРДЫҢ РЕПРЕЗЕНТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа. Қазақ халқының рухани мәдениетін сипаттайтын рухани болмысы, ақыл-ой әлеміндегі жетістігі, тілдің кумулятивтік қызметі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп отыратыны белгілі. Мақалада соның негізінде қалыптасатын моральдық-этикалық қалыптардың репрезенттелу ерекшеліктері сөз болады. Мәселенің негізгі бағыты ретінде рухани мәдениеттің бейнеленуіндегі көркем концепт табиғатының ырым-тыйымдармен арақатынасы айқындалып, концептілік тұрғыдан зерттеуді қажет ететіндігі қарастырылады.

Осымен байланысты базалық зерттеу материалы ретінде этнограф-ғалым А.Сейдімбектің еңбектеріндегі, қазақ халқының концептосферасында мәдени бірлік құрайтын «ырым», «тыйым» концептілерінің репрезенттелу ерекшеліктеріне тоқталамыз. Осы мақсатқа сәйкес ғалымның көркем мәтіндеріндегі аталмыш концептілерді тіл мен мәдениет сабақтастығында зерттеу ұлттың әлеуметтік өмірі мен рухани мәдениетінің тілдік репрезенттелуін дәйектейді. Көркем поэтикалық мәтіндерде осындай моральдық-этикалық бірліктер көркем концептінің репрезентанты ретінде көрініс табатындығы антропоцентристік бағытқа сай салыстыру, модельдеу және кодтау әдістері арқылы тұжырымдалады.

Осы бағыттағы зерттеу жұмыстарының нәтижесі халықтың мәдениетіндегі салт-дәстүрі, ырым-тыйымы, әдет-ғұрпы құрайтын жүйесінің тіл иесінің ой-сезімі мен іс-әрекетінде көрініс тауып, дәстүрі мен тұрмыс-салтындағы мақсаты мен мәнін айқындауға көмектеседі, моральдық-этикалық қалыптарға (нормаларға) иелігі нақты мысалдармен сипатталады. Жалпы халықтық білім сияқты, ырым да рационалды және иррационалды бастаулардың тоғысы ретінде, сондай-ақ синкретті бірлігінің нәтижесі ретінде анықталады. Этникалық тіл мен моральдық-этикалық қалыптарды ұғыну аралығындағы байланыстың сипаты туралы мәліметтер *ырым-тыйымдардағы* тілдік көрініс-бейне (картина) тұтасымен алғанда бірнеше қабаттарға бөлініп, ол қабаттардағы моральдық-этикалық қабаттар хронологиялық (диахронологиялық) сипаттармен ерекшеленетіндігі ырым-тыйым сөздері арқылы көрініс табады. Қазақ тілінің этномәдени атауларының когнитивтік кеңістігіндегі *адам туралы ментальдік түсініктер* профессор А. Сейдімбектің еңбектерінде ұлттық-мәдени ерекшеліктерді құрайтындығы анықталады. Моральдық-этикалық қалыптардың рухани қазына, халықтың өткен өмір тіршілігі мен бүгінгі болмысын болашағымен жалғастыруының көркем мәтіндегі репрезентациясы А.Сейдімбек еңбектерінің негізінде дәлелдемелермен ұсынылады.

Тірек сөздер: ырым-тыйым, әдет-ғұрып, репрезенттелу, таным, рухани мәдениет.

Б.М. Базарбеков^{1*}, **Б.М. Тлеубердиев¹**, **А.Б. Мақұлбек¹**
Южно-Казахстанский государственный университет имени М.О. Ауэзова,
Казахстан, г. Шымкент
*e-mail: bazarbekov.bakbergen2021@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИХ НОРМ В ТВОРЧЕСТВЕ А. СЕЙДИМБЕКА

Аннотация. В данной статье представлены морально-этические принципы духовной культуры – дух народа, достижения в мире разума, совокупная деятельность, которая передается из поколения в поколение. Основным направлением нашего исследования является рассмотрение особенностей репрезентации морально-этических форм в духовной культуре. В этом послании четко рассматривается природа художественной концепции в духовной культуре и ее связь с ритуалами, которые необходимо изучать с концептуальной точки зрения. В качестве базового исследовательского материала мы ориентируемся на работы ученого-этнографа А.Сейдимбека, а также на особенности репрезентации понятий "суеверие" и "запретное", образующих культурное единство в понятий сфере казахского народа. Согласно этой цели, исследование упомянутых концептов в художественных текстах ученого в преемственности языка и культуры указывает на их языковую репрезентацию социальной жизни и духовной культуры нации. Тот факт, что морально-этические единицы отражены в художественно-поэтических текстах как представители художественной концепции, формулируется с помощью методов сравнения, моделирования и кодификации в антропоцентрическом направлении. Результаты исследовательской работы в этом направлении помогают определить назначение и значение системы традиций, обрядов и обычаев в культуре народа, то, как они отражаются в мыслях, чувствах и действиях носителя языка, на конкретных примерах описывается назначение и

значение традиций и образа жизни, морально-этических норм (состояние) собственности. Предполагается, что, подобно общему народному знанию, суеверие можно рассматривать как слияние рационального и иррационального начал, а также как результат синкретического единства. Сведения о характере связи понимания этнического языка с морально-этическими нормами, языковая картина-образ (картинка) в обрядах в целом распадается на несколько слоев, а также о том, что морально-этические слои в этих слоях отличаются хронологическими (диахронологическими) характеристиками, что отражается в словах обрядов. Как и общенародное знание, суеверие определяется как пересечение рационального и иррационального начала, а также результат синкретического единства. Установлено, что ментальные представления о человеке в когнитивном пространстве этнокультурных названий казахского языка, составляют национально-культурные особенности в работах профессора А. Сейдимбека. Репрезентация морально-этических ценностей как духовного сокровища, продолжения прошлой жизни человека и настоящего существования в будущем представлена доказательствами на основе произведений А. Сейдимбека.

Ключевые слова: суеверие, обычай, репрезентация, познание, духовная культура.

B.M. Bazarbekov¹, B.M. Tleuberdiev¹, A.B. Maqulbek¹

South Kazakhstan University named after M. Auezov, Kazakhstan, Shymkent

*e-mail: bazarbekov.bakbergen2021@mail.ru

PECULIARITIES OF THE REPRESENTATION OF MORAL AND ETHICAL NORMS IN THE WORKS OF A. SEIDIMBEK

Abstract. It is known that the spiritual nature of the Kazakh people, which characterizes its spiritual culture, is passed on from generation to generation through the cumulative function of language. This article presents the moral and ethical principles of spiritual culture - the spirit of the people, achievements in the world of the mind, cumulative activities that are passed on from generation to generation. The main direction of our research is to consider the features of the representation of moral and ethical forms in spiritual culture. This message clearly examines the nature of artistic concept in spiritual culture and its relationship with rituals, which need to be studied from a conceptual point of view. As basic research material, we focus on the works of the ethnographer A. Seidimbek, as well as on the peculiarities of the representation of the concepts of "superstition" and "forbidden", which form a cultural unity in the concepts of the Kazakh people. According to this goal, the study of the mentioned concepts in the scholar's literary texts in the continuity of language and culture indicates their linguistic representation of the social life and spiritual culture of the nation. The fact that moral and ethical units are reflected in artistic and poetic texts as representatives of an artistic concept is formulated using methods of comparison, modeling and codification in an anthropocentric direction. The results of research work in this direction help to determine the purpose and significance of the system of traditions, rituals and customs in the culture of the people, how they are reflected in the thoughts, feelings and actions of a native speaker; the purpose and significance of traditions and lifestyles, moral and ethical norms (state) of property. It is assumed that, like general folk knowledge, superstition can be seen as a fusion of rational and irrational principles, as well as the result of a syncretic unity. Information about the nature of the connection between understanding the ethnic language and moral and ethical norms, the linguistic picture-image (picture) in rituals as a whole is divided into several layers, and also that the moral and ethical layers in these layers differ in chronological (diachronological) characteristics, which reflected in the words of rituals. Like popular knowledge, superstition is defined as the intersection of rational and irrational principles, as well as the result of syncretic unity. Mental ideas about a person in the cognitive space of ethnocultural names of the Kazakh language, Professor A. Seidimbek determined that the works represent national and cultural characteristics. The representation of moral and ethical values as a spiritual treasure, a continuation of a person's past life and present existence in the future is presented with evidence based on the works of A. Seidimbek.

Keywords: superstition, custom, representation, cognition, spiritual culture.

Кіріспе

Ғасырлар бойы мәдени-әлеуметтік тәжірибе негізінде қалыптасқан қазақ халқының рухани мәдениетін белгілейтін әлеуметтік, моральдық-этикалық қалыптарының (нормаларының) бейнелі көрінісі тіл арқылы жүзеге асса, ал тілдің мұрагерлік (кумулятивтік) қызметі тіл иесі санасында сақталған оның сүрлеуі мен ізін айшықтайды. Сондықтан да рухани мәдениеттің түп-төркінін, қайнау бастауларын ғылыми тұрғыдан анықтау тіл иесінің күнделікті тұрмысындағы халқымыздың моральдық-этикалық қалыптарды (норма) танудан басталады. Халықтың төл мәдениетінің сан ғасырлар бойы сақталып келген асыл қазынасының құрамындағы ырым-тыйымдарды басқа да тарихи-танымдық көздермен қатар көркем мәтін мұраларынан танып-білу қазіргі замандағы ұлттық сананың жаңғыруы мен мемлекеттік мүддемен үндесіп, сол арқылы қоғамдық-әлеуметтік жарастықтың орнауына ықпал етері сөзсіз.

Осы тұрғыдан келгенде этнограф-ғалым А.Сейдімбектің ырым-тыйымға қатысты ана тілінің алтын қорында сақталған тілдік деректері өмір шындығын, халықтың тұрмыс-салты мен

тіршілігін, қоғамдық-мәдени даму үдерісін тайға таңба басқандай дәл де шебер, мәнді етіп бейнеленуімен де құнды. Бұл арада халқымыздың рухани мұрасы қаншама жиналса да, әлі де болса қалтарыста қалған қазынасының үлгілері мен жұрнақтарының бірі, ырым-тыйымдар да жоқ емес. Қазақ руханиятын танытуда еңбегі ерекше жан-жақты ғалым А.Сейдімбектің көнені көзден өткізе отырып, жаңамен сабақтастырып, жалғастырып отырғаны аса маңызды.

Рухани мәдениеттегі моральдық-этикалық қағидаттар – халықтың рухы, ақыл-ой әлеміндегі жегістігі, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп отырылатын кумулятивтік құдіретті күші. Себебі рухани мәдениет негізінде адамзат қауымы қалыптасып, белгілі бір этникалық топ құрайды. Сол этникалық топқа тән моральдық-этикалық қалыптар (норма), мінез-құлық, этностық таным мен көзқарас, наным-сенім, салт-дәстүр ұлттық рухпен суарылып, соның айғағы, айқын бейнесі ретінде тілде көрініс табады. Дәлірек айтқанда, күнделікті тұрмыс тәжірибесі негізінде санамызда қалыптасқан дүниетанымдымыз рухани мәдениетті құрайтынын этнолингвист-ғалым С.Е.Жанпейісова былайша тұжырымдайды: «Халқымыздың мәдениет негізінде, этнопедагогикалық дағдыларында, өзіндік дүниетанымдары мен құқықтық, қоғамдық нормаларында, өмір тәжірибелерінде талай құнды ғылыми деректер бар. Ол – жалпы этносты танудың, әсіресе оның интеллектуальды ерекшеліктерін танудың құралы» (Жанпейісова, 1999: 24). Демек, рухани мәдениет – халық болмысы мен ол өмір сүріп отырған терең тамырлы және көне дәстүрлерге ие қоғамның моральдық-этикалық қалыптары. Халықтың осы салт-дәстүрі, ырым-тыйымы, әдет-ғұрпы – рухани мәдениеттің негізі ретінде белгілі бір жүйені құрап, осы жүйе арқылы тіл иесінің ой-сезім мен іс-әрекетінде көрініс тауып, дәстүрдің, тұрмыс-салттың мақсаты мен мәнін айқындайды.

Осы тұрғыдан келгенде қазіргі қазақ тіл білімінде өріс алған антропоэкеттік парадигма аясында көркем немесе поэтикалық мәтіндерде қолданылған моральдық-этикалық бірліктер көркем концепт репрезентенті ретінде анықталады. Соған сәйкес рухани мәдениеттегі көркем концепт табиғаты мен оның ырым-тыйымдармен арақатынасын тіл мен мәдениет сабақтастығында кешенді зерттеген руханият танушы ғалым А.Сейдімбек еңбектерінде, рухани санада концептуалдану үдерісін айғақтайтын мәдени бірлік құрайтын «ырым», «тыйымға» қатысты концептілердің репрезенттелу ерекшеліктерін тану аса өзекті.

Академик Р.Сыздық атап көрсеткендей «Көркем әдебиет тілін зерттеудің негізгі мұраты – тілдің өзін емес, оның мүмкіншілігін көрсету» (Сыздық, 2004: 5) – деген болатын. Олай болса, рухани мәдениеттегі моральдық-этикалық көркем концепті тек тілдік емес, тұтас тілдік ұжымның, ұлттың лингвотанымдық мүмкіншілігін, сол арқылы ұлттың интеллектуалдық әлеуетін мәдени тұрғыдан көрсету туралы этнограф-ғалым А.Сейдімбек шығармашылығының ауқымды этномәдени, лингвомәдени материалдары негізінде көрсетуде аса маңызды.

Ырым – жақсы ниетпен жасалатын әр түрлі әдет-ғұрып, ескіден қалған көне дәстүр. Көшпелі қазақ халқының психологиясын түрлі ырым-жоралар арқылы да пайымдауға болады. Зерттеу барысы дәстүрлі ырымның шығу төркіні мифтік діни дүниетанымнан гөрі нақтылы салт-дәстүр, өмірлік тәжірибемен көбірек байланысты болып келетінін көрсетеді. Ырымның тәрбиелік мәнімен қатар танымдық негізі де жоқ емес. Мысалы, нәрестенің кіндігін жаны жақсы адамға кестіру, баланың тұсауын жүйрік немесе атағы шыққан танымал адамға кестіру сияқты ырым.

Материал және әдістер

Ұлттық рухани мәдениетті зерделеу соған сәйкес ұжымда қалыптасқан өмір сүрудің дағдылары мен тәртібін белгілейтін моральдық этикалық нормаларын танытуымен қатар ұжым мүшелерінің тілдік репрезентациясы тіл мен танымның байланысын дәлелдейді. Бұл бағыттағы зерттеулерге ғылыми әдістемелік негіз болатын мифотанымдық, лингвомәдени, этнолингвистикалық зерттеушілер қазіргі қазақ тіл білімінде жаңа деңгейге көтерілуде (Ө.Қайдар, Е.Жанпейісов, Б.Ақбердиева т.б.). Ойтолғам, парасат-пайым, мәдениет жайлы ұғымдарының этнос өміріндегі орнын сипаттайтын тіл қызметінен де хабардар етеді. Мәселен этнограф-ғалым А.Сейдімбек зерттеп, зерделеп қарастырған «*ырым-тыйымдарда*» тіл иесінің пайым-парасатының орасан зор үлгілері сақталған. Ғалымның тіл мен таным сабақтастығындағы этнотанымдық зерттеу еңбектеріндегі моральдық-этикалық қалыптарды этностың көркем ойлау

деңгейін танытатын тілдік бейнесі деп қарауға болады. Ал рухани мәдениет мәселелері – сол тілді қолданушы қауымның тарихымен, ұлттық мәдениетімен, рухани болмысымен, өмір тіршілігімен байланысты кешенді жүйе. Себебі сол тілде сөйлеуші этностың ұғым-түсінігіне, ой-санасына, салт-дәстүріне байланысты мол мағлұмат бере алатын негізгі көз – тілдік ақпарат.

Демек, рухани мәдениеттегі «*ырым-тыйымдардың*» репрезенттелуі адам санасындағы дүниені танып білудің эстетикалық таным деңгейімен де тығыз байланысты. Мысалы, *Ескіден қалған бұрынғы, батуалы ырымды, Адаспастай даңғыл сол – Қасым салған қасқа жол, Шыырға салып із кетті* (Дулат Бабатайұлы, Замана), *Қалқаман «Бастан қыл – деп қызға келді, - Азар болса бір тоқты шығын шығар»* (Ш. Құдайбердиев шығармалары). Жоғарыдағы келтірілген мысалдарда түрлі тілдік, тілдік емес ақпараттарды ментальді, мәдени құндылықтарды айқындайтын таңба ретінде бағалауға болады: жақсы ниетпен жасалатын әр түрлі әдет-ғұрып, көне дәстүр; *бастан* деген ырым бар; жақсы ниетке негізделген нышандар. Олардың құндылық мәні мен лексикографиялық дефинициясы дискурстық талдау әдісі, этнолингвистикалық, лингвомәдени интерпретация әдісі арқылы айқындалып түсіндіріледі.

А.Сейдімбек *ырым* түрлеріне ден қоя отырып, алдымен ұлттың әлеуметтік өмірі мен табиғатқа деген қарым-қатынасына назар аударады. Ғалымның тұжырымдауынша адамның қоғамға, табиғатқа қатысты жасалатын эмпирикалық қорытындылары ырымдар арқылы көрініс тауып отырады: «Әрине, адамның адамға, қоғамға және табиғатқа қатысты жасайтын эмпирикалық қорытындылары ұдайы дұрыс бола бермеуі әбден мүмкін. Яғни, ырымның себеп-салдары күнделікті өмірдің ақиқаты (аксиома) ретінде қабылданбайды. Бірақ көшпелі қазақтың қоғамдық психологиясындағы кісілікті қалып, парасат-пайым ырым аталудан жақсылық дәметеді немесе жамандықтан тыйылады. Бұл тұрғыдан келгенде, жалпы халықтың білімі сияқты, ырымды да рациональды және иррациональды бастаулардың тоғысы ретінде, солардың синкретті бірлігінің нәтижесі ретінде қарастыруға болады» (Сейдімбек, 2010: 211).

Бұлайша тұжырымдауға басқа да антропоэзектік әдістермен қатар социоллингвистикалық әдістер де септігін тигізеді. Ғалымның жинақтап, зерттеп отырған моральдық-этикалық қалыптарының тілдік репрезенттелуі ақиқат атаулармен байланысты нақтыланып, сонымен қатар ырым-тыйымдардың семантикасының көбіне ашық болып келетіндігі олардың атқаратын функциясының айқындығында болса керек. Мәселен, А. Сейдімбектің еңбектеріндегі: *бала тоқтық тартса, тоқшылық болмақ; бала жол қараса, алыстан жолаушы келмек; бала басын шұлғыса, мал аман болып, өсіп өнбек; бала басын шайқаса, жаманшылық болады; бала оң аяғын көтерсе, алыстан аңсаған туысқан келмек; бала атысып ойнаса, ұрыс-керіс болмақ* сияқты ырымдарға қатысты этномәдени пайымдауларына коннотациялар үстеу арқылы олардың бейнелілігі, стильдік эстетикалық семантикасы арта түскен. Сонымен қатар жоғарыда айтылып отырған ырымдардың лингвопрагматикалық тұрғыдан талдануы сол заманның атмосферасын, ұлттық нышанын, бояу-өрнегін де жеткізеді. Зерттеушінің пікірі бойынша, осылардың барлығы түрлі көркем мәтіндерде көрініс тауып, тіл арқылы адамаралық қатынастарды, моральдық-этикалық сипаттамаларды көрсете алады.

Әдебиетке шолу

Зерттеуімізде халықтық рухани мәдениеттегі моральдық-этикалық қағидаттарға байланысты Р.Сыздық, Ә.Қайдар, Ж.А.Манкеева, Г.Смағұлова С.Е.Жанпейісова, Р.А.Авакова және шетелдік З.К.Тарланов В.А.Маслова т.б. белгілі ғалымдардың еңбектері негізінде этнограф-ғалым А.Сейдімбектің тұжырымдамаларын салыстыра-сабақтастыра зерттеу үлгісі тұрғысынан талдаулар жасалды.

Концептінің көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің репрезентациясының мәнін ғалым Қ.Рысбергген былай түсіндіреді: «Көркем мәтін тілі семантикасы мен интерпретацияларының алуандылығымен ерекшеленеді десек, оларды түсіндіру де көркем образдың алуандылығымен, автор мен оқырман кодтарының айырмашылығымен, сондай-ақ шығарма оқырманға жеткенге дейінгі тарихи-әлеуметтік, мәдени, тілдік өзгерістермен де шартталады. Яғни, оқырман өзінің өмір тәжірибесіне, тілдік тезаурусының қабілеттілігіне, «тереңдігіне» байланысты көркем мәтін арқылы ғаламның ұлттық бейнесінің «тереңіне» бойлай алады» (Рысбергген, 2011: 222).

Көркем мәтіндерде кездесетін *ырымдар* болжамдармен шендесе отырып, халықтық

білімнің санатына жатады. Ал халықтық білімнің «тереңіне» үңіліп қарасақ, түптеп келгенде ырымдар адам қоғамдағы қоршаған орта туралы таным-түсініктің, дағдының және нақтылы өмір тәжірибенің жиынтығы ретінде тіл арқылы көрініс табады.

Тіл мен танымды тығыз байланыста қараған ғалым *ырымдардың* халық өміріндегі әрқилы кезеңдерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттайтынын, көңілдегі ойды шебер де ұтымды қысқа түрде жеткізетінін, мән-мазмұнға бай рухани мәдениеттің бел алып жататындығын ерекше атап көрсеткен. Демек, халық өмір шындығына қатысты көңілге түйген ырым-тыйымдарын айшықты тіл арқылы ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған. Солай дегенмен де кез-келген ырым, сөз ұрпақтан ұрпаққа жетіп, ақиқат ретінде таныла бермесі хақ, өз дәуірінің ойлы кемеңгерлерінің халық көкейінен шығатын, ұтқыр ойлы, бейнелі, өткір сөзі ғана кеңінен таралып, танымал болуы мүмкін. Солардың біразын ғалым А.Сейдімбектің көрсеткен ырымдарының тілдік нұсқаларынан көруге болады: *әйелдің тақымы тартса, жолаушылап кеткен күйеуі келмек; алақан қышыса олжа болады; табаның қышыса, жол шақырады; ерттеп жатқанда жылқы тезек тастаса, жол болады; төстің арам шемірішегін маңдайша мен босағаға ұрғанда жабысса, ат жүйрік болады; ордалы жыланға тиіссең, жиналып келіп кек алады; ит ұлыса, бір қатер шақырғаны; сауысқан шықылықтаса, қонақ келеді; тіліңді тістеп алсаң, үйіңе ашыққан қонақ келеді; құйрықты жұлдыз туса, жұртқа бір жаманшылық; мысық бетін жуса, қонақ келеді; оң құлағың шуылдаса, жақсы хабар естисің; сол құлағың шуылдаса, жаман хабар естисің; түсіңде өлік көрсең, жұмырың ұзақ болады; қолының саласы қысқа адам сараң болады; желке шұқыры терең адам кесір болады; еріні қаймыжықтай жұқа кісі сөзшең болады; көзі сығыр кісі қу болады; қарлығыаш ұя салған үйдің дәулеті артар; бөдененің жұмыртқасын тапқан адам бай болады; ат кермеде тұрып құйрығын тарақтаса, алыс жолға мініледі; қатар мініп келе жатқан аттар тістессе, сапар қысқа болады т.б.*

Халық шығармашылығының басқа түрлері сияқты мәдени-элеуметтік өмір тәжірибесінде қорытылып қалыптасқан ырым-тыйымдарды да әуел баста жеке адамдар шығарады, өзгертеді. Демек бұлар – бірте-бірте жалпыхалықтық мұраға айналатын белгілі бір халықтың өмірде көрген-білгеннен жасаған қорытындысы, айшықты тілі арқылы сақталған ақыл-ой түйіні.

Қазақтың ырым-тыйымдарының ғылыми тұрғыдан зерттелуіне арналған іргелі ғылыми зерттеулер, түрлі мақалалар да баршылық. Солардың ішінен рухани мәдениеттегі моральдық-этикалық қалыптардың (норманың) тобын арнайы қарастырып, олардың негізгі мағыналық топтарын, жанрлық ерекшеліктерін зерттеп қарастырған – мәдениеттанушы А.Сейдімбек. Бұл орайда ғалымның ырым туралы этикалық қалыптары былайша тұжырымдалады: «Көшпелі қазақ амандық-саулық білісуге айрықша мән беріп, жөнімен сәлемдесуді ырым көретін болған. Мәселен, мал жайып жүрген малшыға есендескенде «Жаяр көбейсін!», «Өріс шүйгін болсын!», «Өріс кең болсын!» дегендей тілек білдіре тіл қатады. Мұндай тілекке «Айтсын!», «Айтқаның келсін!» деп жауап беріп, әрі қарай жөн сұрасып кететін болған. Сол сияқты, мал суарып тұрса, «Суарар көбейсін!», көшке кездесе, «Көш көлікті болсын!», «Көш байсалды болсын!», жолаушыға кездесе «Сапар оң болсын!», «Жол болсын!», бас қосқан ортаға тап болса, «Орта толсын!», мал сойып жатса «Сояр көбейсін!», «Соғым шүйгін болсын!», шөп шауып, қи ойып немесе басқа да жұмыс жасалып жатса «Еңбек берекелі болсын!», қой қырқып жатса «Қырқым көбейсін!», өлік үстіне кезіксе «Қазаның артының қайырын берсін!», кештетіп үйге келсе «Кеш жарық!», бала туған үйге кірсе «Нәрестенің бауы берік болсын!», ауыл жаңа қонып жатса «Қоныс құтты болсын!» т.б. дегендей тілектер айтысып амандасу рәсімі қалыптасқан (Сейдімбек, 2010: 218).

Жоғарыда келтірілген деректерге мәтіндік талдау тұрғысынан назар аударар болсақ, *тіл – мәдениет – сана* бір-бірімен тығыз байланыста екендігін байқаймыз. Бұл үш компонент бір-бірімен тығыз байланысты, бір-бірінен қызмет атқара алмайды, бүтін бір тұтастық құрайды. Бұлардың барлығы рухани мәдениеттегі моральдық-этикалық қалыптарды айқындай түседі және оның негізін қалайды. Осының нәтижесінде қазақ әлемінің «рухани мәдениетінің тілдік бейнесі» деп аталатын ұғым пайда болады.

Этникалық тіл мен моральдық-этикалық қалыптарды ұғыну аралығындағы байланыстың

сипаты туралы З.К.Тарланов былай дейді: «Тіл-қарапайым форма емес және коммуникацияның қарапайым құралы емес, бұл сонымен қатар тұтастай алғанда бүтін, дербес әлем, оның заңдары мен ережелері өзінің мәніне қарай тілдік бола отырып, әлеуметтік психология өкілдеріне де, әрі олар жасап отырған мәдениеттің құрамына да тікелей қатысты болады. Этномәдениет кейде этникалық тілден тыс өмір сүре алмайды, ал егер өмір сүрсе ол нақты, сенімді болып келеді, этнос тек тілде ғана толық, кең әрі қайталанбайтындай етіп ашылады. Екінші жағынан, этникалық мәдениеттің этникалық дүниетанымынан және танымдық қызметтің тәжірибесінен байланысын үзетін тіл өзінің терең мағынасынан толық айрылады, осылайша ол қарым-қатынастың бір құралы болып трансформацияланады» (Тарланов, 1993: 8).

Осы тұрғыдан келгенде А.Сейдімбек қарастырып отырған рухани мәдениеттегі моральдық-этикалық қалыптар – ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, этика-эстетикалық, рухани және тұрмыстық қатынастар мен олардың заңдылықтарын тілдік құралдар арқылы зерттейтін тіл білімінің бір бағыты. Осы тұрғыдан алғанда ырым-тыйымдарды қарастырудың негізгі мақсаты – ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, халықтың танымдық рухани болмысын, мәдениетін таныту.

Демек, рухани мәдениеттегі моральдық-этикалық қалыптарды қарастыру этнолингвистикамен сабақтас. Ғалымның зерттеп қарастырып отырған бұл саласы этнос тілінің тілдік табиғатын айқындауға тікелей қатысты болмаса да, этностың мәдениетін таныту мүддесін көздеген ұлттық рухани мәдениетімен сабақтас. Лингвомәдениеттанушы ғалым В.А.Маслова тіл мәдениетпен тығыз байланысты дей келе «...мәдениет тіл ішіне енеді, онда дамиды және сол тілдің мәдениетін білдіреді, халық мәдениетін танытушы ғылым саласы» (Маслова, 2001: 9) – деген пайымдаулар жасайды.

Нәтижелер және талқылау

Рухани мәдениеттегі моральдық-этикалық қалыптар көшпелілердің мәдениеті – бұл ең алдымен ұлттық таным және қоғамдық-әлеуметтік өмірді реттеп отыратын қоғам қажеттілігінен туған рухани мәдениеттің үлгілері. Бұл тұрғыдан халықтық білімнің бір көрінісі ретінде ырым да әлеуметтік ортаны реттеп отыруға, адамдарды белгілі бір мақсатқа жұмылдыруға, сол арқылы қоғамдық жарастықтың орнығуына қызмет етеді. Сондықтан А.Сейдімбек: «Көшпелі қазақтардың бұл сияқты рухани болмысына осы уақытқа дейін жат жұрттық талғам талабымен қарап келдік. Ондай қалыптың үлгісі белгілі, көшпелілер феноменіне айғақ болар рухани құбылысты, әрі кетсе «қолданбалы-кәделік өнер» (утилитарно-прикладной) деп бағалау орныққан. Ал шын мәнінде көшпелілерді мәдени деңгейде өмір сүрген деп ойлау ешкімнің де қаперіне келген жоқ (Сейдімбек, 2008: 42) деп, моральдық-этикалық дәстүрлі мәдениетіміз жайлы ойын қорытындылайды.

А.Сейдімбек қазақ халқының моральдық-этикалық таным-түсінігін, сондай-ақ қазақтың ұлт ретіндегі болмыс тарихын сыртқы күштің әсерімен танылған талғам-түсініктен ада етіп түсіндіруді рухани мәдениеттің коды етіп алуды ұстаным етті. Мұндай мәдени код А.Сейдімбек еңбектерінің өзіндік ерекшеліктерін аңғартып қана қоймай, сонымен бірге этномәдениет саласындағы байсалды ой-тұжырым ретінде назар аудартады. Сондықтан «А.Сейдімбектің ғылыми мақсат-мүддесі этносты қалыптастырған өткеннің бар асылын бүгін мен келешек кәдесіне жарату болды» (Шындалиева, 2019: 284).

Бұл орайда этнограф, мәдениеттанушы ғалым А.Сейдімбек қазақтың дәстүрлі ырымдарын төмендегіше бекіте түседі: *Қыз туса, үйге тұтқа болсын деп кіндігін от орнына көмеді. Ұл туса, түзге тұтқа болсын, елдің қорғаны болсын деп кіндігін алты қырдан асырып тастайды.*

Жаңа туған нәрестені ауыздандырарда жеті жұрттың тілін білсін десе, сауысқанның тілімен, күйші болсын десе, домбыраның құлағымен, бай болсын десе қойдың құйрығымен ауыздандырған.

Қаз басып жүре бастаған баланың тұсауын кесерде үш түрлі тілекпен кеседі. Бірінші – баланың тұқымы өсіп-өніп, шөптей көп болсын деп, аяғын шөппен тұсап кеседі. Екінші – малды, майлы болсын деп, аяғын тоқ ішекпен тұсап кеседі. Үшінші – адал болсын, біреудің ала жібін аттамайтын шынышыл болсын деп, баланың аяғын ала жіппен тұсап кеседі.

Баланы зарығып көрген адам дүниеге келген нәрестесін біреуге беріп, одан қайта сатып

алу ырымын жасайды. Мұндайда қайта сатушы адам, балаға көз тимесін, аман болсын деген тілекпен дуана кейінде киіндіріп, баскиіміне қауырсынның тозығы жеткен сояуларын қадайтын болған.

Малға ен-таңба салған кезде кесілген қанды құлақтардың үстіне ақ тамызып, құмырсқаның илеуіне тастайтын ырым болған. Мұнысы – мал құмырсқадай көп болсын дегені.

Көктемде құмырсқа илеуіне диқан ата үш тал ши шаншады. Оның бірі – ұзын, кеудеқағар. Екіншісі – орташа, кіндіктен аспайды. Үшіншісі – тізеден ғана келетін қысқа ши. Егер құмырсқа кеудеқағар шидің басына көп шықса, онда бидай биік те бітік шығады. Орташа шиге шықса, орталау, ал тізе қағар аласа шиге көбірек аялдаса, астықтың шығымы да аз болмақ. Бидай бұғып қалатындай қуаңшылық болады деп ырым көреді» (Сейдімбек, 2010: 213, 217).

Рухани мәдениеттегі моральдық-этикалық қалыптардың бірі – тыйым. Қазақ халқы тыйымды тәрбиенің басты тірегі ретінде белгілеп, жаман, жағымсыз әрекеттерден аулақ болуды ежелден талап еткен. Арғықазақ мифологиясында мынадай таным тілдік семиотикалық таңбалар ретінде қарастырылып, тілдік санада өз әлемін құрып, сол әлемнің тілдік көрінісін бере алады: орман, тау, жазық, аң иелеріне арнау-арбау оқымаса, олардың қаһарына ілінуі, түрлі атаулардың иелеріне бағышталған дұға, арбауларды білмей қалса, өлімге ұшырауы, түрлі тыйымдар ішінен бірін білмей қалса, тағы да толып жатқан қауіп-қатерге қалуы мүмкін деп ойлаған. Рухани мәдениеттің болмысын мифологиялық, тарихи, эстетикалық, моральдық-этикалық қырларында тану – этностың тұрмыс-тіршілігіне, дүниетанымына, қоғамның тарихи әлеуметтік дәрежесіне, өмір сүріп жатқан заманына байланысты екені анық. Сол себепті ырым-тыйымдардағы тілдік көрініс-бейне (картина) тұтасымен алғанда бірнеше қабаттарға бөлінеді, ол қабаттардағы моральдық-этикалық қабаттар хронологиялық (диахронологиялық) сипаттармен ерекшеленеді.

Осы тұрғыдан келгенде ғалым А.Сейдімбек салт-дәстүр, наным-сенім, моральдық-этикалық және құқықтық қалыптар сияқты тыйым да әрбір әлеуметтік ортаны реттеп отыруға, адамдарды белгілі бір мақсатқа жұмылдыруға, сол арқылы қоғамдық жарастықтың орнауына қызмет ететіндігін айта келе, мынадай нақты мысалдармен көмкеріп отырады: «Отты шаппа; отты баспа; отқа су құйып өшірме; отқа түкірме» т.б. (Сейдімбек, 2010: 192).

Ғалым өз зерттеу еңбектерінде тыйымның түпкі тамыры мифтік және діни танымнан бастау алады деген ой-тұжырымды (концепцияны) жоққа шығармайды. Дегенмен де мифтік дүниетаным да, діни дүниетаным да саналы адамның (хомосапиенс) тіптен берідегі ғұмыр жолына да тән екендігін тілге тиек етеді: «Саналы адам, дәлірек айтқанда, қазіргідей адам жер бетінде ең бері қойғанда қырық мың жыл бұрын қалыптасып үлгерген. Демек, саналы адам мифтік-діни дүниетанымнан көп бұрын, нақтылы өмір мұқтажын өтеу барысында тыйым атаулымен беттескен» (Сейдімбек, 2010: 192).

Осымен байланысты академик Ә.Қайдар этностың бүкіл рухани, мәдени байлығын былайша топтастырады: «...этнолингвистикалық зерттеулер тіл байлығын макросистемалар мен микросистемаларға бөліп алып, оларды табиғи жүйе бойынша жіктеп, топтастыра, өзара байланысты сала-салаға бөліп қарастырады. Мәселен бүкіл болмысты «Табиғат», «Адам» және «Қоғам» деп үлкен үш салаға бөліп қарасақ, ғылымдағы идеографиялық классификация бойынша анықталған микросистемалық ұғымдардың бәрі осы үш саланың аясына толық сияды екен» (Қайдаров, 1988: 36).

Осы орайда зерттеуші А.Сейдімбектің дәстүрлі тыйымдарын да үш салаға бөліп қарастыруға болады. Біріншісі – адамға қатысты тыйымдар. Екіншісі – қоғамға қатысты тыйымдар. Үшіншісі – табиғатқа қатысты тыйымдар. Мұның үшеуінде де тыйым адамдарға қарата айтылатындығына баса назар аударады. Яғни, адамның адамға қатысы, адамның қоғамға қатысы, адамның табиғатқа қатысы тыйым арқылы бағамдалады, антропоэзектік парадигма аясында танылады.

Осы тұрғыдан ғалымның зерттеулеріне назар аударар болсақ, бұлайша жіктеуде шарттылықтан гөрі көшпелі қазақ болмысына тән тыйымдардың ерекшеліктерімен санасушылық басым екені аңғарылады. Ғалым танымында қоғам да, табиғат та нақтылы субъект немесе объект ретінде емес, типологиялық кең аяда қарастырылады. Сонымен қатар қазақ болмысына тән адамға, қоғамға және табиғатқа қатысты тыйым түрлерінің төл ерекшеліктеріне жеке-жеке

тоқталып өтеді.

Қазақ тілінің этномәдени атауларының когнитивтік кеңістігіндегі *адам туралы ментальдік түсініктер* этнограф ғалымның еңбектерінде ұлттық-мәдени ерекшеліктерді құрайды. Қазіргі тіл білімінің лингвистикалық зерттеулерінде негізгі парадигмаға айналған тілді зерттеудегі антропоэлектік әдіс адамның тілін лингвомәдени қауымның өкілі ретінде тілді, рухани мәдениеттегі моральдық-этикалық қағидаттарды адам тұрғысынан зерттейді, өйткені тілдің іргелі қасиеті болып антропоэлек танылады. Сондықтан этномәдени пайымдаулар жеке адамдардың емес, адамдардың нақты бір ұлттық ұжымының танымына сай жасалады.

Сондықтан да «Қазіргі ғылым үшін жай ғана адам мәселесі қызығушылық тудырмайды, ішкі таным дүниесі бар, заттар мен құбылыстарды танып білуде өзіне ұқсас адамдардың әлеміне деген қызығушылық қатынасы бар тілді, сананы тасымалдаушы адам қызығушылық тудырады. Ол әлемде және жерде ерекше орынды иеленеді, ұлттық мәдени ерекшелікті концептуалдық түрде ұғынуға мүмкіндік береді» (Маслова, 2001: 114).

Э. Бенвенист те тіл адамның өз табиғатында жатыр деп жазған болатын: «Дүниеде тілі бар адам, басқа адаммен сөйлесетін адам және тіл ғана өмір сүреді. Сондықтан адамның өзін анықтап алу қажет... Атап айтқанда, адам тілмен және тіл арқылы субъект ретінде құрылады, өйткені тіл ғана өмір сүру қасиетіне тән шынайылықты, шындықты береді» (Бенвенист, 1974: 293).

Осы тұрғыдан профессор А.Сейдімбек адам мен оның тілін біртұтас қарастырып, тілді қоғамдағы адамдардың қарым-қатынас құралы ғана емес, этностың рухани мәдениетінің моральдық-этикалық қалыптарының көрінісі, және сол этностың бүкіл мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өмір тіршілігінің, дүниетанымы мен әдет-ғұрпының, ырым-тыйымдарының жиынтығы деп атап көрсетеді.

Адам дегеніміз – рухани мәдениеттегі моральдық-этикалық қалыптарды танытатын ерекшеліктерімен бағаланатын, ойлау және сөйлеу қабілеті зор халық, жұрт, көпшілік, қоғамның саналы мүшесі. Осыған орай ғалым А.Сейдімбек *адамға қатысты тыйымның аясына* еркек те, әйел де, бала да, ересек те, хан да, басшы да, қосшы да қамтылатынын айта келе: «Тек, әрбір тыйым ешбір затпен немесе өзгеге қатысты қимыл-әрекетпен байланыссыз, адамның жеке басына тікелей арнаулы шарт. Дәлірек айтқанда, адамға қатысты тыйым жеке адамның өзіне қатысты әрекет сөзін ғана қамтиды» (Сейдімбек, 2010: 197), – деп, нақты мысалдармен дәлелдейді. Мәселен, *қолыңды төбеңе қойма; таңдайыңды қақпа; басыңды шайқама; алаң-жұлаң етіп жүрме; аузыңа ерік берме; аяғыңның басына қарап жүрме; аяғы ауыр әйелге керілген арқаннан аттауға болмайды; басыңды салбыратып отырма; басыңды шайқама; бет-аузыңды қисаңдатып сөйлеме; беталды күлме; бүйіріңді таянба; бұтыңды ашып отырма; жағыңды таянба; жуған қолыңды сілкіме; қолыңды айқастырма (өлген адамның қолын айқастырады); қолыңды аузыңа салма; көзіңді жыпылықтатпа; мұрныңды шұқыма; табаныңды тартпа; таңдайыңды қақпа; тізеңді құшақтама; тісіңді қайрама; тырнағыңды аузыңа салма; шашыңды жайма (қаралы емесің); үрлеме; тырнағыңды түнде алма; т.б.* (Сейдімбек, 2010: 199-202). Сонымен қатар этнограф-ғалым адамның кейбір мүшелерін тікелей атаудан басқа «ұлы мүше», «сарпай», «қаса», «шөтей» «насыбай», «күрсақ» т.б. деп айтылатын бодау сөздерді (эвфемизм) де адамға қатысты тыйымның санатына жатқызып моральдық-этикалық қалыптардың тілдік бейнесін этнолингвистикалық тұрғыдан жүйелеп көрсетеді.

Соның нәтижесінде қазақ халқының тілінде берілген тыйымдарды адамның таным-түсінігімен байланыстырып, қазақ халқының рухани мәдениетінің, моральдық-этикалық білімдерінің ассоциацияларын мен эмоцияларының репрезенттелу жиынтығын қамтитыны туралы тұжырым жасайды.

Қоғамға қатысты тыйымдар дегенде адамның тікелей өз басына қатысты емес, сол адамның қоғамдағы өзге адамға немесе затқа қатысты әрекеті мен сөзі қаперде болады. «Қоғамда адамнан талап етілетін тыйым қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі субъектіге немесе объектіге қатысты деген тұжырымы әрбір этикалық қалыптың мән-мағынасын жан-жақты бажайлауға жол ашады. Қоғам термині тұтас адамзатқа немесе оның жекелеген бөлігінің рухани мәдени даму кезеңіне, моральдық-этикалық қалыптарына да бағытталып айтылады.

Ғалым А.Сейдімбек қоғамға қатысты ырымдардың халық даналығының ұйытқысы болып саналатындығын, ырым-тыйымның құдіретті күш арқылы қалыптасатындығын тілге тиек ете отырып төмендегідей дәйектермен нақтылайды: *үлкен кісінің алдын кесіп өтпе; қонағыңа ашуланба; көпшілікке жамандық ойлама; дәмге қарап түшікirme; молаға қарай жүгірме; адамға қарсы үй сытырма; адамға саусағыңды шошайтпа; аңға алғаш шыққанда олжаңды ешкімге сыйлама; аңшы аңға шығарда қаруы мен қамшысына әйел адамның қол жалғауына болмайды; ат құйрығын кеспе (тұлданған жылқының құйрығын кеседі); ауылдан аттанарда шаба жөнелме; аяғы ауыр әйелге қоян етін жеуге болмайды; (перзентінің ерні жырық болады); әйел адам ер адамның қайда барарын сұрамас болар; әйел адам етегін жауып отырар болар; әйелге жолаушының жолын кесіп өтуге болмайды; басыңды босағаға беріп ұйықтама; бейіт басынан қайтқанда басқа үйге кірме; бесікті ашық қалдырма; босағаны керме; біреудің ала жібін аттама; бір қолмен нан үзбе, бір қолмен су құйма; жаңа түскен келіншек алғашқы перзентін көргенше іш киімін қысқартуға болмайды; жас түскен келін үйдегі жақындарының атын атамас болар; жатқан малдың үстінен аттама; қаруды адамға кеземе; кәрі жілікті әйел балаға ұсынба; майлы тамақтан соң салқын су ішпе; сүйекті отқа салма; сүттің бетін ашық қалдырма т.б. (Сейдімбек, 2010: 201-208).*

Тіліміздегі табу мен эвфемизм негізінде жас келіннің келін болып түскен үйдегі кісілерге жанама ат қойып алуын, жасы үлкен кісіні «пәленшеке-түгеншеке» деп сыпайылап атауын, сонымен қатар бодау сөздерді де қоғамға қатысты тыйымдардың санатына жатқызады.

Сонымен, ғалым көрсеткен қоғамға қатысты ырымдарда қазақ танымына қатысты мифологиялық, этникалық, эстетикалық, наным-сенімдік, моральдық-этикалық көріністер туралы когнитивтік ақпараттардың бар екендігін байқауға болады.

Соның негізінде кез-келген тілдің рухани мәдениетіндегі моральдық-этикалық қалыптардың жүйесін сол тілдің құрамдас бөлігі ретінде қарайтын болсақ, онда этномәдениет те тіл сияқты халықтың сан қырлы өмірінің, болмысының айнасы ретінде өзінің жинақтаушы, сақтаушы, кумулятивті қызметін атқарады деп айтуымызға болады.

Мәдениеттанушы ғалым А. Сейдімбек *табиғатқа қатысты* тыйымның санатына адамды қоршаған ортаны, жан-жануарлар дүниесін, аспан денелерін, тіптен табиғаттың перзенті ретінде адам болмысының көптеген қырларына қатысты әрекеттері мен сөздерін жатқызған жөн деп тұжырым жасай отырып, адамның өмірлік және танымдық-эстетикалық ғибраттану ортасына да мән береді. Рухани мәдениеттегі, моральдық-этикалық қалыптарға негіз болатын табиғатқа қатысты тыйымдар адамның туған жерге деген көзқарасын да білдіре алады. Табиғатқа қатысты тыйым ұлт пен табиғаттың арасында пайда болатын құбылыс. Бұл жөнінде тілші-ғалым Ж.А.Манкеева былай деп жазады: «Табиғат көрінісіне, жағдайына икемделу – адамның негізгі бір қасиеті. Жүздеген я мыңдаған жылдар бойы жалғасатын бұл икемделу тек материалдық өндіріспен ғана байланысты емес, ол адамдардың ой-өрісіне де әсер етеді. Этнос пен табиғатты біртұтас ұғым деп қарау әсіресе көшпенділер мәдениетін, психологиясын түсіну үшін ерекше маңызды. Себебі, олар көбінесе осы екі ұғымның (этнос пен табиғат) нәтижелік көрінісі» (Манкеева, 1997: 53).

Рухани мәдениеттің табиғатқа қатысты тыйымның ұлттық болмыс концептілерін жасау, тіл мен таным үдерістерінің ара қатынасын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Рухани мәдениеттегі моральдық-этикалық қалыптардың тілдік репрезенттелу ерекшеліктері, ұлттық болмысы біліммен байланысты. Өйткені рухани мәдениеттегі тілдік таңбаның таңбалаушы қызметі сыртқы дүниемен байланысында ғана емес, адамның өмірден көрген-білгені, көңілге түйгені этномәдени пайымдаудың негізінде қалыптасады, – деп түйіндейді этнограф-ғалым А.Сейдімбек.

А.Сейдімбектің табиғатқа қатысты тыйымдар жөніндегі жинаған материалдарында ой орамы төмендегіше болып келеді: *жұлдызды санама; айды қолыңмен көрсетпе; көктемде жан-жануарға тиіспе; көк шөпті жапырма; қара жерді қазулы қалпында қалдырма; күн шыққан соң ұйықтама; бейуақытта жатпа; айға қарап дәрет сындырма; ақ төгілген жерді баспа (малдың желіні іседі); жаңа ай туғанда қойға қошқар жіберме; жас босанған ананы түнде суға жіберме; жаңа туған нәрестенің кіндігі қатқанша күн батпай тұрып күл шығарма; қойға*

қошқар салғанда зекіп сөйлеме; қой төлдеп жатқанда мал берме; қой жүнін өртеме; құмырсқаның илеуін бұзба; малдың көзінше жыртықшы аң-құстың атын атама; мал төлдеп жатқанда тесіліп қарама; өлік шыққан үйдің малын саума; сүтті отқа төкпе (мал желініне қотыр шығады); түнде күл шығарма; түнде судың бетін ашық қалдырма; үй ішінде жылан өлтірме т.б. (Сейдімбек, 2010: 208-211).

Сонымен қатар «жылан» демей – «түйебас» дейтін, «қасқыр» демей – «итқұс», «көкжал», «бөрі», «ұлыма» дейтін, «арыстан» демей – «аң патшасы» дейтін, «бүркіт» демей – «құс төресі» дейтін, «күн батты» демей – «күн байыды» дейтін т.б. тыйым сөздер мен бодау сөздерді де этнограф-ғалым табиғатқа қатысты тыйымның санатына жатқызады. Сондай-ақ көшпелі қазақтың дәстүрлі тыйымдарын адамға, қоғамға және табиғатқа қатысты кең ауқымда жіктеп алып, одан соң әрбір ырым-тыйымды қазақ халқының мәдениетіне, салт-санасына, әдет-ғұрпына байланысты тақырыпқа бөліп, экстралингвистикалық факторларға қатысты әрбір тыйымның мән-мағынасын жан-жақты талдап көрсетуі ғалымның дүниені тіл арқылы, табиғат арқылы табиғат – адам – қоғам кеңістігінде танып, тіл иесі болмысын ашуға бағытталған.

Ғалымдар Р.А. Авакова мен А. Султанчубиеваның «Әлемнің тілдік бейнесі – әлемнің мәдени бейнесі негізінде қалыптасатын болмысты, шындықты көрсетеді. Тіл рухани мәдениеттің бір бөлшегі, сонымен қатар мәдениет те тілдің бір бөлшегі болып саналады. Тіл әлемнің ұлттық көрінісінде кездесетін ұғымдардың барлығын белгілей алмайды, тек қана бейнелейді» (Авакова, Султанчубиева, 2010: 43-44), – деген қисынды ой-тұжырымдарды адамтанудағы, аталмыш тақырыпқа қатысты экстралингвистикалық факторға тән қасиет деп білеміз.

Қорытынды

Түйіндей келе қазақ халқының рухани мәдениетіндегі моральдық-этикалық қалыптары, ырым-тыйымдары көне де байырғы рухани қазынасы болып табылады. Көрнекті ғалым А.Сейдімбектің зерттеп, қарастырып отырған ырым-тыйымдары халықтың, ежелгі замандағы өткен өмір тіршілігі мен бүгінгі болмысын болашағымен жалғастыратын көркем мәтіндегі тілдік репрезентациясы, ырым-тыйымдар рухани, мәдени салт-дәстүрді жалғастырудың адамдар санасында, қоғам жадында, тілінде, ділінде сақталудың бірден-бір кепілі.

Адам мен оның тілін біртұтас деп қарастыратын концептуалдық үрдіс, тілді қоғамдағы адамдардың қарым-қатынас құралы ғана емес, танымдық тұрғыдан этностың рухани мәдениетінің моральдық-этикалық қалыптарының көрінісі, сол этностың бүкіл мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өмір тіршілігінің, дүниетанымы мен әдет-ғұрпының, ырым-тыйымдарының жиынтығы деп қарайды.

А. Сейдімбектің қазақ этносына қатысты жинақтап жүйелеген ырымдардың тілдік бейнесінде сол ұлттық танымға қатысты мифологиялық, этникалық, эстетикалық, наным-сенімдік, моральдық-этикалық көріністер туралы когнитивтік ақпараттар сіңірілген.

Қорыта айтқанда, этнограф-ғалымның моральдық-этикалық ерекшеліктерін ұлттық болмыспен сабақтастықта қарастырған, қазақ халқының өмірден танып білген, көңіліне түйген этномәдени пайымдауларының тіл арқылы айғақталатынын қазақ тіл біліміндегі антропоэлектік бағыттың бір арнасы деп бағалауға болады.

Әдебиеттер

- Авакова Р.А., Султанчубиева А.А. (2010) Тілдің танымдық таңбасы // Тіл және руханият: өзекті мәселелер. – Астана, 2010. – 560 б.
- Бенвенист Э. (1974) Общая лингвистика. – М.: Наука, 1974. – 308 с.
- Жанпейсова С.Е. (1999) Рухани мәдениет лексикасы: филол. ғылым. канд. ... дис. автореф. – Алматы, 1999. – 30 б.
- Қайдаров Ә. (1988) Қазақ тілі тарихы лексикологиясының мәселелері // Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері. 3 – 40 б., – Алматы, 1988. 198 б.
- Манкеева Ж.А. (1997) Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы: филол. ғылым. док. дис. автореф. – Алматы, 1997. – 53 б.
- Маслова В. А. (2001) Лингвокультурология. Учебное пособие. – М.: Искусство, 2001. – 208 с.
- Рысбергген Қ.Қ. (2011) Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 328 б.
- Сейдімбек А. (2010) Алты томдық шығармалар жинағы, 2-ші том. – Астана: Фолиант, 2010. – 816 б.

- Сейдімбек А.С. (2008) Қазақтың ауызша тарихы: зерттеу. – Астана: Фолиант, 2008. – 728 б.
 Сыздық Р. (2004) Абайдың сөз өрнегі. – Алматы, 2004. – 290 б.
 Тарланов З.К. (1993) Язык. Этнос. Время. Очерки по русскому и общему языкознанию. – Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского государственного университета, 1993. – 222 с.
 Шындалиева М.Б. (2019) Ақселеу Сейдімбектің шығармашылық мұрасы: ұжымдық монография. – Алматы: Cyber Smith, 2019. – 284 б.

References

- Avakova R.A., Sultanchubiyeva A.A. (2010) Tildiñ tanymdyq tañbasy 43-50 b.b.// Til jáne ruhamat: ózekti máseleler. – Astana, 2010. – 560 b. [Avakova R. A., Sultanchubiyeva A. A. (2010) Cognitive characterization of the language // Language and spirituality: actual problems. – Astana, 2010. – 560 p.] (in Kazakh)
 Benvenist E. (1974) Obshaya lingvistika. – M.: Nauka, 1974. – 308 s. [Benveniste E. (1974) General Linguistics. – M.: Nauka, 1974. – 308 p.] (in Russian)
 Janpeisova S.E. (1999) Ruhami mádeniet leksikasy. filol. ğylym. kand. ... dıs. avtoref. – Almaty, 1999. – 30 b. [Zhanpeisova S. E. (1999) Lexicon of spiritual culture: philol. science. kand. ... dis. abstract. – Almaty, 1999. – 30 p.] (in Kazakh)
 Qaidarov Ä.(1988) Qazaq tili tarihi leksikologiasynyñ máseleleri // Qazaq tiliniñ tarihi leksikologiasy: problemalary men mindetteri. – bb. 3-40. – Almaty, 1988. – 198 b. [Qaidarov A. (1988) Problems of lexicology of the history of the Kazakh language // Historical lexicology of the Kazakh language: problems and tasks. – P. 3-40. – Almaty, 1988. – 198 p.] (in Kazakh)
 Mankeyeva J.A. (1997) Qazaq tiliniñ zattyq mádeniet leksikasy: filol. ğylym. dok. ... dıs. avtoref. – Almaty, 1997. – 53 b. [Mankeyeva Zh.A. (1997) Vocabulary of material culture of the Kazakh language: philol. science. doc. ... dis. abstract. – Almaty, 1997. – 53 p.] (in Kazakh)
 Maslova V.A. (2001) Lingvokulturologia. Uchebnoe posobie. – M.: Iskusstvo., 2001. – 208 s. [Maslova V.A. (2001) Linguoculturology. Textbook. – Moscow: Iskusstvo, 2001. – 208 p.] (in Russian)
 Rysbergen Q.Q. (2011) Últtyq onomastikanyñ lingvokognitivtik negizderi. – Almaty: Daik-Press, 2011. – 328 b. [Rysbergen K. K. (2011) Linguocognitive foundations of National onomastics. – Almaty: Daik-Press, 2011. – 328 p.] (in Kazakh)
 Seidimbek A.S. (2008) Qazaqtyñ auyzsha tarihy: zertteu. – Astana: Foliant, 2008. – 728 b. [Seidimbek A. S. (2008) Oral history of the Kazakh: a study. – Astana: Folio, 2008. – 728 p.] (in Kazakh)
 Seidimbek A. (2010) Alty tomdyq shyğarmalar jınaǵy, 2-shi tom. – Astana: Folio, 2010. – 816 b. [Seidimbek A. (2010) Collection of works in six volumes, 2nd volume. – Astana: Folio, 2010. – 816 p.] (in Kazakh)
 Syzdyq R. (2004) Abaıdyñ söz órneǵi. – Almaty, 2004. – 290 b. [Syzdyq R. (2004) Word expression of Abai. – Almaty, 2004. – 290 p.] (in Kazakh)
 Tarlanov Z.K. (1993) Iazyk. Etnos. Vremia. Oчерki po rysskomu i obshemu iazykoznanıu. – Petrozavodsk: PGU, 1993. – 222 s. [Tarlanov Z.K. (1993) Language. Ethnic group. Time. Essays on Russian and General linguistics. – Petrozavodsk: PGU, 1993. – 222 p.] (in Russian)
 Shyndaliyeva M.B. (2019) Aqseleu Seidimbektiñ shyğarmashylyq mūrasy: ujymdyq monografiya. – Almaty: Cyber Smith, 2019. – 284 b. [The creative heritage of Akseleu Seidimbek: a collective monograph. – Almaty: Cyber Smith, 2019. – 284 p.] (in Kazakh)

Т. РАМАЗАНОВ^{1*} , **И.А. АЙДЕМИР²** 

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Хаджеттепе университеті, Түркия, Анкара қ.

*e-mail: take_kzz@mail.ru

ҚАЗАҚ ДИАЛОГІНІҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (прозалық шығармалар негізінде)

Андатпа. Мақалада гендерлік категорияға тән ерлер мен әйелдер арасындағы диалогтік қатысымның ерекшеліктері сөз болады. Мақалада көркем мәтіннен жиналған диалогтік дискурс негізінде ерлер мен әйелдердің қозғайтын тақырыптары анықталды. Ер мен әйелдердің эмоционалды дискурсына қатысты ерекшеліктері диалогтер арқылы талданып, себептері нақтыланды. Ер мен әйелдердің сөз қолданысындағы инвективті лексиканың ерекшеліктері көркем мәтіннен жинақталған диалогтер негізінде айғақталды.

Мақаланың мақсаты – көркем мәтіннен алынған тілдік фактілерге жүгіне отырып, ерлер мен әйелдердің эмоционалды дискурсындағы ерекшеліктерді, олардың тіліндегі инвективті лексиканың қолдану аясын, талқылайтын тақырыптарын, ер кейіпкерлер мен әйел кейіпкерлердің пікірлесуі нәтижесінде қазақ диалогінің түрін анықтау.

Мақаланың ғылыми-практикалық маңызы – мақалада талқыланатын мәселелер мен алынатын нәтижелерді қазақ тілтанымындағы лексикология, мәтінтану, дискурс салаларына қосымша ғылыми материал ретінде қолдануға болады.

Көркем мәтін тіліндегі гендерлік фактор әйел автор мен ер автордың стильдік, психологиялық, тақырыптық ерекшеліктерін және автордың сөйлеу мәнері мен кейіпкерлердің сөз қолданысын анықтау үшін де құнды. Бұл гендерлік зерттеулердің әлеуметтік мәдени ортада маңызды орын алатындығын айқындайды. Осы тұрғыдан алғанда ұлттық дискурсымызда айрықша орын алатын ер мен әйел адамдардың диалогтік қарым-қатынасы негізінде қазақ диалогіне тән ерекшеліктерді айқындау – мақаланың құндылығын айғақтайды.

Тірек сөздер: қазақ диалогі, гендер, дискурс, инвективті лексика, көркем шығарма.

Т. РАМАЗАНОВ^{1*}, **И.А. АЙДЕМИР²**

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Университет Хаджеттепе, Турция, г. Анкара

*e-mail: take_kzz@mail.ru

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКОГО ДИАЛОГА (на основе прозаических произведений)

Аннотация. В статье рассматриваются особенности диалогического общения мужчин и женщин, характерные для гендерной категории. Так, в статье на основе диалогического дискурса, собранного из художественного текста, определены темы обсуждаемые мужчинами и женщинами.

В статье были проанализированы особенности эмоционального дискурса мужчин и женщин с помощью диалогов и уточнены их причины.

Об особенностях инвективной лексики в словоупотреблении мужчин и женщин свидетельствуют диалоги, собранные из художественного текста.

Цель статьи – обращаясь к лингвистическим фактам, взятым из художественного текста, определить особенности эмоционального дискурса мужчин и женщин, сферу использования инвективной лексики в их языке, обсуждаемые темы, тип казахского диалога в результате общения мужских и женских персонажей.

Научно-практическая значимость статьи состоит в том, что рассмотренные в статье проблемы и полученные результаты могут быть использованы в качестве дополнительного научного материала в области лексикологии, текстологии и дискурса в казахском языкознании.

Гендерный фактор в языке художественного текста ценен также определением стилистических, психологических, тематических особенностей автора-женщины и автора-мужчины и особенностей авторской речи и словоупотребления персонажей. Это связано с тем, что гендерология играет важную роль в социокультурной среде. Язык художественного текста учитывает гендерную дифференциацию, демонстрируя знакомые нам факты. С этой точки зрения определение особенностей, характерных для казахского диалога, на основе диалогического общения мужчин и женщин, занимающего особое место в нашем национальном дискурсе, свидетельствует о ценности статьи.

Ключевые слова: казахский диалог, гендер, дискурс, инвективная лексика, художественное произведение.

T. RAMAZANOV^{1*}, I.A. AYDEMIR²¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty²Hacettepe University, Turkey, Ankara

*e-mail: take_kzz@mail.ru

**GENDER FEATURES OF THE KAZAKH DIALOGUE
(based on prose works)**

Abstract. The article will discuss the features of dialogical communication between men and women, characteristic of the category of gender.

In the article, the topics discussed by men and women were determined based on the dialogue discourse collected from the fiction.

There were analyzed features related to emotional discourse of men and women through the dialogue and the reasons of differences were defined. Also, the features related to the invective vocabulary used by men and women were determined.

The purpose of the article is to determine the features of the emotional discourse of men and women, the scope of use of invective vocabulary in their language, the topics discussed, the type of Kazakh dialogue as a result of discussion of male and female characters with reference to linguistic facts taken from fiction.

The scientific and practical significance of the article is the issues discussed in the article and the results obtained can be used as additional scientific material in the field of lexicology, textual criticism and discourse in Kazakh linguistics.

The gender factor in the language of a literary text is also valuable in determining the stylistic, psychological, thematic characteristics of a woman and a male author, as well as the characteristics of the author's speech and the characters' word usage. The language of the literary text takes into account gender differentiation, showing facts familiar to us. From this point of view, defining the features of the Kazakh dialogue on the basis of dialogic relations between a man and a woman, which occupy a special place in our national discourse, proves the value of the article.

Keywords: Kazakh dialogue, gender, discourse, invective vocabulary, fiction.

Кіріспе

Нақты зерттеу нысанына айналған гендерлік зерттеудің жаңа кезеңі 1970 жылдары басталды. Бұл жылдардағы зерттеулер гендер ұғымының тіл біліміне енуімен байланысты. Гендердің грамматикалық категориясын білдіретін ағылшын тіліндегі «gender» термині лингвистикалық контекстен алынып, ғылымның басқа салаларында, атап айтсақ: әлеуметтік философия, әлеуметтану, тарих, саясаттану салаларында да негізгі зерттеу нысанына айналды.

Гендерлік зерттеулерді жүргізу қазақ тіл біліміне жиналған фактілерді дамытып, соның негізінде жаңа концепцияларды өз мәдениетімізге сүйене отырып жасаумен байланысты қарастырылады. Бұл жыныстық айырмашылықтардың негізінде қалыптасқан өзіндік тарихи тәжірибенің формасы.

Гендер мәселесін бүгінде мәдени-әлеуметтік феноменді білдіретін, тіпті саяси-экономикалық аяда жиі көріне бастаған құбылыс ретінде тану қазақ тіл білімінде профессор Б.Хасанов еңбектерінен көрінеді.

Материал және әдістер

Мақаланы жазу барысында тілдік материал ретінде прозалық шығармалардағы диалогтер алынды. Атап айтқанда: М.Әуезов, Ә.Нұрпейісов, С.Мұратбеков, О.Бөкей, Ә.Тарази, Қ.Жұмаділов, Д.Исабеков, Ш.Құмарова, Ш.Бейсенова т.б. авторлардың шығармаларынан ер мен әйел кейіпкерлердің диалогтері жинақталып, сараланды, талданды.

Мақаланың ғылыми әдіснамалық негізін қазақ тілтанымында гендерлік лингвистика мен диалогке байланысты зерттеу жүргізген ғалымдар: Қ.Жұбанов, Б.Хасанұлы, Г.Шоқым, Г.Мамаева, Р.Тұрдалиева, А.Айтбенбетова, Г.Иманғалиеваның еңбектері құрайды.

Мақаланы жазу барысында жинақтау, сипаттау, баяндау, салыстыру, саралау тәрізді ғылыми әдістер басшылыққа алынды.

Әдебиетке шолу

Қазақ тілтанымында тікелей гендерлік лингвистикаға зерттеу жүргізу зерттеушілер Г.Мамаева, А.Смайлов, А.Байғұтова, Г.Шоқым, Р.Тұрдалиева еңбектерінен бастау алды. Бұл қазақ тіл ғылымында гендер ұғымына байланысты ешбір сөз болмады деген түсінік қалыптастырмауы керек. Бұған дейін Қ.Жұбанов әйел тілінің ерекшеліктеріне баса назар аударды. Жалпы тілдік қатынастағы әйел мәселесі жөнінде ғалым Қ.Жұбанов: «Ертедегі ата-

балаларымыздың ескі салт, көне дәстүрінде әйелдерге кемсітушілік көзбен қарау болмаған тәрізді. Күні кешеге дейін, әйелдер правосы кеңестік заң бойынша ерлер құқымен бірдей болғанға дейін ел аузында: әйелдердің жолы үлкен дейтін үлгілі сөзі болатын. Және сонымен әйелдердің аң байланарлық құқы да сақталып келген болатын. Осымен қатар, әйелдің жолы үлкен ескіден келе жатқан ата-дәстүр бойынша көштің алдына әйелді отырғызатын заң болған. Міне, осылардың бәрі қазақ халқының ата-бабаларының ежелгі салтының жұрнағы еді», – дейді (Жұбанов, 1999: 115-124). Әрине, мұндай деректер гендер мен тілдің тарихи байланысын анықтау үшін өте маңызды.

Қазақ тілінің гендерлік аспектісін зерттеген ғалым Г. Шоқым қазақ халқының ұлттық табиғатына тән тіл мен биліктің сабақтастығын гендерлік тұрғыдан қарастырды. «Қазақ дәстүрлі қоғамында ел басқару, әкімшілік істердің тізгінін ер-азаматтар ұстаған. Тіліміздегі хан, сұлтан, би, бек, ел ағасы, ауыл ақсақалы, ру басы, қазы, төре, т.б. ер адамдарға қатысты қолданылатын сөздер әлеуметтік дәреже-лауазымды білдіретін гендерлік лексиканы құрайды» (Шоқым, 2021: 46) – дей келе би-көсем, би-заңгер, би-елші, би-батыр, би-саясаткер деп қазақ ерлерінің биліктегі гендерлік орнын көрсетеді. Сондай-ақ Томирис, Айша бибі, Домалақ ана, Бегім ана, Қызай, Бопай сынды халқымыздың арғы-бергі тарихында билікке араласқан әйелдердің гендерлік әрекетін олардың ел басқару ісімен және ұлтты біріктіру идеяларымен байланыстырады.

Көркем мәтін – тіл мен жазу сабақтастығынан туындайтын танымдық құрал, көркем құрал, эстетикалық-лингвистикалық категория. Көркем мәтін тіліндегі гендерлік фактор әйел мен ер автордың стильдік, психологиялық, тақырыптық ерекшеліктерін, автордың сөйлеу мәнері мен кейіпкерлердің сөз қолданысын анықтауда да құнды. Бұл әлеуметтік-мәдени ортада жыныстың маңызды рөл атқаратындығына байланысты. Көркем мәтін тілі бізге таныс фактілерді көрсете отырып, гендерлік саралауды да жүзеге асырады.

Көркем мәтін тіліндегі гносеологиялық тұжырымдардың қолданылу аясын гендерлік тұрғыда зерттеудің бірнеше жолдары болады. Біріншіден, еркек авторлар мен әйел авторларының шығармалары тілін зерттеу арқылы көркем мәтін тілінің гендерлік сипаты танылады. «Қалай болғанда да шығарманың авторы ең алдымен мәтіннен танылады. Адамды (мәтін жасаушыны) тілде (мәтіннен) іздеу антропоэкеттік бағытқа қазіргі бетбұрыспен сәйкес келеді. Ал мәтін тілі осы алмастырудың тарихи-мәдени жағдайларымен тығыз байланыста қабылдануы тиіс. Тіл тарихындағы мәтін жасаушының сөзжасам заңдылықтарын оған танымдық әрекеттің ықпалын ескере отырып зерттеу – ғылымдағы жаңа функционализм тенденциясын жеделдете түскендей. Шын мәнінде, ол тілдің қызметін зерттейтін әлеуметтік лингвистиканың негізгі пәні болып табылады» (Хасанұлы, 2003: 233), – деген Б.Хасанұлының пікіріне сүйене отырып, гендерлік лингвистикадағы ер мен әйелдің сөз саптауындағы өзіндік ерекшеліктердің танылуына мәтін тілінің қомақты үлесі бар екенін аңғарамыз. Екіншіден, көркем мәтіннің гендерлік сипаты шығармадағы ер-әйел кейіпкерлерінің тіл ерекшелігі арқылы танылады. Дәлірек айтсақ, көркем мәтін – ерлер мен әйелдердің сөз қолданысындағы айырмашылықтарды анықтайтын тілдік факт.

Авторларымыз өз оқырмандарын тәнті ету үшін көркем шығармаларында ерлер мен әйелдердің психологиялық ерекшеліктеріндегі ұлттық тәрбиенің рөлін суреттейді. Ер мен әйел адамдардың арасындағы диалог арқылы олардың шынайы болмысы мен гендерлік ерекшеліктері анық байқалады.

Нәтижелер және талқылау

Орыс зерттеушісі Т.Б.Крючкова ерлер мен әйелдер сөз қолданыс ерекшеліктерін зерттеу үшін лингвистикалық эксперимент жүргізді. Гендерлік-психологиялық ерекшеліктерге байланысты бір сөздің немесе бір мағынаның әртүрлі қолданылуына назар аударады. Осы тұрғыда ғалым екі түрлі эксперимент жүргізді: 1) ауызша эксперимент, 2) жазбаша эксперимент (Крючкова, 2016: 76-79). Біз «жазбаша эксперимент» түрін таңдай отырып, қазақ диалогіндегі гендерлік ерекшелікті айқындауға тырысамыз.

Ерлер өз міндеттерін атқарады: Отан қорғайды, отбасын асырайды. Әйелдер үй шаруасымен айналысады, бала өсіреді. Осыған байланысты ерлер мен әйелдер еңбек саласына,

қоғамдағы орны мен отбасындағы рөліне байланысты әртүрлі тақырыпта сөз қозғайды.

Ғылыми тұрғыдан зерттелмегенімен, күнделікті өмірде бұл ерекшеліктер бүкіл адамзатқа белгілі процесс. Ерлер мен әйелдер әртүрлі тақырыптарда сөйлеседі, ерлердің әңгімелері әдетте әйелдер жоқ жерде жүреді, ер азаматтар әйелдер қауымының тақырыбын қаузағанды ұнатпайды. Керісінше, әйелдер ерлердің әңгімелеріне аса қызықпайды.

Жыныстардың әртүрлі тақырыптарды талқылауының бірнеше себептері бар. Оның бірінші себебі, ерлер мен әйелдердің қызмет саласы әртүрлі. Екінші себеп – олардың қызығушылығымен байланысты. Үшінші себеп – жыныстар арасындағы психофизиологиялық айырмашылықтардың болуы. Төртінші себеп – отбасындағы атқаратын рөліне байланысты. Бесінші себеп – ұлттық, ата-ана тәрбиесінің нәтижесі.

Ерлер спорт тақырыбын көп әңгіме етеді. Спорт шеберінің қайсысы олимпиададан орын алатынын алдын ала болжап немесе қай спортшы мықты екенін басқаларға хабарлап отырады. Кейде дүниеде болып жатқан саяси жағдайлардың шиеленісуін, оның немен бітетінін дискуссия түрінде қызу әңгіме етеді. Сондай-ақ, ерлерге тән қасиет – өздерінің жетістіктерін мақтан етіп, басқаларға баяндауы. Сонымен қатар, ақша, коммерция мәселелерін әңгіме етеді. Аталған жайттар көркем шығарма мәтіндегі диалог арқылы анық көрінеді:

Бір мезгілде министр жүрісін сәл бәсеңдетті де:

– Білетін шығарсың, алдағы жаңа жылдан бастап ел астанасы Ақмолаға көшеді, – деді Бектұрғановқа бұрылып.

– Иә, сондай сөз бар еді, жеделдейтін болғаны ғой.

– Астана көшеді. Кейбір облыстар бір-біріне қосылады. Ал аудандардың қақ жарымы қысқарып кетуі мүмкін... Сіздің жасыңыз пенсияға толып па еді?

– Бірер жылы қалып еді. Бірақ мен соны күтпейтін шығармын, – деді Нұрсағат нық сеніммен (Қ.Жұмаділов. «Жемдеген қырғауылдар»).

Әйелдер талқылайтын тақырыпқа келетін болсақ, ол өте алуан түрлі. Ең көп таралған тақырып – жақында сатып алынған қымбат киімдері немесе сәнді зергерлік бұйымдар, сақиналар, алқалар және т.б. түсін, түрі мен бағасын, қай дүкеннен сатып алғанын және қай жерде тігілгенін сипаттайды. Ол көркем диалог мәтінде былайша өріледі:

– Мен дегенің, өзіңіз білесіз, осындайға тіпті мән бермеймін ғой, подругам алып қойған екен, саған жарасады деп болмай кигізіп жібергені, – келіншек жорта өкпелеп жүзін томсырайтып, көйлегінің өңірін түзеп қойды.

– Жақсы жарасады екен. – Басқа қыздар да жан-жақтан жамырай айтып жатыр (Ш.Құмарова «Қазбауыр бұлттар»).

Ертеде аталарымыз «Үкісіз қыз болмас, тікенсіз гүл болмас» деп тегін айтпаған. Әйел заты әр уақытта сәнқұмар болады. Соңғы сәнменен басқалардан қалыспай киінуді ұнатады. Жалпы қазақтың ұғымында қыздың киімі де, жүрісі де сәнді болуы керек.

– Ауру шешеме ақша салайын деп, әкейдің қазасынан соң, ол кісі мүлде титықтап қалды ғой... – терең күрсініп алған Орманкүл Сындыбаланың мойнындағы алқасына қызықты:

– Әпкетай, осындай әдемі моншақтарды қайдан аласыз?!

– Қыздың көзі қызылда деп, бәлесін қара. Таптық та бір жерден. Пұлы да удай. Мына кофтаммен түстес емес пе, ә? (Ш.Құмарова «Қазбауыр бұлттар»).

Басқа адамдардың өміріндегі өзгерістер мен жаңалықтар әйелдерді қатты қызықтырады. Көп жағдайда әңгіменің негізгі мақсаты – басқа адамдардың өмірі туралы әңгімелеу. Ол жай ғана айтып қоймайды, оқиғадағы кейіпкерлерге өз бағасын береді. Бұл тақырып жарыспалы сипатта, салыстырмалы түрде бірінен соң бірі ілесіп кете береді. Сондықтан әйелдер отырған жерде әңгіме көп жүреді.

Жеңгелерінің шайына жиналған абысын-ажындарды оңашада ас үйде бас қоса қалған кезде:

– Ойпырмай, қайынағамның кіші қызы қасқыр ғой, сонша жерден күйеуінің мәшинесімен келіпті-ей! Дос бар, дұшпан бар, көрсін деп отыр, мықты емес пе біздің ол қыз, – десе, екінші біреуі тұрып, одан қалысқысы келмей:

– Менің әлгі ортаншы қайын сіңлім бар ғой, кілең бір жаңа Волгамен келетін болып жүр,

кімдікі деп сұрасақ «пәлен жерде істейтін бір мықты жолдасымыздікі еді» деп ыздияды әуелі (Ш.Бейсенова «Тойға келген келіншек»).

Аталған ерекшеліктерге мысалдар әйел қаламгерлердің шығармаларынан алынды. «Әйел жазушылардың көркем мәтінді берудегі табиғаты әйелдердің нәзіктілігі мен психологизм, эмоцияға толы көңіл-күйлерімен тікелей байланысты болатыны сөзсіз. Осы ретте әйел жазушылар мәтіндері тіліндегі бірнеше ерекшеліктерді атап өткен орынды. Онда:

- Кітаби тілді жиі пайдаланады;
- Клише мен эвфемизмдер көрініс береді;
- Эмоция мен сезім айрықша байқалады;
- Экспрессивтік-бағалауыштық сөздердің қолданысы басымдылық танытады (Каримова, 2023: 92).

Қазақ диалогінің гендерлік ерекшеліктерінің бір қыры – ер мен әйелдің эмоционалды дискурсы арқылы көрінеді. Әйелдер психологиясында эмоцияның ең бір айқын көрінетін түрі – қуану процесі. Әйелдердің қуануы, әсер алуы қарым-қатынаста эмоционалдылығымен белгілі болып отырады:

– Қалқам, – деді қуанып кеткен Қалампыр. – Қайда болдың, сәулем? Келші бері! Зәрем кетті ғой, сені жоғалтып!...(С.Оспанов «Балуан Шолақ»)

– Білесің бе, саған қандай сыйлық алғанымды? – деп қоранқа салған алтын сағаттың бетін ашты. Терезеден түскен күн сәулесімен жарқ етті. Майраның көздері нұр шашты.

– Қандай тамаша, – деді тамсанып (К.Рахымжан «Көк жиек»).

Әдетте, әйелдер қуаныш сәтінде «жаратушыға» ризашылығын білдіріп, барлық жақсылық одан рақыммен келгенін түсінеді. Сондықтан қуанышты сәттерінде әйелдер лексиконындағы «Құдай», «Жаратушы» деген сөздердің жиілігі артады. Қуанған сәтінде жылап та алады. Сол себепті әйелдердің қуанып жатқанын, я мұнайып тұрғанын ажырату кейде қиынға соғады. Бұл көркем шығарма тіліндегі диалогтік қатысымда былайша өрбиді.

– Құлыным менің! Я, құдай ақсарбас! Ризамын жасаған! Көз жасымды көрдің бе? Аспанда тәңір бар екен! Жалғызым менің! Кел, келші – боздаған ана даусынан Нұрланның сай сүйегі сырқырады (Х.Әдібаев «Таңбалы адам»).

Қалампырдың жүрегі лүп ете қалды.

– Құдай тілеуіңді бергір Қатира, – деді ішінен асығыс киініп жатып.

– Ақ тілеуіңді періште аумин десін. Бала-шағаңның игілігін көргірдің ниеті қандай түзу еді! (Д.Исабеков «Кемпірлер»).

– Құдай-ау, өзіміздің Мұратжан ғой (Ш.Құмарова «Қазбауыр бұлттар»).

Жалпы қуану – адамдардың жағымды эмоционалды сезімі. Қуану жеке адамның психологиясына, өмірге көзқарасына, өмірден алатын құндылықтарына орай түрлі болады. Ерлердің қуану сезімі маңызды себептермен ғана сыртқа шығады. Өмірдегі мақсаттарының арқасында олар жұмыс бабында лауазымы көтерілсе, диттеген мақсаттарына жетсе, т.б. ірі жағдайларда ғана өздерінің эмоцияларын еріксіз көрсетеді.

– Рақмет, Сәбе! – деп орнынан атып тұрған Латифтің де бетінде қуаныш сәулесі ойнады (К.Толыбаев «Тамшылар»).

Көркем мәтіндегі диалогтік қарым-қатынастарда қуану эмоционалды-экспрессивті лексика, орын алмастыру, сөздегі дыбыстардың созылыңқы айтылуы, одағай сөздер, қарапайым сөздер, сөз тіркестерінің лексика-семантикалық заңдылығынан уәжді ауытқулар арқылы көрінеді.

– Күсеке, мен аман-есен құтылдым, бұл соның тойы, – дейді Бисұлтан.

– Ой, бәрекелде, құтылғаның жақсы болған азаматтым, – деді Күсен қуанып.

– Сіздердің арқаларыңызда машинам да өзімде қалды. Бәлі, шіркін, бұл күнде ер қанаты осы ғой. Дұрыс болған екен (С.Мұратбеков «Күсен-күсеке»).

Келтірілген диалогтік үзіндіде мемлекетті, елді тонап, мойнына ақша киген жігіттің жылпос мінезі, мәселенің дұрыс шешіліп, көлігінің өзінде қалуы арқылы оның қуанышты сезімі аңғарылады. Кейіпкердің эмоцияға толы сөздері арқылы оның жылпос, тоғышарлық қасиетке ие адам екені байқалады. Бұған сіздердің арқаларыңызда көлігім өзімде қалды деген кейіпкер сөзі дәлел. Ал Күсеннің коммуникация барысында өзгеге адал, аңғалдығы елдің қуанышын бөлісіп,

қуана білетіндігінен көрінеді.

Ерлердің қарым-қатынаста қолданатын сөздерінің нақты және қысқа болуы олардың психофизиологиялық ерекшеліктеріне байланысты болса керек. Зерттеуші Р.Тұрдалиева өз еңбегінде ерлер әр нәрсенің жай-жапсарына нақты тоқталып, соның қыр-сырын анық ұғынған соң ғана іске кірісетінін айтып, ерлер қауымының психофизиологиялық ерекшеліктерін атап өтеді (Тұрдалиева, 2009: 48). Ерлерге тән бұл қасиет көркем шығарма тіліндегі диалогте көрінеді:

Ойда жоқ бәлеге ұрындырған Қорғасбайға ызасы келді. Қамшысын қолына бүктеп, ұрып жібере жаздап, ызбарлана зірк етті.

– *Көтер, ей, басыңды, қатын құсап қашамысың енді, күрес!..*

– *Кешіріңіз, ата! Бір иттік жасадым.*

– *Жаңа мені де ит қылғансың, енді екі ит болдық. Жұрт қызығымызды көрсін, кел, екі ит төбелесейік* (Б.Нұржекеев «Күтумен кешкен ғұмыр»).

Эмоционалдылық қорыққанда да білінеді. Қорқыныш адамдардың бойындағы ұстамдылық сапасын анықтайтын қасиеттерден туындайды. Бұл сезім ерлер пен әйелдердің диалогтық қарым-қатынасын анықтауда ерекше орын алады. Әйелдер психологиясында қорқыныш сезімі басым. Бұл турасында зерттеуші Г.Мамаева: «Жалпы психологиясына қарай әйел адамдар қорқақ болады. Қорқу эмоциясын олар ашық, айқын, елге түсінікті етіп көрсетеді. Қорқу, үрей оларда кез келген ситуацияда бола береді. Әйелдер әрбір басқан қадамы сайын қорқады. Олар үйде жалғыз қалғанда, күйеуі жұмыстан кешіксе, бір заты жоғалса да немесе оны сындырып аламын деп те қорқады. Сондықтан әйелдер психикасында қорқу сезімінің түрі жан-жақты», – дейді (Мамаева, 2003: 49-50). Мысалы, Б.Нұржекеевтің «Күтумен кешкен ғұмыр» романында ерлер мен әйелдердің қорқу сезіміне байланысты өзіндік айырмашылығы диалог арқылы былайша суреттеледі.

– *Алла-ай! – деп Қайныкеш атының басын тартты.*

– *Жайылып жүрген жылқы зой, – деп Әтіке өзі ілгерілей түсті. Ат пысқырығы қарағай жақ тұстан шыққандықтан, қорқыныш оның да өңіменіне суық қанжардай қадалған, бірақ соны сездірмеуге тырысты.*

– *Ойбай, әне! – деп қалды Қаныкеш* (Б.Нұржекеев «Күтумен кешкен ғұмыр»).

Маған бір шыны шай ұсына берген әжем, кенет шошып кетті.

– *Ойбай, мына баланы бірдеңе шағып алыпты зой, төменгі ерні күп болып ісіп кетіпті* (Р.Әбілқадырова «Ақ қыз»).

Ер адамдарға қорқу сезімін ашық білдіруге болмайды. Ол намыссыздықты, ерлерге тән емес қасиеттерді білдіреді, яғни бұл қасиет ерлерге жат. Себебі, бұл қасиеттен аулақ жүруді ер адамдар бойына әке-шеше тәрбиесімен, өзіндік психологиялық ерекшелігімен дарытады. Егер, қорыққандай жағдай болса, ол сезімін ішінде жасырып, білдірмеуге тырысады немесе сол қорқытып отырған объектіге өздері қарсы шығады.

Физиологиялық, психологиялық, әлеуметтік ерекшеліктеріне орай ерлер мен әйелдер белгілі бір ситуациадан түрлі әсер алып, одан қорытынды шығарады. Ондай ерекшеліктердің бірі – дау-жанжал, ұрыс, кектесу, ренжісу, ашулану кездерінде жыныстар арасында байқалады.

Тікелей агрессияны көрсете алмаған жағдайда, ерлердің артериалды қысымы жоғарылап, бұл денсаулығына, психологиясына қатты әсер етеді, ашулану процесі тез қайта қоймай, көпке дейін сақталады.

Әйелдерде керісінше, ашуы тез қайтып, эмоционалды күші жылдам төмендейді. Ерлер мен әйелдердің арасындағы психофизиологиялық айырмашылықтарды былай түсіндіруге болады: «Ерлердің агрессивтілігі әрекеттің инструменталды формасына жатады, дау-жанжалды шешудегі күш көрсету – мақсатқа жетудің амалы, негізгі құралы болып есептеледі» (Ильин, 2015: 131).

Ашуланған сәттер ерлер ішкі сезімдерін әйелдер сияқты сөзбен жеткізе алмайды. Мұндай процесте ерлер қарсыласына қол көтереді немесе күш жұмсайды. Ашуланудың тағы бір сәттерінде ерлердің боғауыз сөздерді қолданбай, қол жұмсамай, үнсіз іштен тынып қалатын сәттері болады.

Оның қимылын бағып отырған Ғанидың жүзі түтігіп, қолы калтырап кетті. Мына

нәлетті ит терісін басына қаптап, қуып шыққысы-ақ келді, бірақ сөйлей алмай кемсеңдеді. Оның ашуға тұншығып, әрең отырғанын сезіп қалған Айдар көршіні тезірек кетіргісі келді.

– Ит! – деді Фани іштей. – Адам емес! (Б.Мұқаев «Мазасыз маусым»)

Қып-қызыл галстук тағынған директордың бізді елең қылмағанына ашуым кеп:

– Жүр, кеттік, ана! – дедім, шешемнің жеңінен тартып, қаным басыма шауып тістене (Н.Қапалбекұлы «Таудан түскен тұман»).

Ер адамдардың сөз таппай, сөйлемей, іштен тыну сәттері тек ашуланғанда ғана емес, қуанғанда да, таңғалғанда да, қапы қалғанда да болады. Олар ішінде қайнап жатқан сезім түрлерін (қайғы, қасірет, өкініш, т.б.) мұңмен, немесе көзіне жас ала отырып, сөзбен жеткізуді намыс көреді. Ішкі сезімдерін сыртқа шығара алмағандықтан олар кейде сөйлемей, үнсіз отырып алады.

Ерлердің мінез-кұлқындағы ерекшеліктеріне орай сөйлеу тілінде де күш көрсетуге, өштесуге, ашулануға қатысты сөздер қатары бар. Ашуланғанда күш көрсете отырып «быт-шытыңды шығарамын, қан жалатамын», т.б. деп айтады. Көркем мәтіндегі диалогте аталған жайт былайша көрініс береді:

– Осы тұрған жеріңде быт-шытыңды шығарайын ба? Адамның көңілін неге қалдырасың? Екі табаным күлдіреп түсіп қалыпты, – деп жалаң аяғына тас кебіс ілген Мұхит көзі қызарып қарсы ұмтылды (С. Сматаев «Бұлақ»).

– Байдалының жауабы сол. Екі иттің бауыр сыртынан дүрені соғып-соғып, Майбасарға қып-қызыл жоса қып қайтар, – деді. Ал!... Тұр бәлем! деп кеп, Қараман Қамысбайдың басына өзі мініп алып, құйрығы мен жонынан шықпырта берді. Жұмағұлды Үркімбаи мен өзге жігіттер де сондай сабады (М.Әуезов «Абай жолы»).

Мұндай сөздерді тек өш алу мақсатында ғана емес, тікелей, бетпе-бет кездескенде қарсыласын қорқыту мақсатында да жұмсайды.

Жұматай мұны тыңдауды былай қойып, дауысын суытып қатайып алып:

– А, келдің бе, ұры. Көрің қазылған кулактың баласы. Көзіңді көгертермін! – деп, беті шімірікпестен қарсы алды (М.Әуезов. «Абай жолы»).

Жанәли состиып әлі тұр. «Лима, Лимаш-ау, рас па?» – деген сөздерді жиі қайталай беріпті. Бір сәт ашу шақырғысы да келін:

– Сен қыздың мойныңды бұрап алармын! – деп өзін өзі қайрап та көрді (Ә.Тарази «Қорқау жұлдыз»).

Күш көрсетуге, өшпенділікке байланысты сөздер тек қарсыласымен кездескен жағдайда ғана емес, ашу үстінде өзімен-өзі отырғанда, болған іске риза болмаған жағдайда да сөйлеудегі түрлі тіркестер ерлердің мінезін білдіреді:

– Бұл саған аз. Ескерту ғана, – деді қызынып алған Жәрдем екіленіп, – Жыныма тие берсең жұлыныңды үзіп жіберемін (О.Ахметов «Қоңыр үй»).

Кейбір жағдайда ерлер болған істі басқа адамға баяндау барысында эмоциясыз, өзінің күш жігерін, батылдығын баян ету үшін осы сөздерді қолданады.

– Мен ауылда жоқ едім, – деп гүр етті Жанәли. – Зато, келген соң, жағдайды естіп білген соң, папам мен маманың төрт аяғын бір етікке тықтым! Ағаларымның да көкесін таныттым (Ә.Тарази «Қорқау жұлдыз»).

Ерлер кей жағдайда қатты ашынғанда «өлтіремін», «көрсетемін» сөздерін қолданады.

– Мен қазір барып бәріне көрсетемін, – деп бұрышта жатқан балтаға жармастым. – Бұл қорлыққа шыдай алмаймын. Өлтіремін!

– Ыдырыс, айналайын, сен енді ақылға кел. Үстіңнен жала жауып, өзіңе қиянат қылып жүрер. Ашуыңды бас.

– Жоқ, мен оларға көрсетемін, – деп тістеніп балтаны сығымдай ұстап сыртқа таптап берген мені Нүсіп ақсақал кеудесімен есікті жауып әзер жібермей ұстап қалды (Н.Қапалбекұлы. «Таудан түскен тұман»).

Аталған диалогтік үзінді арқылы өзінің дұрыстығын қарсыласымен келісімге бармай-ақ, оған тікелей күш жұмсауға және өлтіруге дайын адамның кейпін көреміз. Мұндай сөздер ер адамның диалогтік дискурсында жиі ұшырасады.

Әрбір ұлттың психологиясын, салт-дәстүрін, басқа ұлттардан ерекшелендіретін қасиеттерін тілі арқылы білуге болады. Яғни ұлттың сана-сезімі тілінен көрініс табады. Ұлттық мәдениетті ерекшелейтін тілдік қатарлардың бірі – инвективті лексика.

Қазақ тілінде инвективтің кең тараған түрі – ерлердің қолданысындағы балағат сөздер. Ерлердің қолданысындағы инвективтер деп берген себебіміз – мұндай дәрекі сөздер жалпы ерлердің сөйлеу әрекетінде жиі кездеседі. Ал әйелдер болса қарсыласынан өшін алу процесінде – қарғыс мәнді сөздерді, кейбір сын есімді инвективтерді қолданғанды жөн көреді. Әйелдердің диалогтік дискурсында ерлер тіліне тән дәрекі сөздердің кездеспейтінінің бір себебі халқымыздың ұлттық тәрбиесіндегі болашақ ана болатын қыз балаларға сөйлеу мәдениетін үйрете отырып, салт-дәстүрге байланысты қалыптасқан ата-бабаларымыздың әйелдерге боқтық сөздерді айтуға тыйым салуымен байланысты.

Қазақ ерлерінің қолданысында анаға қатысты инвективтер өте дәрекі естіледі. Оның айтылу түрі көп. «Ана» сөзі түрлі баяндауыштармен жалғасып, адресатқа балағат түрінде жеткізіледі. Көркем мәтіндегі диалогте былайша ұшырасады:

Қара шал ұзап бара жатқан машинаға көз қиығын қайта салып, жерге шырт түкірді де:

– *Қап, анаңды ұрайын-ай! – көше жиегіне қалаған қызғыш мраморға отыра кетті* (Қ.Сүйеніш «Мен де ғашық болғанмын»).

Әрбір этникалық топтардың инвективтерді айту дәстүрінде өзіндік ерекшеліктері бар. Мәселен, орыс тілінде тек анаға қатыстырыла айтылатын балағат сөздер өте көп. Ал қазақ мәдениетінде әке мен атаға қатыстырыла айтылатын инвективтердің балағат мәні жоғары. Бұл біздің менталитетімізде, балаға тәрбие беруде ата мен әкенің орнының жоғары болуында. Қазақ тілінде әкеге, атаға қатысты инвективтердің түрі көп және қолданылуы жағынан анаға қатысты инвективтермен қатар жүреді. Осындай ерекшелік ерлер диалогінде жоғары мәнге ие бола отырып, қазақ диалогіндегі гендерлік сипатты аңғартады:

Тәкең ызадан булығып кетті:

– *Кет, әкеңнің аузын...Тракторды ана Тиль Коляға тапсыр да, мая үюге бар! Жоғалт көзіңді!* (Ә.Балғожин «Сыр сандық»)

– *Талпаққа Көлбай сөзі «шу» деп тебінгендей тиді білем.*

– *Әй, енеңді...мен отырған үйге неге кіресің? – дей бергенде, анау іле жөнеліп:*

– *Е, атаңның...Әулиең бар ма еді мен кірмейтін? – деп ежірейіп қалады* (М.Әуезов «Абай жолы»).

Әйелдер диалогінде қарғыс мәнді сөздердің жиілігі көп. Қарғыс мәнді сөздердің айтылуы мақсаты – қарсыласынан кегін қайтару, өшін алу. Қарғыс сөздерді көбінесе әйелдер ұрысу кезінде, әңгіме барысында белгілі бір адамға қарата бағыттап айтады.

Осы заманға дейін қарғыс сөздер, негізінен әйелдердің магиялық құбылыстарға сенімінен туындаған. Магиялық құбылысқа сену әйел затына бұрыннан тән және осы күнге дейін сақталған қасиет. Сондықтан, құдіретті күштің орындалатынына күмән келтірмей, оны вербалды түрде, қарғыс сөздермен жеткізіп отырған.

– *Япырай, мына, көктей солғыр, мойның астыңнан келгір жетімекті-ай, ә! – деп әйел Жанболатты біраз қарғап-сілеп алды* (С.Мұратбеков. «Жанболат»).

– *Құдай жүзін көрмегір, мынау кім өзі әкіреңдеген! – деп Қамқа қаны қайнап, қатты ашуланды* (М. Әуезов «Абай жолы»).

– *Құдай сілегір, кетші былай, құдай сілегір. Тыныштық бермедің зой, сен ақ! – деп, жылатқан бойында итеріп тастады* (М. Әуезов «Абай жолы»).

– *О, үнің өшкір, әлі сөйлеуге шамаң бар екен зой. Бір ішім қалса ертең күн жоқ деп пе ең!... (Д. Исабеков «Тіршілік»).*

– *Мә, жеңдер! Талап түтіп жеңдерші бұл қуарғанды. Жабылыңдар, мә деймін! – деп, Абайға қатты төніп жетіп келді* (М. Әуезов «Абай жолы»).

– *Брылдатпа! Брылдатпашы анау көзің ойылғыр жетімекті! – деп, зекіп тастап, долы бәйбіше есікке қарады* (М. Әуезов «Абай жолы»).

– *Уай, қара бет! Көріңде өкір шетіңнен, қаралы көшке шапқан қара бет! – деді бәйбіше* (М. Әуезов «Абай жолы»).

Ерлер мен әйелдер диалогіндегі инвективті лексиканың семантикасына назар аударсақ, әйел тілінің өткір, ащы болып, көбінесе қарғыс мәнді жиі қолданатынын көреміз. Инвективті лексиканың қолданылуы адамның ішкі сезімін басқаруымен, мінезімен тікелей байланысты болады. Дәлірек айтқанда, инвективті лексиканың қолданылу аясы кейіпкердің мінезін, ерлер мен әйелдердің ішкі сезімін, олардың өзіне тән сипатын анықтайды. Кейіпкерлердің жөнсіз балағатқа баруы – өзінің ішкі психологиялық жай-күйін меңгере алмағандығын көрсетеді.

Жинақтаған тілдік материалдарымыз негізінде ерлер мен әйелдер тіліндегі диалогтің түрлерін анықтауға талпындық. Көркем мәтіннің гендерлік сипатын анықтауда диалог өнімді қызмет атқарады. Әсіресе, ауызекі сөйлеу тілінің жыныстар арасындағы ерекшеліктерін айқындауда маңызы зор. Диалог ерлер мен әйелдердің кескін-келбетіндегі, денелеріндегі, жүріс-тұрысындағы, қимыл-қозғалысы мен дауыс ырғағындағы ерекшеліктерді де саралай отырып, олардың мінезін айқындайды. Ерлердің мінезін айқындауда диалогтің атқаратын қызметі – өз дегенін істеу үшін неден болса да қайтпайтын, өзімшілдік қасиеттің ерлерге тән екенін анықтау.

«Рауыз кіріп келгенде, бұл теріс қарап терезе алдында тұрған, көпке дейін бұрыла қоймады. Сес көрсетіп, пысын сынағаны. Рауыз тарапынан дыбыс шыға қоймаған соң, төмендеп, кішірейіп келгенін түсінді. Түсінді де оқыс бұрылып:

– Тапсырманы теріс түсініп, бұйрықты бұра орындаған офицер қандай жаза тартады? – деді нық сөйлеп.

– Ар соты дегеннің не екенін білесің зой!

– Білемін, – дейді Рауыз даусы дірілдеп.

– Білгенде қандай жолдас начальник!

Сонишалықты алып адамның, сонишалықты мүсәпір болып, бүрісіп тұрғанын көріп, Абыралының мерейі тасып, мейірі қанды. «Ә-ә, қалай екен иттің гана баласы!» ... Зілді бұйрықты бұл ешбір айқайсыз, сызданып, Рауыздың тап-таза үркек көздеріне, тап-таза нәресте көздеріне қадала қарап тұрып айтты. «Қайдан шықса, одан шықсын!»» (Ә.Тарази. «Москва-Баласаз»).

Диалог психологиялық ауыр ахуалға құрыла отырып, өз өліміне өзі үкім айтып, соның құрбаны болған Рауыздың әлсіздігі, сұмдықтың бәріне куәгер болған Рауызды құртпай және өзі емес, оны Рауыздың өз қолымен, өз талабымен жүзеге асыруды ойлаған Абыралының айлакерлігі, арсыздығы, қатыгездігі танылады.

Ауызша және әдеби шығармалар мәтініндегі диалогтің лексикалық, синтаксистік және стильдік ұқсастықтары мен айырмашылықтарын нақтылаған А.Айтбенбетова оларды қазақ және орыс тілдерінің материалдарымен салыстыра отырып, диалогтің табиғаты мен қызметін саралап, негізгі көрсеткіштерін анықтайды (Айтбенбетова, 2007: 81).

Орыс және қазақ тілдерінің материалдары негізінде зерттеп, психолингвистикалық, әлеуметтік факторлар арқылы талдаған ғалым Г.Иманғалиева диалогтің түрлерін анықтайды. Ғалым диалогті хабарламалық, прагматикалық, модальдік деп үш түрге бөліп қарастырады (Иманғалиева, 1999: 65).

Диалогте қаратпа сөзді, сұраулы сөйлемдерді жиі қолданатын негізінен әйелдер болып табылады. Қаратпа сөздер мен сұраулы сөйлемдердің сазы, бояуы олардың эмоционалды болатынын дәлелдейді. Таза диалог негізінен, сұраудан құрылады. Сондықтан бұл диалог түрін сұрау диалогі деп атадық. Аталған диалог белгілі бір ақпаратты жеткізу және өзіне қажетті ақпаратты анықтау мақсатында жиі құрылады. Мұндай диалог ер кейіпкерлердің тілінде жиі ұшырасады:

Панфилов: – Жә, батальонның қоршауда қалуына себеп болған взвод командирін шақыртшы, ол ротаның командирі кім еді?

Намысұлы: – Жанбозов.

Панфилов: – Жанбозов па еді? Оны да шақыр.

Намысұлы: – Жолдас генерал, олардың екеуі де жоқ.

Панфилов: – Олар қайда?

Намысұлы: – Жанбозов тағы сол взвод командирінің кесірінен бомба түскен блиндаж астында қалып қойды.

Григорьев: – Ал взвод командирі ше?

Намысұлы: – Ол атылды.

Панфилов: – Атылды?

Григорьев: – Кім атты?

Намысұлы: – Сол жазалары үшін біз аттық.

Панфилов: – Аттық! Рұқсат еткен кім, атқан кім?

Намысұлы: – Рұқсат еткен де, атқан да өзім (М.Әуезов. Намыс гвардиясы).

Біз анықтаған диалогтің келесі түрі – *сұхбаттасу диалогі*. Бұл диалог ер кейіпкерлер мен әйел кейіпкерлердің дүниетанымын, қызығушылығын, көзқарасын танытады. Мұнда белгілі бір ақпаратты білумен қатар, сөйлеушілердің жеке тұлғалық ерекшеліктері көрінеді. Сұхбаттасу диалогі кейіпкердің рухани қажеттігін өтейді. Сондықтан ол ситуацияға қатысты болмай, әңгімеге қатысушылардың өзара пікірлерінен туындайды. Диалогтің өту барысы ер кейіпкерлер тілінде өзгеше, әйел кейіпкерлер тілінде өзгеше сипат алады. Ерлер сұхбаттасу диалогінде бата, тілек мәнді сөздерді жиі қолданады.

– Ал, сапар оң болсын! – деді Еламан.

– Әумин, айтқаның келсін.

– Жай жүрсіз бе?

– Ой, шырағым-ай! Жаман ағаңның жай жүрген кезі болған ба?! Басына бүлік тілеп алып жүреді ғой, – деп, Кәлен қарқылдап, рақаттана күлді (Қан мен тер, 765).

Мөңке әңгімеге араласпай, сыртқары қалған Тәңірбергенге бұрылды:

– Қалақ бала, мен осы бір әңгіме естідім ғой... Сенің қойлы ағаң болыстың сайлауына түсті деген не? Сол рас па?

– Я, ол кісі сайлауға түсті.

– Қадамы қайырлы болсын! – деді Мөңке (Ә.Нұрпейісов, «Қан мен тер»).

Әйелдер тілінде сұхбаттасу диалогі күнделікті тіршілікте, отбасы, ауыл ішіндегі әңгіме төңірегінде құрылады.

– Қандауыр деген не сөз? – деді Айна енесін қымтаңқырап қойып.

– Тек, о несі-ай, атасының атын атағаны несі...

– Кешіріңіз – деді қызара қалған келіні. – Байқамай қалдым, әншейін сөз төркінін білгім келіп еді (О.Бөкей. Атау кере).

Гендерлік диалогтің келесі түрі – *қалаулы диалог*. Бұл диалог сөйлеушінің біреуді іске қосу, жұмсау үшін айтқан пікірін білдіру, қалаулы диалог реплика стимулдан басталады. Яғни сөйлеуші тыңдаушыға бұйырып немесе өтініп сөйлейді. Соған байланысты қалаулы диалогті бұйрық диалогі және өтініш диалогі деп екіге бөлдік. Көркем мәтін тілінде бұйрық диалогі негізінен ерлер тілінде жиі кездеседі:

– Өзі азғантай балықтың жарым-жартысын қайтып әкетіп бара жатқандарың не?

– Тақсыр, асымдық балық.

– Бұл жаққа мен иман іздеп кеп жатқаным жоқ.

Еламан үндемеді.

– Ендігі жерде менен ұлықсатсыз бір қадақ балық алмайсыңдар.

– Тақсыр, ол қалай?...

– Айттым – бітті. Қашан көп балыққа кенелгенше, жеуге жалғыз шабақ та бермеймін.

Федоров жалт етіп, тұздай көздерімен Еламанға қадала қарады.

– Солай! Ана алып бара жатқан балықтарыңды қайтып тапсырыңдар!

– Жарайды, тақсыр, – деді де Еламан бұрылып жүре берді (Ә.Нұрпейісов, «Қан мен тер»).

Өтініш диалогі әйел кейіпкерлердің тілінде жиі кездеседі.

Ақбала қасына кеп отырып жатқан Қарақатынға қарауға қорықты.

– Келіншек-ау, сен не білдің... күннің сыңайын байқадың ба? Жаңа отынға барғанда көрдім. Жағалаудың мұзы қабыршықтай-ау, қабыршықтай. Жас баланың еңбегі сияқтанып, аяғыңның асты былқ-былқ етіп ойыла жаздап жатыр.

Ақбала бір сәт көзін жұмып қиналып отырды да:

– Алла разы болсын... қойыңызшы! – деп сыбырлай тіл қатып еді,

Қарақатын:

– *Сорлы-ай! Сорың қайнап қалмаса не қылсын – деді (Ә.Нұрпейісов, «Қан мен тер»).*

Өтініш диалогі бұйрық райдың үшінші жақ формасында жұмсалады. Ол форма көбінесе тілек, өтініш мәнін білдіреді. Бұл жөнінде А.Ысқақов: «сын, сін формасы үшінші жақта бұйрық мәнінен айырылып, өтініш модальділігіне тән тілек, жалбарыну өтініш тәрізді реңктерді білдіреді» – дейді (Ысқақов, 1991: 319).

Қазақ диалогінің гендерлік сипатын айқындауға *эмоционалды диалогтің* қызметі айрықша. Диалогтің бұл түрі сезімді, эмоцияны сыртқа шығаруда ерлер мен әйелдер тілінің ерекшелігін айқындайды. «Эмоция түрлі сезімге, қуанышқа, таңдануға, жиренуге байланысты» – дейді К.Аханов (Аханов, 1978: 40).

Эмоцияның тілдегі айқын көрінісі қуану, қайғыру, ұрысуда терең байқалады. Бұлардың барлығы да психикалық процесс. Психикалық процесс эмоциямен байланысты болады. Әйелдер өз эмоциясын жасыра алмайды. Сондықтан эмоционалды диалог көбінесе әйелдер тілінде жиі кездеседі.

– Мына сайқал, қайтеді, әй? – деп бәйбіше есін жинап, қайта ұмтылғанда, Ақбала оны *дәл кеудеден итеріп жіберді.*

– *Балаларымнан аулақ!*

– *О, сорлы!...*

– *Өзің сорлы! Өлмей бермеймін балаларымды!..*

– *Бала ма саған? Әй, қатындар, неғып тұрсыңдар, баланы тартып алыңдар!*

– *Жақындамаңдар! – деді Ақбала айқайлап (Ә.Нұрпейісов, «Қан мен тер»).*

Диалог ұрысқа құрылған. Аталған диалог түрі ерлер тілінде де кездеседі. Бірақ ерлерге қарағанда әйелдердің өзіндік ерекшелігі мынада: ұрысты бастаушы өз сөзін алдын ала бақылап алады да, ол өзінің жауабында да қарсыласынан қапы қалмайды, әрбір сөздің интонациясын нақышына келтіріп, қарсыласының ызасын келтіреді, қарсыласқан әйел адамның эмоциясы оның өзін-өзі ұстай алмауынан көрінеді. Сондықтан қарсыластың репликасы эмоциялық сипатта жұмсалады.

Қарақатынның Балкүміс деген бойжеткен қызы төр алдында тізесін құшақтап, сазарып отыр. Қарақатын қызының мекерлігін жаратпады:

– *Өй, бетің тілінгір! Ақбала құсап бедіреюін қарашы!*

– *Өзіңнің бетің оңып тұрған шығар!*

– *Е, менің бетімнің несі бар екен? Көп болса отын арқалап, жаным қиналғасын қарайып кеткен шығар!*

– *Ие, басқа кезде аппақ деген...*

– *Мөңкенің қатыны құсап, балпылда да отыр солай.*

– *Өзің балпылдамайтын шығарсың.*

– *Тұтақ! Сен мендей де болмайсың. Ана судыр Ахметтің қатыны құсап, соңыра байың күнде шашыңнан сүйрелеп, таяқ астында жүрерсің-ау, сен бейбақ. Соныңды көрсем екен соңыра.*

Балкүміс жылап жіберді (Ә.Нұрпейісов, «Қан мен тер»).

Ер адамдар тілінде ұрысты бастаушы кісінің де, оның қарсыласының да репликасы еркін болады. Бұған шығарма авторының ер адам екендігі де себеп болады. «Ер автор шығармалары мәтінінің өзіндік белгілері төмендегідей болып келеді:

1. Эмоциялар мен сезімдерді білдірудің біркелкі тәсілдері қолданылады;

2. Нақтылық басым көрінеді;

3. Сөздік құрамы жағынан, стильдік жағынан бейтарап қолданыс байқалады;

4. Стильдік бояуы бар архаизмдер, сленгтер, окказионализмдер жиі орын алады»

(Каримова, 2023а: 95).

Біз анықтаған диалогтің келесі түрі – *әңгіме диалогі*. Бұл диалог түрі кейіпкердің басқалармен қатынасын, кейіпкердің өз ісіне, еңбегіне қатысын, кейіпкердің өзіне қатынасын айқындауға құрылады.

– *Саламатсыз ба? – дедім оған жақындай бере.*

– *Иә, – деді ол зор дауыспен. – Қайда барасың?*

– Мені сізге жіберді...
– Сен сізді қоя тұр. Менімен бірге істейді екенсің, құрдас боласың. Өзің тым арықсың зой, серейіп өсе бергенше жуандасаң қайтеді! – деді ол айырдай қолдарын қалтасынан шығарып.

– Трактор айдауға шамаң келе ме?

– Шама келгенде, сіз оны итеріп жүргізбейтін шығарсыз, – дедім оған ашуымның келгенін білдіріп.

– Ойбай, мынаны қара! – деді ол маған өткір көздерін қадай түсіп. – Сен сөйлей біледі екенсің зой. Ал, мін тракторға, көрейін қалай екеніңді. Бір жерің ұнамаса бар зой айтпады деме, қуып жіберемін! – деді де, ол күркілдеп тұрған тракторға келіп өшіріп тастады.

– Ал, оталдыр да жүргіз! (Д.Исабеков, «Шойынқұлақ»).

Мұнда кейіпкерлерге тән мынандай психофизиологиялық ерекшелікті байқауға болады: физиологиялық тұрғыда кейіпкердің бірінің күші мол, бірі нәзік; психологиялық тұрғыда еңбексүйгіш, жинақы адамдар. Сұлтанның сөз саптауынан кейіпкердің мінез сипаттары анық көрініс табады. Яғни өжет, бірбеткей сонымен қоса, кішіпейіл екені көрінеді. Алданыштың сөз саптауынан еңбекке шындалған, өзіне-өзі сенімді, шыншыл екені байқалады.

Диалогте адам мінезінің әлсіз тұстарын танытатын шыдамсыздық, ұстамсыздық қасиеттер көрінеді. Ауызекі сөйлеу тіліне жататын қарапайым сөздерді, дөрекі сөздерді қолданудан әйелдердің эмоциясы, мінезіндегі міндері байқалады. Бұл қазақ диалогіндегі гендерлік ерекшеліктің бір қыры. Диалогтің кейіпкер мінезін танытатын қызметін ғалым Б.Шалабай күрделі мәтіннің аясында, тұтас құрылым тұрғысынан алып қарайды. «Жазушының кейіпкерлерді тілдік мінездеу арқылы олардың сөз қолдану машықтарын, ішкі ой-өріс, дүниетанымдарын ашады» – дейді (Шалабай, 1994: 81).

Ал ғалым Х.Кәрімов: «Диалог адамдар арасында өмірде кездесетін сан-қилы қарым-қатынасты бейнелеп, кейіпкерлер репликалары арқылы бір-біріне әсер етіп, адам мінезінің нақты, нанымды түрде ашылуына көмектеседі. Соның тілдік амалына айналады», – деп тұжырымдайды (Кәрімов, 1995: 35). Ғалымның бұл ойымен біздің айтар ойымыз астасып, қазақ диалогіндегі гендерлік ерекшеліктің бір қыры – ер мен әйел адамдардың мінез сипаттарына қатысты болатынын айғақтайды.

Қорытынды

Қазақ диалогінің гендерлік ерекшелігі – ерлер мен әйелдер тіліндегі тақырыптық аяның әртүрлі болуымен байланысты. Әңгіме барысында ерлер нақты мәселелерге көңіл бөлсе, әйелдер қарым-қатынастың болу жағдайын қадағалайды. Ер тобындағы болған әңгімелерде көбіне хабар жүрсе, әйелдерде құрбыларымен сырын бөлісу, бір-біріне эмоционалды тұрғыдан болса да көмек көрсету процестері жүреді.

Қазақ диалогіндегі гендерлік ерекшеліктің бір қыры – ер мен әйелдердің эмоционалды дискурсымен анықталды. Әйелдердің аналық рөлі мен сезімталдығына байланысты сөз қолданысында қуану, аяу, мүсіркеу және жаны ашу мәніндегі сөздер жиі айтылады. Әйелдер сөздің құдіретіне сеніп, суггестиялық амалдарға жиі барады. Жаратқанға жалбарынады және ырым-жоралғыларға қатты сенеді. Сол себепті диалогтерінің көлемі ұзақ, мазмұны сезімге толы болады.

Ерлердің психологиялық ерекшеліктеріне, агрессивтілігіне орай күш көрсету, сес көрсетуге байланысты қалыптасқан лексикалар қатары диалогтерінде жиі ұшырасады. Ерлер диалогі қысқа және нақты мақсатқа құрылады.

Қазақ диалогіндегі гендерлік ерекшеліктің келесі қыры – ерлер мен әйелдердің қолданысындағы инвективтермен байланысты. Жыныстар арасында айтылатын инвективтердің ұлттық тәрбиеде мәні бар. Ерлер диалогінде өрескел, тұрпайы инвективтер қолданылса, әйелдер қауымы қарғыс сөздерді жиі пайдаланады. Балағат сөздердің әйелдер диалогінде ұшыраспауы – ұлтты тәрбиелеуші маңызды субъект екендігімен байланысты.

Қазақ диалогінің гендерлік ерекшеліктерін талдай отырып, диалогтің түрлері анықталды. Сұхбаттасу диалогі, қалаулы диалог, сұрау диалогі, эмоционалды диалогтер арқылы ер мен әйелдердің мінез ерекшеліктері танылды. Жыныстар арасындағы мінез ерекшеліктері – қазақ

диалогіндегі гендер ұғымын айшықтайтын негізгі тетік.

Мақала ЖТН BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» атты бағдарламалық нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Айтбенбетова А. (2007) Ауызекі және көркем шығарма мәтініндегі диалог: лексикалық синтаксистік, стилистикалық қызметі: филол.ғылым.канд. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 130 б.
- Аханов К. (1978) Тіл білімі негіздері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 496 б.
- Жұбанов Қ. (1999) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999. – 581 б.
- Ильин Е. (2015) Дифференциальная психофизиология мужчины. – М.: Питер, 2015. – 544 с.
- Иманғалиева Г. (1999) Типология диалога (на материале казахского и русского языка): дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1999. – 215 с.
- Каримова Б., Қуантайұлы Н., Төлепберген Б. (2023) Көркем мәтіннің гендерлік ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – бб. 89-100. <https://doi.org/10.47526/2023-4/26640686.08>
- Кәрімов Х. Қанатты тіл. – Алматы: Санат, 1995. – 141 б.
- Крючкова Т. (2016) О применении понятия гендер в русскоязычном лингвистическом описании // Филологические науки, 2016. – №3, с. 142.
- Мамаева Г. (2003) Ерлер мен әйелдердің сөз қолданысындағы ерекшеліктер. филол. ғылым. канд. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2003. – 153 б.
- Тұрдалиева Р. (2009) Көркем мәтіндегі гендерлік сипат: психолингвистикалық талдау: филол. ғылым. канд. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2009. – 125 б.
- Хасанұлы Б. (2003) Махамбеттің тілдік тұлғасы: әлеуметтік лингвистикалық және психолингвистикалық сыр-сипаты. Халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – бб. 230-235.
- Шалабай Б. (1994) Көркем проза тілі. – Алматы, 1994. – 128 б.
- Шоқым Г. (2021) Қазақ тіл білімінің гендерлік тұғыры. – Алматы: Сервис и К, 2021. – 312 б.
- Ысқақов А. (1991) Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

References

- Aitbenbetova A. (2007) Aýyzeki jáne kórkem shyǵarma mátinindegi dialog: leksikalıyq sintaksistik, stilistikalyq qyzmeti: filol. ǵylym. kand. ... dis.: 10.02.02. – Almaty, 2007. – 130 b. [Aitbenbetova A. (2007) Dialogue in the text of a spoken and artistic work: lexical syntactic, stylistic function: philol. science. kand. ... dis.: 10.02.02. – Almaty, 2007. – 130 p.] (in Kazakh)
- Ahanov K. (1978) Til bilimi negizderi. – Almaty: Mektep, 1978. – 496 b. [Akhanov K. (1978) Fundamentals of linguistics. – Almaty: Mektep, 1978. – 496 p.] (in Kazakh)
- Jubanov Q. (1999) Qazaq tili jónindegi zertteýler. – Almaty, 1999. – 581 b. [Zhubanov Q. (1999) Research on the Kazakh language. – Almaty, 1999. – 581 p.] (in Kazakh)
- Ilyin E. (2015) Diferentsialnaya psihofiziologiya mújchiny. – M.: Peter, 2015. – s. 544. [Ilyin E. (2015) Differential psychophysiology of men. – M.: Peter, 2015. – 544 p.] (in Russian)
- Imangaliyeva G. (1999) Tipologiya dialoga (na materiale kazahskogo i russkogo iazyka): dis. ... kand. filol. nauk. – Almaty, 1999. – 215 b. [Imangaliyeva G. (1999) Typology of the dialogue (based on the Kazakh and Russian languages) philol. science. kand. ... dis. – Almaty, 1999. – 215 p.] (in Russian)
- Karimova B., Quantaiuly N., Tolepbergen B. (2023) Kórkem mátininń genderlik erekshelikteri // Yasayı ýniversitetinń habarshysy. – 2023. – №4 (130). – bb. 89-100. [Karimova B., Kuantaiuly N., Tolepbergen B. (2023) Gender features of a literary text // Bulletin of the Yassawi University. – 2023. – №4 (130). – 89-100 pp.] <https://doi.org/10.47526/2023-4/26640686.08> (in Kazakh)
- Kárimov H. (1995) Qanatty til. – Almaty: Sanat, 1995. – 141 b. [Karimov Kh. (1995) Winged tongue. – Almaty: Category, 1995. – 141 p.] (in Kazakh)
- Kryuchkova T. (2016) O primeneniı ponyatiya gender v russkoıazychnom lngvisticheskom opisaniı. Filologicheskie naýki, 2016. – №3. – s. 142. [Kruchkova T. (2016) On the application of the concept of gender in the Russian linguistic description. Philological Sciences, 2016. – No.3. – 142 p.] (in Russian)
- Mamayeva G. (2003) Erler men áelderdiń sóz qoldanysyndaǵy erekshelikter. filol. ǵylym. kand. ... dis.: 10.02.02. – Almaty, 2003. – 153 b. [Mamayeva G. (2003) Features in the use of words by men and women: philol. science. kand. ... dis.: 10.02.02. – Almaty, 2003. – 153 p.] (in Kazakh)
- Turdaliyeva R. (2009) Kórkem mátindegi genderlik sıpát: psiholingvistikalıyq taldaý. filol. ǵylym. kand. ... dis.: 10.02.02. – Almaty, 2009. – 125 b. [Turdaliyeva R. (2009) Gender character in literary text: a psycholinguistic analysis. philol. science. kand. ... dis.: 10.02.02. – Almaty, 2009. – 125 p.] (in Kazakh)
- Hasanuly B. (2003) Mahambettiń tildik tulǵasy: Áleymettik lngvistikalıyq jáne psiholingvistikalıyq syr-sıpatty. Halyqaralyq konferentsia materialdary. – Almaty, 2003. – bb. 230-235 b. [Hasanuly B. (2003) Language personality of

Makhambet: socio-linguistic and psycholinguistic mystery-character. Materials of the international conference. – Almaty, 2003. – P. 230-235] (in Kazakh)

Shalabai B. (1994) Kórkem proza tili. – Almaty, 1994. – 128 b. [Shalabai B. (1994) The language of artistic prose. – Almaty, 1994. – 128 p.] (in Kazakh)

Shoqym G. (2021) Qazaq til biliminin genderlik tugyry: monografiya. – Almaty: Poligrafia Servis i K, 2021. – 312 b. [Shokym G. (2021) Gender basis of Kazakh language education: monograph. – Almaty: Polygraphy Servis I, 2021. – 312 p.] (in Kazakh)

Ysqaqov A. (1991) Qazirgi qazaq tili. Morfologia. – Almaty: Ana tili, 1991. – 384 b. [Iskakov A. (1991) Modern Kazakh language. Morphology. – Almaty: Native language, 1991. – 384 p.] (in Kazakh)

FTAMP 16.21.51

doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1-123-132**А. Балабеков** 

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.
e-mail: aidarbalabek@gmail.com

ҚЫЗЫЛ ТҮС АТАУЫНЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ МӘНІ

Аңдатпа. Мақалада қызыл түс атауына ұғымдық-семантикалық талдау жасалды. Мақаланың мақсаты – қазақ мәдениетіндегі қызыл түстің концептілік мәнін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін лексикографиялық, концептуалды әдістермен талдау жасалды. Қызыл түсінің бояудан тыс метафизикалық ұғымдарды танытудың негізгі символы болатыны, тарихи оқиғалардың символдық таңбасы болатыны, поэтикалық, эстетикалық танымда жасарудың, қиындықтың, қызуқандылықтың, т.б құбылыстардың атрибуты болатыны анықталды. Қызыл сөзімен тіркесетін сөздердің талғанатыны және тіркесімділік қатары кең екені дәлелденді. Қызыл – қанық түстердің бірі болғандықтан, оған баяулық, әлсіздік, сабырлық тән емес, керісінше, шапшаңдық, күштілік, сабырсыздық, ашушандық, өткірлік қасиеттерін бейнелеуде белсенді жұмсалымда екені дәйектелді.

Қызыл түс – қауіп, толқу, құмарлық, күш, агрессия және кейде сәттілік ұғымдарын танытуда белсенді. Бұл эмоционалды ғана емес, сонымен қатар физиологиялық реакцияны жеткізуде кең қолданысқа ие деген сөз. Қызыл – қанық түс болғандықтан қоршаған ортаны таңғалдыратын қасиеті тілде де дәл сондай қызметте көрініс тапқан. Бұл қызыл сөзіне концептілік талдау нәтижесінде анықталды. Қызыл сөзінің лексикалық, терминдік, поэтикалық, этномәдени перифериялары анықталды. Сондай-ақ жалпыадамзаттық таным мен қазақтың танымындағы қызыл ұғымына қатысты пайымдаулар салыстырылды.

Тірек сөздер: түс атауы, концептілік талдау, концептілік құрылым, этномәдени периферия, жалпыадамзаттық таным.

А. Балабеков

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана
e-mail: aidarbalabek@gmail.com

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАИМЕНОВАНИЯ КРАСНОГО ЦВЕТА

Аннотация. В статье проведен понятийно-семантический анализ наименования красного цвета. Цель статьи – выявить концептуальное значение красного цвета в казахской культуре. Для достижения этой цели в статье был проведен анализ лексикографическими, концептуальными методами. Установлено, что красный цвет кроме окраски, является основным символом проявления метафизических понятий, исторических событий, является в поэтическом, эстетическом познании атрибутом омоложения, трудностей, вспыльчивости и др. Доказано, что слова, сочетающиеся со словом «красный», тщательно отбираются и обладают широким набором сочетаемости. Поскольку красный – один из самых насыщенных цветов, ему не присущи медлительность, слабость, сдержанность, напротив, было доказано, что он активно используется для изображения качеств быстроты, силы, нетерпения, гнева и резкости. Красный цвет активен в проявлении понятий опасности, волнения, страсти, силы, агрессии, а иногда и удачи. Это означает, что он имеет широкое применение в передаче не только эмоциональной, но и физиологической реакции. Поскольку красный – насыщенный цвет, то и его свойство удивлять окружающую среду отражается в языке таким же образом. Это было определено в результате концептуального анализа слова «красный». Определены лексическая, терминологическая, поэтическая, этнокультурная периферия слова «красный». Также были сопоставлены суждения, связанные с понятием «красный» в общечеловеческом и казахском познаний.

Ключевые слова: наименование цвета, концептуальный анализ, концептуальная структура, этнокультурная периферия, общечеловеческое познание.

A. Balabekov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana
e-mail: aidarbalabek@gmail.com

CONCEPTUAL SEMANTICS OF RED COLOR WORDS

Abstract. The article provides a conceptual and semantic analysis of the name of the red color. The purpose of the article is to identify the conceptual meaning of red color in Kazakh culture. To achieve this goal, the article was analyzed by lexicographic, conceptual methods. It is established that the red color, in addition to coloring, is the main symbol of the manifestation of metaphysical concepts, historical events, is in poetic, aesthetic cognition an attribute of rejuvenation, difficulty, hot temper, etc. It is proved that words combined with «red» are carefully selected and have a wide range of

compatibility. Since red is one of the most saturated colors, it is not characterized by slowness, weakness, calmness, but rather is actively used in depicting the qualities of dexterity, strength, equanimity, irritability, sharpness. Red color is active in the manifestation of the concepts of danger, excitement, passion, strength, aggression, and sometimes luck. This means that it has a wide application in the transmission of not only emotional, but also physiological reactions. Since red is a saturated color, its ability to surprise the environment is reflected in the language in the same way. This was determined as a result of a conceptual analysis of the word «red». The lexical, terminological, poetic, ethno-cultural periphery of the word «red» is defined. Judgments related to the concept of «red» in universal and Kazakh cognition were also compared.

Keywords: color name, conceptual analysis, conceptual structure, ethno-cultural periphery, universal cognition.

Кіріспе

Түс атаулары – мағына танытушы, мағына түрлендіруші, сондай-ақ ұлттық мәдениетті танытушы, ұлттың концептуалды әлемін танытушы қызметтерді атқарады. Әрбір түс белгілі бір ұғымды ассоциациялайтыны баршамызға белгілі, бірақ олардың тілдің лексикалық қабатында тұрақталуының өзі түс атауларының концептуалды ғалам бейнесін жасаушы тетігінде екенін аңғара бермейміз. Кез келген ұлт мәдениетінде, тіпті кез келген тарихи оқиғаның өзі түспен стереотиптелген сәттер кездеседі. Себебі түс – адам танымындағы көру арқылы қабылданатын қасиет, сонымен бірге эстетикалық экспрессивтіліктің маңызды құралы. Адамның тануындағы ең белсенді көмекші – түстер. Түстердің арқасында қоршаған орта оңай қабылданады. Түр-түс адамның ойлауына, таным деңгейін жетілдіруге елеулі әсер етеді. Себебі түссіз әлем адамның эстетикалық танымынан бөлек, жалпы қарабайыр қабылдау қабілетіне де кедергі келтіреді.

Әлемдік лингвистикада түс атауларын түс поэтикасы (цветопоэтика), түс символикасы (цветосимволика), түс лексикасы (цветолексика), түс фразеологизмі (цветофразеологизм) деп қарастырады. Олардың әрқайсысы лексикалық қабатты толықтырушы бірліктер ретінде қабылданады. Демек, түс атауларын түс спектрі мағынасында ғана емес, адамтанымдық қабылдау, тану үдерісіндегі ассоциация, стереотип, символ бірлігі ретінде зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Қазақ тіл білімінде түс атауларына қатысты зерттеулер жеткілікті және әрқайсысы құнды, бірақ түс атауларының концептуалдық мәні, яғни белгілі бір ұғымды танытуға негізделген мағыналары концептілік құрылым жүйесінде терең зерттелмеген екен. Ал әлемдік лингвистикада, әсіресе британдық және американдық мәдениеттердің туыстық байланысы лингвистикалық және мәдени ақиқат бейнелерінің арқасында танылған қызыл түсінің кейбір ұқсас концептуалды мағыналарын былайша топтастыруға болады: 1. Қызыл түс – «тоқтату белгісі» (мысалы, бағдаршам, «тоқта» жол белгісі). Бұл жағдайда қызыл түсін таңдауда психофизикалық әсердің басым екені анықталған. Сонымен, бұл түс көзге оңай байқалып қана қоймайды, сонымен қатар адамды сақтану, ұқыптылық құлқын ояту стратегиясына бейімдейді. 2. Христиандықтар үшін қызыл түс «күнә» (мысалы, біреудің қанын төгу, Шайтанды бейнелеу) және оның «күннің өтеуі» (мысалы, Исаның қанын төгу) символы болып табылады. 3. Қызыл түс британдық және америкалық мәдениетте «ұлттық бірегейлік» ұғымымен тығыз байланысты. Бұл әсіресе Ұлыбританияға қатысты, өйткені оның көптеген рәміздері осы түске боялған (мысалы, екі қабатты автобус, телефон кабинасы). Сонымен қатар, қызыл – Union Jack (Ұлыбритания туы) және жұлдыздар мен жолақтардағы (АҚШ жалауындағы) негізгі түстердің бірі. Олардың дәстүрі бойынша қызыл түс «ерлік» пен «батылдықты» білдіреді. Бір қызығы, америкалық ағылшын тілінде қызыл түс тек мәдени сәйкестік қана емес, сонымен қатар басқа ұлтты анықтаудың сипаттамасы болып табылады, өйткені «қызыл» лексемасы «Американың жергілікті халқына» қатысты қорлау термині ретінде қолданылуы мүмкін. 4. Сондай-ақ, тарихи түрде қызыл түс коммунизмге, социализмге, атап айтқанда КСРО-ға қатысты бар барлық нәрселермен байланысты. Сөздіктерде бұл дерек көбінесе «мақұлдамау» (Collins Dictionary Online қараңыз) және «кемсіту» (Оксфорд онлайн сөздігі) белгілерімен танылады, себебі бұл танымдық стереотип «төңкеріс» пен «саяси радикалды» салыстырудан туындаған. Түстің осындай концептуалды мағына білдіруін зерттеу арқылы семасиологиялық жаңалықтарды, мағынаның кеңеюі мен тарылуындағы заңдылықтарды анықтай аламыз. Қазақ тілінде түс атаулары қалай зерттелгеніне де шолу жасалды.

Материал және әдістер

Түс атауларын зерттеу ең алдымен лексикографиялық әдіс және жинақтау әдісін талап етеді. Себебі түс атауларының арнайы сөздігі жоқ. Сондықтан сөздіктерден түс атаулары

жинақталады және іріктеледі. Мәселен, «ақ» сөзімен тіркескен күрделі атаулар жинақталды. «Ақ» сөзімен біріккен атаулардың да делексикаланған түрлері зерттеу нысанына алынды. Екіншіден, лексика-семантикалық, тақырыптық топтарға жіктеу (дифференциациялау) әдісі қолданылды. Яғни түс атаулары түс мағынасына қарай, сындық, заттық мағынасына қарай, материалдық, рухани мағынасына қарай, функционалды қолданысына қарай ажыратылды. Үшіншіден, концептуалды әдіс қолданылды. Түс атаулары белгілі бір ұғымды танытушы концептілік құрылымның бір деталі не атрибуты ретінде қызмет етуі тұрғысынан талданды. Сондай-ақ жалпыадамзаттық танымда концептілік мазмұнға ие болған кейбір түс атауларының концептуалды жүйесі анықталды. Төртіншіден, түс атауларының қай ұлтта концептілік мәні басым екенін анықтау үшін статистикалық әдіс қолданылды. Яғни сөздік қорда сөзтудырушы және мағынатуырушы белсенді түс атауларының жиілігі анықталды. Бесіншіден, фракталды теория әдісі қолданылды. Түс лексикасының мағынасын нақты анықтауда фракталды алуан түрлілікті айқындау талап етіледі. Мәселен сөздік құрастырушылар белгілі бір түс атауымен тіркескен басқа ұғымды түс мағынасына, яғни денотат мағынасында қоя алмайды. Сондықтан әрбір түс тіркесімділігі бар сөздерді мағыналық тұрғыдан іріктеуде фракталды теория, яғни түс мәнін стратегиялы анықтау қажеттілігі туындайды.

Әдебиетке шолу

Түр-түс атауларының семантикалық ерекшеліктерін алғаш зерттеген ғалым А.Кононовтың «Семантика цветообозначений в тюркских языках» еңбегі қазақ тіліндегі түс атауларының мәдени-семантикалық мәнін тануға негіз болды.

Одан кейінгі зерттеген ғалымның бірі – академик Ә.Қайдар. Ғалым табиғаттағы түр-түске, жер-су атаулары құрамындағы түстің мағыналық мәніне, төрт түліктің түстеріне қатысты атаулардың семантикалық және этнографиялық мәнін ашып берді. Ә.Қайдардың «Сырға толы түр мен түс» еңбегіндегі мына тұжырымнан түр-түстің сындық мағынадан бөлек, атаулық, ұғымдық мағынаға ие болуының негізін көруге болады: «Егер табиғаттағы сан алуан түр-түстер мен реңктердің дүниеге келуі адамға қатысы жоқ объективті процесс болса, ал түр-түсті белгілі факторға айналдыру сол тілде сөйлеуші адамдардың тікелей өздеріне ғана байланысты. Сондықтан түр-түс құбылыстарын белгілі сөздер мен сөз тіркестері арқылы бейнелеу – әрбір тілдің өзіне ғана тән творчестволық процесс. Басқаша айтқанда, түр-түс әлемі табиғи объект ретінде барлық халықтарға және олардың тілдеріне ортақ әрі бейтарап, ал аталуы жағынан сол тілдердің өз ерекшеліктеріне, өзіндік сөз жасау модельдері мен мағыналық дамуына негізделеді. Осыған орай түр-түс атаулары әрбір тілдің өз топырағында танылып, өз жүйесінде зерттелуі қажет» (Қайдаров, Өмірбеков, Ахтамбердиева, 1986: 160).

Р.Лауланбекованың зерттеуі бойынша: «Қоңыр түс жанға жайлы жуастықтың белгісі ретінде ұғынылады. Қоңыр түсімен келген атаулар (қоңыр дауыс, қоңыр үн, қоңыр ән, қоңыр дала) халық танымында сабырлылықтың, қарапайымдылықтың символы ретінде әспеттеледі» (Лауланбекова, 2010: 129).

Т.Қоңыров: «Теңеулерде ақ түсті сұлулар қазақ ұғымына етене жақын нәрселерге ақ түсті аңдарға, ақ түсті құстарға, ақ түсті табиғат құбылыстарына, ақ түсті заттарға теңелген», – дейді. (Қоңыров, 2005: 510).

Ш.Сейітова көк сөзімен келетін түрлі жабайы және мәденилендірілген өсімдік, дақыл, ағаш, жеміс-жидек, гүл атаулары болатынын айта келіп, көк түске байланысты өсімдіктерді былайша жіктейді: «1. Көктің түс мағынасында сақталған тіркестері: көк сабақ болу, көк қасқа бетеге; 2. Жас, пісіп-жетілмеген, шикі мағынасын білдіретін тіркестер: көк сабан болу, көк сағал, көк балауса, көк шыбық; 3. Мал азығы, шөп мәнімен келетін тіркестер. Көкке тойды, көк майсадай, көк азық» (Сейітова, 1999: 103).

Түр түс атауларының функционалды-семантикалық өрісін зерттеген ғалым Л.Шанбаеваның тұжырымы бойынша: «Паралигматикалық қатынастар әртүрлі сөздерге ортақ мағыналық компоненттермен және көпмағыналы сөздердің лексика-семантикалық варианттарына ортақ компоненттің болуымен түсіндіріледі. Мысалы, түспен байланысты айтылатын шөп, көк, көгал, шалғын сөздері – бәріне ортақ семантикалық компоненттері бар сөздер» (Шанбаева, 2010: 123).

С.Аманжолов: ««Көк» заттың түсі, әрі аспан мағынасында қолданылады; «қара» заттың

түсі, әрі мал деген мағынасы бар; «қызыл» әрі заттың түсі, әрі қоғамдық топтың символы ретінде қолданылады» (Аманжолов, 2002: 368).

Түс атаулары кездесетін тұрақты тіркестерді зерттеген ғалымдардың бірі Ж.Қалымова: «Түс атаулы фразеологиялық бірліктердің көркем шығармадағы стилистикалық қолданыс жиілігі жоғары» деген тұжырым жасайды (Қалымова, 1992: 23).

Ш.Жарқынбекова: «Түр-түс атауларының жалпыадамзатқа ортақ және әртбір ұлттың танымына тән ерекшеліктері болады» дей келе, орыс және қазақ тілдеріндегі түс атауларын салыстыру арқылы ортақ және ерекше мәдени мәні бар нышандарды анықтайды (Жарқынбекова, 2004: 47).

Н.Аитова зерттеуінде: «Түс атаулары деп айдар тағып қарастырылғанымен, оның шын болмысы тұтас тілмен, тілдік жүйемен біртұтастықта ғана айқындалады, басқаша айтқанда, бүтін тілдің дербестене алатын бөлшегі емес, бүтіннің мүшеленуі ғана іспетті. Сондықтан оны адам табиғатымен, қоршаған әлеуметтік ортасымен, сана-сезімімен қабылдаған ритуалдарымен, мифопоэтикалық ойлауымен қарастыру қажет» делінеді (Аитова, 2005:136).

Ә.Марғұлан: «Көк түс көкке табынуды білдіреді, яғни аспанның символы, қызыл түс от пен күннің түсі ғана емес, символы да болса, ақ түс – тазалықтың, пәктіктің, бақыттың түсі, сары түс уайымды, адамның ақылын көрсетсе, қара түс – жерді, жасыл түс – көктем мен жастықты бейнелейді» (Марғұлан, 1982: 256).

Ә.Аққөзов: «Қазақ тілінде түр-түс атауларының жалпы саны 70-тен асады. Олардың 30-ы негізгілері де, 40-тан астамы туынды түрлеріне жатқызылады» (Аққөзов, 2004: 154).

Р.Садықова: «Ассоциациялық тұрғыдан белгілі бір заттың не құбылыстың түсін нақты көрсетіп, түр-түс атауын жасау үшін сол зат не құбылыс ұлттың мәдениетінде бар болуы тиіс немесе мәдениеттердің байланысы нәтижесінде әлеуметтік-экономикалық шындыққа енген болуы қажет. Қазақ ұлттық мәдениетінде бар болғандықтан, қазақ тілін меңгерген адам бидай өңді, селеу түстес, екі беті алмадай қып-қызыл, күл тектес, сүттей жарық, қарақаттай көздері деген сипаттамаларды естігенде нақты бір ассоциация тудыра алады» (Садықова, 2012: 38-41).

Ж.Каскатаеваның пайымдауынша: «Түр-түс атаулары әрбір халықтың рухани, адами құндылықтары жөнінде кодталған ақпаратты құрайды. Түс коды адамның ежелгі архетиптік түсініктеріне сәйкес келетін, мәдени нормалар туралы ақпарат беретін, этностың дүниетанымдық «Әлем-Адам» концептуалдық тірегінің барлығын біріктіріп, толықтыратын, адам болмысын кодтайтын, сипаттайтын, бағалайтын құрылымдар» (Каскатаева, 2021: 138).

С.Айтқазы зерттеуі бойынша: «Түске қатысты қазақтың мифологиялық түсінігіндегі төрткүл дүниенің вертикальды моделі мынадай: ақ түс – Тәңірлер мекені, қызыл түс – ортаңғы әлем, жер беті, тіршілік ортасы, қара түс – төменгі әлем, су, жер асты, қараңғылық, төменгі дүние, зұлымдық ордасы, өлім, о дүние» (Айтқазы, 2011: 184).

Ғ.Хасанов, Г.Туленова зерттеуінде: «Ата-бабамыз дүниені төрт бұрыш деп түсініп, әр бұрышқа өзіндік символикалық реңк-түс берген. Атап айтқанда, шығыс – көк, оңтүстік – қызыл, солтүстік – қара, батыс – ақ түс деген күн айналымына негізделген таным. Осындағы шығыстың символы – көк түсін киелі санаумен байланысты қазақ халқы шығысты да қасиетті санап, шығысқа қарап тілек тілеген, киіз үйдің есігін шығысқа қаратып ашқан. Бұның бәрі ұлы «Көк» аспан тәңіріне табынудан келіп шыққан» (Хасанов, Туленова, 2014: 122).

С.Кенжеахметұлы: «Қызыл деген сөз бірнеше ұғымды анықтайды. Мысалы қызыл ет дегенді ұқтырады. Қызыл қырғын, қызыл сөз, қызыл жел, қызыл көз, қызыл қарын деген сөздер ретіне қарай қанды қырғын, көп сөз, ыстық жел, аяуды білмейтін адам, жас бала деген ұғымды анықтайды» (Кенжеахметұлы, 2009: 3).

Ф.Ахметжанова, Қ.Қайырбаеваның зерттеуі бойынша: «Әртүрлі түсті деген ұғымнан абстракцияланған ала ауыз немесе алтыбақан ала ауыз фразасында ынтымақ, бірлігі жоқ, пәтуасыз деген ұғымды білдіреді. Ала сөзінің кейбір этнографиялық мәні мына тұрақты тіркестерде қолданылады: ала жібін аттамау – қиянат жасамау; ала жіптерін кесісу – араздасу; ала аяқ қу – залым, сұм адам бейнесін береді» (Ахметжанова Ф., Қайырбаева, 2000: 88).

Қ.Сарекенованың зерттеуінде: «Фразеологизмдер құрамындағы түр-түстердің беретін мағынасы, білдіретін символы жағынан көк пен сары түстің арасында мағыналық байланыс

(табиғат құбылысында – талдың жапырағы) сақталады. Мысалы: көк өрім – жастар, сары жілік – қарттар» (Сарекенова, 2007: 126-130).

Б.Хасенов, А.Әділова қоңыр түсінің мағынасын былайша түсіндіреді: «Қой мәніндегі қоңыр сөзі кейіннен басқа мағыналардың туындауына ұйытқы болған. Қой малы көбіне масасы жоқ, желі бар жерлерде жайылғанды жақсы көреді. Өйткені жылқы, сиыр секілді масашыбыннан қорғанатын оның құйрығы жоқ. Сонымен қоса, қой малы тегістеу жерге жатпайды, олар төбенің, қырдың басында жатады. Осыған байланысты биік емес, аласа тауларды, жондарды, сол төбелердің басында өсетін өсімдікті қоңыр деп атаған» (Хасенов, Әділова, 2012: 5-10).

Нәтижелер және талқылау

Соңғы онжылдықта тілдегі адамтанымдық зерттеулерге назар аудару арта түсті. Лексиканы концептуалдық әдіспен зерттеу лексикалық бірліктерді семантикалық талдау саласындағы зерттеулердің нәтижелі бағыты болып отыр. Түс атауларын когнитивтік аспектіде зерттеудің нәтижесі мынадай тұжырым жасауға негіз болды. Түсті қабылдау адамның физикалық және психикалық факторлармен сипатталатын және тілдік және тарихи процестермен басқарылатын элеуметтік аспектілерге тікелей тәуелді жүйе ретіндегі ерекшеліктерімен анықталады. Ол тілдік жүйедегі түр-түс атауларының функционалды-семантикалық қызметінің алуан түрлілігіне байланысты. Бұған әрбір түстің өзіндік символикалық, стереотиптік, ассоциациялық, мифотанымдық мәні ықпал еткені белгілі. Зерттеу нысанына қызыл түсті алатын болсақ, жалпыадамзаттық таным бойынша ол үш когнитивтік мағынаның басын біріктіледі. Олар: ОТ, ҚАН, КҮННІҢ БАТУЫ. Бұл үш ядролық мағына қызыл түсінің концептілік құрылымдарын біріктіреді. Яғни, қалған микромағыналар осы үш концептілік жүйенің құрылымын толықтырады. Қызыл түсінің ерекшелігі адамның эмоциялық жүйесін (физикалық қабылдау, физиологиялық күйлер, әртүрлі сыртқы және ішкі әсерлерге физиологиялық реакциялар, интеллектуалдық белсенділік, эмоциялар) білдіреді. Оны қазақ тіліндегі «қып-қызыл жігітсің» деп ер жігіттің намысы қайнап, жалындап тұрған жастық шағын сипаттауы бекер емес. Демек, қазақ халқы 20-25 жастағы ерлердің мінезін, асаулығын, қайтпас қайсарлығын осылайша қызылмен бейнелеуі эмоциялық қабылдаудың ықпалынан болған деп танымыз.

Қазақ тіліндегі «ҚЫЗЫЛ» түс атауына концептілік талдау жасайтын болсақ, ең алдымен, денотаттық мағыналарынан құралған, лексика-семантикалық периферияны қалыптастырып аламыз:

Лексикалық периферия:

Қызыл – бояу. Қырмызы, қан түстес, қызғылт, алқызыл түс палитрасының негізгі атауы

Қызыл – бидай. Қырмандағы қауызынан ажыратылған таза астық

Қызыл – қызыл көзі бар әшекей бұйымдары. Қыздардың сәндік үшін, ең бастысы – тіл-көзден сақтау үшін тағатын әшекейлері

Қызыл – малдың, аңның еті

Қызыл – қандала

Қызыл – жиһаз жасайтын бағалы ағаш

Қызылшы – аңшыға ілесіп жүретін қосшы

Байқағанымыздай, қызыл сөзінің лексикалық мағынасы бояу мен қан түсіне басымдық береді. Сондықтан осы мағына қызыл концептісінің ядросы болып саналады. Қызыл түс бірнеше салалық термин құрамында кездесе отырып, тақырыптық топ құрауға негіз болады.

Терминдік периферия:

1. Әскери термин «қызыл армия», «қызыл гвардия» (тарихи сөз) – 1918-22 жылдардағы КСРО қарулы күштерінің бірі ретінде сөздік қордан орын алды.

2. Саяси термин ретінде «Еңбек Қызыл Туы» ордені, «қызыл партия», «қызыл алаң», «қызыл империя», «қызыл керуен» (Көпшілік арасында саяси жұмыс жүргізу үшін арнайы жабдықталған жылжымалы күш-көлік; қазақтар арасында жүргізілген саяси науқан), «қызыл отау» (ауылды жерде, мал жайылымында мәдени-ағарту жұмысын жүргізетін орын), «қызыл Ресей» ұғымдары коммунистік кезенді білдіреді. Жаратылыстану термині. «Қызыл кітап» – жойылуға жақын жануарлар мен өсімдіктерді тіркеу кітабы. Сол сияқты «қызыл топырақ», «инфрақызыл сәулелер», «қызыл сызық» (оқшаулау шегі) т.б.

Байқағанымыздай, «қызыл» концептісінің терминдік перифериясында екі семалық жүйе басымдық алады. Біріншісі, 1917 жылғы төңкерістен кейінгі идеология. Қанды қырғынмен келген коммунистік партияның символикасы. Яғни «қанмен келген бейбіт өмір» атрибуты ретінде – таңдалған қызыл түс (қызыл ту, қызыл галстук, қызыл төсбелгі) терминдік ұғымдарды таңбалауда белсенділікке ие болған. Екіншісі, қызыл – қауіп, өлім (леталдылық), жойылу мағынасын білдірудің деталі ретінде танылған. Мысалы «Қызыл кітапты» басқаша атауға да болар еді. Бірақ қызыл сөзінің мағынасында жалпыадамзаттық стереотиптік таным бойынша дабыл (SOS), қауіп ұғымы бар. Таңбалар жүйесінде барлық алғашқы көмек көліктерінде (өртсөндіргіш, жедел жәрдем, полиция) қызыл маякты дабыл бар. Өртсөндіргіш құрылғылардың да жарығы қызыл. Яғни, қауіп төнгенде олар қызыл жарықпен белгі береді. Осы стереотиптік таным жойылып бара жатқан жануарлар мен өсімдіктерді қауіп ретінде қабылдағанынан «Қызыл кітап» аталуына негіз болған. Сондай-ақ пандемия кезінде «қызыл аймақ», «қызыл сызық» терминдері қолданылды. Бұндағы қызыл – қауіп (аурудың жайылу жиілігі жоғары) деген таңбаны білдіреді. Терминдік қызметінен тыс экспрессивті, поэтикалық мазмұнда қызыл түс атауының қолданылуын бірнеше топтарға жіктеуге болады.

Поэтикалық периферия.

1. «Қызыл саясат» экспрессивті лексика. «Алаш азаматтары *Қызыл саясат* құрбаны болды» (Егемен Қазақстан, 13.05.2023). Қазақстанда коронавирус пандемия емес, қып-қызыл *саясат* болды (Азаттық радиосы, 08.09.2022).

2. «Қызыл диплом» – поэтикалық лексика. Қызыл диплом көрерменге жол тартты (<https://ontustiktiv.kz/>). Биылғы жылғы қызыл диплом алушыларға қойылатын талаптар қандай. GPA 3.67 ма немесе 3.5 жеткілікті ме? (<https://surak.baribar.kz/647781/>)

3. «Қызыл сөз» – поэтикалық лексика. Байлауы жоқ, жылтыр, құр әншейін бос сөз.

4. «Қызыл борбай» – поэтикалық лексика. Буыны бекіп, бұғанасы қатпаған, өте жас.

5. «Қып-қызыл дау» – поэтикалық лексика. Қызу талас, дау-жанжал.

6. «Қызыл жел» – тұрақты тіркес, Аңыз, ыстық жел.

7. Қызыл итке бұйырсын – қарғыс.

8. Қызыл кеңірдек болу – тұрақты тіркес. Жанжалдасу, дауласу, керісу.

9. Қызыл қарын, бұты шыт – поэтикалық көне сөз. Отбасында елеусіз жүрген, бағып-қағуы кем ойын балалары туралы.

10. Қып-қызыл мас – экспрессивті лексика.

11. Қызыл оқ – экспрессивті лексика. Ескерту ретінде атылған оқ.

12. Қызыл тіл – тұрақты тіркес. Сөзге жүйрік, шешен, орамды тіл.

13. Қызыл шақа – тұрақты тіркес. Қып-қызыл әлі өсіп жетілмеген, жаңа туған.

14. Қызыл іңір – тұрақты тіркес. Ымырт түсіп, қас қарайған кез.

15. Қып-қызыл шығын – экспрессивті лексика. Шығыны көп, зияны көп.

16. Қызыл езу – көп сөйлейтін, мылжың.

17. Қызыл үй – қызы бар үй. Қатыны өлген қызыл үйге қарап жылайды (мақал).

18. Қызылбас – иран елі; парсылар.

19. Қызылдас – ойнап-күліп бір жүрген, құрбылас адам.

20. Қызылкөз – пәлеқор, жалақор.

Байқағанымыздай қызыл түс атауының бірнеше мағыналық қызметі бар.

Біріншіден, қызыл түс – қан түсін ассоциациялайды. Соның негізінде күрес, дау-жанжал, соғыс сияқты жағымсыз мазмұннан туындаған және сондай қиындықты символдау ұғымына дейін жеткен. Оған «қызыл саясат», «қып-қызыл дау», «қызыл кеңірдек болу», «қып-қызыл шығын» ұғымдары жатады.

Екіншіден, қызыл түс – КСРО коммунистік басқару жүйесін ассоциациялайды. «Қызыл әскер», «Қызыл гвардия», «Еңбек *Қызыл* Ту ордені», «Қызыл партия», «Қызыл алаң», «Қызыл империя», «Қызыл керуен», «Қызыл отау» ұғымдары Кеңестік (советизм) тарихи атауларына айналды.

Үшіншіден, қызыл түс – жас, балғын, жаңа туылған мағынасын ассоциациялайды. Бұлайша тануға ағзаның, терінің үлпілдеген көрінісі, терінің жұқалығынан қанның қызарып көрінуі, екі

бетінен ұсақ қантамырларының қызарып көрінуі ықпал етсе керек. Қызыл борбай, қызыл шақа, қызыл қарын осы мағынаны символдайтын тұрақты тіркестер.

Төртіншіден, қызыл түс – әсірелеу, айтылмақ ойды шегіне дейін ажарлап жеткізудің тиімді тәсілі. Мәселен, аптап ыстық желді сезініп, ыстықтың өткенін сезінгенін аптаптан да ыстық деп жеткізуде «қызыл жел» фразеологизмін қолданады. Сондай-ақ адамның мас күйін, яғни аяғынан тұра алмай, тілі күрмелген күйін қып-қызыл мас деген әсіре мағынасын жеткізуші лексикамен қолданады. Қызыл түсінің әсірелеу мағынасын білдіруде қызыл сөз, қызыл тіл т.б. тұрақты тіркестер қалыптасты.

Этномәдени периферия:

Беттің қызылы. Қатты ұялған адамның беті қызаруын ұяты бетіне шықты дейді.

Шаңыраққа қызыл ту ілу – жас өлім шыққан үй. Өлім шыққан үйдің сол жағына найза шаншып, қаралы ту (жалау) тігу арқылы аза тұтуға себепкер болған марқұмның қанша жаста екендігінен белгі береді: жас жігіт болса – туға байланған орамалдың түсі қызыл, орта жастағы адам болса – қара, қарт болса – ақ түсті болып келеді.

Айдың қызыл толымы. Бұл – Ай жүзінің қызарып, шарасынан барынша асқан кезі деген мағынаны білдіреді. Ал Айдың он алтыға қараған кезін Айдың қара толымы деген, Айдың қара толымы Ай жүзіндегі қызылдың бәсеңдеп, шарасына түсе бастады деген мағынаны аңғартады.

Ақ пен қызылдың арасы – күн ұясына кірген шақ, іңір қараңғысына дейінгі мезет. Байырғы қазақ дәстүрінде жел ұшық, жер ұшық, өкпемен қағу сияқты ем-домдарды ақ пен қызылдың арасында жасайды, іңір қараңғысына қалдырмайды. Сондай-ақ, тәуліктің бұл шағы да қасиетті саналғандықтан, қылыш жүзімен сертгесу, қасам ішіп, ант-су ішу, баталасу рәсімдері ақ пен қызылдың арасында жасалады деседі.

Белінің күші, бетінің қызылы бар. Бойда қуат, бетте әр бар, өтімі бар шақ деген мағынада. Бұлай қазақ халқы ғана айтады. Мұндағы қызыл – ағзадағы қан айналысының дұрыс, қалыпты қозғалуы. Егер қан қоюланса немесе қаназдық болса, адамның қуаты әлсірейді. Көп еңбектенген, үздіксіз әрекет ететін адамның беті қызарып жүруі сияқты медициналық белгілер мақал-мәтелдерден көрініс табуы ұлттық аялық білімін көрсетеді. Демек, халықтың танымында медициналық білім бар екенін концептілік талдау жасау арқылы анықтай аламыз.

Қызыл жабу. Сыздауық, безгек сияқты адам ауруларына және тентек, айналма секілді мал ауруларына қарсы, жәндіктердің уын қайтару үшін бәдік айтылған. Қырғыз, қарақалпақ халықтары ауырған адамның үстіне қызыл, өзбектер ақ мата жауып бәдік айтқан. Мұндай мата жабу жоралғысы қазақта да бар:

Не болды бұл бәдікке жасыл жауып,

Біреуін біреуінен асық жауып.

Не болды бұл бәдікке қызыл жауып,

Біреуін біреуінен ұзын жауып.

Қызыл мата жабу жоралғысының түпкі сыры еліктеу магиясынан туған. Халық түсінігінде қызыл мата денені басып кеткен жараға ұқсатылған. Яғни, қауіпті ауру екенін, жұғып кетпеуі үшін дабыл ретінде қызыл түсті пайдаланған.

Қызыл қамысқа қызыл мата байлау. Қызыл қамыспен бет ашу Сыр бойын мекендейтін диқаншылықпен шұғылданатын қазақ арасында ғана кездеседі. Жаулықтың ұшына байланған қызыл мата, қамыс бөтен рудан келген жас келінді табалдырығын аттағалы тұрған жаңа әулетпен, осы жұрттың ие-киелерімен қауыштырушы дәнекер қызметін атқаруы ықтимал. Қызыл түсті мата қанның, яғни қайнаған тіршіліктің символы іспеттес. Неке салтында орындалатын рәсімдерде екі ру «қанымызға қанымыз, жанымызға жанымыз» қосылды деп, бауыздау құда рәсімін жасасып, құдалар қолдарының ұшын қанға батырып баталасатыны белгілі. Демек, қызыл мата және қанмен байланысты аталмыш рәсімдер келін тіршіліктің жаңа кеңістігіне енетіндігін және оның әйел ретінде ұрпақ өрбітетіндігін символдық тілмен жеткізгендігі болса керек.

Қызыл жіп байлау. 13-14 жаста, яғни, бой өсер шақта жеткіншектің қолтығының, омырауының, шатының бездерінің шошынуы сияқты физиологиялық ерекшелік болады. Бұл жыныстық белгілерінің дамып жетілуінің белгісі. Осы жастағы ер баланың қол-аяғының сүйегі

сырқыраса, бойы өсіп жатыр деп қызыл жіп байлап қоятын салт болған.

Қызыл тарлан, қан тарлан. Құсбегілердің айтуынша, бүркіт құйрығының ортасындағы шыбықтың екі жақ ақ елпінде аздаған шашыранды келген қара ноқат белгілері болса, оны «қара тарлан, жай тарлан» деп одан «сүрімді қыран шықпайды» деп есептейді. Егер құйрықтың елпіндегі шашыранды ноқаттары қызғылтым реңді болып біткен болса, онда «нағыз қызыл тарлан, қан тарлан» деп атап, қыран сынына көңіл толғандық білдіреді. Бұған байланысты «тарлан салған тарықпас» деген сөз де бар. Демек, кейбір жануарлардың айбат шегуі, жыртқыштануы көзінің қызаруымен өлшенсе, бүркіттің қырандығы қауырсынының қызаруымен танылады екен.

Қызыл жаулық. Қазақ мәдениетінде күйеуін жоқтаған әйел басына қара жаулық, әкесін жоқтаған қыз қызыл жаулық, баласын жоқтаған ана ақ жаулық салған екен.

Қан көрсетсең қызыл көбейеді. Қырман қандау жоралғысында айтылатын сөз. Оңтүстік өңірде көп жасалатын жоралғының бірі – қырман қандау. Егін иесі астық үйіндісінің жанында Құдай жолы деп Дикан бабаға арнап мал сойып, құрбандық қанымен өзінің астығы мен қырманын қандайды. Құрбандық малдың етін егіс басында қазанға асқан, етті қазаннан кетпенмен тартып шығарған. Егіншілерде «қан көрсетсең қызыл көбейеді» деген сенім болған.

Қызылсырау. Қазақ жаз кезінде организмнің етке деген сұранысын қызылсырау деп, көршілер болып бір мал (қой) сойып, етке тоюды тұяқ жібіту деп атаған.

«Қызылдан – аққа» көшу. Наурызда соғымның қалған-құтқаны көжемен, сыбағамен бітеді, халық жаппай «қызылдан – аққа», яғни сүтті тағамдарға (айран, қымыз, құрт, ірімшік т.б.) көшеді. Сөйтіп, көшпелінің қыс бойы ауыр етті тағамдарды жеген асқазаны «демалып», организміндегі ет тағамдарынан жинақталған қышқылдық ақ тағам арқылы ыдыратылып, асқазан жұмысын жеңілдетеді.

Қызыл көтеру. Тұрмысы, әлеуметтік жағдайы төмен отбасында ірі қара малдың шығыны болғанда ауыл адамдарының тарапынан көп болып көрсетілген көмектің атауы.

Қызыл қозы – дәстүрлі ортада жалға адам алғанда немесе қарыз, несие алғанда есеп айрысуда жүретін малдың өсім орнына бағаланатын туылмаған төлінің атауы.

Қызылмай болып кету – зорығу. Пайдалану барысында жылқыны немесе түйені қинап зорықтырудан болатын ауру.

Қызылтабан болу – жаздың ыстық күнінде аңға салынған тазының зорығуы.

Қызыл жұмыртқа – көктемнің соңғы айында байқалатын ауа райының ең қолайсыз кезі. Күннің күрт салқындап кетуін ұя басқан үйрек пен қаздың балапан өргізуіне байланысты деп санайды.

Байқағанымыздай, әрбір ұлттың танымдық қабілеті ғылыми ақпараттан да асып түсіп жатады. Этномәдени перифериядағы ақпараттар өзге ұлттың мәдениетінде жоқ таныммен ерекшеленеді.

Тілдегі қызыл түс концептуализациясының негізгі эмбебаптары кеңістіктік бейнелер болып табылады. Бұл іргелі категория тілдегі қызыл түсінің мағынасының бірегей негізін білдіреді. Қызыл түс атауының семантикасы дүниенің тарихи моделінің негізінде жатқан идеялардың дуалистік сипатымен анықталатын идеялық категория ретінде тілде көрініс тапқаны анықталды. Қызыл түстің бағалаушылық қызметі бар. Бұл оның семантикасындағы аффектілі бағалаудың «қалыпты / әсіре» перифериялық мағыналарынан көрініс табады.

«Қызыл» ұғымының концептілік орталығы «рухани өмір» және «өлім» аймақтарымен шектесетін «жердегі тіршіліктің» қызба қайнаған бейнесін сипаттайды. Одан тарайтын мағыналық-ұйымдастырушы периферияларда фреймдік танымдар түрлене бастайды. Қызыл концептілік жүйесінде жиырмадан аса концептуалды белгілер анықталды, оның көп бөлігі оң бағалаушы мәні бар өмірдің орталық құндылықтарын көрсетеді. Қызыл ұғымының жағымсыз мағынадағы белгілері теріс бағамен өлшенген идеяларды қабылдауға қабілетті «зұлымдық» концептуалды белгісін анықтауға қызмет етеді.

Тұтастай алғанда, қызыл түс қазақ тіліндегі эмбебап танымдық белгі деп танылды. Бұлай тұжырымдау ана тілінде сөйлейтіндердің нақты, психофизикалық тәжірибесі және перифериялық ерекшеліктердің толық дерлік сәйкестік аймақтары арқылы алдын ала анықталған

ядролық концептуалды белгілер категориясының толық сәйкес келуіне байланысты деген қорытынды жасау керек.

Позитивті бағалау мәні бар өмірдің орталық құндылықтарын анықтайтын қазақ тіліндегі қызыл түс атауының тұжырымдамалық белгілері өзге тілдерге қарағанда концептуалдық мәнімен артығырақ. Бұл психофизикалық, лингвомәдени, лексикографиялық концептуалды білімдер негізінде жиналған қызыл түс атауына қатысты семаларды іріктеу кезінде анықталды.

Түстер мен эмоциялар арасында байланыс бар: түс атаулары адамның тәжірибесі мен эмоционалдық күйлерін сөзбен жеткізу үшін қолданылады, яғни құндылықтарды тасымалдайды, нақты деректі ақпараттан бейдеректі ұғым құрайды.

Зерттеу нәтижелері бойынша қызыл түс ерлікті, қайнаған өмір мен қыршын өлімді, өрт, соғыс, қуат, агрессия, қауіп, революция, импульс, эмоция, құмарлық, махаббат, қуаныш, көңіл-күй, өміршеңдік, денсаулық, физикалық күш пен жастық ұғымдарын танытады.

Қорытынды

Қызылдың жалпыадамзаттық таным бойынша күннің негізгі түстерінің бірі ретінде танылуы басымдыққа ие. Қызыл түс – жалпыадамзатқа ортақ ұғым. Сондықтан бұл түс туралы әрбір адамзаттың, әрбір ұлттық танымында ерекшелік болуы заңды. Біз жұмысымызда қызыл түсіне қатысты ортақ мағыналарды және қазақ танымына тән мағыналарды талдадық. Талдау қорытындысы бойынша, біріншіден түс атаулары да концептуалдық ұғым ретінде анықталады. Яғни әрбір түстің бойында тек бояу мағынасы ғана емес, бірнеше ұғымды танытушы концептілік қызметі бар екені дәлелденді. Соның ішінде қызыл түс – қанық түстердің бірі ретінде ОТ (күннің батуы мен шығуы, жалын, шок), одан тарайтын ӨМІР (қызба тіршілік, әрлі-берлі қозғалыс, қанайналым), одан тарайтын ЖАСТЫҚ (қайсарлық, қызба мінез, ашушаңдық, қаны қараю), одан тарайтын КҮШ (қуат, ұмтылыс, жеңіс), одан тарайтын СОҒЫС (қанды қырғын, төңкеріс) ассоциацияларын байқадық. Бұлай талдау әлемдік лингвистикада кеңінен қарастырылған екен. Дегенмен, қызыл түсінің осы жалпыадамзаттық концептілік мәнінен алыстамай отырып, қазақ танымындағы қызыл түсінің ұғымдық-семантикалық құрылымын жасадық. Қызыл концептісін талдау барысында лексикографиялық қолданысына қарай лексикалық, терминдік, поэтикалық, этномәдени перифериялары анықталды. Соның ішінде қызыл – бояу, түс семантикасы арқылы бірнеше атауларға негіз болғанын аңғардық. Мәселен, қандала, яғни қансорғыш жәндіктің екінші атауы ретінде танылуы. Сондай-ақ бидайдың шала піскен кезіндегі түсіне қарай қызыл деп аталуы. Қыздардың әшекей бұйым атауы ретінде танылуы. Бағалы жиһаздардың негізгі жабдығы – ағаштың екінші атауы халық танымындағы қызыл түстің белсенділігін көруге болады. Осы орайда таным деталі ретінде жиі таңдалатын сөздің көпмағыналық, омонимдік қатары да арта беретіні белгілі болды.

Қазақ мәдениетінде қызыл түсіне қатысты ырым-тұйымдар, жосын-жоралғылардың басымдығы – тіл-көзден сақтау, ауру мен бәле-жаланы алдын ала хабарлау, қыршын өлімді танытуда таңбалық қызмет атқаратыны анықталды.

Әдебиеттер

- Аитова Н. (2005) Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: филол. ғылым. канд. ... дис. – Алматы, 2005. – 136 б.
- Айтқазы С. (2011) Түр-түс концептісінің лингвомәдени табиғаты: филол. ғылым. канд. ... дис. – Алматы, 2011. – 184 б.
- Ақкөзова А. (2004) Сапалық сын есімдердің семантикасы. – Алматы, 2004. – 154 б.
- Аманжолов С. (2002) Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы, 2002. – 368 б.
- Ахметжанова Ф., Қайырбаева Қ. (2000) Түр-түске байланысты тұрақты сөз тіркестері. – Өскемен, 2000. – 88 б.
- Жарқынбекова Ш. (2024) Языковая концептуализация цвета в культуре и языках: автореф. дис. ... док. филол. наук. – Алматы, 2004. – 47 с.
- Каскатаева Ж. (2021) Түр-түс атауларының лексика-семантикалық өрісіндегі ортақ және ұлттық ерекшеліктер: филол. ғылым. канд. ... дис. – Қарағанды, 2021. – 138 б.
- Кенжеахметұлы С. (2009) Түр, түс туралы ұғым // Игілік журналы – Алматы, 2009. №3 (41) наурыз – 3 б.
- Қайдаров Ә., Өмірбеков Б., Ахтамбердиева З. (1986) Сырға толы түр мен түс. – Алматы, 1986. – 160 б.
- Қалымова Ж. (1992) Фразеологизмы с компонентами цветообозначения в казахском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1992. – 23 б.

- Қоңыров Т. (2005) Теңеулер табиғаты. – Алматы: Алаш, 2005. – 510 б.
- Лауланбекова Р. (2010) Түр-түс компонентті күрделі аталымдардың танымдық сипаты: филол. ғылым. канд. ... дис. – Алматы, 2010. – 129 б.
- Марғұлан Ә. (1982) Казахское народное прикладное искусство. – Алматы, 1982. – Т1. – 256 с.
- Садықова Р. (2012) Түр-түс концептісінде қазақ халқы мәдениетінің көрінісі // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. – Алматы, 2012. – №3 (41). – бб. 38-41.
- Сарекенова Қ. (2007) Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің құрамында келетін түр-түс атауларының концептілері // Е.Букетов атындағы ҚарМУ Хабаршысы. – Қарағанды, 2007. – №4 (48). – бб. 126-130.
- Сейітова Ш. (1999) Өсімдікке байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаты. – Алматы, 1999. – 103 б.
- Хасанов Ғ., Туленова Г. (2014) Түр-түске қатысты күрделі атаулардағы ұлттық дүниетаным көрінісі // М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті Хабаршысы. – Орал, 2014. – 122 б.
- Хасенов Б., Әділова А. (2012) Түр-түс атауларының шығуы туралы // Е.Букетов атындағы ҚарМУ Хабаршысы. – Қарағанды, 2012. – №4 (68) – бб. 5-10.
- Шанбаева Л. (2010) Функционалды-семантикалық өріс (түр мен түс материалдары негізінде): филол. ғылым. канд. ... дис. – Алматы, 2010. – 123 б.

References

- Aitkazy S. (2011) Tur-tus konceptisinin lingvomadeni tabigaty: filol. gylım. kand. ... dis. [Linguocultural nature of the concept of type and color: philol. science. kand. ... dis. – Almaty. – 184 p.] (in Kazakh)
- Aitova N. (2005) Qazaq tilindegi tur-tus ataylarynyn kognitivtik semantikasy: filol. gylım. kand. ... dis. [Cognitive semantics of color names in the Kazakh language: philol. science. kand. ... dis.]. – Almaty. – 136 p. (in Kazakh)
- Akhmetzhanova F., Qairbayeva K. (2000) Tur-tuske bailanysty turaqty soz tirkesteri [Stable phrases related to color. Ust-Kamenogorsk. – 88 p.] (in Kazakh)
- Akkozova A. (2004). Sapalyq syn esimderdin semantikasy [Semantics of qualitative adjectives. – Almaty. – 154 p.] (in Kazakh)
- Amanzholov S. (2002) Qazaq tili teoriasynyn negizderi [Fundamentals of The Theory of the Kazakh language. – Almaty. – 368 p.] (in Kazakh)
- Hasanov G., Tulenova G. (2014) Tur-tuske qatysty kurdeli ataylardagy ulttyq dunietanym korinisi. M.Otemisuly atyndagy Batys Qazaqstan memlekettik yunivrsiteti Habarshysy [Reflection of the National worldview in complex names related to color. Bulletin of the Utemisov West Kazakhstan state university. – Uralsk. – 122 p.] (in Kazakh)
- Qaidarov A., Omirbekov B., Akhtamberdiyeva Z. (1986) Syrga toly tur men tus. [Type and color meaning. – Almaty. – 160 p.] (in Kazakh)
- Kalymova Zh. (1992) Frazеologizmy s komponentami tsveooboznacheniya v kazahskom iazyke: avtoref. dis. ... kand. filol. nayk. [Phraseology with the components of color reproduction in the Kazakh language. – Almaty. – 23 p.] (in Russian)
- Kaskatayeva Zh. (2021) Tur-tus ataylarynyn leksika-semantikalyq orisindegi ortaқ jane ulttyk ereksheликter: filol. gylım. kand. ... dis. [Common and National features in the lexico-semantic field of species and color names: philol. science. kand. ... dis. – Karaganda. – 138 p.] (in Kazakh)
- Kenzheakhmetuly S. (2009) Tur, tus tyraly ugym. Igiliк zhyrnaly [Species, the concept of color. Igiliк journal. – Almaty. – No. 3 (41), March. – 3 p.] (in Kazakh)
- Khasenov B., Adilova A. (2012) Tur-tus ataylarynyn shygyy tyraly. E.Buketov atyndagy KarMU Habarshysy [About the origin of color names. Bulletin of E. Buketov KarMU. – Karaganda. – №4 (68). – 5-10 p.] (in Kazakh)
- Konyrov T. (2005) Teneyler tabigaty [The nature of comparisons. – Almaty: Alash. – 510 p.] (in Kazakh)
- Laulanbekova R. (2010) Tur-tus komponentti kurdeli atalymdardyn tanymdyq sipyty: filol. gylım. kand. ... dis. [Cognitive character of complex names with a color component: philol. science. kand. ... dis.]. – Almaty. – 129 p. (in Kazakh)
- Margulan A. (1982) Kazahskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh people's practical research. – Almaty: Oner – T1. – 256 p.] (in Russian)
- Sadykova R. (2012) Tur-tus konceptisinde qazaq halqy madenietinin korinisi [Reflection of the culture of the Kazakh people in the concept of color. – Bulletin of Abai KazNPU. – Almaty. №3 (41). – P. 38-41.] (in Kazakh)
- Sarekenova K. (2007) Qazaq tilindegi frazeologizmderdin quramynda keletin tur-tus ataylarynyn konceptileri. – E.Buketov atyndagy KarMU Habarshysy. [Concepts of color names in the composition of phraseology in the Kazakh language. Bulletin of E. Buketov KarMU]. – Karaganda. – №4 (48). – P. 126-130 (in Kazakh)
- Seitova Sh. (1999) Osimdikke bailanysty turaqty tirkesterdin etnolingvistikalыq sipyty. [Ethnolinguistic character of stable plant-related phrases. – Almaty. – 103 p.] (in Kazakh)
- Shanbayeva L. (2010) Fynkcionaldy-semantikalyq oris (tur men tus materialdary negizinde [Functional-semantic field (based on the material of type and color): philol. science. kand. ... dis.]. – Almaty. – 123 p. (in Kazakh)
- Zharkynbekova Sh. (2004) Iazykovaa konceptyalizacia tsveta v kyl'tyre i iazykah [Language conceptualization of colors in culture and languages: abst. philol. science. dok. ... dis. – Almaty. – 47 p. (in Russian)

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
APPLIED LINGUISTICS

FTAMP 16.31.02

doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1-133-143

А.Ә. Жаңабекова¹ , Г.Б. Тлегенова^{1*} , А.Ж. Мұқатаева² , М.С. Жолшаева³ 

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Satbayev University, Қазақстан, Алматы қ.

³SDU University, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: gulden_20.88@list.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ОҚУ КОРПУСЫН ӘЗІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Ұлттық корпустарды құрастыру ісі қазіргі цифрлық заманның кезек күттірмейтін аса маңызды әрі өзекті мәселесі болып отыр. Бұл ретте корпустар жасау ісі әлемдік лингвистикада өткен ғасырдың орта шенінде-ақ басталып кетті. Алғашқы ағылшын тілінің корпусын жасау тәжірибесі басқа да еуропа тілдерінің, орыс, одан қала берді түркі тілдерінің корпустарын жасауға негіз болды. Бұрын қол жұмыстары арқылы орындалған зерттеу және оқыту ісі корпустары пайдаланудың арқасында үлкен нәтижелерге қол жеткізді. Корпустар пайдаланушыны мол материалдармен қамтамасыз етті, жаңадан сөздіктер құрастырып, лингвистикалық зерттеулер жүргізуді жеңілдетті. Корпусты пайдаланушылар саны күннен күнге артты. Мұндай қажеттіліктер корпустарды пайдаланушы мақсатына қарай түрлендіріп жасауға ықпал етті. Тарихшылар немесе тарихи тіл білімін зерттеушілер үшін – Тарихи корпусты, Аудармашылар мен тіл үйренушілер үшін – Параллель корпусты, сөйлеу ерекшеліктерін зерттеушілер мен сөз мәдениетін дамыту үшін – Ауызша корпустарды жасау қажеттілігі туды. Осы ретте білім беру ісін цифрландырудың бірден-бір құралы болатын – Оқыту, білім беру корпустарын жасау да аса қажеттілік туғызды. Оқыту корпусы дегеніміз – тіл үйренушілерге арналған ақпараттық-корпустық база. Мақалада оқу корпустарын әзірлеудің әлемдік тәжірибесіне шолу жасалады. Ағылшын, орыс тілінің Оқыту корпустарының мәтіндік базасында қандай мәтіндер қамтылған, тілүйренушілер үшін қандай лингвистикалық ақпараттар берілген т.б. мәселелері зерттеледі. Сонымен қатар А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында әзірленіп жатқан Қазақ тілінің оқу ішкорпусын әзірлеуге қажетті алғышарттар анықталады. Метабелгіленімдері мен тіл үйретуге/үйренуге бағытталған лингвистикалық белгіленімдері, анықтамалық құралдарды тіл үйренушінің қазақ тілін меңгеруіне қарай бейімдеу жолдары, компьютерлік-бағдарламалық әдістері қарастырылады.

Тірек сөздер: оқу корпусы, білім беру корпусы, тіл үйренуші, белгіленім, іздеу жүйесі.

А.А. Жаңабекова¹, Г.Б. Тлегенова¹, А.Ж. Мұқатаева², М.С. Жолшаева³

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы

²Satbayev University, Казахстан, г. Алматы

³SDU University, Казахстан, г. Алматы

e-mail: gulden_20.88@list.ru

ВОПРОСЫ РАЗРАБОТКИ УЧЕБНОГО КОРПУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Создание национальных корпусов является актуальной проблемой современной цифровой эпохи. При этом создание корпусов в мировой лингвистике началось еще в середине прошлого века. Опыт создания корпуса первого английского языка послужил основой для создания корпусов других европейских языков, а так же русского, тюркских языков. Исследовательские и учебные корпуса, которые ранее выполнялись вручную, достигли больших результатов благодаря использованию. Корпуса обеспечивали пользователя большим количеством материалов, создавали новые словари и облегчали проведение лингвистических исследований. Количество пользователей корпуса увеличивалось день ото дня. Такие потребности способствовали созданию корпусов в зависимости от назначения пользователя. Для историков или исследователей исторического языкознания – исторический корпус, для переводчиков и изучающих язык – параллельный корпус, для исследователей особенностей речи и развития культуры речи – возникла необходимость в создании устных корпусов. При этом возникла острая необходимость в создании учебных, образовательных корпусов – единственного инструмента цифровизации образования. Учебный корпус – это информационно-корпусная база для изучающих язык. В статье дается обзор мирового опыта разработки учебных корпусов. Изучаются вопросы, какие тексты содержатся в текстовой базе учебных корпусов английского, русского языков, какая лингвистическая информация предоставляется языковедам и др. Также будут определены необходимые предпосылки для разработки учебного

курса қазақ тілінің, жасалатынын және қолданылатынын. А. Байтұрсынұлы институтының тіл білімі институты. Қарастырылады метаданалар және лингвистикалық белгілер, оқу/оқыту тілінің дамуына бағытталған, тілді үйренушілердің оқу контекстінде жасалған тілді деректерден тұратын оқу корпусы. Оқушылар корпусы оқушылардың тілінің дамуына зерттеу, оқушылардың қателіктерін анықтау және оқушылардың қажеттіліктерін ескере отырып оқу материалдарын әзірлеу үшін құнды ресурстар болып табылады. Тағы бір түрі – тілді оқыту процесінде қолданылатын мәтіндер мен материалдарды, мысалы, оқулықтар, сынып сабақтары және тілді үйренуге арналған ресурстарды қамтитын тіл білімі институтының тіл білімі институты.

Ключевые слова: учебный корпус, образовательный корпус, изучающий язык, разметка, поисковая система.

A.A. Zhanabekova¹, G.B. Tlegenova¹, A.Zh. Mukatayeva², M.S. Zholshayeva³

¹Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty

²Satbayev University, Kazakhstan, Almaty

³SDU University, Kazakhstan, Almaty

e-mail: gulden_20.88@list.ru

ISSUES OF DEVELOPMENT OF THE KAZAKH LANGUAGE TRAINING CORPUS

Abstract. The creation of national corpora is an urgent problem of the modern digital era. The creation of corpora in the world linguistics began in the middle of the last century. The experience of creating a corpus of the first English language served as a basis for creating corpora of other European languages, as well as Russian and Turkic languages. Research and teaching corpora, which were previously carried out manually, have achieved great results through the use of. The corpora provided the user with more materials, created new dictionaries and facilitated linguistic research. The number of corpus users increased day by day. Such needs favored the creation of corpora depending on the purpose of the user. For historians or researchers of historical linguistics – historical corpus, for translators and language learners – parallel corpus, for researchers of speech peculiarities and development of speech culture - there was a need to create oral corpora. At the same time, there is an urgent need to create educational corpora – the only tool for digitalization of education. An educational corpus is an information and corpus base for language learners. The article gives an overview of the world experience in the development of educational corpora. The questions of what texts are contained in the text base of English, Russian language learning corpora, what linguistic information is provided to linguists, etc. are studied. The necessary prerequisites for the development of the Kazakh language training course being developed at the A. Baitursynov Institute of Linguistics will also be determined. Metadata and linguistic markups aimed at teaching/learning the language, ways of adapting reference tools to Kazakh language acquisition by language learners, computer-software methods are considered.

Keywords: training corpus, educational corpus, language learner, markup, search system.

Кіріспе

Бүкіл тіл жүйесін біртіндеп компьютер жадына енгізіп, оларды белгілі бір автоматты басқару орталығы арқылы іске қосу, әсіресе, тіл тұтынушыларының практикалық қажеттілігі үшін аса маңызды. Бұрын ғылыми зерттеулер мысал жинау, карточка жазу, оларды жинақтау, топтау сияқты қол жұмыстары арқылы атқарылып, ұзақ уақытқа созылған ғылыми ізденісті қажет еткен болса, тілдік корпустар мұндай жұмыстарды барынша жеңілдететіндігі және де тілші мамандар үшін ғана емес, журналистер, әдебиетшілер, тарихшылар, мәдениеттанушылар, тіпті қалың көпшілік қауым үшін де ақпараттық-анықтамалық құрал қызметін атқару мүмкіндігі бар екендігі анықталып отыр. Осы орайда білім беру жүйесін автоматтандыру ісі қазіргі педагогикада аса өзекті мәселелердің біріне айналды. Бұл өз кезегінде мұғалімдерді шығармашылық әрекеттен, қол жұмысынан босатып, білім беру жүйесін қарапайым механикалық амалдарға ауыстырады. Білім беру корпусы жасалса, білім беру барысындағы дәстүрлі әдіс-тәсілдерге жұмсалатын адам еңбегі компьютерге (білім беру корпусына) жүктеледі. Бұл адам баласының бір рет ғана атқаратын еңбегін ізденушілер өз қалауынша компьютердің көмегімен сан рет қайталауына мүмкіндік алады (Жұбанов, 2008: 593).

Білім беру/оқу корпусы – оқытуды дараландыру үшін компьютерлік негіздегі техникалық, оқу-әдістемелік, лингвистикалық, бағдарламалық пен ұйымдастырушылықты қамтамасыз етуге арналған ішкорпус. Корпус арқылы білім беруді «автоматтанған оқу жүйесі» құрайды (Жұбанов, 2008: 593).

Білім беру корпустары әр түрлі формада болады. Олардың әрқайсысы тілдік білім беруде белгілі бір мақсаттарға қызмет етеді. Кең таралған түрлерінің бірі – тіл үйренушілер әртүрлі оқу контексттерінде жасаған тілді деректерден тұратын оқу корпусы. Оқушылар корпусы оқушылардың тілінің дамуына зерттеу, оқушылардың қателіктерін анықтау және оқушылардың қажеттіліктерін ескере отырып оқу материалдарын әзірлеу үшін құнды ресурстар болып табылады. Тағы бір түрі – тілді оқыту процесінде қолданылатын мәтіндер мен материалдарды, мысалы, оқулықтар, сынып сабақтары және тілді үйренуге арналған ресурстарды қамтитын білім

беру корпусы.

Білім беру корпусы оқытушыларға оқу материалдарын талдауға және бағалауға, олардың тиімділігін анықтауға және мақсатты оқыту стратегияларын жасауға мүмкіндік береді.

Білім беру корпустарын құру бірнеше кезеңдерді қамтиды: соның ішінде деректерді жинау, аннотация және талдау. Деректерді жинау оқулықтар, сынып жазбалары, онлайн ресурстар және шынайы байланыс контексттері сияқты әртүрлі көздерден жазбаша мәтіндерді, ауызша транскриптілерді немесе мультимедиялық материалдарды жинауды қамтуы мүмкін. Ал аннотация лингвистикалық талдау мен іздеуді жеңілдету үшін сөйлеу бөлігінің тегтері, синтаксистік құрылымдар және дискурс маркерлері сияқты корпустың лингвистикалық ерекшеліктерін жүйелі түрде таңбалауды және кодтауды қамтиды. Оқу корпусын талдау әртүрлі сандық және сапалық әдістерді, соның ішінде жиілікті талдауды, үйлестіруді және дискурстық талдауды пайдалана отырып, тілді пайдалану үлгілері мен вариацияларды зерттеу үшін жүргізілуі мүмкін.

Білім беру корпустары тілді оқытуда, оқуда және бағалауда әртүрлі қолданыстар табады. Тілді оқытуда корпустар материалдарды әзірлеу, тілдік курстарды жобалау және оқушылар арнайы ресурстар жасау үшін пайдаланылуы мүмкін. Білім беру корпустарын қолдана отырып тілді оқытуда оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігі мен тілдік хабардарлығын дамыту үшін шынайы тілдік деректер мен нақты жағдайларды пайдалануға ерекше назар аударылады.

Тілді үйрену кезінде корпус студенттерге конкорданс, коллокацияны талдау және қателерді талдау сияқты әрекеттер арқылы өз бетінше оқуға, сөздік қорын және тілдік тәжірибені алуға мүмкіндік береді. Тілді меңгеру деңгейін бағалау тілді меңгеру деңгейін, оқушылардың үлгерімін бағалау үшін лингвистикалық деректерді пайдалануды қамтиды, бұл олардың күшті және әлсіз жақтарын, сондай-ақ оқу қажеттіліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

Білім беру корпусындағы деректер:

- 1) тіл үйрену;
- 2) орфографиялық, грамматикалық, синтаксистік ережелерді меңгеру;
- 3) оқулықтар, оқу құралдарын, әртүрлі жаттығулар жинағын құрастыру;
- 4) онлайн мультимедиялық оқыту сервистерін құру;
- 5) ғылыми лингвистикалық зерттеулер жүргізу үшін аса пайдалы.

Материал және әдістер

Мақалаға зерттеу материалы ретінде Оқу корпустарын әзірлеу тәжірибесі туралы жазылған еңбектер және қазақ тілінде оқу корпустарын жасаудың алғашқы қадамдары туралы жазылған ғылыми еңбектер алынды. Мақалада бірнеше зерттеу әдістері қолданылды. Материалға шолу жасауда сипаттау тәсілі, әлемдік оқу корпустарының мәтіндік базасы, белгіленімдері, іздеу жүйесі т.б. мәселелерді баяндауда салыстыру әдісі қолданылды. Оқу корпусының мәтіндік базасын жинақтауда филологиялық-сараптама әдісі негізге алынды. Ал оқу корпусының бір ерекшелігі – омоним ажырату мәселесін қарастыруда дистрибуциялық талдау әдісі қолданылды.

Әдебиетке шолу

Шет тілін (ағылшын) үйренушілердің сөйлеу мәтіндерінің корпусын жасау өткен ғасырдың 90-жылдары басталған. Мәселен, осындай корпустардың бірінде 10 информанттан ағылшынша сөйлеуінен жазып алынған қате қолданыстар іріктелген 2000 сөзқолданыстан тұратын картотекалық қор бар. Осындай қате қолданыстар негізінде типтік қателерді анықтап, «актуальный словарь», «актуальная грамматика» тұрғысынан тіл үйренуші лексикасы мен грамматикасындағы қателіктерді түсіндіретін, жөңдейтін қосымшалар жасаған, белгіленімдер енгізген. Мұндай тіл үйренушілер сөйлеуінен жинақталған корпустар материалдарын тілдің төл иелмендері мен тіл үйренушілердің сөйлеуін салыстырып, әртүрлі қорытындылар жасаған. Осы сияқты корпус мысалы – Эли Хинкель корпусы (500 мыңдай сөзқолданыстан тұрады) (Hinkel, 2002).

Осылай оқу корпусының мақсаты шет тілін екінші тіл ретінде үйретуге бағытталған болатын. Тіл үйренуге арналған корпус – белгілі бір жолмен біртұтас, құрылымдалған және белгіленген көлемді мәтіндік массив, электронды түрде қолжетімді және нақты зерттеу міндеттерін шешуге арналған өкілдік мәтіндерді немесе олардың фрагменттерін іріктеу болып

табылады.

Тілдік корпустың егжей-тегжейлі белгіленуі оны ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстардың кең ауқымын шешу үшін пайдалануға мүмкіндік береді. Соның ішінде аударма практикасында, шет тілдерін оқытуға септігін тигізеді.

Т. В. Шмелева тілдік корпусты шешуге көмектесетін тапсырмаларды қорытындылайтын корпустың «тапсырма» түрін жасады. Атап айтқанда, ол келесі міндеттерді анықтады:

- 1) лексикографиялық (мысалы, иллюстрациялық материалды іздеу, талдау, сөз семантикасындағы өзгерістер, жаңа сөздіктер жасау және т. б.)
- 2) варианттылық;
- 3) сөзжасамдық (мысалы, сөзжасамдық модельдердің өнімділігін, туынды сөздердің контекстік мүмкіндіктерін, туынды сөздерді зерттеу және т.б.);
- 4) синтаксистік (мысалы, етістікті басқарудың варианттарын зерттеу – тосковать о/тосковать по (аңсау/аңсау));
- 5) қазіргі емлеге қатысты (мысалы, бренд/брэнд) орфографиялық тапсырмалар (Шмелева, 2007).

1-кесте – Тілдік корпустардың классификациясы

Тілдік деректер түрі	Ауызша, жазбаша, мультимедиялық, аралас
Мәтіндердің тілі	Біртілді, екітілді, көптілді, аралас
Тілдік норма	Әдеби, диалект, аралас
Мәтіндердің дискурсивті-стистикалық байланысы	Әдеби, публицистикалық, ғылыми, аралас
Мәтіндердің жанры	Прозалық, поэтикалық, драматургиялық, аралас
Қолданылу мақсаты	Өртүрлі, мамандандырылған
Қолжетімділігі	Қолжетімді, коммерциялық, жабық
Мақсаты	Ғылыми, иллюстративті, аралас
Хронологиялық белгісі	Синхронды, диахронды

Ең танымалы: «International Corpus of Learner English» атты халықаралық ағылшын корпусы (1990) Бельгияда жасалған (Granger, 1990). Бұл корпусқа ағылшын тілін жетік меңгерген студенттердің эсселері енгізілген.

Тағы бір танымал оқу корпусы С.Гранже корпусында 14 тіл ұстармандарының эсселер жинағы берілген (Granger, 1998).

Гонконг корпусында ағылшын тілін үйренуші студенттердің жазба жұмыстары жинақталған т.б.

Оқу корпустарын талдаған зерттеушілердің көрсетуінше, қазіргі Оқу корпустарының көпшілігінің мәтіндік базасы 50 000-150 000 сөзқолданыстан тұрады. Алайда көлемді Оқу корпустары жоқ емес. Мысалы, the Quebecs learner corpus-ында 250 000-нан аса сөзқолданыс бар (Мальцева, 2011).

Орыс тілінің оқу корпусы 2007 жылы қолданысқа енгізілген. Бұл корпус орыс тілі мен әдебиетін мектепте оқытуға арналып жасалған. Бұл корпусты сонымен қатар жоғары оқу орындарындағы білім беру кезінде қолдануға болатыны айтылады. Әсіресе, өзге салалар мамандарына тіл үйретуде, өзге ұлт өкілдеріне тіл меңгертуде қолданады (ОТҰК). Орыс тілінде оқу корпустары негізінде оқушылар жіберетін типтік грамматикалық, стилистикалық қателіктер туралы да зерттеулер жазылған (Соснина, 2017).

Орыс ғалымдары Добрушина Н. Р., Левинзон А. И. оқу корпусының үш түрге бөлінетінін ажыратып көрсетеді: «В настоящий момент существует три основных направления применения корпуса в образовании: 1) составление заданий и упражнений с использованием корпусного материала, 2) организация самостоятельной исследовательской работы учащихся, 3) экспертиза учебников и словарей» (Добрушина Н. Р., Левинзон А. И., 2006: 336).

Қазақ тілінде Білім беру корпусын Ұлттық корпустың құрамдас бөлігі ретінде әзірлеу қажеттігі және оның мәтіндік базасы мен белгіленімдері туралы алғаш айтқан ғалым – профессор

Асқар Құдайбергенұлы Жұбанов болды. А.Жұбанов Білім беру корпусын құрастыруда келесі міндеттерді негізге алу қажеттігін айтады: «Білім беру корпусына енетін мәтіндердің метамәтіндік параметрлері компьютерлік базаға салынуы қажет. Сондықтан корпус құрастыруда метабелгіленімдер (оқулық атауы, авторы, жылы, шыққан орны, стилі, жанры, көлемі т.б.) мен грамматикалық белгіленімдерді мәтінге енгізудің әдіс-тәсілдерін, түрлерін, компьютерлік бағдарламаларын т.б. зерттеудің маңызы зор; – Өртүрлі сөздіктер құрастыруда, ғылыми грамматикалар жазуда, оқыту жүйесінде және оқулықтар құрастыруда, әдістемелік құралдар жазуда, аударма жұмыстарында, ғылыми зерттеулер жүргізуде, статистикалық мәліметтер алуда, энциклопедиялық ақпараттар алуда осы білім беру корпусы негізге алу керек; – Білім беру корпусына енген мәтіндердің құрамына тек қазақ тілін ғана емес, басқа да пәндер қосу және мәтіндерде кездесетін омоним сөздерді автоматты түрде немесе жартылай автоматты түрде ажырату қажет» (Жұбанов, 2016: 81).

Қазақ тілінде Оқу корпусын әзірлеу туралы мәселе А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында А.М.Фазылжанның жетекшілігімен «Қазақ мәтінін автоматты тану: лингвистикалық модульдер мен ІТ-шешімдер әзірлемесі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша зерттеу жобасының аясында арнайы көтеріліп, зерттеліп, жасақталып жатыр.

Нәтижелер және талқылау

Оқу корпусы – білім беруге арналған мәтіндік база және лингвистикалық білімдер жүйесі. Оқу корпусы – оқытуды оңтайландыру үшін компьютерлік негіздегі оқу-әдістемелік, лингвистикалық білімдер мен оларды техникалық, бағдарламалық жағынан қамтамасыз етуге арналған ішкорпус. Оқып-үйренуді автоматтандыру оқу барысында үйренушінің қажеттілік, қызығушылық деңгейін арттыруға мүмкіндік туындатады. Корпус электронды пішіндегі мәтіндер жинағы болғандықтан, оқу корпусына да ең алдымен білім алуға, оқып-үйренуге бағытталған мәтіндер жиынтығы болу керек. Білім беру мәселесі ең алдымен мектеп оқулықтарынан басталады.

Оқу корпустарын жасаудың көпшілігінің басты мақсаты – оқытылып отырған тілді меңгертудің әдіс-тәсілдерін анықтау мен оның тиімділігін талдауға бағытталған. Әсіресе мектеп оқушылары мен өзге тілді адамдарға тіл меңгеру ісін оңтайландыруды көздейді. Тіл үйрену кезіндегі жазба жұмыстары мен ауызша сөйлесімдер базасын жасақтау арқылы, корпусық мәтіндік база жинап, ондағы типтік қателерді анықтау арқылы тіл үйрету процесіндегі маңызды, назар аударуға тиісті нәрселерді шығарады. Сөйтіп, тіл меңгеру, білім беру бағдарламалары мен әдіс-тәсілдеріндегі кемшіліктерді анықтауға мүмкіндік береді.

Оқу корпусының функциялары:

- Бастапқы білім деңгейін, ізденушілердің іскерліктерін, олардың дара ерекшеліктерін анықтау;
- Оқу материалын даярлау: түсіндірілетін мәтіндер мен оқылатын мәселе бойынша, оқу және бақылау тапсырмалары бойынша иллюстрациялар;
- Оқу материалын көрсету, оның күрделілік деңгейі ақпаратты беру қарқыны бойынша адаптациясы.

Оқу корпустарын құрастыруда тіл меңгертудің деңгейлеріне лайықтап жасақтау мәселесі де басты назарда болуы керек. Өйткені тілді мүлде білмейтін басқа ұлт өкілі мен бұл тілде сөйлей алатын тіл үйренушінің қажеттілігі бірдей емес. Осы орайда оқу корпустарын құрастырушылар кейде оны тіл деңгейлеріне қарай бөліп жасақтайды.

Қазақ тілінің Оқу корпусын әзірлеуде де деңгейлік оқыту принципін ұстану қажет деп есептейміз. Айталық, қазақ тілін оқытуда жоғарғы оқу орындарында «Практикалық қазақ тілі», «Кәсіби қазақ тілі» пәндері бар. Бұл пәннің алғашқысы орыс аудиториясында оқитын 1-курс студенттеріне оқытылады. Ал екіншісі мамандықтары бойынша терминдерді меңгеру мен кәсіби сөйлеуге бағытталады. Сол сияқты қазіргі уақытта жоғарғы оқу орындарының филология факультеттерінде «Шешендік өнер» т.б. атаулармен қазақ тілінде шешен сөйлеуге бағытталған арнайы элективті курстар жүргізіледі. Ісқағаздарын жүргізу бойынша да пәндер оқытылады. Қазақ мектептерінде оқытылатын қазақ тілі пәні орта мектеп шеңберіндегі қазақ тілінің ғылыми

аппаратын игеруге бағытталуы тиіс. Осы тілдік деңгейлерге қарай Қазақ тілінің оқу корпусының мәтіндік базасы мен лингвистикалық құралдары төмендегі ретпен жасақталуы тиіс:

- Практикалық қазақ тілі;
- Кәсіби қазақ тілі;
- Теориялық қазақ тілі;
- Іскери қазақ тілі;
- Шешендік қазақ тілі.

Орыс тілінің оқу корпусының мәтіндік базасы бірнеше стильдер мен жанрларды қамтиды. Корпустың Іздеу жүйесі үлкен екі ұяшыққа жинақталып берілген:

- 1) Көркем мәтіндер;
- 2) Бейкөркем (нехудожественные) мәтіндер.

Көркем мәтіндер негізінен жоғары сынып оқушыларының қазақ тілі мен әдебиет хрестоматияларында берілетін және сыныптан тыс оқу ұсынылатын көркем шығармалардан жинақталған. Біздің түсінуімізше, орыстың классикалық жазушылар шығармаларын алған. Ал бейкөркем мәтіндер орыс тілі мен сөз мәдениеті пәндерінде оқытылатын басқа да функционалды стильдерден алынған. Мысалы:

- Публицистика;
- Ресми-іскери;
- Ғылыми (мектеп);
- Сөйлеу.

Жанрлық құрамы жан-жақты, негізінен мектеп бағдарламасы аясындағы мәтіндерге негізделген. Атап айтқанда, *мақала, сұхбат, күнделік, өтініш, іскери хат, ғылыми не ғылыми-көпшілік мақала, сараптама, аңдатпа, реферат, тұрмыстық хаттар, күнделікті сөйлеу т.б.*

Қазақ тілінің оқу корпусын жасауға қатысты А.Жұбанов «Білім беру корпусына – ең алдымен мектеп бағдарламасы бойынша оқытылатын оқулықтар және ЖОО студенттерінің пән бойынша оқытылатын шығармалары кіреді», – деген болатын.

Қазақ тілінің оқу корпусының мәтіндік базасына не саламыз?

● Көркем шығармалар – *Жалпы тіл үйренушілердің бәріне (1) орыс тілінде әдетте мектеп оқулықтарының хрестоматияларында берілетін классикалық шығармалар, 2) балалар әдебиеті; фольклор (ертегі, жыр, жұмбақ, жаңылтпаш, өлеңдер, мақал т.б.);*

● Тақырыптық мәтіндер (*практикалық қазақ тілін үйренушілер үшін*) (*Отбасы, Денсаулық, Саяжай, Саяхат, Дүкенде т.б.*)

● Ғылыми мәтіндер – *Кәсіби қазақ тілін меңгерушілер үшін (басқа пәндер бойынша)*

● Публицистикалық мәтіндер – *Газет-журналдарға мақала жаза алу үшін («Балдырған», т.б.)*

● Ісқағаз мәтіндері – *Ісқағаздарын жазып үйрену үшін (өтініш, хабарландыру, келісімшарт, құттықтау, қызметтік хат т.б. үлгілері)*

Жалпы шетелдік оқу корпустарында, жоғарыда айтып өттік, типтік қателерді анықтау үшін, мектеп оқушыларының эсселері, т.б. жазба жұмыстарын корпус базасына салған. Алдымен жаппай жазба жұмыстарын жинақтап, эксперименттер жүргізген. Екінші кезекте оқушылар жазбаларының қатесін корпустық менеджерлер арқылы тексеріп, типтік қателерді анықтаған. Оқу корпустарын компьютерлік қамтамасыз ету шет тілін меңгертудің тиімділігін арттыруға әсер етеді. Өйткені корпустық менеджерлер (құрылғылар) орындайтын мүмкіндіктерді қол жұмысы арқылы жүзеге асыру өте қиынға соғады. Бұл туралы М.С.Мальцева: «Как правила, учебный корпус отражает результаты типичной деятельности, представляя одинаковые письменные задания, выполненные обучаемыми их эквивалентных групп. Учебный корпус позволяет анализировать продукты учебной деятельности студентов, выявляя их успеваемость, наиболее типичные лексические, стилистические и грамматические ошибки, проблемы в знаниях, на которые следует направить особое внимание преподавателям в дальнейшей работе с обучаемыми», – деп тұжырымдайды (Мальцева, 2011).

Мұндай типтік қателер орыс тілін оқытудағы бағдарламалар мен оқыту әдістеріне өзгерістер жасауға ықпал еткен. Сөйтіп, орыс тілінде тіл үйрету мәселесін шешуде Оқу

корпустарының маңызы зор.

Ал енді қазақ тілінде оқу корпустарының осы қызметін қалай жүзеге асырамыз деген сұрақ туындайды. Бұл ретте орыс тілінің оқыту корпустарындағыдай эсселер базасын жинақтау мен ондағы типтік қате қолданыстарды анықтау үшін біздің ойымызша:

Мектеп платформаларындағы оқушы жазбалары, эсселер (мектептерден алу) (Күнделік кз.)

- *Қазақ тілінен емтихан платформаларындағы эсселер (жоғары оқу орындарынан алу)*
- *Арнайы эссе жаздыру (мектеп мұғалімдерімен байланыс орнату) (эксперимент)*

арқылы электронды жазба жұмыстарын жинақтауға болар еді.

Мұндай типтік қателерді О.А.Фирсова бірнеше түрге бөледі:

- Лексикалық қателер;
- Грамматикалық қателер;
- Стилистикалық қателер.

Лексикалық қателерге дұрыс емес сөзқолданыстарын, сөздердің тіркесіміндегі қате тіркестерді, сөз мағынасын дұрыс түсінбеу сияқтыларды жатқызады. *Грамматикалық қателер* род, число, падеждегі, олардың байланысуындағы, синтаксистік құрылымдардағы қателер. *Стилистикалық қателер* деп функционалды стиль түрлерін дұрыс, орынды қолданбауды атаған, яғни мәселен, ғылыми мәтіндерде ауызекі сөйлеу тілінің элементтерін қолдану т.б.

Қазақ тілінің Оқу корпусын жасау егер басқа шетелдік оқу корпустарындай сауаттылыққа бағытталса, онда оның жұмысын мынадай корпустық қосымшалар арқылы реттеуге болады:

- Мәтіндік редактор;
- «Сөз тексер» қосымшасы;
- Тіркесімділік сөздігі;
- Жілілік шығару программасы.

Оқу корпустарындағы типтік қателерді анықтау мәселесімен байланысты екінші бір қажеттілік – оқушылар, оқытушылар, тіл үйренушілер үшін Сауаттылық құралдарын Оқу корпусының жұмыс үстеліне енгізу болып табылады.

- Жазу сауаттылығы (Орфографиялық сөздік, емле, пунктуациялық анықтағыш)
- Оқу сауаттылығы (Орфоэпиялық сөздік, орфоэпиялық конвертор)
- Лексика-грамматикалық сауаттылық (оқулықтар, түсіндірме сөздіктер т.б.).

Лингвистикалық белгіленімдердің ішінде корпустағы грамматикалық белгіленім Оқу корпустарында маңызды рөл атқарады. Оның ішінде морфологиялық белгіленімдер Оқу корпустарының негізгі белгіленімі болып келеді. Оқу корпустарындағы морфологиялық белгіленімдер мектеп бағдарламасына негізделген дәстүрлі грамматикаға сүйенеді. Оқу корпустарында Академиялық грамматика материалдары әлдеқайда жеңілдетіліп берілген, күрделі, даулы мәселелер алынып тасталған. Бұл жайлы ғалымдар: «Морфологическая разметка в обучающем корпусе адаптирована к стандартным нормативным пособиям по русскому языку и обеспечивает именно традиционный, упрощенный грамматический разбор», – деп көрсетеді (Мальцева, 2011).

Орыс тілінің мектеп бағдарламасына бағытталған белгіленімі бар, омонимдер қатары ажыратылған корпус – орыс тілінің оқыту корпусы. Бастапқыда корпустың мақсаты лексикалық, орфографиялық және грамматикалық қателерге талдау жасау болды. Аз көлемде болса да оқыту корпусына алынған мәтіндерді омонимдерін ажыратып берген, яғни оқушы шатаспау үшін, Оқу корпусын пайдаланушылар үшін омоним сөздердің қай сөз табына жататынын, қандай грамматикалық форма екенін нақты көрсеткен. Алайда омонимдер қолмен ажыратылған. Өйткені автоматты әдіс кейбір қате талдауға ұрындыруы мүмкін. «В корпусе представлены тексты со снятой вручную омонимией» – деп мұны корпус әзірлемешілері атап көрсетеді.

А.Жұбанов корпустағы омоним мәселесі туралы: «Табиғи тілді талдау автоматты түрде айна қатесіз жүргізіледі деуге болмайды, себебі, ол, әдетте, бір лексикалық бірліктің (сөз, сөзтіркес, сөйлем) бірнеше талдау нұсқасын ұсынады. Мұны *грамматикалық омонимия* деп атайды. Осындай проблемалық мәселелерді (морфологиялық, синтаксистік) жою компьютерлік лингвистика саласының ең бір маңызды және күрделі мәселелеріне жатады», – деп көрсеткен

болатын (А.Жұбанов, 2016).

Қазақ тілінің Оқыту корпусына салынған мәтіндерге түгелдей морфологиялық белгіленімді автоматты программа арқылы жүзеге асыру мүмкін емес. Өйткені тілдегі омоним, омограф, омоформалар бір сөз туралы бірнеше нұсқаны, яғни омонимдер қатарын көрсетеді. Тіл үйренуші тілді толық меңгермеген жағдайда, шатасуы мүмкін. Сондықтан автоматты морфологиялық талдаулар жасау бағдарламасына қосымша, омонимдерді қолмен ажырату қажеттігі туындайды. Мәселен, төмендегі омоним, омоформаларды компьютерлік бағдарлама автоматты түрде қай мағынада тұрғанын ажырата алмайды.

Қара жол
Бері қара
Қара танымайды

Сал боп ауырды
Көре сал
Сал адам

Көр соқыр
Көр қазу
Кино көр

Біздің ойымызша, оқу корпусына салынатын мәтіндердегі омонимдерді түгелдей ажырату мүмкін емес. Шетелдік корпустарда осы себепті оның көлемі аз боп келеді. Бұл ретте Оқу корпусына мәтіндерді *белгіленген және белгіленбеген* мәтіндер деп екіге бөліп орналастыру қажет. Олай болмаса, белгіленген мәтіндер көлемі аз болып, Оқу корпусының мәтіндік базасы азайып қалады. Білім беру корпусына енетін мәтіндердің метамәтіндік параметрлері компьютерлік базаға салынуы қажет.

Сондықтан корпус құрастыруда метабелгіленімдер (оқулық атауы, авторы, жылы, шыққан орны, стилі, жанры, көлемі т.б.) мен грамматикалық белгіленімдерді мәтінге енгізудің әдіс-тәсілдерін, түрлерін, компьютерлік бағдарламаларын т.б. зерттеудің маңызы зор. Білім беру мәселесі ең алдымен мектеп оқулықтарынан басталу қажет.

Қазақ тілінің оқу корпусы кімдерге арналып жасалады?

- Оқытушыларға (әртүрлі деңгейде қазақ тілі пәнін өткізу кезінде);
- Оқулық құрастырушыларға;
- Екінші тіл ретінде қазақ тілін оқушыларға (Практикалық қазақ тілі);
- Кәсіби тілдесім мен кәсіби терминологияны меңгерушілерге (Кәсіби қазақ тілі);
- Қазақ тілін ғылым тілі ретінде оқитын оқушылар мен студенттерге (Теориялық қазақ тілі);
- Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптаманы жатық меңгергісі келетіндерге (Шешендік қазақ тілі);
- Жалпы тіл (қазақ тілін) үйренушілерге.

Орыс тілінің оқыту корпусында «проект-спутники» деп аталатын қосымша жұмыс істейді. Бұл қосымша корпус материалына негізделген жаттығулардан, мектеп платформаларындағы әдістемелік құралдардан тұрады.

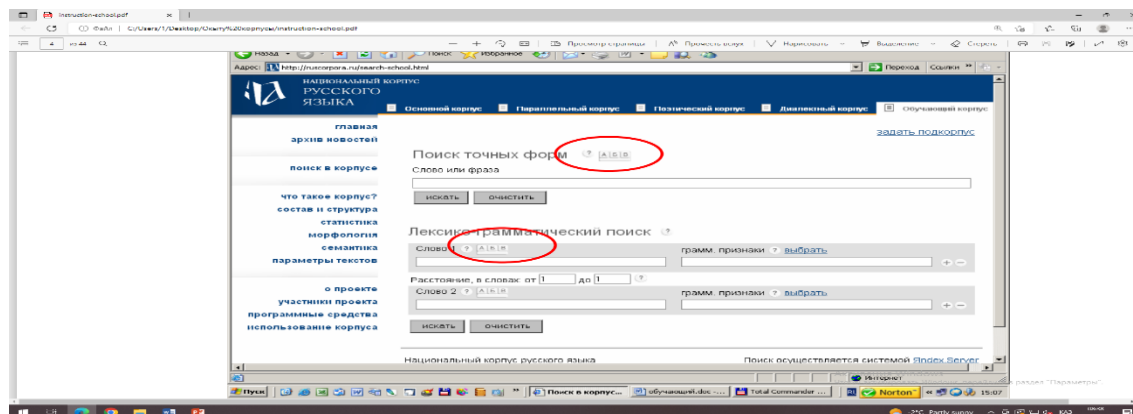
Орыс тілінде ғылыми грамматикалық талдау мектепте бекітілген талдауға қарағанда күрделі. Падеж саны көбірек. Алайда Орыс тілінің оқыту корпусы тіл мұғаліміне практикалық көмек және мектеп бағдарламасындағы тапсырмаларды оқытуға бағытталғандықтан, грамматикалық талдау дәстүрлі, жеңілдетілген болып, мектепте оқытудың тағы бір ерекшелігі – орфографияға бағытталады.

Оқыту корпусынан қазіргі ғылыми орыс тіліндегі кейбір категориялар алынып тасталған. Олар: компаратив, санау формасы (счетная форма) звательная форма, есімдік-предикатив.

Лексика-грамматикалық топтардың семантикалық ақпараты мектеп бағдарламасына сәйкес енгізілді: (*зат есім, сын есім, есімдік*).

Оқыту корпусын пайдалану бойынша нұсқаулық оқытушылар мен қатысушылардың

қажеттілігі ескере отырып арнайы жасалған. Нұсқаулық қолжетімді әрі көрнекі түрде жасалған.



1-сурет – Орыс тілінің оқу корпусы

Автоматтанған оқу жүйесі әртүрлі пәндерді оқыту барысында пайдаланылуы мүмкін. Оның қызметі сол жүйедегі программалардың оқушыға тигізетін әсері арқылы анықталады. Оқыту программаларының негізгі қызметтеріне мыналар жатады:

- Жаттығу;
- Бақылау;
- Бағалау (Жұбанов, 2008: 130).

Бұлар Білім беру корпусына тікелей қатысты программалар. Жаттығу программасының негізінде мұғалім сабақ үстінде корпустан қажетті иллюстративті материалды іздей алады немесе жаттығуларды құрастыра алады. Немесе ЖОО-да студенттер семинарда пайда болған нақты қойылған мәселелерді шешуде сұрақтарға жауап бере алады. Мұғалім немесе оқушы, студент корпустан сөздің белгілі бір формасын іздеп-тауып, солардың негізінде неше түрлі жаттығулар құрастыруына болады.

Ал бақылаушы программалардың жұмысы кезінде әрбір тапсырманың жауаптары базада сақталып отыруы қажет. Жауаптардың негізінде кеткен қателердің ақиқат және кездейсоқ екенін ажырата алады.

Бағалау программаларында қателерді әрі қарай талдап, тапсырма нәтижелерін статистикалық өңдеуден өткізеді. Осылай корпустен жұмыс істеуде студенттің, оқушының шығармашылық қабілеті ашылады. Мәселен, қолданушы корпустан сөздің белгілі бір формасын іздеп-тауып, солардың негізінде неше түрлі жаттығулар құрастыруына, мысалдар жинақтауына болады. Тапсырмаларды өз бетімен де, үй жұмысы ретінде де орындай алады.

А.Жұбанов сонымен қатар оқыту жүйесін құрастыруға қатысты мынадай ұстанымдар болу қажеттігін атап көрсетеді:

1. Көптеген автоматтанған оқу жүйесінің жоғары нәтижелілігінің жеткіліксіздігі оқып-үйрену ісіне кешенді түрдегі қатынастың жоқтығы. Оқытудың кешенділік ұғымы оқып-үйрену барысында компьютердің толық аралас жағдайы.

2. Тілді оқып-үйрету көпәспектiлi болуы қажет. Яғни, оқыту программасын құрастыруда оқып-үйрету мазмұнын құрайтын ақпаратты тілдің әр деңгейіне бірдей қатысты болу керек дейді.

3. Оқыту барысының табиғилығы. Арнайы дайындықсыз диалог жүргізуді ұйымдастыру керек. Мысалы, тілді жаңадан үйреніп жатқандарға ана тілі негіз болғаны дұрыс.

4. Оқып-үйренуді автоматтандыру оқу барысында үйренушінің қажеттілік, қызығушылық деңгейін арттыруға мүмкіндік туындатады.

5. Білім беру корпусына енетін мәтіндердің метамәтіндік параметрлері компьютерлік базаға салынуы қажет. Сондықтан корпус құрастыруда метабелгіленімдер (оқулық атауы, авторы, жылы, шыққан орны, стилі, жанры, көлемі т.б.) мен грамматикалық белгіленімдерді мәтінге енгізудің әдіс-тәсілдерін, түрлерін, компьютерлік бағдарламаларын т.б. зерттеудің маңызы зор.

6. Өртүрлі сөздіктер құрастыруда, ғылыми грамматикалар жазуда, оқыту жүйесінде және оқулықтар құрастыруда, әдістемелік құралдар жазуда, аударма жұмыстарында, ғылыми-зерттеулер жүргізуде, статистикалық мәліметтер алуда, энциклопедиялық ақпараттар алуда осы білім беру корпусы негізге алу керек.

7. Білім беру корпусына енген мәтіндердің құрамына тек қазақ тілін ғана емес, басқа да пәндер қосу және мәтіндерде кездесетін омоним сөздерді автоматты түрде немесе жартылай автоматты түрде ажырату қажет (Жұбанов, 2008: 131).

Қорытынды

Қорыта келгенде, оқу корпусы өртүрлі мәтіндер корпусынан құралады. Өйткені оқу корпусының талаптары бойынша – ол мәтіндер үлкен көлемде, құрылымдалған, өлшемділікте, бірізділікте электронды формада сақталады.

Сонымен бірге Қазақ тілінің оқу корпусы лингвистикалық білімдер беретін ақпараттық жүйе ғана емес, лингвистикалық және лингводидактикалық талдаулар үшін репрезентативті база болып табылады. Әсіресе оқу корпусы оқып-үйренушілерге арналған білім беру жүйесі ретінде қазақ тілін меңгеру процесінің ақиқат бейнесін көрсетеді.

Осы ретте тіл деңгейлері бойынша мектеп оқулықтарына арналған ең адекватты ережелер мен оларды дәйектейтін мысалдар базасын жасау аса маңызды.

Сонымен қатар мектеп оқулықтарына, тіл үйренушілерге арналған лексикалық минимум мен олардың иллюстрациялық мәтіндік базасын, мектеп жасына арналған түсіндірме, екі тілді сөздіктердің автоматты нұсқасын корпусқа енгізуде, ғылыми-зерттеулер жүргізуде, статистикалық мәліметтер алуда, энциклопедиялық ақпараттар алуда да маңызды. Тіл үйренудегі бақылау, өздік жұмыстарды әлдеқайда жеңілдетеді. Оқушылардың жазба жұмыстарын, атап айтқанда, рефераттар жазу, зерттеулер жүргізу сияқты қажеттіліктерін өтейтін болады.

Оқу корпусы лингвистикалық талдаудың бірқатар функцияларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мысалы, синтаксистік модельдер, сөздерді санау, жиілікті анықтауда тиісті компьютерлік бағдарлама арқылы қамтамасыз етіледі. Ал оқу корпустарын компьютерлік қамтамасыз ету шег тілін оқыту процесін оңтайландыруға ықпал етеді, бұл корпус менеджерлерін пайдаланбай орындау мүмкін емес мәселелерді шешуге мүмкіндік береді (корпус негізіндегі талдау құралдары).

Оқу корпусы оқытушыларға, зерттеушілерге және студенттерге құнды лингвистикалық ресурстар бере отырып, тілдерді оқытуда және зерттеуде маңызды рөл атқаратынын атап өткен жөн. Өртүрлі контексттерде тілдің қолданылуы, өзгергіштігі және құрылымы туралы түсінік бере отырып тілді тиімдірек оқытуға, үйренуге және бағалауға ықпал етеді. Дегенмен, корпусы тілдік білімге біріктіру білім берудегі корпус лингвистикасы саласын дамытуға бағытталған үздіксіз зерттеулер мен әзірлемелерді талап етеді.

Мақала BR11765619 «Қазақ мәтінін автоматты тану: лингвистикалық модульдер мен IT-шешімдер әзірлемесі» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында әзірленді.

Әдебиеттер

- Granger S. (1990) (ed). Learner English on computer. – London: Addison Wesley Longman. – 1990. – 250 p.
 Granger S. (1998) The computer learner Corpus: a versatile new source of data for SLA research // Learner English on Computer. – L., 1998. – 16 p.
 Добрушина Н. Р., Левинзон А. И. (2006) Информационные технологии в гуманитарном образовании: Национальный корпус русского языка // Вопросы образования. 2006. – № 4. – С. 163-179.
 Жұбанов А. (2008) Компьютерлік лингвистикаға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2008. – 640 б.
 Жұбанов А.Қ. (2016) Корпустық лингвистика. – Алматы: Қазақ тілі, 2016. – 336 б.
 Мальцева М.С. (2011) «Учебный корпус как база для лингвистического и лингводидактического анализа в рамках методики преподавания иностранных языков» // Социально-экономические явления и процессы. – № 9 (031), 2011. – С. 209-212
 Национальный корпус русского языка / <https://ruscorpora.ru/>
 Соснина Е.П. (2017) К анализу лингвистических ошибок учащихся на базе учебного корпуса текстов. – 2017. – С. 39-44.
 Hinkel E. (2002) Second language writers' text. – Mahwah, NJ, 2002. – 392 p.

<https://cyberleninka.ru/article/n/uchebnyy-korpus-learner-corpus-kak-baza-dlya-lingvisticheskogo-i-lingvodidakticheskogo-analiza-v-ramkah-metodiki-prepodavaniya/viewer>

Шмелева Т.В. (2007) Задачник корпуса // Национальный корпус русского языка и проблемы гуманитарного образования / под ред. Н.Р. Добрушиной. – М., 2007. – С. 25-34.

References

Granger S. (1990) (ed). *Learner English on computer*. – London: Addison Wesley Longman. – 1990. – 250 p. (in English)

Granger S. (1998) *The computer learner Corpus: a versatile new source of data for SLA research*. – *Learner English on Computer*. – L., 1998. – 16 p. (in English)

Dobrushina N. R., Levinzon A. I. (2006) *Informacionnie tehnologii v gumanitarnom obrazovanii: Nacional'nyi korpys rysskogo iazyka*. – *Voprosy obrazovaniya*. – 2006. – № 4. – S. 163-179. [Information Technologies in Humanitarian Education: National Corpus of the Russian Language. – *Education issues*. – 2006. – № 4. – S. 163–179.] (in Russian)

Jūbanov A. (2008) *Kömpüterlik lingvistikağa kirispe*. – Almaty: Arys, 2008. – 640 b. [Introduction to computational linguistics. – Almaty: Arys, 2008. – 640 p.] (in Kazakh)

Jūbanov A.Q. (2016). *Korpystyq lingvistika*. – Almaty: «Qazaq tili» baspasy, 2016. – 336 b. [Zhubanov A. Q. (2016). *Corpus linguistics*. – Almaty: «Qazaq tili», 2016. – 336 p.] (in Kazakh)

Mal'ceva M.S. (2011) *Ychebnyı korpys kak baza dlia lingvisticheskogo i lingvodidakticheskogo analiza v ramkah metodiki prepodovaniya mostrannyh iazykov*. – *Social'no-ekonomicheskie iavleniia i processy*, № 9 (031). – 2011. – S. 209-212 [Teaching corpus as a base for linguistic and linguodidactic analysis within the framework of foreign language teaching methodology. *Socio-economic phenomena and processes*. – № 9 (031). – 2011. – P. 209-212] (in Russian)

Nacional'nyi korpys rysskogo iazyka [National corpus of the Russian language] / <https://ruscorpora.ru/> (in Russian)

Sosnina E.P. (2017) *K analizu lingvisticheskikh oshibok uchashhihsia na baze uchebnogo korpysa tekstov*. – 2017. – S. 39-44. [Toward analyzing learners' linguistic errors based on a training corpus of texts. – 2017. – S. 39-44] (in Russian)

Hinkel E. (2002). *Second language writers' text*. – Mahwah, NJ, 2002. – 392 p. (in English)

<https://cyberleninka.ru/article/n/uchebnyy-korpus-learner-corpus-kak-baza-dlya-lingvisticheskogo-i-lingvodidakticheskogo-analiza-v-ramkah-metodiki-prepodavaniya/viewer> (in Russian)

Shmeleva T.V. *Zadachnik korpysa // Nacional'nyi korpys rysskogo iazyka i problemy gumanitarnogo obrazovaniya / pod red. N.R. Dobrushinoi*. – М., 2007. – S. 25-34. [Shmeleva T.V. *Corpus taskbook // The National Corpus of the Russian Language and problems of humanitarian education / edited by N.R. Dobrushina*. – М., 2007. – P. 25-34.] (in Russian)

S. Begaliyeva¹ , E. Shmakova^{2*} , Zh. Ryssaldiyev² , R. Aliakhunova² 

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Kazakhstan, Taraz

*e-mail: alena-low2008@mail.ru

LANGUAGE CONCEPTS “DAY” AND “NIGHT” IN THE POETIC WORLD OF F.I. TYUTCHEV (THE EXPERIENCE OF CORPUS RESEARCH)

Abstract. The present study is devoted to the interpretation of linguistic concepts “Day” and “Night” in the artistic texts of the classic of Russian poetry F.I. Tyutchev. The research is carried out in an interdisciplinary aspect based on the linguistic understanding of the concept and the interpretation of this concept in the literary study of the poetic text. In addition, the research uses corpus linguistics methods and corpus technologies for the analysis of a work of art. The relevance of the topic selection is due to the increasing interest of scientists in corpus studies of literary text. The research has a scientific novelty, which is justified by the insufficient development of algorithms for corpus research of poetic text, especially in terms of identifying concepts and their interpretation. The paper comprehensively reveals the theoretical foundations of the study of concepts in various aspects: linguistic, literary, corpus. The works of Kazakhstani scientists on the concepts on the basis of which the theoretical basis of the study is being built are reflected. The structure of the concept, its types and relationship with the author's idea are revealed. In the practical part, the interpretation of the concepts “Day” and “Night” in the lyrics of F.I. Tyutchev is presented, a corpus study is conducted to identify the frequency of use of a particular concept, the relationship of the concept with the thematic focus of the poem and its ideological content, interesting observations and conclusions are made. In addition to the theoretical substantiation of the problem of interpretation of artistic concepts in a poetic text, the paper presents an algorithm for the study of the concepts “Day” and “Night” in F.I. Tyutchev's poems, based on work with the RNC (Russian National Corpus).

Keywords: concept, the concepts “Day” and “Night, corpus research, poetry, poetic world.

С. Бегалиева¹, Е. Шмакова^{2*}, Ж. Рысалдиев², Р. Алиахунова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.

*e-mail: alena-low2008@mail.ru

Ф.И. ТЮТЧЕВТИҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ӘЛЕМІНДЕГІ «КҮН» ЖӘНЕ «ТҮН» ТІЛДІК КОНЦЕПТІЛЕРІ (КОРПУСТЫҚ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІ)

Аннотация. Бұл зерттеу орыс поэзиясының классигі Ф.И. Тютчевтің көркем мәтіндеріндегі «күн» және «түн» тілдік тұжырымдамаларын түсіндіруге арналған. Зерттеу тұжырымдаманы лингвистикалық түсінуге және поэтикалық мәтінді әдебиеттанушылық зерттеуде осы ұғымды түсіндіруге сүйене отырып, пәнаралық аспектіде орындалған. Сонымен қатар, зерттеуде көркем туындыны талдау үшін корпустық лингвистика әдістері мен корпустық технологиялар қолданылған. Тақырыпты таңдаудың өзектілігі көркем мәтіннің корпустық зерттеулеріне ғалымдардың қызығушылығының артуына байланысты. Зерттеу поэтикалық мәтінді корпустық зерттеу алгоритмдерінің жеткіліксіз әзірленуімен негізделген ғылыми жаңалыққа ие, әсіресе тұжырымдамаларды анықтау және оларды түсіндіру тұрғысынан. Жұмыста әр түрлі аспектілердегі тұжырымдамаларды зерделеудің теориялық негіздері жан-жақты ашылған: лингвистикалық, әдебиеттану, корпустық. Қазақстандық ғалымдардың зерттеулердің теориялық базасы құрылатын тұжырымдамалар туралы жұмыстары көрсетілген. Тұжырымдаманың құрылымы, оның түрлері және авторлық идеямен өзара байланысы анықталды. Практикалық бөлімде Ф.И. Тютчевтің лирикасындағы «күн» және «түн» тұжырымдамаларының интерпретациясы ұсынылған, қандай да бір тұжырымдаманың қолданылу жиілігін, тұжырымдаманың поэзияның тақырыптық бағытымен және оның идеялық мазмұнымен өзара байланысын анықтау үшін корпустық зерттеу жүргізілді, қызықты байқаулар мен қорытындылар жасалды. Поэтикалық мәтіндегі көркем ұғымдарды түсіндіру мәселесін теориялық тұрғыдан негіздеумен қатар жұмыста Ф.И. Тютчев, Орыс тілінің ұлттық корпусы жұмысына негізделген.

Тірек сөздер: концепт, «күн» және «түн» концептілері, корпустық зерттеу, поэзия, поэтикалық әлем.

С. Бегалиева¹, Е. Шмакова^{2*}, Ж. Рысалдиев², Р. Алиахунова²

¹Қазақский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Казахстан, г. Тараз

*e-mail: alena-low2008@mail.ru

ЯЗЫКОВЫЕ КОНЦЕПТЫ «ДЕНЬ» И «НОЧЬ» В ПОЭТИЧЕСКОМ МИРЕ Ф.И. ТЮТЧЕВА (ОПЫТ КОРПУСНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

Аннотация. Настоящее исследование посвящено интерпретации языковых концептов «день» и «ночь» в художественных текстах классика русской поэзии Ф.И. Тютчева. Исследование выполнено в междисциплинарном аспекте с опорой на лингвистическое понимание концепта и интерпретацию этого понятия в литературоведческом исследовании поэтического текста. Кроме того, в исследовании применены методы корпусной лингвистики и корпусные технологии для анализа художественного произведения. Актуальность выбора темы обусловлена все возрастающим интересом ученых к корпусным исследованиям художественного текста. Исследование обладает научной новизной, которая обоснована недостаточной разработанностью алгоритмов корпусного исследования поэтического текста, особенно в плане выявления концептов и их интерпретации. В работе всесторонне раскрыты теоретические основы изучения концептов в различных аспектах: лингвистическом, литературоведческом, корпусном. Отражены работы казахстанских ученых о концептах, на основе которых выстраивается теоретическая база исследования. Выявлена структура концепта, его виды и взаимосвязь с авторской идеей. В практической части представлена интерпретация концептов «день» и «ночь» в лирике Ф.И. Тютчева, проведено корпусное исследование на выявление частотности употребления того или иного концепта, взаимосвязи концепта с тематической направленностью стихотворения и его идейным содержанием, сделаны интересные наблюдения и выводы. В работе, помимо теоретического обоснования проблемы интерпретации художественных концептов в поэтическом тексте, представлен алгоритм исследования концептов «день» и «ночь» в стихотворениях Ф.И. Тютчева, основанный на работе с НКРЯ (Национальным корпусом русского языка).

Ключевые слова: концепт, концепты «день» и «ночь», корпусное исследование, поэзия, поэтический мир.

Introduction

Concepts are an integral element of literary texts. They are used to convey meaning, create symbolism and provide an understanding of human experience. By studying the concepts present in a literary text, readers can get an idea of the cultural values and beliefs of the time period in which the literary text was written. Careful study of the concepts in a literary text is essential to understanding its themes, messages, and cultural significance.

In addition to conveying meaning and creating symbolism, concepts are also used to represent human experience. Literary texts are often devoted to exploring the complexities of human existence, and concepts are used to provide a deeper understanding of human motivations, desires, and struggles.

Fyodor Tyutchev was an outstanding Russian poet of the Romantic era, known for his contemplative and philosophical poetry. His poetry often explores themes of nature, love, and the human condition and is characterized by its musicality and evocative imagery. Throughout his poetry, Tyutchev uses rich and capacious imagery to convey complex emotions and ideas.

Tyutchev's poetry continues to live all over the world with its emotional depth, philosophical insight, and refined language. His reflections on the human condition and the mysteries of nature continue to resonate with readers today, making him one of the most famous and influential poets of the Romantic era.

In this scientific work, an attempt is made to analyze the concepts of “Day” and “Night” in the poems of F.I. Tyutchev uses corpus technologies. The concept of “Concept” in the works of Kazakh and foreign scientists is considered. The study is interdisciplinary in nature: the concept of “Concept” is considered from the point of view of linguistics, literary criticism, and corpus methodology. In the literary aspect, the functions and role of concepts in a poetic text are revealed. The structure and connection of the concepts “Day” and “Night” in F.I. Tyutchev's poems with the author's idea is determined. A comparative analysis of the concepts “Day” and “Night” in the poems of F.I. Tyutchev is carried out.

The relevance of the work is due to the fact that for the first time, an attempt is made to study the concepts of “Day” and “Night” in the works of F.I. Tyutchev with the use of hull technologies. The analysis of the artistic originality of concepts provides an opportunity to explore the poetic text more deeply and comprehensively. In addition, the study of concepts for decades is still relevant. This is due to the fact that there is still no specific analysis methodology since each author has his own worldview and unique style of writing.

The purpose of the study is an analytical interpretation of the concepts “Day” and “Night” in the poetry of F.I. Tyutchev uses corpus technologies.

The practical significance of this study is determined by the possibility of using the algorithm of poetic text research with the use of corpus technologies. The materials of the study can be used in language and literature classes at the university, in preparation for research on the problem of corpus technology application in the interpretation of linguistic phenomena of the artistic text.

Besides, the application of corpus technologies for the interpretation of the concepts of F.I. Tyutchev's poetic world allows not only to reveal the cultural and historical context of the poet's poetic world, but also gives an opportunity to penetrate deeper into the semantic layers of the poetic text, opening horizons for a new reading and interpretation of the artistic text.

Materials and methods

The hypothesis of this study is the position that in the work of F.I. Tyutchev, the concept of “Day” is associated with the theme of the homeland and social motives, and the concept of “Night” is associated with the theme of love and is determined by the intimate motives of the lyrical hero.

To achieve the goal of the study and prove the hypothesis, the work assumes the solution of the following tasks: to consider the concept of "concept" in the works of Kazakh and foreign scientists in an interdisciplinary aspect; determine the structure, types, and functions of concepts in a literary text; to identify the semantic load and poetic functions of the concept “Day” in the poems of F. I. Tyutchev; determines the relationship of the concept of “Night” with the love thoughts of the lyrical hero; to compare the concepts of “Day” and “Night” in their relationship with the author's idea and the artistic originality of poetic texts; using corpus technologies, reveal statistical data on the prevalence of the concepts “Day” and “Night” draw conclusions based on the analysis.

The following methods will be used in the scientific work: corpus research methods, the method of analysis, and synthesis.

Literature review

The study of literary concepts for decades is still relevant; this is due to the fact that there is still no established methodology for their analysis since each author has his own worldview and unique, individual style of writing. This problem was studied at different times by such researchers as M.Sh. Musatayeva (Musatayeva, 2022), R.R. Sanyarova (Sanyarova, 2008), S. A. Sulejmanova (Sulejmanova, 2021), S.A. Askoldov (Askoldov, 1997), I.V. Burdin (Burdin), 2019 and others.

Russian philosopher and publicist S.A. Askoldov in his article “The Concept and the Word” gave the following definition: “A concept is a mental formation that replaces an indefinite set of objects of the same kind in the process of thought” (Askoldov, 1997: 267). He was also the first to introduce the term "artistic concept”.

In their work, I.V. Burdin and N.V. Avvakumova considered the term “concept” from the point of view of Russian scientists. We quote some of them below:

V.G. Zusman says that the study of concepts in fiction is an important factor; it will allow a deeper, versatile analysis of a work of art. “A literary concept is such an image, symbol or motif that has a “way out” to geopolitical, historical, ethnopsychological moments that lie outside a work of art” (Burdin, 2019: 3).

A slightly different point of view is expressed by V.Z. Demyankov. He believes that the terms “concept” and “conception” are identical, it all depends on the context. In other words, we use different concepts, but by exploring “the plane of expression of subjective mentality, we reconstruct concepts” (Burdin, 2019: 3).

N.S. Valgina notes that a literary text is a “small universe” of the author; in it, behind the main meaning, there is always a subtext that we can reveal by analyzing concepts (quoted from Asratyan, 2017: 36).

In his work, E.A. Ogneva writes that today “in science there are three projections in which the concept exists:

- systemic potential – the linguistic treasury accumulated by culture, and lexicographic data;
- subjective potential – a linguistic treasury in the memory of an individual;
- text implementations” (Ogneva, 2019: 37).

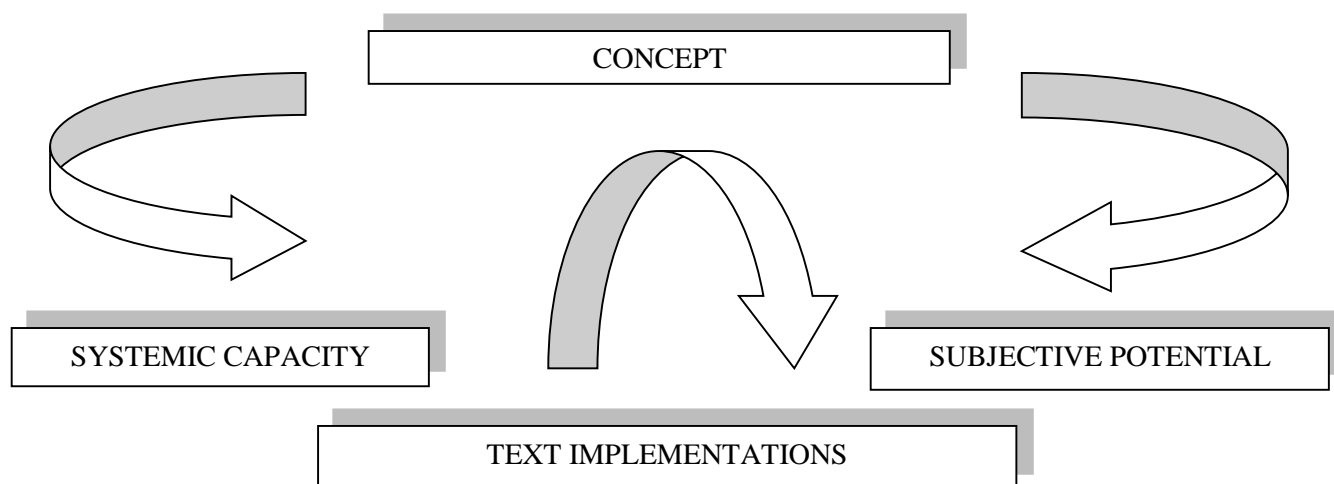


Fig. 1 – Three projections of the concept according to E.A. Ogneva

Kazakh scientists have studied different types of concepts. For example, a professor of Abai Kazakh National Pedagogical University M.Sh. Musatayeva, in her work, considers “a class of mental concepts of emotions and identifies 4 areas of study of concepts:

- linguoculturological
- semantic-cognitive
- psycholinguistic
- lingua-philosophical” (Musatayeva, 2022: 3).

K.T. Utegenova published an article in which she described coloronym concepts (color concepts) and argues that “coloronym concepts are of particular importance in an artistic text when it comes not only to color characteristics that are common to a particular nation. Of greater importance is the individual author's perception of reality, embodied in the artistic and figurative picture of the world of the author of a work of art” (Utegenova, 2019: 262).

We agree with the opinion of scientists R.R. Sanyarova, and G.I. Gafarov that “at present, the term “concept” is widely used in various fields of linguistic science. It is a key concept not only of cognitive science but is also included in the conceptual apparatus of semantics and linguoculturology” (Sanyarova, Gafarova, 2020: 1).

Thus, according to studies of Kazakhstan and foreign scientists, the artistic concept is considered a reflection of the unique contribution of the writer, who put ideological meaning into it. It forms the concept sphere of the work, its artistic space. The author's unique style and vision form a special concept sphere, which is materialized in his works.

The structure of an artistic concept is very complex; it is not rigid, because it has an individual, authorial character. K. Amanullayeva agrees with this position, she writes: “As for the structure of an artistic concept, different researchers present it in the form of a cloud, a multi-layered phenomenon, fruit, etc., highlighting the main “core and periphery”, emphasizing the lack of a clear definition of the term” (Amanullayeva, 2020: 4).

According to V. I. Karasik, there are three components in the structure of the artistic concept: conceptuality, imagery, and value. Thus, each author reveals these three components in his own way. S.A. Suleimanova in her work reveals these concepts as follows:

1. “Conceptual component: indicative and defined structure of the concept;
2. Figurative component: cognitive metaphors that support the concept in the mind;
3. The significant component is the etymological, associative characteristics of the concept” (Suleimanova, 2021: 4).

Aidarkyzy Z.B., Tumanova A.B. investigated the concept sphere and identified such types of concepts: universal and national. In their opinion, “general human (universal) concepts are characteristic of the worldview, the worldview of each people (life, death, happiness, grief, family, homeland, soul, faith, work, freedom, home, etc.); they provide mutual understanding between peoples. National

concepts are inherent in the culture of a certain people and are reflected in the language, traditions, and beliefs (jigit, yurt, dastarkhan, toy, birch, matryoshka, felt boots, round dance, etc.)” (Aidarkyzy, Tumanova, 2021: 3). Universal concepts were also studied by Sanzheyeva L.V. (Sanzheyeva, 2021: 111).

Another classification is considered by I.A. Danilenko, proposed by M.V. Pimenova, which is called "dual-core, it includes:

- paired concept is a concept that has two cores that are in synonymous relations (spouse and wife);
- binary concept – nuclei are represented by antonyms: winter and summer, flood and drought;
- the equivalent concept is slightly different from the other two: their structures completely or partially coincide, especially in their motivating or conceptual parts, and their representatives are equivalent in translation. Equivalent concepts include the concepts: “Родина” and Homeland, “Жизнь” and Life (Danilenko, 2020: 2).

One of the principal functions of concepts in a literary text is the transfer of meaning. Concepts are used to express complex ideas and emotions that are difficult to express in literal language. For example, the concept of “love” is often used in literature to convey potent emotions of passion, devotion, and craving.

Concepts also function as a means of social commentary in literature. By studying the concepts present in a literary text, readers can get an idea of the cultural values and beliefs of the time period in which the text was written. For example, the concept of “fairness” is often used in the literature to criticize social inequality and injustice.

Results and discussions

In Tyutchev's lyrics, the concept of “Day” is often associated with light, clarity, and vitality. The day represents the awakening of the senses and the possibility of a new beginning. Daytime scenes in Fyodor Ivanovich's poems are often filled with vivid descriptions of nature when the characters bask in the rays of the sun and admire the beauty of the natural world. However, the day is also associated with the passage of time and the inevitability of change. As the day progresses, the shadows lengthen and the light begins to fade. The images of the setting sun symbolize the transience of life and the approach of darkness, alluding to the transience of all things and the fragility of human life. Also, the concept of “Day” is often filled with action and movement, as the lyrical hero strives to achieve his goals and find meaning in his life.

Let's take an example of how the concept of “Day” is implemented in the poem by F.I. Tyutchev “From Heine's Travel Pictures” (1829-1830). After analyzing all the poetic works of Tyutchev, in which the word “Day”» occurs, we singled out this poem as it contains the most occurrences (the day is mentioned 5 times): “It will be a beautiful day”, “So, it will be a beautiful day”, “It will be a beautiful day!”, “The late day will illuminate us with victories!”, “Announcing a beautiful day to nature!”, “And today before the young day, coming in glory.” The lyrical hero dreams of the day of victory, when the war ends, when freedom comes. He is devoted to his homeland, ready to give his life for it. This once again confirms our study that the concept “Day” is dedicated to the theme of the homeland, accompanied by adjectives: beautiful, late, and young, which symbolize life and freedom.

In many of his poems, Tyutchev associates the day with warmth, energy, and vitality, describing the sun as a powerful, life-giving force that illuminates the world around us. For example, in the poem “Silentium!” (1829-1830):

*«День угасает, наступает вечер,
И свет исчезает из всего.
Огонь на западе угас,
И холод вторгается в ясное небо»*

Here, Tyutchev contrasts the warmth and energy of the day with the approaching darkness and cold of the night, creating a sense of melancholy and introspection that is characteristic of his work.

Fedor Ivanovich's poems with the concept of “Day” convey a wide range of emotions – from joy and surprise to melancholy and despair. In such poems, Tyutchev reflects on the beauty of the day, describing it as a moment of pure joy and wonder. He conveys a sense of renewal and opportunity that

comes with the advent of a new day. His ability to evoke such strong emotion through his poetry is a testament to his writing prowess and deep understanding of the human experience.

The concept of “Night” is associated with mystery, danger, and the unknown, and has been used by writers throughout history to explore the human psyche and confront the mysteries of existence. In Tyutchev's poetry, the concept of “Night” is often depicted as a time of revelations, poems are devoted to the theme of love, and the lyrical hero is languishing, looking for his beloved, wanting to meet her.

Often, in the concept of “Night” in Tyutchev's poems, themes of darkness and uncertainty can be traced. This is the time when the normal order of things is broken, and the lyrical hero must confront his fears. The night scenes are filled with vivid descriptions of the natural world as the character navigates his way through unfamiliar landscapes and confronts the darkness within him, often filled with dreamlike imagery and surreal motifs. The night is also a time of transformation and renewal. The darkness of the night represents the unknown and the mysterious, but it also represents the potential for growth and change. Having gone through the trials and struggles of this night, the lyrical hero is able to gain strength, wisdom, and a deeper understanding of himself and the world around him.

Next, we analyze the concept of “Night” in the poem by F.I. Tyutchev “Insomnia: Night Moment” (1873), in which there are only 2 occurrences: “When the night has descended on the whole city”, “And now, with the shine of a moonlit gray night.” The night is the time of day when the lyrical hero is left alone with his thoughts and feelings. He wants to love and thinks about his beloved. But everything is in vain, because the darkness, the emptiness of the night inspire melancholy and take away this opportunity. We proved that the concept of “Night” is realized in poems dedicated to the theme of love. Accompanied by adjectives: gray, dull, symbolizing darkness, melancholy, loneliness.

Fedor Tyutchev uses the concept of “Night” to evoke a range of emotions, from calm and tranquility to fear and anxiety. He explores the mysterious and unknowable nature of the night, which he describes as a “golden veil” that hides the secrets of the world. He also reflects on the fears and anxieties that can arise in the darkness of the night. The poems are filled with haunting images as the poet describes the black abyss of night and the unknown forces that lurk in its depths.

The peculiarity of the concept “Night” is that it hides the absolute truth, it is the time for revelations and disclosure of secrets, which occurs not in a rational way, but in a heuristic way. Because Tyutchev said more than once that “in this hour of appearances and miracles” his lyrical hero was struck by unconsciousness. In his opinion, this is the tragedy of existence: the night reveals the secrets of the universe, but man is afraid to know them, he is frightened by the unknown.

In *Silent Night, Late Summer...* (1849), Tyutchev uses the stillness and stillness of the night to evoke a sense of peace. The poem sings about the beauty and serenity of the natural world. The poet describes a moonlit landscape and the soft rustle of leaves. The poem conveys a sense of harmony and unity with the outside world.

In “*Last Love*” (1851-1854), Tyutchev explores the theme of lost love, pain, and longing. The poem is filled with a sense of sadness and regret as the lyrical hero reflects on the passing of time and the loss of a loved one. The darkness and silence of the night intensify feelings of loss, and loneliness, causing melancholy and despair.

The concept of “Night” is characterized by the emotional depth and the ability to evoke a wide range of feelings and emotions. Whether he explores the calmness and beauty of the night or the fear and anxiety that can arise in its darkness, Tyutchev's poetry is a testament to language's ability to convey the complexity of human existence.

The concepts of good and evil in the poetic world are considered peculiarly. The problem of light and darkness, good and evil, is a question that worries not only writers and poets but also philosophers, theologians, and culturologists. These categories are very important for understanding being, and not a single ontological work can do without these concepts.

There were two stages in Russian literature when much attention was paid to the concepts of light and darkness: of course, in the era of romanticism, prominent representatives of which were E.A. Baratynsky, F.I. Tyutchev, M.Yu. Lermontov and symbolism, representatives: A.A. Blok, K. D. Balmont, D. S. Merezhkovskiy. Significant ontological concepts in the lyrics of Russian literature date back to the era of romanticism, namely in the work of the above poets, which necessitates a systematic

and integral analysis of their work. Therefore, we propose to make an analysis of the concepts of day and night on the example of the lyrics of Fyodor Ivanovich Tyutchev. A. Blok called him “the night soul of Russian poetry” (Rudakova, Shustikova, 2017: 2).

Fyodor Tyutchev was a 19th-century Russian poet who is known for his deep lyricism and philosophical depth. In his poetry, he often explored the themes of nature, time, and the human condition. One of the recurring motifs in his work is the contrast between day and night, which he uses to convey a sense of duality and ambiguity.

In Tyutchev's poetry, day and night are not just physical phenomena, but rather symbolic representations of opposing forces. Daylight is often associated with clarity, reason, and rationality, while night is associated with mystery, intuition, and the subconscious. Tyutchev uses these opposing forces to create a sense of tension and contrast that deepens the meaning of his poetry.

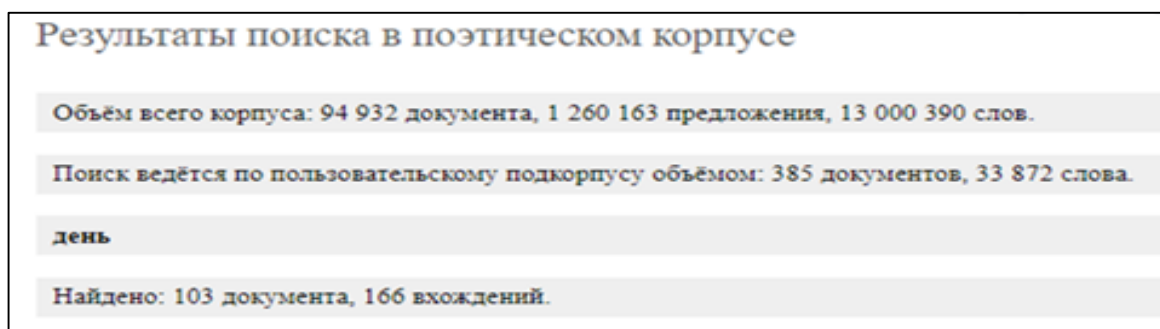
Day and night are primordial substances that occur throughout the world, they organize the change of times and the course of human life. Their main features: the night has depth and mysticism, and the day has light and purity. It is important to note that, for Tyutchev, these are incomparable categories that, through metaphors, convey the state of man and nature, denoting the poet's train of thought.

Let us consider the possibilities of the Russian National Corpus for the study of artistic concepts.

The Russian National Corpus is a large collection of texts in Russian, its total volume is more than 1.5 billion words. Here are the texts of various eras and genres. The corpus allows you to find out how the Russian language was actually used, and what processes took place in it throughout the history of mankind. It has several sections that correspond to different sub-corpus. We are interested in the poetic sub-corpus.

On the main page, select a poetic sub-corpus, then “set” it. In the sub-corpus, we indicate information about the author, indicating the genre and type of literary text. After entering all the information, click “next”. We proceed to search for the necessary word forms in a given sub-corpus (RNC).

After searching for the word form “Day” the corpus produces the following result:



Результаты поиска в поэтическом корпусе

Объём всего корпуса: 94 932 документа, 1 260 163 предложения, 13 000 390 слов.

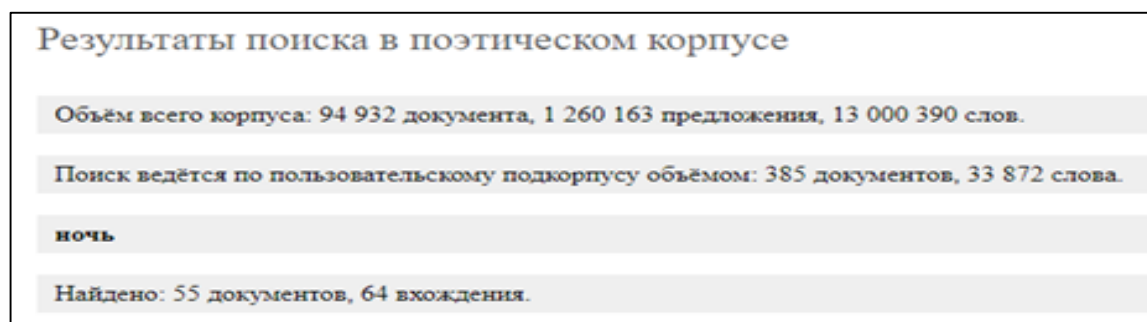
Поиск ведётся по пользовательскому подкорпусу объёмом: 385 документов, 33 872 слова.

день

Найдено: 103 документа, 166 вхождений.

Fig. 2 – Search results for the word form “Day” in RNC

After searching for the word form «Night», the corpus gives the following result:



Результаты поиска в поэтическом корпусе

Объём всего корпуса: 94 932 документа, 1 260 163 предложения, 13 000 390 слов.

Поиск ведётся по пользовательскому подкорпусу объёмом: 385 документов, 33 872 слова.

ночь

Найдено: 55 документов, 64 вхождения.

Fig. 3 – Search results for the word form “Night” in RNC

Thus, we get many examples from the works of the author, whom we have previously indicated. By the highlighted word, you can find out its lemma and grammatical features. At the end of the page, all word forms and lemmas of the searched word are displayed. You can also add a number of grammatical and semantic features for a more accurate search. Based on this, corpus research has high efficiency and accuracy.

In the poetic world of Tyutchev, the concepts of “Day” and “Night” are very common, as they are opposed to each other and symbolize light and gloomy images. According to the RNC, the word “Day” is found in Tyutchev's works in 103 poems, 166 occurrences (166 times the word of interest occurs), and the word “Night” in 55 poems, 64 occurrences (64 times the word of interest occurs). Let's present the search and analysis results in a table:

Table 1 – Comparative analysis of the concepts «Day» and «Night»

<i>Day</i>	<i>Night</i>
<p>Tyutchev's concept of the day is associated with something bright and noble. Most often, he devotes such poems to the Motherland:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «<i>День православного Востока, Святись, святись, великий день, Разлей свой благовест широко И всю Россию им одень!</i>» (День православного Востока... (1872)) • «<i>О Русь, велик грядущий день, Вселенский день и православный!</i>» (Рассвет: Не в первый раз кричит петух... (1849)) 	<p>Tyutchev's concept of the night is associated with feelings, night experiences. They are dedicated to the theme of love:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «<i>Но в ночи твоей лазурной</i>» (Ты волна моя морская... (1852)) • «<i>Как ночью на небе звезда...</i>» (Еще томлюсь тоской желаний... (1848)) • «<i>Как я любил их – знает бог! От их волшебной, страстной ночи Я душу оторвать не мог</i>» (Я очи знал, – о, эти очи!.. (1850-1851))
<p>A day is a symbol of life: «...если жизнь есть день» (Мотив Гейне (1868-1869))</p>	<p>Night is a symbol of death: «Если смерть есть ночь...» (Мотив Гейне (1868-1869))</p>
<p>The day symbolizes a bright image: «<i>Еще шумел веселый день</i>» (Еще шумел веселый день... (1851))</p> <ul style="list-style-type: none"> • «<i>День чудесный осиял.</i>» (К Ганке: Вековать ли нам в разлуке?... (1841)) • «<i>Но юный день с любовью да светлеет</i>» (Войди со мной - пуста сия обитель...(1828-1829)) 	<p>The night symbolizes a gloomy image:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «<i>Ночь хмурая, как зверь стокий</i>» (Песок сыпучий по колени... (1830)) • «<i>Ты знаешь, кто на море в этой ночи?</i>» (Всё бешеной буря, всё злее и злей... (1831-1836)) • «<i>В ночи греха, на дне ужасной бездны.</i>» (К Н. : Твой милый взор, невинной страсти полный... (1824))
<p>Adjectives accompanying the concept of the day:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «<i>Весенний первый день лазурно-золотой</i>» (17-е апреля 1818) • «<i>Чудный день!</i>» (В небе тают облака... (1868)) • «<i>И день отрадный, день любезный</i>» (Святая ночь на небосклон взошла...) 	<p>Adjectives accompanying the concept of night:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «<i>Киммерийской грустной ночи</i>» (Вновь твои я вижу очи... (1849)) • «<i>Вот среди сей ночи темной</i>» (К Ганке: «Вековать ли нам в разлуке?...» (1841)) • «<i>С глубокой ночи темной</i>» (Звучит, как древле, пред тобою... (1820-1830))
<p>Verbs accompanying the concept of the day:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «<i>Святиться будет этот день</i>» (Черное море: «Пятнадцать лет с тех пор минуло...» (1871)) • «<i>Мы этот славный день почтим</i>» (На юбилей Н. М. Карамзина: «Великий день Карамзина...» (1866)) • «<i>Где-то там, над ней, ясный день блестит</i>» (Мотив Гейне (1868-1869)) 	<p>Verbs accompanying the concept of night:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «<i>Ночью тихо пламенеют</i>» («Небо бледно-голубое...» (1866)) • «<i>Тогда густеет ночь, как хаос на водах</i>» (Видение: «Есть некий час, в ночи, всемирного молчанья...» (1829)) • «<i>Ночь испарится над землей</i>» (Декабрьское утро: «Не небе месяц – и ночная...» (1859))

Let us turn again to the poem “Silentium!” (1829-1830). Tyutchev contrasts the calm of the night with the chaotic noise of the day. He writes: “In the noise of the world you are my peace, / O night! How I love your peace! / In the safe haven of sleep to create / A world of dreams, without anxiety. Here, Tyutchev celebrates the restorative power of the night, which allows him to escape the pressures and stresses of the day.

Then the national corpus of the Russian language issued a poem by F.I. Tyutchev “Day and Night”, written in 1839. Consider the concepts of “Day” and “Night” presented in this work.

*«На мир таинственный духов,
Над этой бездной безымянной,
Покров наброшен златотканый
Высокой волею богов.
День – сей блистательный покров
День, земнородных оживленье,
Души болящей исцеленье,
Друг человеков и богов!
Но меркнет день – настала ночь;
Пришла – и, с мира рокового
Ткань благодатную покрыва
Сорвав, отбрасывает прочь...
И бездна нам обнажена
С своими страхами и мглами,
И нет преград меж ей и нами –
Вот отчего нам ночь страшна!»*

In the first part of the poem, we clearly see the concept of the day, the poet praises the day. For Tyutchev, this is a blessed time of day when a person is under the protection of God. The concept of “Day” symbolizes the “golden, brilliant cover”, which personifies sunlight, healing the soul, and protecting it from all fears, and horrors of the night.

In the second part, he reveals the concept of the night and explains why it is so scary. The moon replaces the sun, thereby “tearing off, throwing away” the cover, symbolizing the concept of “night”. At night, a person is left alone with his fears, the abyss of darkness is exposed, and gloomy thoughts begin to disturb him, which were not there in the daytime.

As noted by N.S. Valgin, after analyzing the concepts, we revealed the subtext lay down by the author.

Conclusion

In Tyutchev's poetry, the concepts “Day” and “Night” are often used to denote opposite forces, such as life and death, light and darkness, clarity, and mystery. He often uses vivid imagery and metaphorical language to evoke sensory experiences of day and night, painting pictures of the natural world that are both beautiful and profound. Using the images of darkness, the writers explored the hidden depths of the human psyche and faced the complexities of existence, reminding readers to face their fears and go into the unknown with courage and resilience. The day is bright, open, and safe, but this is only a surface layer of the essence, hiding the abyss of night, darkness.

To summarize, the concept of “Day” in literature is a powerful metaphor for the passage of time and the cycle of life. Using images of light, writers explored the beauty and fragility of human experience, reminding readers of the fleeting nature of existence and the need to make the most of every moment.

Having examined the concepts of “Day” and “Night” using corpus technologies, we can come to the following conclusions:

1. The concept of day in Tyutchev's lyrics occurs twice as often as the concept of night.
2. The concept “Day” echoes the theme of the Motherland, for the lyrical hero it is something sacred and pure. The concept “Day” is connected with the sense of duty to the Motherland, patriotism, and the concept “Night” is intertwined with the personal feelings of the lyrical hero. Tyutchev favours the concept “Day”, for him duty to the Motherland is more important than his own feelings.
3. The concept “Night” traces the theme of love, at night the lyrical hero experiences the whole palette of love experiences. The concept “Night” in Tyutchev's poems is something intimate, individual. The day belongs to everyone, to the people, the fate of Russia, the Motherland, is decided during the day. Night belongs only to the lyrical hero and his beloved.
4. Tyutchev's poetry explores the duality of day and night, using them as symbolic representations of opposing forces. His works convey a sense of tension and contrast that deepens their meaning and emphasizes the complexity of human experience.

In conclusion, we can say that the concepts of “Day” and “Night” in Tyutchev's poetry always accompany each other. For Tyutchev day is light, joy, salvation from the gloom of night, which symbolizes darkness, fear, but he understands that this is the way the world works, and night is only the reverse side of day. These concepts are characteristic in Tyutchev's poetry. Using vivid imagery and rich symbolism, Tyutchev explores many different aspects of these concepts, from the beauty and vitality of day to the mystery and contemplation of night. Tyutchev's poetry invites readers to reflect on the cyclical nature of life and embrace both the light and darkness that are integral parts of the human experience. Whether celebrating the warmth and brightness of the day or the quiet introspection of the night, Tyutchev's poetry continues to fascinate and inspire readers to this day.

Thus, the use of corpus technologies in the study of the concept sphere of Tyutchev's poetry allowed us to penetrate deeper into the poet's poetic world and connect linguistic phenomena with artistic meaning. The notion of “concept” was considered in several aspects – from the point of view of linguistics, literary studies, and corpus methodology. In the literary science aspect the functions and role of concepts in the poetic text were revealed. The structure and connection of the concepts “Day” and “Night” in F. I. Tyutchev's poems with the author's idea have been determined. The comparative analysis of the concepts “Day” and “Night” in F. I. Tyutchev's poems is carried out.

The results of the study are that algorithms for the analytical study of a literary text were developed using corpus technologies. The definition of “Concept” has been clarified, and a contribution has been made to the expansion of the theoretical basis for the study of concepts in a literary text. The practical significance of the study lies in the possibility of using research materials in writing articles, scientific and term papers, as well as using work materials in the teaching practice of Russian literature at school.

In the future it is planned the research aimed at analyzing and interpreting the concept sphere of the poetic world of Russian-speaking Kazakh poets with the use of corpus technologies. The research will use the algorithm of work with the corpus presented in this article.

References

- Aidarqyzy Z.B., Tumanova A.B. (2021) Modelirovaniye konceptosfery kak odin iz effektivnykh metodov ego interpretatsii. – *Neofilologia*, 2021. – T. 7. – №26. – S. 257-263 [Aidarkyzy Z.B., Tumanova A.B. (2021) Concept sphere modeling as one of the effective methods of its interpretation. – *Neophilology*, 2021. – Vol. 7. – №26. – P. 257-263] (in Russian)
- Amanullaeva K. (2020) Hydozhestvennyy koncept i specificheskie harakteristiki ego vossozdaniya. – *Inostrannaya filologiya: iazyk, literatyrta, obrazovanie*. – 2020. – №4 (77). – 53-57 s. [Amanullayeva K. (2020) Artistic concept and specific characteristics of its recreation. – *Foreign philology: language, literature, education*, 2020. – №4 (77). – P. 53-57] (in Russian)
- Askol'dov S.A. (1997) Koncept i slovo // *Rysskaya slovesnost': Antologiya / S.A. Askol'dov; pod red. V.N. Neroznaka*. – M.: Academia, 1997. – S. 267-280 [Askoldov S.A. (1997) Concept and Word. – *Russian Literature: An Anthology / S.A. Askoldov; ed. V.N. Unrecognized*. – M.: Academia, 1997. – P. 267-280] (in Russian)
- Asratian Z. D. (2017) Koncept v hydozhestvennom proizvedenii. – *Kyl'tyra i tsivilizatsiya*. – 2017. – T. 7. – №3A. – 35-42 s. [Asratyan Z.D. (2017) Concept in a work of art. – *Culture and Civilization*, 2017. – T. 7. – №3A. – P. 35-42] (in Russian)
- Byrdin I.V., Avvakymova N.V. (2019) Poniatie «Koncept» v literatyrovedenii. – *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*. – 2019. – T. 12. – №7. – S. 97-100 [Burdin I.V., Avvakumova N.V. (2019) The concept of “Concept” in literary criticism. – *Philological Sciences. Questions of theory and practice*, 2019. – T. 12. – №7. – P. 97-100] (in Russian)
- Danilenko I.A. (2020) Avtorskie dviyadernye hydozhestvennyye koncepty. – *Teoriya iazyka i mezhkyl'tyrnaya kommunikatsiya*. – 2020. – №2. – 63-72 s. [Danilenko I.A. (2020) Author's dual-core artistic concepts. – *Theory of language and intercultural communication*, 2020. – №2. – P. 63-72] (in Russian)
- Musataeva M.Sh., (2022) Kotlyarova I. V. Modelirovaniye emocional'nykh konceptov «toska», «grust'», «pechal'», «gore». – *Vestnik Tomskogo gosydarstvennogo universiteta. Filologiya*. – 2022. – №75. – 94-119 s. [Musatayeva M.Sh., Kotlyarova I.V. (2022) Modeling of emotional concepts “longing”, “sadness”, “sadness”, “grief”. – *Tomsk State University Bulletin. Philology*, 2022. – № 75. – P. 94-119] (in Russian)
- Natsional'nyy korpus rysskogo iazyka [Elektronnyy resyrs] // [Russian National corpus]. [Electronic resource]. Access mode: free.URL: <https://ruscorpora.ru/> (Accessed: 20.03.2023).
- Ogneva E.A. (2019) Koncepty-dominanty kak informativnye konstruktivy tekstovykh mirov. – *Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu «Editys»*, 2019. – 190 s. [Ogneva E.A. (2019) Dominant concepts as informative constructs of text worlds. – *Limited Liability Company "Editus"*, 2019. – 190 p.] (in Russian)
- Polnoe sobranie stihotvoreniy F.I. Tyutcheva. [Elektronnyy resyrs]. [Complete collection of poems by F.I. Tyutchev.]

- [Electronic resource]. Access mode: free. URL: <https://ruthenia.ru/tiutcheviana/stihi/biblpoet.html> (Accessed: 9.03.2023).
- Rydakova S.V., Shystikova Ju.N. (2017) Motiv t'my v lirike FI Tyutcheva. – Kыл'tyra ı civılızacia. – 2017. – T. 7. – №. 6. – 119 s. [Rydakova S.V., Shustikova Yu.N. (2017) The motif of darkness in the lyrics of FI Tyutchev. – Culture and Civilization, 2017. – T. 7. – №6. – 119 p.] (in Russian)
- Sanzheeva L.V. (2021) Ymiversal'nye koncepty tradicioonoi hydozhestvennoi kыл'tyry. – 2021. – 111-114 s. [Sanzheyeva L.V. (2021) Universal concepts of traditional artistic culture, 2021. – P. 111-114] (in Russian)
- San'iarova R.R., (2020) Gafarova G. I. Sopostavitel'nyı analiz koncepta «jenshına» v bashkırskom ı kazahskom poslovicah ı pogovorkah. – Tendenci razvıtia nauki ı obrazovania. – 2020. – №68-6. – 68-71 s. [Sanyarova R.R., Gafarova G.I. (2020) Comparative analysis of the concept "woman" in Bashkir and Kazakh proverbs and sayings. – Trends in the development of science and education, 2020. – №68-6. – P. 68-71] (in Russian)
- San'iarova R. R. (2008) Koncepty vnytrennego mira cheloveka v bashkırskoı ıazykovoı kartine mira na materiale trilogii Z. Biishevoi "k svety". – Vestnik Bashkırskogo ymiversiteta. – 2008. – T. 13. – №4. – S. 1012-1015. [Sanyarova R. R. (2008) Concepts of the inner world of a person in the Bashkir language picture of the world based on the material of Z. Biisheva's trilogy "towards the light". – Bulletin of the Bashkir University, 2008. – T. 13. – № 4. – P. 1012-1015] (in Russian)
- Suleimanova S. A. (2021) Definicıa koncepta v sovremennom literatyrovedenii. – Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. 10. – S. 351-355. [Suleimanova S.A. (2021) Concept definition in modern literary criticism. – Academic research in educational sciences, 2021. – Vol. 2. – №10. – P. 351-355] (in Russian)
- Ytegenova K.T. (2019) Koncepty-koloronimy kak fragment kartiny mira kazahov. – Sostavitel' Je.I. Safina. – 2019. – 261 s. [Utegenova K.T. (2019) Concepts-coloronyms as a fragment of the picture of the world of the Kazakhs. – Compiled by E.I. Safin, 2019. – 261 p.] (in Russian)

Литература

- Айдарқызы З.Б., Туманова А.Б. Моделирование концептосферы как один из эффективных методов её интерпретации // Неофилология. – 2021. – Т. 7. – №. 26. – С. 257-263.
- Амануллаева К. Художественный концепт и специфические характеристики его воссоздания // Иностранная филология: язык, литература, образование. – 2020. – №. 4 (77). – С. 53-57.
- Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: Антология / С.А. Аскольдов; под ред. В.Н. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267-280.
- Асратян З.Д. Концепт в художественном произведении // Культура и цивилизация. – 2017. – Т. 7. – №. 3А. – С. 35-42.
- Бурдин И.В., Аввакумова Н.В. Понятие «Концепт» в литературоведении // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. – Т. 12. – №. 7. – С. 97-100.
- Даниленко И.А. Авторские двудерные художественные концепты // Теория языка и межкультурная коммуникация. – 2020. – №. 2. – С. 63-72.
- Мусатаева М.Ш., Котлярова И. В. Моделирование эмоциональных концептов «тоска», «грусть», «печаль», «горе» // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2022. – №. 75. – С. 94-119.
- Национальный корпус русского языка. [Электронный ресурс]. URL: <https://ruscorpora.ru/> (Дата обращения: 20.03.2023).
- Огнева Е.А. Концепты-доминанты как информативные конструкты текстовых миров. – Общество с ограниченной ответственностью «Эдитус», 2019. – С. 190.
- Полное собрание стихотворений Ф.И. Тютчева. [Электронный ресурс]. URL: <https://ruthenia.ru/tiutcheviana/stihi/biblpoet.html> (Дата обращения: 9.03.2023).
- Рудакова С.В., Шустикова Ю.Н. Мотив тьмы в лирике ФИ Тютчева // Культура и цивилизация. – 2017. – Т. 7. – №. 6. – С. 119.
- Санжеева Л.В. Универсальные концепты традиционной художественной культуры. – 2021. – С. 111-114.
- Саньярова Р.Р., Гафарова Г.И. Сопоставительный анализ концепта «женщина» в башкирском и казахском пословицах и поговорках // Тенденции развития науки и образования. – 2020. – №. 68-6. – С. 68-71.
- Саньярова Р. Р. Концепты внутреннего мира человека в башкирской языковой картине мира на материале трилогии З. Биисевой «к свету» // Вестник Башкирского университета. – 2008. – Т. 13. – №. 4. – С. 1012-1015.
- Сулейманова С.А. Дефиниция концепта в современном литературоведении // Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 10. – С. 351-355.
- Утегенова К.Т. Концепты-колоронимы как фрагмент картины мира казахов // Составитель Э.И. Сафина. – 2019. – С. 261.

С.Қ. Құлманов^{1*}, А.З. Бисенғали¹, Н.Қ. Шүленбаев¹, А.Д. Омарова²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

ҚАЗАҚ ЦИФРЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ: ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ІШКОРПУС ӘЗІРЛЕУ ТӘЖІРИБЕСІ (метамәтіндік және терминологиялық белгіленімдер параметрлері)

Аннотация. Мақала Қазақ тілі ұлттық корпусының (ҚТҰК) құрамына енетін терминологиялық ішкорпус жасаудың ғылыми-теориялық және қолданбалы мәселелеріне (метамәтіндік және терминологиялық белгіленімдер параметрлерін әзірлеу) арналды.

Зерттеу барысында ҚТҰК-ның терминологиялық ішкорпусын әзірлеу бойынша мынадай нәтижелерге қол жеткізілді: 1) терминологиялық ішкорпус базасына енгізілген ғылыми мәтіндерге төмендегідей метамәтіндік белгіленімдер қойылды: Дереккөзі, Мәтін типі, Мәтін тақырыбы, Мәтін стилі, Мәтіннің кілт сөздері, Ғылым саласы, Мәтін тілі, Мәтіннің бет саны, Мәтін графикасы, Сөзқолданыс саны, Аудитория жасы, Субкорпус, Мәтіннің енгізілген уақыты, Белгілеуші; 2) терминологиялық ішкорпусқа енгізілген әртүрлі ғылым салаларының терминдеріне мынадай параметрлерді қамтитын терминологиялық белгіленімдер қойылды: терминнің қазақ және орыс тілдеріндегі нұсқасы, терминнің және терминдік тіркесті құрайтын сөздердің этимологиясы және оның қазақ тіліндегі баламасы, әрбір терминнің қазақ тіліндегі анықтамасы, терминнің анықтамасы алынған дереккөз, терминнің қолданылатын саласы (салалары), терминнің авторы, терминнің құрамы, терминнің бекітілген нұсқасы, жылы, терминнің салалық терминологиялық сөздіктердегі аудармасы, терминнің заңнамадағы қолданысы (аудармасы және нұсқалары).

Зерттеудің теориялық маңыздылығы: екітілді және көптілді салалық, түсіндірме терминологиялық сөздіктер құрастырудың, электронды сөздіктер әзірлеудің ғылыми негіздерін нақтылап, толықтыруға, қолданбалы терминология, терминография салаларын дамытуға септігін тигізеді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы: тақырыптық және салалық терминологиялық ішкорпустар әзірлеу мен әртүрлі терминологиялық сөздіктердің (түсіндірме, реестрлік) құрылымы мен мазмұнын жетілдіру барысында лексикографиялық тәжірибеде қолдануға болады.

Зерттеу барысында жинақтау, сұрыптау, жүйелеу, аудару, диахрондық, фактологиялық, лексикографиялық салыстыру және салғастыру, құрылымдық (морфологиялық, синтаксистік) талдау әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: терминология, ішкорпус, метамәтіндік белгіленім, терминологиялық белгіленім, сөздік.

С.К. Кулманов^{1*}, А.З. Бисенғали¹, Н.Қ. Шүленбаев¹, А.Д. Омарова²

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

КАЗАХСКАЯ ЦИФРОВАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ: ОПЫТ РАЗРАБОТКИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОГО ПОДКОРПУСА (параметры метатекстовых и терминологических разметок)

Аннотация. Статья посвящена научно-теоретическим и прикладным вопросам (разработка метатекстовых и терминологических разметок) создания терминологического подкорпуса, входящего в состав Национального корпуса казахского языка (НККЯ).

В ходе исследования были достигнуты следующие результаты по разработке терминологического подкорпуса НККЯ: 1) научные тексты, входящие в терминологическую подкорпусную базу, имеют следующие метатекстовые разметки: Источник, Тип текста, Заголовок текста, Стили текста, Ключевые слова текста, Область науки, Язык текста, Количество страниц текста, Графика текста, Количество словоупотреблений, Возраст аудитории, Субкорпус, Дата внесения текста, Разметчик; 2) терминологическим терминам различных отраслей науки были присвоены терминологические разметки, включающие следующие параметры: варианты термина на казахском и русском языках, этимология термина и слов, составляющих терминологическое сочетание, и его эквивалент в казахском языке, определение каждого термина на казахском языке, источник, из которого было получено определение термина, область (области) применения термина, автор термина, состав термина, утвержденный вариант термина, год его утверждения, перевод термина в отраслевых терминологических словарях, использование термина в законодательстве (перевод и варианты).

Теоретическая значимость исследования: разъясняет и дополняет научные основы составления двуязычных и

многоязычных отраслевых, толковых терминологических словарей, разработки электронных словарей, способствует развитию прикладной терминологии и терминографии.

Практическая значимость исследования: может быть использована в лексикографической практике в процессе разработки тематических и отраслевых терминологических подкорпусов и во время совершенствования структуры и содержания различных терминологических словарей (толковых, реестровых).

В ходе исследования были использованы методы сбора, сортировки, систематизации, перевода, диахронного, фактологического, лексикографического сравнения и сопоставления, структурного (морфологического, синтаксического) анализа.

Ключевые слова: терминология, подкорпус, метатекстовая разметка, терминологическая разметка, словарь.

S.K. Kulmanov^{1*}, A.Z. Bissengali¹, N.K. Shulenbayev¹, A.D. Omarova²

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

KAZAKH DIGITAL TERMINOLOGY: EXPERIENCE IN DEVELOPING A TERMINOLOGICAL SUBCORPUS (metatext and terminology markup parameters)

Annotation. The article is devoted to scientific-theoretical and applied-practical issues (development of metatext and terminological markings) of the creation of a terminological subcorpus, which is part of the National Corpus of the Kazakh Language (NCKL).

In the course of the study, the following results were achieved in the development of the terminological subcorpus of the NCKL: 1) scientific texts included in the terminological corpus base have the following meta-text markups: Source, Text type, Text Title, Text Style, Keywords of the text, Field of science, Text language, Number of pages of text, Text graphics, Number of usages, Age of the audience, Subcorpus, Date the text was entered, Markup; 2) terminological terms of various branches of science were assigned terminological markings, including the following parameters: variants of the term in Kazakh and Russian, the etymology of the term and the words that make up the terminological combination, and its equivalent in the Kazakh language, the definition of each term in the Kazakh language, the source from which it was obtained definition of the term, area(s) of application of the term, author of the term, composition of the term, approved version of the term, year of its approval, translation of the term in industry terminology dictionaries, use of the term in legislation (translation and variants).

The theoretical significance: clarifies and complements the scientific foundations of the compilation of bilingual and multilingual industry, explanatory terminological dictionaries, the development of electronic dictionaries, contributes to the development of applied terminology and terminography.

The practical significance: it can be used in lexicographic practice in the process of developing thematic and sectoral terminological subcorps and during the improvement of the structure and content of various terminological dictionaries.

The research used methods of collection, sorting, systematization, translation, diachronic, factual, lexicographic comparison and matching, structural (morphological, syntactic) analysis.

Keywords: terminology, subcorpus, metatextual markup, terminological markup, dictionary.

Кіріспе

Кез келген тілдің даму тарихы тілдік бірліктердің грамматикалық құрылымындағы және семантикалық мазмұнындағы өзгерістермен, тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметімен байланысты болғандықтан, ғылыми лингвистикалық парадигмада қолданылатын зерттеу тәсілдері мен аспектілері де өзгеріп, жетілдіріліп отырады. Бұл қазіргі тіл білімінде мәтінді зерттеу объектісі ретінде қарастыруда материалды өңдеуді оңтайландыру мен оңайлату мәселесін күрделендіре түсті. Осыған байланысты ақпараттық технологияның қарыштап жетілуіне орай тілдік практикалық материалды жинау мен талдау мұқият әзірленген қағидаттар мен механизмдерді талап етіп, тіл білімі мен IT-технология саласы тоғысында пайда болған «корпустық лингвистика» ғылымы бүгінгі күні қарқынды дамып келеді.

Әлем тілдеріндегі қолданбалы (корпустық, компьютерлік) тіл білімінің жетістіктерін лингвистикалық ұлттық корпустарды зерттеу мен әзірлеу мақсатында пайдалану тіл білімі және IT-технология саласы үшін ғана емес, жалпы әлеуметтік-қоғамдық мәселе саналады. Сонымен қатар лингвистикалық корпустарды жасаудан алынған нәтижелерді іске асыру, атап айтқанда, оларды әртүрлі сөздіктер құрастыруда, әртүрлі (академиялық, нормативтік) грамматикалар жазуда немесе белгілі бір лингвистикалық құбылыстарға сипаттама беруде, мәтіндік материалды автоматты жолмен өңдеуде орасан пайдасын тигізіп қана қоймай, ғылым салаларында зерттеулер

жүргізуде жаңа технологиялар қалыптастыруға тиімді жол ашады. Әсіресе пән салалары терминдерінің күннен күнге көбейіп, қарқынды қолданылуы қолданбалы тілтаным саласында ғылыми мәтіндерді, техникалық құжаттаманы және т.б. автоматты түрде өңдеу бағытындағы зерттеулердің өзектілігін күшейте түсті. Осы ретте бұл мақала қазақ терминологиялық ішкорпусын жасаудың ғылыми-теориялық және қолданбалы-практикалық мәселелеріне (метамәтіндік және терминологиялық белгіленімдер параметрлерін әзірлеу) арналып отыр.

Материал және әдістер

Терминологиялық ішкорпус қазақ тілі терминдерін жүйелеу мен біріздендіру, одан әрі қалыптандыру (кодификациялау, кодтау) мен стандарттауға арналған жүйелі электронды (цифрлық) қор болғандықтан, оны әзірлеу барысында салалық терминдерді *жинақтау*, *сұрыптау*, *жүйелеу* тәрізді жалпылингвистикалық әдістер, терминдердің дефиницияларын (анықтамаларын) *аудару*, әртүрлі дереккөздердегі анықтамаларымен *салыстыру* әдісі, терминнің және терминдік тіркесті құрайтын бірліктердің этимологиясын табуда *диахрондық* әдіс, терминнің анықтамасы алынған дереккөзді, терминнің авторын, терминнің бекітілген нұсқасы мен жылын, терминнің салалық терминологиялық сөздіктердегі аудармасы мен терминнің заңнамадағы қолданысын айқындауда *фактологиялық*, *лексикографиялық салыстыру* және *салғастыру* әдістері, терминнің құрамын ажыратуда *құрылымдық (морфологиялық, синтаксистік) талдау* әдістері қолданылды.

Лингвистикалық корпустар жасаудың әлемдік тәжірибесін зерделеу барысында терминологиялық ішкорпус әзірлеудің негізгі әдіс-тәсілдері, өлшемшарттары (критерийлері), терминологиялық белгіленімдердің түрлері, тілдік және тілден тыс ақпаратты беру, әртүрлі корпустардағы терминологиялық ақпаратты өңдеу (енгізу, алу және т.б.), терминдерді аудару, терминографиялық лексикографияны жетілдіру, терминологиялық жұмыстарға электрондық мәтіндік корпустарды пайдалану және т.б. мәселелер қарастырылған ғылыми еңбектер басшылыққа алынды. Сонымен қатар терминологиялық ішкорпус базасына қажетті материалдарды жинақтау үшін және қазақ тілі терминологиялық қорының эволюциясын және қазіргі жай-күйін зерделеу мақсатында әртүрлі ғылым салаларына арналған сөздіктер пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Корпустық лингвистика қазіргі кезде қолданбалы (корпустық, компьютерлік) тіл білімі мен IT-технология саласының ұштасқан пәнаралық ғылым ретінде жалпы тіл білімінде қарқынды дамып отыр. Осы ретте Қазақстанда да тіл білімін цифрландыру бойынша көптеген ғылыми зерттеулер жүргізіліп, әртүрлі қолданбалы құралдар әзірленіп жатқандығын атап өтеміз.

Қазақ тіл біліміндегі цифрландыру бойынша жұмыстарды төмендегідей бағыттарға бөлуге болады:

– параллель корпустар әзірлеу (Аязбаев, 2023: 49-61);

– әртүрлі цифрлық лингвистикалық құралдар: Atau (<https://atau.kz/kz/>) – ономастикалық атауларға арналған платформа; Emle.kz (<https://emle.kz/>) – емле ережелеріне, сөздердің дұрыс жазылуына арналған цифрлық платформа; Qazlatyn (<https://www.qazlatyn.kz/>) – қазақ тіліндегі мәтіндерді кирил қарпінен латын әрпіне және керісінше «аударатын» құрал; Qujat (<https://qujat.kz/>) – ресми құжаттарға қол жеткізуге, оларды жолдауға немесе өңдеуге арналған платформа; Sozdikqor.kz (<https://sozdikqor.kz/>) – қазақ тіліндегі сөздер мен сөз тіркестері базасынан тұратын онлайн-сөздік; Termincom (<https://termincom.kz/>) – қазақ-орыс тілдеріндегі салалық терминологиялық қорға арналған терминологиялық дерекқор; Til-Qural (<https://tilqural.kz/>), TilMedia (<https://tilmedia.kz/>) – қазақ тілін оқытуға арналған тегін онлайн платформа (Баекеуева, 2022: 83-98);

– «Алматы қазақ тілінің корпусы» (<http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/>) – зерттеушілер мен тілдік мәтінді өңдеу саласындағы әзірлемешілерге арналған қазақ тіліндегі мәтіндер жиыны;

– «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» (КТҰК) (<https://best.qazcorporaz.kz/eng/>) – лингвистикалық зерттеулер мен әзірлемелерге арналған қазақ тіліндегі мәтіндер қоры.

Қазіргі тілдік жүйеде адам баласының ойлау қызметінің вербалданған нәтижесінің бірі

ретіндегі терминдер қоғамның барлық саласында қолданылады. Өйткені, терминдер, біріншіден, тарихи тұрғыда ұлттық танымдық ойдың бір бөлшегін құрайды, яғни қандай да бір саланың белгілі бір даму кезеңіндегі білімді көрсетеді; екіншіден, олар белгілі бір пән саласы ғылыми тілінің дамуына септігін тигізеді; үшіншіден, арнаулы мақсатта қолданылғанда тілдің шеңберінен «шығып кетіп», белгілі бір салада жинақталған немесе «сыртқы түрткіжайттардың» әсерінен қалыптасқан білім мен тәжірибені сақтау мен таратуға арналған ұғымдық бірлік болып табылады (Бутенко, 2021: 47-48).

Ғылым мен техниканың дамуына байланысты жалпы лингвистикада тілдік құбылыстарды, оның ішінде терминологияны корпустық лингвистика саласының әдіс-тәсілдері, әртүрлі технологиялық құралдар арқылы зерттеу кеңінен қолданылып келеді. Осы бағыттағы негізгі зерттеулерге мыналарды жатқызуға болады: корпустардан жасанды интеллект саласына қатысты терминологияны жартылай автоматты түрде алуға арналған ізденістер (Mikelionienė, 2021: 30-38); БҰҰ корпусын прагматикалық, терминологиялық және функционалды талдау бойынша ғылыми зерттеулер (Balashova, 2022: 25-43); мектеп оқулықтарында қолданылатын терминологияны корпус арқылы зерттеу (Monakhov, 2023: 27-49); корпусқа академиялық мәтіннің лексикалық параметрлерін енгізуге арналған бағдарлама әзірлеу (Martynova, 2020: 72-80); ғылыми және техникалық мәтіндер корпусын әзірлеудің концептуалды негізін анықтауға арналған ізденістер (Butenko, 2021: 76-81); интеллектуалды ғылыми және білім беру интернет-ресурстарын (ISEIR) жасау мен сүйемелдеуге арналған әдістерді, технологиялар мен құралдарды әзірлеу бойынша зерттеулер; табиғи тілді өңдеудің қазіргі заманғы әдістеріне негізделген интеллектуалды ақпараттық ресурс моделін (IPR NLP) әзірлеудің ғылыми негіздерін айқындау (Sadirmekova, 2023: 5314-5332); тілдік коммуникацияны өңдеу және сапасын арттыру мақсатындағы жазылым мен аудармаға арналған цифрлық құралдар әзірлеу (Tazhibayeva, 2023: 166-174) және т.б.

Қазақ тілі білімінде корпустық лингвистика саласы, оның ішінде ұлттық корпус жасау, әртүрлі ішкорпустар әзірлеу бойынша жұмыстар 2000-жылдардың басында қолға алынып, қазіргі кезде айтарлықтай нәтижелерге жетіп отыр. Осы ретте қазақ тілі білімінде корпустық лингвистика саласының әрі Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеудің ғылыми-практикалық негізін салушы филология ғылымдарының докторы, профессор А.Қ. Жұбановтың есімін ерекше атап өтеміз. Сондай-ақ Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеудің тұжырымдасын жасаған филология ғылымдарының докторы, профессор Э.Д. Сүлейменованың, Қазақ тілінің ұлттық корпусының қазіргі деңгейіне жетуіне ғылыми-ұйымдастырушылық басшылық жасап келе жатқан филология ғылымдарының кандидаты А.М. Фазылжанованың, ҚТҰҚ және оның ішкорпустарын жасауға ғылыми, үйлестірушілік жетекшелік етіп келе жатқан филология ғылымдарының докторы А.Ә. Жаңабекованың еңбектері орасан зор. Осындай мықты ғылыми-практикалық негізі жасалған Қазақ тілінің ұлттық корпусы бүгінгі күні жан-жақты зерттеліп, әртүрлі ішкорпустар жасау ісі жолға қойылған. Мысалы, фонетикалық және просодикалық маркерлерді әзірлеу (Bazarbayeva, 2023: 1256-1270), ономастикалық ішкорпус жасау және мифонимдер мен теонимдердің репрезентативтілігін анықтау мәселесі зерделенеді (Tlegenova, 2024: 374-395). Сонымен қатар жасалып жатқан ішкорпустарға белгіленім қою күрделі мәселе саналады. Осы ретте төмендегі ғылыми зерттеулер мынадай тақырыптарға арналған: тарихи ішкорпус құрамына енгізілген мәтіндерге белгіленім қою (Сейітбекова, 2022: 159-170); диалектілік ішкорпус әзірлеудің технологиясы (Zhanabekova, 2022: 70-87); этномәдени ішкорпус жасау тәжірибесі (Исаева, 2023: 135-143); қазақ және орыс тілдеріндегі көркем әдебиет пен заңнамалық құжаттардың параллель ішкорпусын әзірлеу (Аязбаев, 2023: 49-61); әртүрлі сипаттағы жарнамалардың ішкорпусын әзірлеу (Күркімбаева, 2023: 164-173) және т.б.

Нәтижелер және талқылау

Мақаланың негізгі нысаны қазақ тілінің терминологиялық ішкорпус мәселесі болғандықтан, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында әзірленіп жатқан ҚТҰҚ негізгі корпусына және оның ішкорпустарына кеңірек тоқталуды мақсат еттік. *Негізгі корпус* – көркем әдебиет, ғылыми, публицистикалық, ісқағаз, сөйлеу тілі стилі мәтіндерінің ғылыми зерттеу және оқыту ІТ-ресурсы ретіндегі электронды жиынтығы. Негізгі корпус сөз, сөзформа

(сөз түрленімі) бойынша іздеу жүйесінен және морфологиялық, сөзжасамдық, семантикалық, лексикалық, фонетика-фонологиялық белгіленім түрлерінен тұрады. Корпусқа енгізілген мәтіндерге 10 параметрден тұратын метамәтіндік белгіленім қойылған: *автор, мәтін атауы, мерзімі, дереккөз, стиль, таралым типі, аудитория жасы, жынысы*. Негізгі корпусның мәтіндер базасы төмендегідей: көркем әдебиет – 7167348; поэзия – 1000000; оқулық мәтіндері – 2000000; публицистикалық – 11950995; ғылыми – 7779000; іскери – 2208448; сөйлеу – 1000000). *Ахмет Байтұрсынұлы ішкорпусы* – Ахмет Байтұрсынұлының өлеңдері мен әңгімелері, мақалалары, оқу құралдары мәтіндерінің электронды дерекқоры (132 000 сөзқолданыс); *Ауызша ішкорпус* – аудио/бейнежазбалар транскрибацияларының электронды дерекқоры (1000100 сөзқолданыс); *Диалектілік ішкорпус* – жергілікті тіл ерекшеліктерін қамтыған мәтіндердің электронды жиынтығы (3 484 440 сөзқолданыс); *Лингвомәдени ішкорпус* – мәдени-танымдық мағынасы жасырын тұрған тілдік бірліктердің астарындағы білімдерді анықтауға негізделген электрондық база (157 әдебиет); *Мақал-мәтелдер ішкорпусы* – уәждік түсіндірмесі берілген мақал-мәтелдерден тұратын электрондық база (138 647 сөзқолданыс); *Тарихи ішкорпус* – ескі кезеңдерден бері жарық көрген әртүрлі графикалық жүйедегі жазба мұраларға метамәтіндік белгіленімдер қойылған электрондық база (1000200 сөзқолданыс); *Ономастикалық ішкорпус* – ономастикалық мәліметтер қамтылған электронды ақпараттық-анықтамалық жүйе (1000000 сөзқолданыс); *Жарнама ішкорпусы* – таратылу орны мен әдісіне қарай жіктелген жарнама мәтіндерінің жиынтығы (4000 бірлік); *Параллель корпус* – түпнұсқа көркем әдебиет және заңнама мәтіндері және олардың аудармаларының жиынтығы (2100000 сөзқолданыс); *Терминологиялық ішкорпус* – әртүрлі салаларға арналған ғылыми еңбектерден жинақталып, жүйеленген, метамәтіндік белгіленімдер қойылған және терминдерге (8000 термин) терминологиялық белгіленім қойылған мәтіндер жиынтығы (3300000 сөзқолданыс).

Қазақ тілінің ұлттық корпусының терминологиялық ішкорпусын әзірлеу төмендегідей кезеңдер мен сатылардан тұрды:

I ҚТҰК-ның терминологиялық ішкорпусына қажет тілдік материалдарды сұрыптау, жүйелеу, өңдеу

ҚТҰК-ның терминологиялық ішкорпусына әртүрлі ғылым салаларына арналған еңбектерден жиналып, сұрыпталып, жүйеленген және техникалық өңдеуден өткізілген, 3 300 000 сөзқолданыстан тұратын ғылыми мәтін енгізілді.

ҚТҰК-ның терминологиялық ішкорпусының базасына енгізілген ғылыми мәтіндердің әрқайсысына төмендегідей метамәтіндік белгіленімдер қойылды:

1) Дереккөзі. Ғылыми мәтін алынған еңбектің толық деректері көрсетілді. Мысалы, Какимов У.К., Каипова А.А., Елемесов К.К., Басқанбаева Д. *Металлургия цехтарының газ тазарту және шаңжинағыш жабдықтары*. – Алматы, 2010. – 245 б.

Мұнда егер мәтін интернет көзінен алынған болса, оның сілтемесі көрсетілді.

2) Мәтін типі. Бұл метамәтіндік белгіленімге *монография, оқулық, оқу құралы, мақала, тезис, реферат, аңдатпа, түйіндеме, баяндама, пікір* және т.б. сияқты түрлер енгізіліп, аталған метамәтіндік белгіленім ішінен ғылыми мәтіннің сипатына қарай оның типі таңдалды. Мысалы, *монография* және т.б.

3) Мәтін тақырыбы. Мұнда ғылыми мәтіннің қандай ғылыми мәселеге (тақырыпқа) арналғаны көрсетілді. Мысалы, *металлургия цехтарының газ тазарту және шаңжинағыш жабдықтары*.

4) Мәтін стилі. Бұл метамәтіндік белгіленім ғылыми мәтіннің стилін көрсетуге арналды. Мысалы, мәтіннің сипатына байланысты *ғылыми, ғылыми-көпшілік, ғылыми-танымдық, ағартушылық, аралас* деген түрлердің бірі таңдалды.

5) Мәтіннің кілт сөздері. Терминологиялық ішкорпустан терминдерді іздеу оңай әрі тез жүру үшін ғылыми мәтінді сипаттайтын 5 сөзден аспайтын кілт сөз (немесе сөз тіркесі) көрсетілді. Мысалы, *агломерациялық машина, мартен газы, электр доғалық пеш, газды тазарту, газ сору* және т.б.

6) Ғылым саласы. Бұл метамәтіндік белгіленімде ғылыми мәтіннің саласы көрсетілді. Мысалы, *металлургия* және т.б.

7) Мәтін тілі. Терминологиялық ішкорпусқа қазіргі кезде қазақ тіліндегі ғылыми мәтіндер енгізіліп жатқандықтан, мұнда «мәтін тілі» деген бағанға «қазақ» деп көрсетілді. Сонымен қатар болашақта басқа тілдерді қамту және параллель корпуспен байланыстыру көзделеді.

8) Мәтіннің бет саны. Мысалы, 500.

9) Мәтін графикасы. Терминологиялық ішкорпусқа қазіргі кезде кирил қарпімен жазылған ғылыми мәтіндер енгізіліп жатқандықтан, бұл бағанға «кирил» деп көрсетілді. Сондай-ақ терминологиялық ішкорпусқа болашақта латын және араб графикасымен жазылған ғылыми мәтіндерді енгізу көзделетіндіктен, «латын», «араб» деген белгіленім түрлері қойылды.

10) Сөзқолданыс саны. Мысалы, 58 000.

11) Аудитория жасы. Терминологиялық ішкорпусқа енгізілетін ғылыми мәтіндер негізінен студенттерге, магистранттар мен докторанттарға, ғалымдарға арналғандықтан, мұнда «ересек» деп көрсетілді, сондай-ақ мектеп оқулықтары, газет-журналдардағы ғылыми-көпшілік, ғылыми-танымдық мәтіндер де енгізілетіндіктен және әртүрлі жастағы тұтынушыларға арналғандықтан, мұнда «бала», «бейтарап» деген белгіленім түрлері қойылды.

12) Субкорпус. Қазіргі әзірленіп жатқан терминологиялық ішкорпустың болашақта «ғылыми-техникалық» деп аталатын субкорпусын жасау көзделетіндіктен, осы белгіленім түрі көрсетілді.

13) Мәтіннің енгізілген уақыты. Мысалы, 15.11.2023.

14) Белгілеуші. Мұнда терминологиялық ішкорпусты жасауға қатысушы, яғни осы мәтінді енгізген қызметкердің аты-жөні көрсетілді. Мысалы, А.Ж. Үдербаев.

Тіл	Түр	Сөз	Сөз қолданыс саны	Аудитория жасы	Субкорпус	Енгізілген уақыт	Белгілеуші
Қазақ	Термин	Ақпарат	500	Ересек	Техникалық	15.11.2023	А.Ж. Үдербаев
Қазақ	Термин	Техника	58000	Ересек	Техникалық	15.11.2023	А.Ж. Үдербаев

1-сурет – ҚТҰК-ның терминологиялық ішкорпусының базасына енгізілген ғылыми мәтінге қойылған метамәтіндік белгіленім үлгісі

II Терминологиялық ішкорпустың терминологиялық белгіленім жүйесін жасау
Терминологиялық ішкорпустың терминологиялық белгіленім жүйесі мынадай параметрлерден тұрады:

1) төл және шет тілдерінен енген термин сөз немесе терминдік тіркес: мысалы, *сөзжасам*, *еңбек бөлінісі*, *абдукция*, *дисконт* және т.б.;

2) термин сөздің немесе терминдік тіркестің басқа тілдегі (орыс тіліндегі) нұсқасы: мысалы, *предложение*, *разделение труда*, *абдукция*, *дисконт* және т.б.;

3) төл және шет тілдерінен енген термин сөздің немесе терминдік тіркесті құрайтын сөздердің этимологиясы және оның қазақ тіліндегі баламасы: мысалы, *сөзжасам* – көне түркі. *сөз*; *жаса* – қазақ; *жаса* + *м* (зат есім тудырушы жұрнақ); *еңбек* – қазақ; *бөл* – қазақ; *бөл* + *ін* (етістік тудырушы жұрнақ) + *іс* (зат есім тудырушы жұрнақ); *абдукция* – лат. *abdūcere*; *ab* – сыртқа қарай, *dūcere* – серпу; *дисконт* – ағыл. *discount* – шегерім, кеміту, жеңілдік және т.б.;

4) төл және шет тілдерінен енген термин сөздің немесе терминдік тіркестің анықтамасы: мысалы, *сөзжасам* терминінің анықтамасы – *Тіл білімінің жаңа мағыналы туынды сөздердің*

қалыптасуы мен мағыналық дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін саласы; еңбек бөлінісі терминінің анықтамасы – Еңбек қарекеті түрлерінің аражігін ажырату; еңбекті ұйымдастыру жүйесінде қалыптасады; өндірістің тиімділігін арттырудың тұрақты қолданыстағы факторы. Е.б.түрлері: жалпы Е.б., жеке Е.б., жеке-дара Е.б., аумақтық Е.б., халықаралық Е.б., атқарымдық Е.б., технологиялық Е.б.; кәсіптік-біліктілік Е.б.; абдукция терминінің анықтамасы – Омыртқалы жануарлар мен адам денелерін омыртқа жотасының бойымен өтіп, оларды тепе-тең екі жарты бөлікке бөлетін орталық сагиттальды жазықтықтан сыртқа (оң немесе сол жаққа) қарай бағытталған қозғалыс; дисконт терминінің анықтамасы – Биржалық және валюталық мәмілелерде тауар, валюта бағасынан шегерім; банк вексельді есептеу кезінде (банктің вексель бойынша төлем төлеу мерзімі басталғанға дейін вексель иелерінен оны сатып алуы кезінде) өндіріп алатын есептік пайыз. Осы сәттегі баға мен өтеу сәтіндегі баға немесе бағалы қағаздың атаулы құны арасындағы, форвардтық баға (белгілі бір мерзімде өтелеетін форвардтық операциялар жүзеге асырылатын мерзімдік мәміле бағасы) мен валютаны дереу жеткізу кезіндегі баға арасындағы, түрлі мерзімде жеткізілетін белгілі бір тауар бағасының арасындағы айырма ретінде айқындалады;

5) төл және шет тілдерінен енген термин сөздің немесе терминдік тіркестің анықтамасы алынған дереккөз: мысалы, *сөзжасам* термині анықтамасының дереккөзі – Н.Оралбай, К.Құрманәлиев, Ж.Балтабаева. *Қазақ тілінің сөзжасамы*. – Алматы: Інжу-Маржан баспаханасы, 2014. – 10-б.; *еңбек бөлінісі* термині анықтамасының дереккөзі – *Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. Экономика және қаржы*. А.: «Мектеп», 2003. – 304 б.; *абдукция* термині анықтамасының дереккөзі – *Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Биология*. – Алматы: «Мектеп» баспасы», ЖАҚ, 2002. – 339 бет; *дисконт* термині анықтамасының дереккөзі – *Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. Экономика және қаржы*. А.: «Мектеп», 2003. – 304 б.;

6) төл және шет тілдерінен енген термин сөздің немесе терминдік тіркестің қолданылатын саласы (салалары): мысалы, *сөзжасам* терминінің қолданылатын саласы – *тіл білімі*; *еңбек бөлінісі* терминінің қолданылатын саласы – *экономика*; *абдукция* терминінің қолданылатын саласы – *биология*; *дисконт* терминінің қолданылатын саласы – *экономика, статистика, стандарттау*;

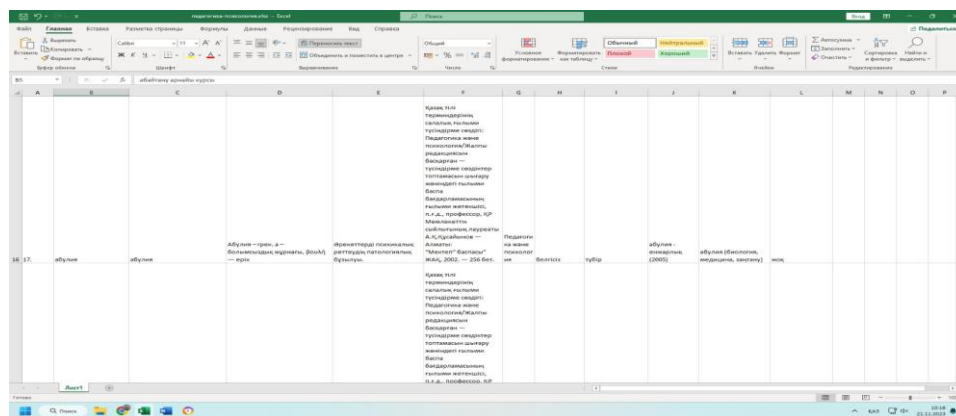
7) төл және шет тілдерінен енген термин сөздің немесе терминдік тіркестің авторы. Авторы белгісіз терминдерге ешқандай белгі қойылмайды. Ал көптеген төл терминіміздің авторлары белгілі екендігі ақиқат. Мысалы, *септік*, *рай*, *шақ* және т.б. терминдердің авторы – А.Байтұрсынұлы деп көрсетілді;

8) төл және шет тілдерінен енген термин сөздің немесе терминдік тіркестің құрамы: мысалы, *абдукция*, *дисконт* – түбір; *қазына+шы* – туынды; *сөзжасам* – біріккен, *еңбек бөлінісі* – сөз тіркесі және т.б.;

9) төл және шет тілдерінен енген термин сөздің немесе терминдік тіркестің бекітілген нұсқасы, жылы. Мұнда әрбір термин (терминдік тіркес құрамындағы терминдер) termincom.kz сайтынан ізделіп, оның қай жылы қай сөздің баламасы ретінде бекітілгені көрсетілді. Мысалы, *принцип* терминінің бекітілген нұсқалары және жылы: *сөзжасам* (2020); *абдукция* (2018); *жеке еңбек бөлінісі* (2016); *дисконт* (2017); *принцип* (2016); *принцип қағидат* (2018) және т.б.;

10) төл және шет тілдерінен енген термин сөздің немесе терминдік тіркестің салалық терминологиялық сөздіктердегі аудармасы. Мұнда әрбір термин (терминдік тіркес құрамындағы әрбір термин) 30 томдық салалық терминологиялық сөздіктерден ізделіп, қай саланың сөздігінде қандай нұсқада аударылғаны көрсетіледі. Мысалы, *принцип* терминінің сөздіктердегі аудармасы: *принцип* (экономика, заң); *қағидат* (медицина); *принцип, қағидат* (іс жүргізу) және т.б.;

11) төл және шет тілдерінен енген термин сөздің немесе терминдік тіркестің заңнамадағы қолданысы. Мұнда әрбір термин (терминдік тіркес құрамындағы әрбір термин) adilet.kz сайтынан ізделіп, қандай сөзбен аударылғаны көрсетіледі. Мысалы, *сөзжасам* терминінің заңнамадағы қолданысы: *сөзжасам*; *дисконт* терминінің заңнамадағы қолданысы: *дисконт*; *еңбек бөлінісі* терминінің заңнамадағы қолданысы: *еңбек бөлінісі*; *принцип* терминінің заңнамадағы қолданысы: *принцип – принцип, қағидат* және т.б.



2-сурет – ҚТҰК-ның терминологиялық ішкорпусында термин сөздер мен терминдік тіркестерге қойылған терминологиялық белгіленім жүйесінің үлгісі

Корпустық лингвистика саласындағы, оның ішінде терминологиялық ішкорпустарға арналған ғылыми зерттеулер мен қолданбалы құралдарды талдай келе, мынадай тұжырым жасаймыз:

- лексикографиялық корпустар әдетте ауқымды әрі жалпы болса, терминологиялық ішкорпустар нақты пән саласына арналады;
- терминологиялық ішкорпустар терминолог зерттеушілерге тілдік материал жинау барысында уақытты үнемді пайдалануға және осы арқылы зерттеу көлемін, тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді;
- терминологиялық ішкорпустар әртүрлі жанрдағы мәтіндерден терминдерді іздеп табу мен қолдануға жәрдемдеседі;
- терминологиялық ішкорпустар терминологиялық тіркесімділік заңдылығын айқындай отырып, синтаксистік және семантикалық анализорлар жасауды, терминологиялық ақпаратты өңдеуді жеңілдетеді;
- терминологиялық ішкорпустардың мазмұны онда қамтылатын ресурстардың қолжетімділігіне, авторлық құқық мәселесіне қатысты шектеулі болуы мүмкін;
- терминологиялық ішкорпустардың көлемі оған енгізілетін мәтіндердің ерекшелігіне (саласына, пәніне, жанрына, типіне және т.б.) байланысты болады;
- терминологиялық ішкорпустардың мүмкіндігі мына жайттарға байланысты болады: терминдерді іздеу жылдамдығы, «ақылдылығы», жабықтығы (статикалығы), яғни аяқталған соң өзгермеуі немесе ашықтығы (динамикалығы), яғни үнемі толықтырылып отыруы және т.б.

ҚТҰК-ның терминологиялық ішкорпусын әзірлеу барысында мынадай нәтижелер алынды:

- терминологиялық ішкорпусына қазақ тіліндегі әртүрлі ғылым салаларына арналған еңбектерден жиналып, сұрыпталып, жүйеленген және техникалық өңдеуден өткізілген, 3 300 000 сөзқолданыстан тұратын ғылыми мәтін енгізілді;
- ҚТҰК-ның терминологиялық ішкорпусының базасына енгізілген ғылыми мәтіндердің әрқайсысына мынадай метамәтіндік белгіленімдер қойылды: Дереккөзі, Мәтін типі, Мәтін тақырыбы, Мәтін стилі, Мәтіннің кілт сөздері, Ғылым саласы, Мәтін тілі, Мәтіннің бет саны, Мәтін графикасы, Сөзқолданыс саны, Аудитория жасы, Субкорпус, Мәтіннің енгізілген күні, Белгілеуші;
- терминологиялық ішкорпусқа енгізілген әртүрлі ғылым салаларының терминдеріне (8000 термин) мынадай параметрлерді қамтитын терминологиялық белгіленім түрлері қойылды: қазақ тіліндегі терминнің орыс тіліндегі нұсқасы, терминнің және терминдік тіркесті құрайтын әрбір бірліктің этимологиясы және шет тілдік терминдер этимологиясының қазақ тіліндегі мағынасы, терминнің анықтамасы, терминнің анықтамасы алынған дереккөз, терминнің қолданылатын саласы (салалары), терминнің авторы, терминнің құрамы, терминнің бекітілген нұсқасы, жылы, терминнің салалық терминологиялық сөздіктердігі аудармасы, терминнің заңнамадағы қолданысы.

Қорытынды

Терминологияның ішкорпус әзірлеудің ғылыми-практикалық ұстанымдарының негізінде жалпы лексикографиялық корпус теориясы жатқанымен, бұл екеуінің мынадай айырмасы болады: лексикографиялық корпустар әдетте кең әрі жалпы болады да, терминологиялық ішкорпустар, керісінше, нақты пән саласына арналады.

Ғылыми (терминологиялық, техникалық немесе арнаулы) дискурсты зерттеуде терминологиялық ішкорпустарды пайдалану лексикалық бірліктердің терминдік мағынасын сәйкестендіруге, олардың көпмағыналылығы мен синонимділігін көрсетуге, олардың қолданыс жілігін анықтауға, олардың арасындағы семантикалық қатынастарды айқындауға мүмкіндік береді.

Терминологиялық ішкорпуспен жұмыс істеу кезінде мына жайттарды ескеру қажет: а) арнаулы ғылым саласы бойынша жазылған мәтіндік материалдың көп мөлшері талап етіледі; ә) әртүрлі ғылым салалары бойынша жазылған қазақ тіліндегі еңбектер саны өте аз; б) терминдер арнаулы мәтіндерден тыс әдетте өте сирек қолданылатын бірліктер болып табылады және белгілі бір ғылым саласына (немесе ұқсас ғылымдар салаларына) арналған мәтіндерде қолданылады; в) қазіргі күн сайын еніп жатқан жаңа терминдер қазақ тіліндегі ғылыми мәтіндерде сирек қолданылуы немесе кездеспеуі мүмкін; г) әдетте терминдердің семантикасы маман еместерге түсініксіз болып келеді.

Терминологиялық ішкорпус мынадай мақсаттарға қызмет етеді:

- терминологиялық ішкорпусты жасау корпус арқылы көпқызметті іздеу жүйесін пайдалануға және терминдердің мәтіндік қормен (мысалдармен) қамтылуына мүмкіндік береді;

- терминологиялық ішкорпустың жасалуы ғылым салалары бойынша зерттеулер жүргізуде, жалпы қолданысты терминдерді бірізді, жүйелі қолдануға ықпал етеді;

- терминологиялық ішкорпус әзірлеу әртүрлі ғылым салалары бойынша аудармаларды сәтті жасауға, машиналық мәтіндік аудармалар мен онлайн сөздіктер жасауға пайдалы болады;

- қоғамдық қатынастарда жиі қолданылатын терминдерді, сонымен қатар ғылым салалары терминдерін (тарсалалық), әсіресе оқулықтар мен оқу құралдарындағы, яғни білім беру жүйесінің терминологиясын біріздендіруге септігін тигізеді;

- ғылым салалары терминдерін жинақтап, тіркеуші, жаңа қолданыстағы терминдерді реттеуші, терминологиялық үдерістерді бақылау қызметін атқарып, сала мамандарының, терминолог-ғалымдардың және т.б., жалпы көпшіліктің терминологиялық білімін жетілдіруге пайдасын тигізіп, мемлекеттік тілдің этносаралық қарым-қатынасты күшейтетін инновациялық, ақпараттық-зияткерлік база ретінде қолданылады.

Зерттеуден алынған нәтижелер теориялық тұрғыда ҚТҰК, оның ішкорпустарын әзірлеудің, әртүрлі терминологиялық сөздіктер (екітілді және көптілді салалық, түсіндірме) құрастырудың ғылыми негіздерін жетілдіруге, қолданбалы терминология, терминография салаларының теориялық базасын дамытуға ықпалын тигізсе, зерттеудің практикалық маңыздылығы әртүрлі ішкорпустар әзірлеу мен терминологиялық сөздіктердің (түсіндірме, реестрлік және т.б.) құрастыру ісінде лексикографиялық практикада қолдануға болатындығымен дәйектеледі.

Мақала ЖТН BR21882249 «Мәдениетаралық коммуникация құралы ретіндегі Қазақ тілінің ұлттық корпусын (ҚТҰК) жетілдіру және оның ішкорпустарын кеңейту» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында жазылды.

Әдебиеттер

Аязбаев Ғ.М., Әшімбаева Н.М., А.З. Бисенғали, Құлманов С.Қ., Нұрлан М. (2023) Қазақ және орыс тілдерінің параллель ішкорпусы: әзірлемесі, қолданылуы және мәселелері // TILTANYM. – № 2 (90) 2023. – бб. 49-61.

Bayekeeva, A., Tazhibayeva, S., Shaheen, A., Beisenova, Z., & Mamayeva, G. (2022). Developing an Online Kazakh-English-Russian Thesaurus of Industry-Specific Terminology. International Journal of Society, Culture & Language, 2022. –№ 10 (1), – P. 83-98.

Бутенко Ю. И., Николаева Н. С., Маргарян Т. Д. (2021) Структурные модели терминологических словосочетаний для разметки корпуса научно-технических текстов // Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2021. – Т. 19. – № 3. – С. 45-56.

- Butenko Iu. I., Garazha V. V. (2021). BMSTU Corpus of Scientific and Technical Texts: Conceptual Framework. *Applied Linguistics Research Journal*, 2021. – Vol. 5 (3). – P. 76-81.
- Elena Yu. Balashova, Ekaterina A. Bogacheva, Nikita I. Ilyukhin (2022). Pragmatical, terminological and functional analysis of the un corpus // *Language of Science and Professional Communication*. – 2022. – № 2 (7). – P. 25-43.
- Исаева Г., Өтебаева Э., Серікқызы М. (2023) Қазақ тілі ұлттық корпусының лингвомәдени ішкорпусы. *TILTANYM*. – № 3 (91) 2023. – бб. 135-143.
- Jurgita Mikeliūnienė, Jurgita Motiejūnienė (2021). Corpus-based analysis of semi-automatically extracted artificial intelligence-related terminology // *Journal of Language and Cultural Education*. – 2021. – № 9 (1). – P. 30-38.
- Күркімбаева А.М. (2023) «Black Friday» концептісінің жарнама дискурсы прагматикалық сипаты // *TILTANYM*. – № 2 (90) 2023. – 164-173-66.
- Martynova, E. V., Solnyshkina, M. I., Merzlyakova, A. F., Gizatulina, D. Yu. (2020). Lexical Parameters of the Academic Text (Based on the Texts of the Academic Corpus of the Russian Language), *Philology and Culture*, 2020. – № 3. – P. 72-80.
- Сейітбекова А.А., Сейдамаг Ә. (2022) Тарихи ішкорпус әзірлеудің әлемдік тәжірибесінен // *Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ Хабаршысы. Филология сериясы*. – Том 66. – №3 (2022). – 159-170-66.
- Sergei I. Monakhov, Vladimir V. Turchanenko, Dmitrii N. Cherdakov (2023). Terminology use in school textbooks: corpus analysis // *Research result. Theoretical and Applied Linguistics*, 2023. – № 9 (1). – P. 27-49.
- Tazhibayeva S.Zh., Bayekeyeva A.T. (2023) Digital tools for writing and translation: enhancing language processing and communication in the digital age // *ҒЫЛЫМ. ӘЙЕЛ. ҚОҒАМ*. – 4 (13) 2023. – бб. 166-174.
- Tlegenova Gulden Bakytkazeyevna, Rysbergen Kyzdarkhan Kurmashkyzy, Zhanabekova Aiman Abdildayevna (2024). Representativeness of Mythonyms and Theonyms in Language Corpora // *International Journal of Society, Culture, & Language*. – 12 (1), 2024. – P. 374-395.
- Zhanabekova A.A., Kozhakhmetova A.K., Tlegenova G.B. (2022) Technology for preparing a dialectological internal national corpus of the kazakh language // *Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ Хабаршысы*. – № 3 (66) 2022. – бб. 70-87.
- Zhanna Sadirmekova, Madina Sambetbayeva, Sandugash Serikbayeva, Gauhar Borankulova, Aigerim Yerimbetova, Aslanbek Murzakhmetov (2023) // Development of an intelligent information resource model based on modern natural language processing methods // *International Journal of Electrical and Computer Engineering (IJECE)* 2023. – Vol. 13. – № 5. – P. 5314-5332.
- Zeinep M. Bazarbayeva, Sholpan K. Zharkynbekova, Aisaule Zh. Amanbayeva, Zhanar T. Zhumabayeva, Ainur A. Karshygayeva (2023) // The National Corpus of Kazakh Language: Development of Phonetic and Prosodic Markers. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*. 2023. – 16 (8). – P. 1256-1270.

References

- Aiazbaev G.M., Ashimbaeva N.M., Bissengali A.Z., Kylmanov S.K., Nyrlan M. (2023) Qazaq jane orys tilderinin parallel' ishkorpysy: azirlemesi, qoldanylyy jane maseleleri. – *TILTANYM*. – № 2 (90) 2023. – bb. 49-61. [Ayazbayev G.M., Ashimbayeva N.M., Bissengali A.Z., Kulmanov S.K., Nurlan M. (2023) Parallel subcorpus of the Kazakh and Russian languages: development, application and problems. – *TILTANYM*. – № 2 (90) 2023. – P. 49-61. (in Kazakh)]
- Bayekeyeva, A., Tazhibayeva, S., Shaheen, A., Beisenova, Z., & Mamayeva, G. (2022). Developing an Online Kazakh-English-Russian Thesaurus of Industry-Specific Terminology. – *International Journal of Society, Culture & Language*. – 10 (1), P. 83-98. (in English)
- Bytenko Ju. I., Nikolaeva N. S., Margarian T. D. Stryktyrnye modeli terminologicheskikh slovosochetaniy dlia razmetki korpysa naychno-tehnicheskikh tekstov. – *Vestnik NGU. Seriya: Lingvistika i mezhkyl'tyrnaia kommunikatsiya*. – 2021. – T. 19, № 3. – S. 45-56. [Butenko Ju. I., Nikolayeva N. S., Margaryan T. D. Structural models of terminological phrases for marking up the corpus of scientific and technical texts. *Bulletin of the NSU. Series: Linguistics and Intercultural Communication*. – 2021. – T. 19, № 3. – P. 45-56. (in Russian)]
- Butenko Iu. I., Garazha V. V. (2021). BMSTU Corpus of Scientific and Technical Texts: Conceptual Framework. *Applied Linguistics Research Journal*. – Vol. 5 (3). – P. 76-81. (in English)
- Yelena Yu. Balashova, Yekaterina A. Bogacheva, Nikita I. Ilyukhin (2022). Pragmatical, terminological and functional analysis of the un corpus. – *Language of Science and Professional Communication*. – № 2 (7). – P. 25-43. (in English)
- Isaeva G., Otebaeva E., Serikqyzy M. (2023) Qazaq tili ulttyq korpysynyn lingvomadeni ishkorpysy. – *TILTANYM*. – № 3 (91) 2023. – bb. 135-143. [Issayeva G., Otebayeva E., Serikqyzy M. (2023) The linguistic and cultural subcorpus of the national corpus of the Kazakh language. – *TILTANYM*. – № 3 (91) 2023. – P. 135-143. (in Kazakh)]
- Jurgita Mikeliūnienė, Jurgita Motiejūnienė (2021). Corpus-based analysis of semi-automatically extracted artificial intelligence-related terminology. – *Journal of Language and Cultural Education*. – № 9(1). – P. 30-38. (in English)
- Kurkimbaeva A.M. (2023) «Black Friday» konceptisinin jarnama diskursy pragmatikalıyq sıpaty. – *TILTANYM*. – № 2 (90) 2023. – bb. 164-173. [Kurkimbayeva A.M. (2023) The pragmatic nature of the advertising discourse of the «Black Friday» concept. – *TILTANYM*. – № 2 (90) 2023. – P. 164-173. (in Kazakh)]
- Martynova, E. V., Solnyshkina, M. I., Merzlyakova, A. F. and Gizatulina, D. Yu. (2020). Lexical Parameters of the Academic Text (Based on the Texts of the Academic Corpus of the Russian Language), *Philology and Culture*, 3. – P. 72-80. (in English)

Seitbekova A.A., Seidamat A. (2022) Tarihi ishcorpys azirleydin alemdik tajiribesinen. Abylai han atyndagy QazHQzhaneATU Habarshysy. Filologia seriasy. – T. 66. – № 3 (2022). – bb. 159-170. [Seitbekova A.A., Seidamat A. From the world experience of developing a historical subcorpus. Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL, Philological sciences. – V. 66. – № 3 (2022). – P. 159-170.] (in Kazakh)

Sergei I. Monakhov, Vladimir V. Turchanenko, Dmitrii N. Cherdakov (2023). Terminology use in school textbooks: corpus analysis. – Research result. Theoretical and Applied Linguistics, – № 9 (1). – P. 27-49. (in English)

Tazhibayeva S.Zh., Bayekeyeva A.T. (2023) Digital tools for writing and translation: enhancing language processing and communication in the digital age. – Science. Woman. Society. – 4 (13) 2023. – P. 166-174. (in English)

Tlegenova G.B., Rysbergen K.K., Zhanabekova A.A. (2024) Representativeness of Mythonyms and Theonyms in Language Corpora // International Journal of Society, Culture, & Language, 12 (1), 2024. – P. 374-395. (in English)

Zhanabekova A.A., Kozhakhmetova A.K., Tlegenova G.B. (2022) Technology for preparing a dialectological internal national corpus of the kazakh language. – Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. – № 3 (66) 2022. – P. 70-87. (in English)

Zhanna Sadirmekova, Madina Sambetbayeva, Sandugash Serikbayeva, Gauhar Borankulova, Aigerim Yerimbetova, Aslanbek Murzakhmetov (2023) Development of an intelligent information resource model based on modern natural language processing methods. – International Journal of Electrical and Computer Engineering (IJECE). – Vol. 13. – № 5. – P. 5314-5332. (in English)

Zeinep M. Bazarbayeva, Sholpan K. Zharkynbekova, Aisaule Zh. Amanbayeva, Zhanar T. Zhumabayeva, Ainur A. Karshygayeva (2023) The National Corpus of Kazakh Language: Development of Phonetic and Prosodic Markers. Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. 2023. – 16 (8): P. 1256-1270. (in English)

И.Н. Кузнецова*¹ , М.Б. Кеңесова¹ , Д.С. Кулмаматов² 

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Узбекский государственный университет мировых языков, Узбекистан, г. Ташкент

*e-mail: irina_rozagi@mail.ru

ЗАИМСТВОВАНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА: ОТ ГРАФИКИ К СЕТЕВЫМ РЕСУРСАМ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы заимствований в педагогическом дискурсе современного русского языка, связанные с появлением и ростом употребления новых понятий и терминов, в частности, англицизмов. Активное проникновение английских слов в русский язык в третьем десятилетии XXI века обусловлено, на наш взгляд, рядом причин. Так, основной из них является усиление цифровизации в образовании ввиду перехода на онлайн обучение в условиях глобальной пандемии. Предлагаемое исследование посвящено актуальной на сегодняшний день проблеме роста употребления англицизмов в педагогическом дискурсе высшей школы Казахстана в свете ответа на вопрос: являются ли заимствованные слова случайным элементом или же обусловлены вызовами времени. Постоянное изменение сознания человечества, способствующее развитию всех сфер жизнедеятельности в условиях новой реальности, неизбежно приводит к изменению ориентиров в экономике, политике, культуре и образовании. Возникает необходимость пересмотра целей и задач воспитания и образования индивида, эффективно применяющего полученные знания в развитии всех сфер жизнедеятельности. Новая реальность запрашивает новые понятия в целях трансляции и декодирования незнакомых явлений, что приводит к смене научно-образовательных парадигм, возникновению новых трендов в образовании, адаптации мышления. Вызовы настоящего тысячелетия заставляют предпринимать попытки выяснить целесообразность предпринимаемых изменений. Цель настоящей работы установить обусловленность новых заимствований вызовами времени или же доказать их случайный характер. Для этого авторами статьи осуществлён анализ корпуса заимствованных единиц в педагогическом дискурсе Казахского национального университета имени аль-Фараби. Материалом исследования послужили англицизмы и их производные, выявленные методом сплошной выборки из устной и письменной речи профессорско-преподавательского состава и студентов, контекста учебных материалов и образовательных платформ университета. Анализ заимствований педагогического дискурса в заданный период позволил понять основной механизм адаптации новых терминов и определить скорость их проникновения.

Ключевые слова: заимствование, коронавирус, пандемия, педагогический дискурс, цифровизация.

И.Н. Кузнецова*¹, М.Б. Кеңесова¹, Д.С. Кулмаматов²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Өзбекстан, Ташкент қ.

*e-mail: irina_rozagi@mail.ru

ОРЫС ТІЛІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИСКУРСЫНДАҒЫ ҚАРЫЗ АЛУ: ГРАФИКАДАН ЖЕЛІЛІК РЕСУРСАТҒА ДЕЙІН

Түйіндеме. Мақалада қазіргі орыс тілінде жаңа ұғымдар мен терминдердің (англицизмдердің) пайда болуына байланысты педагогикалық дискурстағы шет тілдерден алынған кірме сөздер мәселелері қарастырылады. XXI ғасырдың үшінші мыңжылдығында ағылшын сөздерінің енуі бірқатар себептерге байланысты. Авторлардың пікірінше, олардың негізгісі жаһандық пандемия жағдайында онлайн оқытуға көшуге байланысты цифрландыруды күшейту болып табылады. Мақалада шет тілдерден алынған кірме сөздер қазіргі орыс тіліндегі кездейсоқ элемент болып табыла ма, әлде уақыт талабы ма деген мәселе қойылады. Жаңа заман жағдайында тіршілік етудің барлық салаларының дамуына ықпал ететін адамзат санасының тұрақты өзгеруі экономикадағы, саясаттағы, мәдениеттегі, білім берудегі бағдарлардың өзгеруіне әкеледі. Алынған білімді тіршілік әрекетінің барлық салаларын дамытуда тиімді қолданатын жеке тұлғаны тәрбиелеу мен дамытудың мақсаттары мен міндеттерін қайта қарау қажеттілігі туындайды. Жаңа шындық бейтаныс құбылыстарды трансляциялау және декодтау мақсатында жаңа ұғымдарды сұрайды, бұл ғылыми-білім беру парадигмаларының ауысуына, білім беруде жаңа трендтердің пайда болуына, ойлауды бейімдеуге әкеледі. Осы мыңжылдықтың сын-тегеуріндері қабылданған өзгерістердің орындылығын анықтауға тырысуға мәжбүр етеді. Осылайша, мақала авторлары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің педагогикалық дискурсындағы алынған бірліктер корпусына талдау жасады. Англицизмдер және олардың туындылары профессор-оқытушылар құрамы мен студенттердің ауызша және жазбаша сөздерінен, университеттің оқу материалдары мен білім беру платформаларының контекстінен жаппай іріктеу әдісімен анықталды. Берілген кезеңде педагогикалық дискурстың кірме сөздерін талдау жаңа терминдердің бейімделуінің негізгі тетігін анықтауға және олардың ену жылдамдығын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: шет тілдерден алынған кірме сөздер, коронавирус, пандемия, педагогикалық дискурс,

цифрандыру.

I. Kuznetsova*¹, M. Kengessova¹, D.S. Kulmamatov²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Uzbekistan State World Languages the Republic of University, Uzbekistan, Tashkent

*e-mail: irina_rozagi@mail.ru

BORROWINGS IN PEDAGOGICAL DISCOURSE OF THE RUSSIAN LANGUAGE: FROM GRAPHICS TO NETWORK RESOURCES

Abstract. The article discusses borrowing issues in pedagogical discourse associated with the emergence of new concepts and terms (anglicisms) in the modern Russian language. Penetration of English words in the third millennium of the 21st century happens due to a number of reasons. Thus, the main one, according to the authors, is strengthening of digitalization caused by transition to online learning in the context of a global pandemic. The article poses the problematic aspect of whether borrowed words are a random element in the modern Russian language or it is a challenge of the time. Constant change in the consciousness of humanity, promoting development of all spheres of life in the new reality, inevitably leads to changes in guidelines in the economy, politics, culture, and education. There is a need to revise the goals and objectives of the education and development of an individual who effectively uses the acquired knowledge in upgrading of all spheres of life. New reality requires new concepts to realize and decode unfamiliar phenomena, which leads to a change in scientific and educational paradigms, the emergence of new trends in education, and adaptation of thinking. Challenges of the present millennium force us to make attempts to find out the feasibility of the changes being made. Thus, the authors of the article analyzed the corpus of borrowed units in the pedagogical discourse of the Al-Farabi Kazakh National University. Anglicisms and their derivatives were identified by a continuous sampling method from oral and written speech of lectures and students, the context of educational materials and educational platforms of the university. Analysis of the borrowings of pedagogical discourse in a given period allows us to identify main mechanism of adaptation of new terms and determine the speed of their penetration.

Keywords: borrowing, coronavirus, pandemic, pedagogical discourse, digitalization.

Введение

Третье десятилетие XXI века отмечено ускорением научно-технического прогресса, стремительным распространением информации, глубокой рефлексией, что приводит к кардинальным изменениям в области образования, и, как следствие, формирует новые стандарты воспитания конкурентоспособной личности, способной эффективно взаимодействовать в современном обществе. С каждым годом, особенно в период активных изменений в жизни общества, возникает закономерный вопрос, что является случайным как в развитии личности, так и в развитии образования, а что является требованием времени? Ответом на поставленный вопрос будет достигнута цель предлагаемой работы: доказать обусловленность языковых процессов заимствования сложившимися геополитическими реалиями. Научная новизна настоящего исследования состоит в самой постановке проблемы и заключается в следующем:

- впервые подвергнут анализу процесс заимствования англицизмов в педагогическом дискурсе Казахстана третьего десятилетия XXI века;
- выделены тематические группы и причины проникновения англицизмов в педагогический дискурс;
- определены преобладающие типы заимствований;
- поставлены задачи обновленного образования.

Практическая значимость данного исследования заключается в возможности использования его результатов профессиональным сообществом, применяя новые методы, понятия и подходы, изложенные в работе.

Случайный характер заимствования может иметь место в языках, поскольку, как в любой системе, язык является отражением различных событий и, естественно, что в них есть место случайностям: так, например, тюркизм *майдан* после политических событий 2014 года получил большее семантическое наполнение, чем данное слово имело в значении *площадь*. Порой случайности при заимствовании слова бывают обусловлены модой и новыми трендами, навязаны средствами массовой информации или объясняются процессами миграции. Однако чаще всего заимствование того или иного слова в язык представляет собой осознанный и целенаправленный акт, связанный с научно-образовательными, геополитическими, историко-культурными изменениями, закономерным следствием которых оказывается заимствование из

другого языка нового понятия или термина. Ответом на поставленные вопросы будет достигнута цель предлагаемой работы: доказать обусловленность языковых процессов заимствования сложившимися геополитическими реалиями. Следует отметить, что появление иностранных слов в русском языке происходит в тот или иной временной период. Вот почему так важно наблюдать за процессом заимствования и фиксировать по возможности точную дату появления иноязычных слов в русском языке, а также наблюдать за адаптацией слова и его семантическим преобразованием. При этом особое внимание обращаем на графику, поскольку при вхождении заимствованного слова в любой язык оно зачастую представлено в графике оригинала. Именно поэтому изучение заимствований позволяет увидеть фиксацию слов в оригинале языка и затем наблюдать за его употреблением в сетевых ресурсах.

Материалы и методы

Процесс заимствования слов зависит от ряда факторов, таких, как контакты с другими культурами, возникающими потребностями и веяниями моды. Часто слова заимствуются из-за отсутствия аналогичного понятия или из-за развития новых сфер и технологий. Такие процессы могут занимать разное время – от нескольких лет до нескольких десятилетий в зависимости от обстоятельств.

Так, технологический прогресс способствовал появлению заимствований из английского языка в сфере компьютерных технологии и Интернета (*сайт, сервер, модем, лэптоп* и др), а также в сфере мобильной связи, например, *сим-карта, селфи, видеозвонок, чат, смс*.

Материалом настоящего исследования послужил корпус языковых единиц, выявленных из нормативных документов и учебных пособий Казахского национального университета имени аль-Фараби. Англицизмы были эксцерпированы из источников открытого доступа устной и письменной речи русскоязычных коммуникантов (записи звучащей речи актовых лекций преподавателей, выступления на научных конференциях и семинарах, научных публикаций).

Основной методологией наших изысканий, определившей рамки решения поставленных задач исследования, послужил ряд наиболее эффективных методов. Основным из них, охватывающим выявление заимствований-англицизмов и анализ их семантики в письменных и устных источниках, является метод *контекстологического анализа* или *качественный метод* в сочетании с применением приема сплошной выборки. *Эмпирический метод* с приёмами наблюдения языковых явлений, а также *описательный* и *сравнительный* методы были использованы для анализа заимствованной лексики в сопоставлении с лексикографическими источниками. Применение *сравнительного метода* помогло определить особенности функционирования заимствований в педагогическом дискурсе. *Метод статистики* применён нами при анализе лексикографических источников и текстов педагогического дискурса для определения частотности употребления заимствований, а *метод интерпретации* – для раскрытия смысла полученных результатов исследования и включения новых данных в систему существующих знаний. Принимая во внимание постулат Г. Шухардта, язык – явление социальное и «социальный характер языкового развития никогда не отрицался» (Шухардт, 1927: 206), а также обращаясь к трудам учёных – наших современников, Т.В. Ежовой (Ежова, 2009: 59-62), В.И. Карасика (Карасик, 2012: 448), С.Л. Суворовой (Суворова, 2012: 84-87), мы имели возможность увидеть и лучше понять причины и последствия изменения русского языка в период пандемии и перехода на дистанционное обучение.

Обзор литературы

Заимствования представляют собой интереснейший объект исследования, имеющий широкий охват вопросов и проблем, связанных с историей слова, лексикографической трактовкой, семантикой и прагматикой. В нашей работе были проанализированы заимствования в педагогическом дискурсе русского языка профессорско-преподавательского состава и студентов Казахского национального университета имени аль-Фараби.

Согласно определению Т.В. Ежовой, «педагогический дискурс – это динамическая система ценностно-смысловой коммуникации субъектов учебного процесса, которая объективно существует и функционирует в образовательной среде. Составляющими частями этой системы являются участники дискурса, педагогические цели, ценности и смысловой компонент,

обеспечивающие приобретение субъектами опыта проектирования и оценки педагогических и социальных явлений» (Ежова, 2009: 59-62).

Педагогический дискурс, в соответствии с антропоцентрической парадигмой, представляет собой коммуникативное пространство для осуществления двухстороннего процесса обмена учебной и воспитательной информацией, обладающего «экстралингвистическими параметрами (участники коммуникации, их коммуникативные цели, намерения, прагматические установки, социальные роли, фоновые знания об условиях сообщения: о собеседнике, времени, пространстве)» (Суворова, 2012: 84). Социализация как основной инструмент коммуникации, представляющая собой процесс развития личности и необходимых навыков для полноценного взаимодействия в обществе, набирает обороты в настоящем тысячелетии. Постоянная эволюция человеческого сознания формирует иные способы трансляции реальности и тем самым требует дополнительного внимания учёных (Карасик, 2012: 448).

Результаты и обсуждения

Педагогический дискурс XXI века отмечен активным обновлением терминологии, затрудняющим эффективную коммуникацию. Современному преподавателю приходится быть многогранным, иметь способность адаптироваться к происходящим трансформациям путём непрерывного повышения профессионализма и формировать доступный педагогический текст, обеспечивающий лучшее усвоение учебного материала и осуществление эффективной межличностной коммуникации. Согласимся с высказыванием Ю.В. Щербининой, в котором отмечена важная роль речи преподавателя, требующая использования разных стилей коммуникации для реализации поставленных педагогических целей и задач не только в учебных, но и воспитательных рамках. (Щербинина, 2010: 440). Высказанное умозаключение подтверждает в своей работе С.Л. Суворова, говоря о том, что качественный педагогический дискурс, соответствующий современным тенденциям, способен осуществить продуктивную передачу «живого знания» (Суворова, 2012а: 85), т.е. осуществить переход от академического изложения содержания образования в доступный режим восприятия материала.

Результативность педагогического дискурса находится в прямой зависимости от специфических параметров коммуникации. Центральным из них, в соответствии с В.И. Карасиком, является методичный запуск и поэтапное осуществление механизма коммуникации на основе эталонного речевого стиля и контекста речи, соответствующих поставленной дидактической задаче (Карасик, 2002а: 477). Взаимодействие субъектов педагогического дискурса, ориентированного на актуальные образовательные тенденции, т.е. умение оперировать новыми терминами и мотивировать их вхождение в дискурс студента, вслед за Д. Синклером, является требованием времени и первоочередной задачей педагогического дискурса (Sinclair, 1975: 163). Современный преподаватель, обладающий необходимыми компетенциями, формирующий продуктивные интенции, распознающий поведенческий тип индивидуума в процессе социализации и контролирующий процесс общения, способен создать качественную образовательную среду и осуществить передачу учебного контекста в соответствии с типовой учебной программой (Карасик, 2002: 480).

Вызовом настоящего времени в сфере образования является необходимость в переориентации образовательных траекторий, обновлении учебных программ, адаптации новых терминов педагогического дискурса. Это облегчит процесс усвоения учебного материала и социализацию учащихся в целях гармонизации образовательного процесса в вузе, а именно, поможет скорректировать образовательные цели, стратегические ориентиры и содержание учебного процесса, поменять характер взаимодействия участников образовательного процесса, внести изменения в поведение и тип психологического мышления. Особого внимания требует пересмотр способов восприятия и осмысления социальной педагогической реальности на основе рефлексии в качестве собственного, субъективного, авторского видения.

Третье десятилетие XXI века, сопровождающееся отягощенным характером COVID-19 и последовавшими за ним пандемией и социальным дистанцированием усилили межъязыковое взаимодействие. Данная ситуация лишила возможности и необходимости перемещения человека в реальном пространстве, а вместе с тем усилила активную коммуникацию посредством

Интернета. Все это внесло коррективы в привычный образ жизни миллиардов жителей планеты, ускорило диджитализацию научно-технической деятельности и проникновение новых терминов и понятий из английского языка в педагогических дискурсах.

Особенностью любого языка является постоянная изменчивость в ответ на происходящее в глобальном мире. Период пандемии, явившийся глобальным событием мирового уровня, оставил свой отпечаток в лексическом составе каждого языка так же, как и на коммуникативном поведении человечества в разных речевых ситуациях для выражения чувств и эмоций. Все эти процессы закономерны и находят своё отражение в проникновении заимствований из английского языка во все сферы существования человечества.

В нашем исследовании мы ограничимся теми из них, что проникли в педагогический дискурс устной и письменной речи профессорско-преподавательского состава и студентов Казахского национального университета им. аль-Фараби, так как образовательная сфера претерпела значительные изменения в условиях пандемии, усугубленные необходимым изменением формата обучения. Так, контекст лекции, учебного материала и в целом содержание учебного процесса третьего десятка XXI века отмечены семантическими новациями и ростом англицизмов в речи субъектов педагогического дискурса как результат влияния английского языка в качестве глобального языка общения.

Заимствования проникают в речь преподавателей и студентов, главным образом, из инструкций по использованию программного обеспечения для загрузки приложений и установочных программ учебных платформ как нового инструмента учебного процесса. Так, чаще всего это *облачная платформа Zoom*, с помощью которой студенты подключаются к *онлайн* уроку, конференции или *вебинару*. Для начала пользователю необходимо пройти процесс регистрации и бесплатно установить *Zoom клиент (Zoom client)* на компьютер или мобильное устройство. Подключиться к сервису возможно как в *облаке Zoom*, так и в *корпоративном центре данных*. При регистрации на платформе пользователь получает *постоянный персональный идентификационный номер видео конференции (Personal Meeting ID – PMI)*. Этот номер в виде ссылки в формате *https://zoom.us/j/номер_конференции* рассылают всем участникам конференции для доступа к *онлайн* мероприятию в один *клик*. Данная платформа зарекомендовала себя как достаточно удобная в использовании разнообразных *опций* для успешной совместной работы: *HD видеоконференция* до 100 человек, демонстрация экрана, *белая доска* или *White Board*, *чат*, виртуальный фон – *хромакей*, 40 мин *локальной записи* сессии в формате MP4 и т.д. (<https://www.kaznu.kz/ru/20523/page/>). Безусловно, что в описываемый период был использован целый ряд различных учебных платформ и приложений кроме *Zoom*, такие как, *GetCourse, iSpring, Mrmberlux, Moodle, Teams, Teachbase, WebTutor* и многие другие.

Объясняя основные положения нашего исследования, мы использовали ряд заимствований из английского языка и термины из области информационных технологий, без которых данная информация не была бы ясна, что на данном конкретном примере подтверждает факт проникновения новых лексем и понятий в педагогический дискурс русского языка в период пандемии. Новая реальность способствовала не только росту числа англицизмов, но и привнесла семантические изменения в привычные слова и фразы. Такие фразы как «*учусь дистанционно*», «*работаю на удалёнке*» или *фрилансе* звучали как нечто новое до периода глобальной пандемии, а сейчас они широко вошли в обиход каждого. К семантическим новациям относят также понятие «*соблюдать социальную дистанцию*», существующую ранее в социологии как разделение между социальными слоями. В период пандемии такую фразу следует трактовать буквально, как необходимость соблюдения дистанции, исчисляемой в метрах. (Коробкова, 2020: 140).

Согласно полученным результатам методом сплошной выборки была выявлена 61 единица заимствований из английского языка в педагогическом дискурсе КазНУ им. аль-Фараби. Все они были разделены на тематические группы по области первоначального употребления в целях выяснения их этимологии. Таким образом сформировано 11 групп:

- 1) информационные технологии: *диджитал, Е-услуги, Инновационный Дата центр, интерфейс, клиент Zoom, контент, онлайн/офлайн, персональный ID, рандомный, расписание Midterm, смарт, чат бот, зумбомбинг-зумбомбер;*
- 2) военное дело: *дедлайн, локдаун;*
- 3) криминалистика: *фейк, фейковый;*
- 4) масс-медиа: *инфодемия;*
- 5) образование: *активити, вебинар, воркшоп коллаборация, коуч, куррикулум, мейнстрим, менторинг, ментор, мидтерм, СДО (Moodle, syllabus, прокторинг, проктор, профайл, ритейк, тонкий/толстый вопрос, тичин, тьютор;*
- 6) сфера развлечений: *интертейнмент, кликер, скилл, хард скилл / софт скилл, эдьютейнмент;*
- 7) психология: *ассертивность, инсайт, прокрастинация, триггер, фасилитатор, фрустрация;*
- 8) политика: *медиатор, стикер, шорт-лист;*
- 9) спорт: *батл, тайминг;*
- 10) телекоммуникация: *видеоконференция;*
- 11) экономика: *коллаборация, коворкинг, опция, супервайзер.*

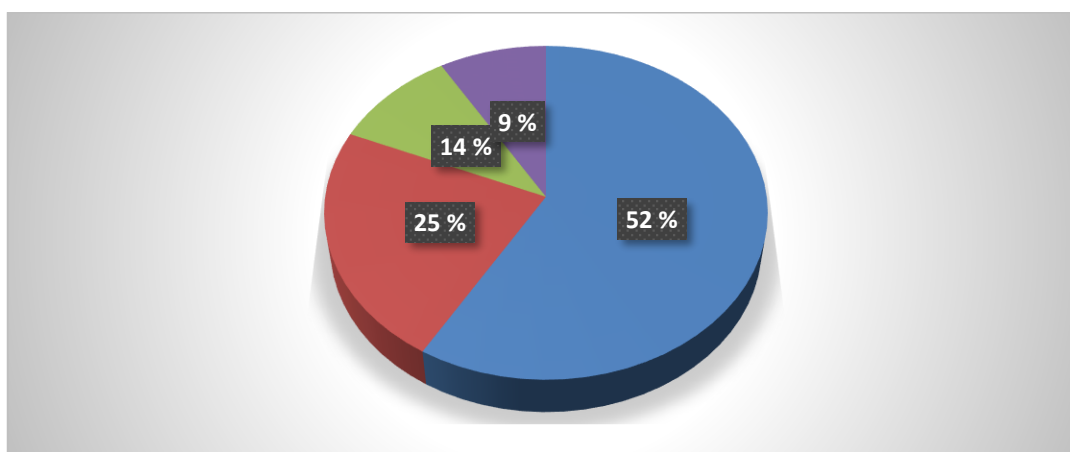


Рисунок 1 – Тематические группы англицизмов в педагогическом дискурсе КазНУ им. аль-Фараби

- образование
- информационные технологии
- сфера развлечения и психология
- другое

В соответствии с классификацией, представленной выше, наибольшее количество англицизмов проникло в педагогический дискурс из сферы образования, что вполне объяснимо и ожидаемо. Вторая группа заимствований сложилась из лексем в области информационных технологий, так как данная сфера в рассматриваемый период выступила в роли заменителя реальности. Третья представлена терминами и понятиями из сферы развлечений и психологии. Последняя и самая малочисленная группа содержит заимствования из криминальной сферы употребления, масс-медиа, политики, спорта, телекоммуникации и экономики.

Вторая часть нашего исследования посвящена анализу выявленных заимствований с точки зрения причин их проникновения в педагогический дискурс русского языка.

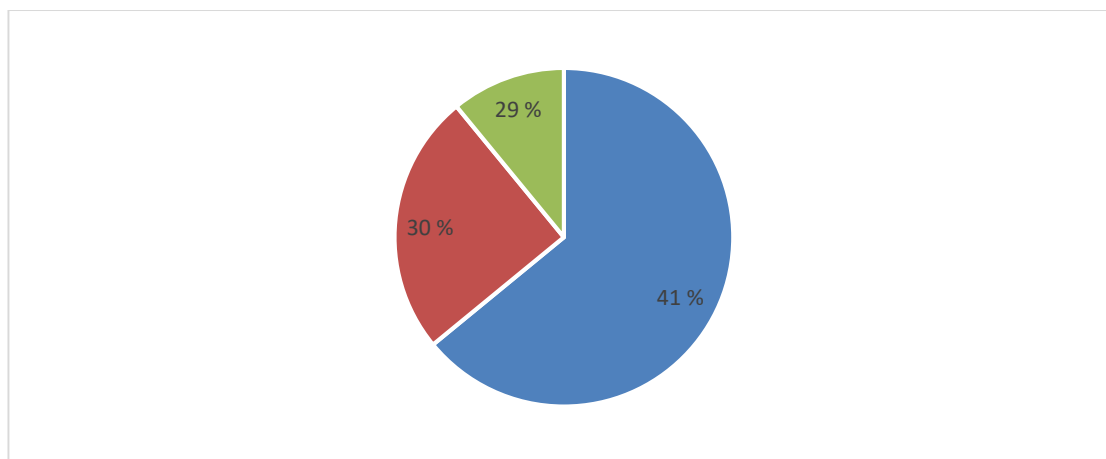


Рисунок 2 – Причины проникновения англицизмов в педагогический дискурс КазНУ им. аль-Фараби в период пандемии

- не имеющие эквивалентов в русском языке
- более точный термин
- имеющие эквивалент в русском языке

Наибольшая группа, согласно Рисунку 2, состоит из заимствований, проникших в педагогический дискурс ввиду отсутствия эквивалента необходимого термина или понятия в русском языке (*вебинар, мидтёрм, инттерфейс и др.*). Вторая группа представлена теми из них, что более точно и ёмко выражают необходимое понятие в отличие от существующего термина (*дедлайн, ментор, тайминг и др.*). Самую малочисленную группу составили заимствования, имеющие эквивалент в русском языке и употребляющиеся дублетно – так называемые абсолютные синонимы: (*диджитал – цифровой, рандомный – случайный, коллаборация – сотрудничество и др.*).

Задачей третьего этапа нашего исследования было определить преобладающие типы адаптации заимствованных англицизмов.

Таблица 1 – Основные типы англицизмов в русском языке периода пандемии.

Английский язык	Русский язык
Прямые заимствования	
<i>activity</i>	<i>активити</i>
<i>battle</i>	<i>батл</i>
<i>chat bot</i>	<i>чат бот</i>
<i>clicker</i>	<i>кликер</i>
<i>coach - coaching</i>	<i>коуч - коучинг</i>
<i>content</i>	<i>контент</i>
<i>curriculum</i>	<i>куррикулум</i>
<i>deadline</i>	<i>дедлайн</i>
<i>digital</i>	<i>диджитал</i>
<i>entertainment - edutainment</i>	<i>интертейнмент - эдьютейнмент</i>
<i>facilitator</i>	<i>фасилитатор</i>
<i>fake</i>	<i>фейк, фейковый</i>
<i>insight</i>	<i>инсайт</i>
<i>interface</i>	<i>интерфейс</i>
<i>webinar</i>	<i>вебинар</i>
<i>workshop</i>	<i>воркшоп</i>
<i>lockdown</i>	<i>локдаун</i>
<i>mainstream</i>	<i>мейнстрим</i>
<i>mentoring - mentor</i>	<i>менторинг - ментор</i>
<i>midterm</i>	<i>мидтерм</i>
<i>online/offline</i>	<i>онлайн/офлайн</i>

<i>proctoring - proctor</i>	<i>прокторинг - проктор</i>
<i>profile</i>	<i>профайл</i>
<i>random</i>	<i>рандом, рандомный, рандомицик</i>
<i>retake</i>	<i>ритейк</i>
<i>short list</i>	<i>шорт-лист</i>
<i>skill</i>	<i>скилл - хард скилл, софт скилл</i>
<i>smart</i>	<i>смарт</i>
<i>speaker</i>	<i>спикер</i>
<i>supervisor</i>	<i>супервайзер</i>
<i>syllabus</i>	<i>силлабус</i>
<i>timing</i>	<i>тайминг</i>
<i>teaching</i>	<i>тичин</i>
<i>trigger</i>	<i>триггер</i>
<i>tutor</i>	<i>тьютор</i>
Кальки	
<i>assertiveness</i>	<i>ассертивность</i>
<i>collaboration</i>	<i>коллаборация</i>
<i>option</i>	<i>опция</i>
<i>mediator</i>	<i>медиатор</i>
<i>procrastination</i>	<i>прокрастинация</i>
<i>frustration</i>	<i>фрустрация</i>
Гибридные заимствования	
<i>cloud platform</i>	<i>облачная платформа</i>
<i>cloud storage</i>	<i>облачное хранилище</i>
<i>education insight</i>	<i>инсайт обучения</i>
<i>E-service</i>	<i>Е-услуги</i>
<i>E-campus</i>	<i>Е-кампус</i>
<i>infodemic</i>	<i>инфодемия</i>
<i>Innovation Data Center</i>	<i>Инновационный Дата центр</i>
<i>midterm timetable</i>	<i>расписание Midterm</i>
<i>Moodle Distance Learning System</i>	<i>СДО (система дистанционного обучения) Moodle</i>
<i>personal ID</i>	<i>персональный ID</i>
<i>videoconference</i>	<i>видеоконференция</i>
<i>Zoom client</i>	<i>клиент Zoom</i>
<i>Zoom bombing</i>	<i>зумбомбинг</i>

На основании предложенной схемы можно сделать вывод, что основным типом проникновения англицизмов является *прямое заимствование*. *Калькирование* и *гибридные заимствования* представляют собой примеры адаптации новых понятий в языке реципиенте. Новые понятия имеют устойчивый, официальный характер употребления. Произошла актуализация понятий ранее употребляемых в других сферах, таких, как спикер (*политика*), медиатор (*политика*), прокрастинация (*психология*) и др. Наиболее продуктивными словами являются – *онлайн/офлайн*. Англицизмы, входя в язык, подверглись изменениям в соответствии с законами принимающего языка, в результате чего появились русифицированные варианты заимствованных понятий и терминов (*воркшоп, панельная дискуссия, проблемный симпозиум, тичин*), сформировались новые лексемы (*образовательная площадка, образовательный практикум, смарт-доска*), сложились диаметрально противоположные пары (*онлайн/офлайн, тонкие/толстые вопросы*), что, по нашему мнению, следует считать положительной динамикой развития любого языка и его неотъемлемой особенностью, что подтверждает мысль Г. Шухардта «всякий индивидуум познаёт и модифицирует свой язык в общении с другими индивидуумами» (Шухардт, 2003: 177).

По мере ослабления эпидемиологических ограничений, а в дальнейшем и их отмены, пик проникновения англицизмов в связи с глобальной пандемией прошёл, но интеграционные процессы русского языка не замедлились. Неологизмы продолжают входить в узус, осваиваются и подвергаются дальнейшей адаптации. Безусловно, ряд из них уйдет, другие «дадут жизнь»

новым производным, возможно, поменяют семантику или область употребления. Язык имеет системный характер. Соответственно, иноязычное слово функционирует в принимающем языке до момента потери своей актуальности или устраняется (Ефремов, 1958: 1). Вслед за С.Г. Сидоренко, способность языка реципиента освоить иноязычное слово следует рассматривать как эффективный «механизм, «срабатывающий» в любой конкретной языковой системе и действующий как «антивирусная защита»» (Сидоренко, 2015).

В соответствии с результатами нашего исследования, следует отметить, что, несмотря на озабоченность пуристов, педагогический дискурс Казахстана, проанализированный на базе одного университета, не «пестрит» англоязычными заимствованиями. В целом, сформированный список посредством сплошной выборки из 83 документов, отменяет опасения относительно перегруженности русского языка англицизмами и не нарушает его уникальности. Вовлечённые в эксперимент источники содержат не только новые термины, но и привычные слова, эквивалентные заимствованным. Данное обстоятельство позволяет сделать вывод об универсальности языка. Необходимость в новых терминах вызвана, главным образом, отсутствием такового в языке реципиента, либо наличием более ёмкого термина как средства экономии языка, или для разграничения понятий между существующими и новыми словами, уточняющими семантику. Полученные нами результаты можно интерпретировать и как сложившуюся тенденцию избежать повторения в целях создания гармоничного текста. Многочисленные термины, отражающие новые реалии образовательных процессов, повторяются из текста в текст, однако при этом текст может и не содержать новых английских слов.

Тенденция заимствования англицизмов в современный русский язык имеет не только положительные, но и отрицательные стороны. Негативным фактором проникновения английских слов в педагогический дискурс является сложность в усвоении нового материала, вызванная усилением интенсификации процесса вхождения иноязычных слов, что усложняет терминологическую систему и порождает «терминологический разнобой в системе специальных наименований» (Мухина, 2021: 1759). Впоследствии это приводит к снижению качества практических заданий и восприятию информативного материала как для педагога, особенно «серебряного возраста», так и для учащегося.

Тем не менее, считаем, что явление заимствования нужно понимать как естественный процесс, ведущий к обогащению любого языка. (Тарасова, 2020: 38). Заимствования, согласно А.К. Казкеновой, «традиционно рассматриваются как производящие слова и отличаются особой деривационной активностью» (Казкенова, 2003: 76). Обновление педагогического дискурса ввиду проникновения новых понятий и англицизмов в педагогический дискурс является подтверждением глобализации сферы образования. Уникальная возможность иметь доступ к неограниченной базе данных поддерживает достижимость осуществления непрерывного профессионального роста обучающего, мотивации самосовершенствования преподавателя и студента посредством участия в образовательных мероприятиях любой страны. На авансцену образовательного процесса выходит настоятельная необходимость в изучении иностранных языков, в частности английского, имеющего высокую научную активность. Хороший уровень английского языка становится нормой в настоящее тысячелетие, приводит к «изменению языковых вкусов» (Дьяков, 2001: 15). Синхронное проникновение англицизмов в педагогический дискурс языков планеты с одинаковой семантикой облегчает международное кооперирование.

Кризис, вызванный распространением ковидной инфекции, послужил толчком не только к изменениям контекста педагогического дискурса, но и к введению нового инструментария в образовательной сфере. Крупнейшие IT компании улучшают и наполняют новым содержанием различные обучающие платформы, совершенствуют их в связи с вызовами настоящей реальности. Так, Казахский национальный университет имени аль-Фараби реализует программу трансформации в современный исследовательский вуз (университет мирового уровня) “AL-FARABI UNIVERSITY SMART CITY”. Технологическая платформа университета основывается на проекте «Е-кампус». КазНУ активно отвечает вызовам времени и представляет собой цифровой кластер, координирующий работу на базе *облачных технологий*. Управление и контроль за каждой категорией пользователя учебного процесса в целях синхронной,

эффективной работы осуществляется при помощи информационно-программного комплекса “Unver 2.0”. *Дата центр* КазНУ осуществляет управление корпоративной системой хранилища данных, сопровождающих образовательный процесс (посещаемость, успеваемость, распределение грантов, оформление места в общежитии, получение обходного листа и мн. др.) <https://www.kaznu.kz/ru/20523/page/>).

Выводы

Подводя итоги нашего исследования, констатируем: педагогический дискурс русского языка конца XX – начала XXI в.в. отмечен проникновением значительного количества английских заимствований, появившихся в результате глобализации и смены научно-образовательных парадигм, с целью обозначения новых понятий и методов, активно используемых в современном казахстанском образовании. Наблюдаемые изменения в социуме естественным образом находят своё отражение в составе языка. Отечественная лингвистика настоящего тысячелетия пока не имеет окончательных результатов исследования ускорившегося процесса проникновения англицизмов в педагогический дискурс и доказательности его релевантности. Тем не менее, наше исследование вносит свой вклад в изучение вопроса заимствований. На фактическом материале выявленных 61 единицы заимствований из английского языка был проведен их тематический анализ, определены преобладающие типы адаптации англицизмов в русском языке, предложены пути и способы выстраивания траектории обновлённого образования. Результаты нашего исследования дают возможность выявить и понять особенности взаимодействия субъектов педагогического дискурса настоящего периода. Современному педагогу в целях осуществления эффективной профессиональной деятельности необходимо адаптировать учебный процесс и образовательную базу к вызовам реальности в соответствии с новыми тенденциями, уметь дифференцированно оперировать новой терминологией с фокусом на уместность их употребления.

Принимая во внимание результаты настоящего исследования, необходимо признать, что проникновение английских заимствований в период пандемии было неизбежно и необходимо для осознания текущей реальности и возможности понять новую траекторию человеческой жизнедеятельности в экстремальных условиях. Несмотря на этот факт, результаты настоящего исследования выявили следующую тенденцию: при наличии в языке реципиенте адекватного эквивалента, способного заменить английское слово, чаще всего именно он включен в контекст педагогического дискурса вместо заимствованного слова. К использованию англицизма прибегают, например, из-за отсутствия эквивалентного понятия, желая избежать повторения, продемонстрировать уровень образованности и, конечно, желая соответствовать текущим языковым тенденциям, что подтверждает целесообразность считать данный процесс следствием вызова времени, а не случайностью.

Литература

- Дьяков А.И. Деривационная интеграция англицизмов в русском языке конца XX века в функциональном аспекте: дис. на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Новосибирск, 2001. – 295 с.
- Ежова Т.В. Проектирование педагогического дискурса в высшем профессиональном образовании будущего учителя: Автореферат дис. на соискание учёной степени кандидата филологических наук / Оренбург, 2009. – 46 с.
- Ефремов Л.П. Сущность лексического заимствования и основные признаки освоения заимствованных слов: дис. ... канд. филолог. наук: Алма-Ата, 1958. – 288 с.
- Казкенова А.К. Мотивированность заимствованного слова (на материале современного русского языка) // Вопросы языкознания, № 5. – Москва, 2003. – С. 72-80.
- Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – С. 477-480.
- Карасик В.И. Языковая матрица культуры/ В.И. Карасик. – Волгоград : Парадигма, 2012. – 448 с.
- Коробкова Н.В., Мирзоян Л.Г. Словарь «новой» реальности: неологизмы, вызванные пандемией 2020. // Сборник II Международной научной конференции «Язык, культура, ментальность: проблемы и перспективы филологических исследований». – Курск, 2020. – С. 136-142.
- Мухина Н.Н. Система терминологических заимствований в современном русском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Том 14. Выпуск 6. – Издательство Грамота, 2021. – 1758-1762.
- Сидоренко С.Г. Типы и этапы трансформации семантической структуры заимствованных понятий // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 1-1. Режим доступа: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=18030>.

Суворова С.Л. Феноменология исследования понятий «дискурс» и «педагогический дискурс» // Вестник ЮУрГУ, №4, 2012. – С. 84-87.

Тарасова М.В., Безрукая А.Н., Постникова С.Н. Англоязычные экзотизмы в русском языке как яркий пример заимствований на фоне общей глобализации английского языка // Международный научный журнал «Вестник науки» №6. – Тольятти, 2020. – С. 38-41.

Щербинина, Ю.В. Педагогический дискурс: мыслить – говорить – действовать : учеб. пособие / Ю. В. Щербинина. – М.: Флинта: Наука, 2010. – С. 440.

Шухардт Г. К вопросу о языковом смещении // Избранные статьи по языкознанию. – Изд. 2-е. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С. 174-184.

Andre Martinet. *Éléments de linguistique générale*. Paris: A. Colin, 1974. – 221 p.

Hugo Ernst Mario Schuchardt. “Das Baskische und die Sprachwissenschaft” Sch-Brev. Paris, 1927. – P. 206.

Sinclair J. *Towards an Analysis of Discourse: The English Used by Teachers and Pupils* / J. Sinclair, M. Coulthard. – Oxford: Oxford University Press, 1975. – P. 163.

Что такое Zoom? Как установить клиент Zoom? С чего начать? Режим доступа: <https://rightconf.ru/ustanovka-client-zoom#:~:text=Клиент>.

Al-Farabi University – Smart City. Режим доступа: <https://www.kaznu.kz/ru/20523/page>.

References

Dyakov A.I. (2001) *Derivazionnaya integratsiya anglicizmov v russkom jazyke XX veka v funktsionalnom aspekte* [Derivational integration of anglicisms in the Russian language at the end of the 20th century in a functional aspect]: dis. for the degree of candidate of philological sciences. Novosibirsk, 295 [in Russian].

Efremov L.P. (1958) *Sushnost lexicheskogo zaimstvovaniya i osnovnyye priznaki osvoineniya zaimstvovannykh slov* [The essence of lexical borrowing and main features of the development of borrowed words]. Dis. ... cand. philologist. Sciences: Alma-Ata, 288.

Ezhova T.V. (2009) *Projectirovaniye pedagogicheskogo diskursa v vysshem professionalnom obrazovanii budushego uchitelja* [Designing a pedagogical discourse in high professional education of a future teacher]: Abstract of the thesis for the degree of candidate of philological sciences. Orenburg, 46 [in Russian].

Kazkenova A.K. (2003) *Motivirovannost zaimstvovannogo slova (na materiale russkogo jazyka)* [Motivation of a borrowed word (based on the material of the modern Russian language)]. *Issues of Linguistics*, No. 5, Moscow, 72-80 [in Russian].

Karasik V.I. (2002) *Yazykovoy krug: lichnost, konzepty, diskurs* [Language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd: Change, 477-480 [in Russian].

Karasik, V.I. (2012) *Yazykovaya matritsa kultury* [Language matrix of culture]. Volgograd: Paradigm, 448 [in Russian].

Korobkova N.V., Mirzoyan L.G. (2020) *Slovar “novoy” realnosti: neologizmy vyzvannije pandemiye 2020* [Dictionary of the “new” reality: neologisms caused by the 2020 pandemic. Collection of II International Scientific Conference “Language, Culture, Mentality: Issues and Prospects of Philological Research”, Kursk, 136-142 [in Russian].

Martinet A. (1974) *Elementy obshey lingvistiki* [Elements de linguistique generale]. Paris: A. Colin, 221 [in French].

Mukhina N.N. (2021) *Sistema terminooboznacheniy vostochnykh zaimstvovaniy v sovremennom russkom jazyke* [Terminological system of Eastern borrowings in modern Russian. *Philology. Theory & Practice*. Volume 14. Issue 6. Gramota Publishing House, 1758-1762 [in Russian].

Tarasova M.V., Bezrukaya A.N., Postnikova S.N. (2020) *Anglojazychnije ekzotizmy v russkom jazyke kak jarkiy primer zaimstvovaniy na fone obshey globalizatsiy angliyskogo jazyka* [English-language exoticisms in Russian as a vivid example of borrowing against the background of general globalization of the English language] // *International scientific journal “Bulletin of Science”* No. 6. Tolyatti, 38-41 [in Russian].

Sidorenko S.G. (2015) *Tipy i etapy transformatsiy semanticheskoy struktury zaimstvovannykh ponjatiy* [Types and stages of semantic structure transformation of borrowed concepts]. *Modern issues of science and education*. No.1-1. Retrieved from: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=18030> [in Russian].

Suvorova S.L. (2012) *Fenomenologiya issledovaniya ponjatiy “diskurs” i “pedagogicheskii diskurs”* [Phenomenology of the study of the concept’s “discourse” and “pedagogical discourse”. *SUSU Bulletin*, No. 4, 84-87 [in Russian].

Shcherbinina, Yu.V. (2010) *Pedagogicheskii diskurs: myslit – govorit – deystvovat* [Pedagogical discourse: think - speak – act] textbook. M.: Flinta: Nauka, 440 [in Russian].

Shukhardt G. (2003) *K voprosu o yazykovom smeshenii* [On the issue of language shift]. *Selected articles on linguistics*. Ed. 2nd. M.: Editorial URSS, 174-184 [in Russian].

Schuchardt G. (1927) “Das Baskische und die Sprachwissenschaft” Sch-Brev. Paris, 206.

Sinclair J. (1975) *Towards an Analysis of Discourse: The English Used by Teachers and Pupils* / J. Sinclair, M. Coulthard. Oxford: Oxford University Press, 163.

What is Zoom? How to install the Zoom client? Where to begin? Retrieved from: <https://rightconf.ru/ustanovka-client-zoom#:~:text=Client> (Date of access: 07/14/2023) [in Russian].

Al-Farabi University - Smart City. Retrieved from: <https://www.kaznu.kz/ru/20523/page/> [in Russian].

А.С. Қойбақова^{1*}, А.А. Солтанбекова², Т. Қалибекұлы³, Д.М. Пашан²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.

³Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Қазақстан, Алматы қ., *e-mail: ayzhan.k.s@gmail.com

ҚЫТАЙ ЭКЗОНИМДІК АТАУЛАРЫН ҚАЗАҚ-ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ТРАНСКРИПЦИЯЛАУДАҒЫ ФОНЕТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Андатпа. Мақалада қытай тіліндегі экзонимдік атауларды қазақ-латын графикасында транскрипциялау, ондағы фонетикалық және фонологиялық мәселелер қарастырылады. Сондай-ақ қытай фонетикалық әліпбиі мен латыннегізді қазақ әліпбиіндегі дыбыстарға салғастырмалы талдау жасалып, қазақ және қытай тілдерінің дыбыс жүйесінің контрастивті сипаттамасы беріледі, баламалы/баламасыз дыбыстардың аражігі ажыратылады. Екі тілдің дыбыс жүйесіндегі баламалы/баламасыз дыбыстарды айқындау арқылы латын әліпбиіне транскрипциялауда қиындық тудыратын жағдаяттар анықталады. Жұмыстың басты мақсаты – қытай экзонимдік атауларын қазақ тілінің латын графикасы негізінде транскрипциялаудағы фонетикалық мәселелерді анықтап, оларды шешудің оңтайлы жолдарын қарастыру.

Алдағы жылдары Қазақстанда латын жазуына көшу жоспарланып отырғаны белгілі. Осыған сәйкес барлық салада жұмыстар жасалуда. Оның ішінде ономастикалық атаулар, шеттілдік атаулар мен кірме сөздер мен оларды транскрипциялау, транслитерациялау, аудару мәселелері бар. Қытай онимдері, оның ішінде экзонимдік атаулар қазақ тіл білімінде зерттелмеген тың тақырыптардың бірі. Оларды қазақ-кирилл графикасында транслитерациялау – әлі күнге дейін шешімін таппаған мәселе. Ал қытай экзонимдік атауларын латын негізді қазақ әліпбиінде транскрипциялау тың зерттеуді қажет ететін мәселе, оларды тіліміздің фонетикалық, орфографиялық нормаларына сай трансформациялау арқылы дұрыс жазуға, айтуға және қолдануға жол ашамыз.

Зерттеудің тұжырымдары мен талдауларын қытай тілі мен қазақ тілінің дыбыстық жүйелерін салғастыра оқытуда және зерттеуде, қытай тілінің ономастика саласы бойынша зерттеулерде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: экзоним, ономастика, латын графикасы, транскрипция, транслитерация.

А.С. Қойбақова^{1*}, А.А. Солтанбекова², Т. Қалибекұлы³, Д.М. Пашан²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Институт языкознания имени А.Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы

³Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылайхана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: ayzhan.k.s@gmail.com

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИ ТРАНСКРИПЦИИ КИТАЙСКИХ ЭКЗОНИМНЫХ ИМЕН В КАЗАХСКО-ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКЕ

Аннотация. В статье рассматривается транскрипция китайских экзонимов в казахско-латинской графике, фонетические и фонологические проблемы. Также произведен сравнительный анализ звуков китайского фонетического алфавита и казахского алфавита на латинице, дана сопоставительная характеристика звукового строя казахского и китайского языков, а также разница между эквивалентными/неэквивалентными звуками различаются. Путем выявления эквивалентных/безальтернативных звуков в звуковой системе двух языков выявляются ситуации, вызывающие затруднения при транскрипции на латиницу. Основная цель работы – выявить фонетические проблемы транскрипции китайских экзонимов на основе латинской графики казахского языка и рассмотреть оптимальные пути их решения.

Известно, что переход на латиницу планируется в Казахстане в ближайшие годы. Соответственно, работа ведется по всем направлениям. В него входят ономастические имена, иностранные имена и иностранные слова, а также их транскрипция, транслитерация и перевод. Китайские онимы, в том числе экзонимы, являются одной из новых тем, не изучавшихся в казахском языкознании. Их транслитерация казахской кириллицей является проблемой, которая до сих пор не решена. Транскрипция китайских экзонимов в казахском алфавите на основе латиницы представляет собой проблему, требующую новых исследований.

Выводы и анализ исследования могут быть использованы в сравнительном обучении и исследовании звуковых систем китайского и казахского языков, а также в исследованиях в области ономастики китайского языка.

Ключевые слова: экзоним, ономастика, латинская графика, транскрипция, транслитерация.

A.S. Koibakova¹, A.A. Soltanbekova², T. Kalibekuly³, D.M. Pashan²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Kazakhstan, Almaty

³Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty
e-mail: ayzhan.k.s@gmail.com

PHONETIC PROBLEMS IN TRANSCRIPTION OF CHINESE EXONYMOUS NAMES IN KAZAKH - LATIN GRAPHICS

Abstract. The article deals with transcription of Chinese exonym names in Kazakh-Latin graphics, phonetic and phonological problems. Also, a comparative analysis of the sounds of the Chinese phonetic alphabet and the Latin-based Kazakh alphabet is made, a contrastive description of the sound system of the Kazakh and Chinese languages is given, and the difference between equivalent / non-alternative sounds is distinguished. By identifying the equivalent/non-alternative sounds in the sound system of two languages, situations that cause difficulties in transcription into the Latin alphabet are identified. The main goal of the work is to identify phonetic problems in transcription of Chinese exonym names based on the Latin graphics of the Kazakh language and to consider the optimal ways to solve them.

It is known that the transition to the Latin script is planned in Kazakhstan in the coming years. Accordingly, work is being done in all areas. It includes onomastic names, foreign names and foreign words and their transcription, transliteration, and translation. Chinese onyms, including exonyms, are one of the new topics that have not been studied in Kazakh linguistics. Their transliteration in Kazakh-Cyrillic script is a problem that has not yet been resolved. Transcription of Chinese exonym names in the Latin-based Kazakh alphabet is a problem that requires new research.

The conclusions and analyzes of the research can be used in the comparative teaching and research of the sound systems of the Chinese and Kazakh languages, and in research in the field of onomastics of the Chinese language.

Keywords: exonym, onomastics, Latin graphics, transcription, transliteration.

Кіріспе

Шеттілдік географиялық атауларды қазақ-латын графикасында қалай жазамыз деген мәселе латын графикасына көшу процесі басталғанда-ақ өзекті бола бастады. Себебі шеттілдік географиялық атаулар, оның ішінде экзонимдер барлық ресми-іскерлік құжаттарда, анықтамалықтар мен сөздіктерде, оқулықтар мен оқу құралдарында, карталар мен бұқаралық ақпарат құралдарында, ғаламтор беттерінде т.б. ақпараттық кеңістіктерде кеңінен қолданылады. Оларды транскрипциялау, транслитерациялау немесе аударуда фонетикалық, орфографиялық нормаларды сақтай отырып, тілімізге трансформациялау бүгінгі таңда тілші ғалымдардан күрделі ғылыми теориялық ізденісті қажет ететін маңызды міндет саналады.

Қазақ тіліне өзге тілден енген ономастикалық атаулар экзоним деп аталады. Қытай экзонимдері қазақ тіліне Палладий жүйесі арқылы жазылып келгенмен, кейінгі уақытта оларды жазудың әртүрлі нұсқалары пайда болды. Соның есебінен бір қала атауының қазақша бірнеше нұсқасы кездеседі. Мысалы, еліміздің ғаламтордағы ақпараттық сайттарында *Бейжің* (18 қазанда *Бейжіңдегі* «Бір белдеу, бір жол» халықаралық ынтымақтастығының III форумының ашылу рәсіміне қатысқан Қазақстан Президенті баяндамасын қытай тілінде бастаған болатын) (1); *Пекин* (2010 жылғы 16 қарашада Қытайдың «*Пекин операсы*» ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұрасының материалдық емес нысандарының тізіміне енгізілді) (2). *Гуанчжоу* (ҚазАқпарат – Қытайдың оңтүстігіндегі Гуандун провинциясындағы *Гуанчжоу* қаласының тұрғындары осы ірі қалада коронавирусқа шалдығу оқиғаларының көбеюіне байланысты азық-түлік қорын жинақтауға тырысып жатыр, деп хабарлайды.) (3); *Гуаңжоу* (15 желтоқсанда ондаған полиция қызметкері *Гуаңжоу* қаласындағы Жунгуйли шіркеуіне балалар сабақ оқып жатқан уақытта басып кіріп, шіркеу бұйымдарын, 4 мыңнан астам Библия кітаптарын тәркілеген) (4) қалаларының аттары түрлі нұсқада беріледі.

Мұндай мысалдарды тізе берсек өте көп. Бұдан елімізде қытай экзонимдерін кирилнегізді қазақ графикасында жазудың стандартты жүйесі, бірізділік жоқ екендігі анықталды. Бұл мәселелер латыннегізді қазақ әліпбиіне толық көшкенде шешімін табады деген ойдамыз. Себебі Қытай фонетикалық дыбыстаңба жобасы латын әліпбиінің негізінде жасалған. Онда латын әліпбиіндегі 26 әріптің «v» әрпінен басқа 25-і пайдаланылады.

Шеттілдік географиялық атауларға жататын қытай экзонимдерін қазақ латын графикасында қалай транслитерациялауға немесе транскрипциялауға болады? Олар бүгінгі таңға дейін тілімізде

калай жазылып келді? Қытай экзонимдерін трансформациялауда қандай мәселелер немесе қиындықтар туындайды? Осы сауалдарға жауап іздеп көрелік.

Материал және әдістер

Бұл мақалада ғылыми және практикалық транскрипция, теориялық фонетика, лингвистикалық теорияларға сүйене отырып, сапалық зерттеу әдістері қолданылды. Сауалнама әдісі қытай экзонимдік атауларын латыннегізді қазақ графикасында транскрипциялаудың мәселелерін көрсетуде қолданылды. Сонымен қоса, қытай және қазақ тілдерінің фонетикалық, фонологиялық жүйесіндегі дыбыстарға салыстырмалы-салғастырмалы талдау, бақылау және сипаттама жасауда эмпирикалық әдістер қолданылды.

Әдебиетке шолу

Ономастикалық атаулар барлық тілде кездеседі, олар өз тіліміздегі және өзге тілдерден енген ерекше сөздер тобы. Алайда оларды кешенді зерттеу жұмыстары жеткілікті емес. Қазақстанда қазақ топонимдері мен антропонимдерін зерттеген ғалымдар Т.Жанұзақов, Г.К. Конкашпаев, Қ.Рысберген, А.Әбдірахманов, А.Т. Қайдаров, Е.А. Керімбаев, В.У. Махпиров, Г.Б.Мадиева, В.Н. Попова, А.Әлімханов, Ф.Р. Ахметжанова және т.б. Олар ономастикалық атауларды лексика-семантикалық, құрылымдық, этимологиялық, хронологиялық тұрғыдан зерттеген. Ал ресей ғалымдарынан А.В. Суперанская, В.Н. Никонов, В.И. Супрун, В.Н. Бондалетов, Л.М. Дмитриева т.б. атай аламыз.

Жалпы қолданбалы ономастика шеттілдік жалқы есімдерді, олардың графикасы мен орфографиясын, транскрипциялау мен транслитерациялау мәселелерін зерттейтін ономастиканың негізгі бағыттарының бірі. Қазақ ономастикасында шеттілдік географиялық атауларды зерттеп жүрген ғалымдар бар: Қ.Қ. Рысберген, Н.Рсалиева, С.Құлманов, Б.Бияров т.б.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналық зерттеу аясында дайындалған «Қазақ тіліндегі өзге тілді ономастикалық атаулардың анықтамалығы» (5) шеттілдік географиялық атауларды қазақ тілінің әдеби нормасына сай жаңа қазақ латын әліпбиі негізінде бірізді, сауатты жазылуын мақсат еткен, зерттеуші-ғалымдардың келелі еңбегі. Бұл практикалық құралдың қытай экзонимдік атауларын қазақ-латын графикасында транскрипциялау барысында салыстырмалы талдау жасауда септігі тиді.

Жалпы әріпті жазуда дыбыстың маңызы зор. Сөйлеуді жазуға, жазуды сөзге айналдыратын кілт әліпби болса, сол әліпби тілдің фонологиясына келіп тіреледі. Сондықтан қазақ және қытай тілдерінің дыбыс жүйесінің контрастивті сипаттамасын жасау және екі тілдегі баламалы, баламасыз дыбыстардың аражігін ашу маңызды.

Тіл білімінде жалпы фонетикалық заңдылықтарды зерттеген ғалымдар И.А. Бодуэн де Куртене, А.А. Реформатский, Л.В. Щерба, И.К. Амман, Э.Зиверс, Л.Р. Зиндер, А.Н. Баскаков, Х.П.Бонет және т.б.

Қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен негізгі заңдылықтарын, құрылымдық сипатын зерттеген, зерттеп жүрген ғалымдар: А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, А.С. Аманжолов, Қ.Жұбанов, Н.Т. Сауранбаев, Ж.Аралбаев, С.Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, Ә.Жүнісбеков, Н.Жүнісов, С.Мырзабеков, Б.Қалиев, С.Омарбеков, З.Базарбаева, Қ.Күдерінова, Ж.Исаева, және т.б.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі таңда Қазақстанда бұл кирилнегізді қазақ әліпбиін латын әліпбиіне ауыстыру науқаны жүріп жатыр. Бұл қазақ жазуы тарихындағы маңызды белестердің бірі болмақ. Ғалымдар қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіруге болатын бірнеше факторларды атап отыр, олар: мәдени әлеуметтік, лингвистикалық, экономикалық, саяси, психологиялық, педагогикалық, ақпараттық, тарихи факторлар. Мұның ішінде лингвистикалық факторға келетін болсақ, бұл «тіліміздің дыбыстық жүйесін нақты белгілейтін, оның өзіндік табиғатын белгілеп қана қоймай, ұрпақтан ұрпаққа сақтап жеткізетін жаңа жазу жүйесін ұсыну» (Күдерінова, 2013а: 292).

Әліпби ауыстыру туралы ғалымдар мен тілшілер тарапынан қызу пікірталастар өтті, латын әліпбиінің бірнеше нұсқасы жасалып, ұсынылды. Әрбір тараптың өз дәйектері бар. Латын

әліпбиін қабылдау бағытындағы көзқарастардың ішінде кирилнегізді әліпбидегі дыбыстардың барлығын аламыз ба жоқ па, орыс әріптерін аламыз ба деген даулы мәселелер туындады. Сондай-ақ қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесін латын әліпбиінің таңбаларымен ғана беріп, оның құрамынан шықпауды жақтаушылар (Н.Қырықбай, С.Қондыбаев, Б. Мұңайтпасов) 26 әріптің мүмкіндігін пайдалануды, бұл экономикалық шығынды азайтып, халықаралық байланысты арттырады деп көрсетті. Ал тағы бір топ (Ж. Түндікбаев, М. Жұрынов, А. Мереке, А. Исаұлы) қазақ тіліне тән дыбыстар үшін диакритикалық таңбаларды ұсынды.

Қазіргі қолданылып отырған әліпбиімізде әріп бар, ал фонологиялық жүйесінде 28 дыбыс бар: 9 дауысты (*a, ə, ы, i, o, ө, ұ, ү, e*) 19 дауыссыз (*m, d, n, p, б, м, с, ш, з, ж, л, ң, р, к, қ*) болса, олардың 13 (*a, b, d, e, l, m, n, o, p, r, s, t, z*) латын әліпбиі құрамына сәйкес келеді. «Әріптің саны негізгі дыбыстардың санынан екі есеге жуық асып кеткен. Бұл – әліпбидің оңтайлы, тиімді екенін көрсететін лингвистикалық критериймен мүлдем үйлеспейді» (Күдерина, 2013б: 307) деген көптеген уәждер латын әліпбиіне көшудің маңыздылығын айшықтап берді.

Жетілдірілген әліпбиде әріп саны – 31, әліпби тек латын әліпбиі базалық жүйесі таңбаларынан құралған. Бұл әліпбиде қазақ тілінің 28 дыбысы толық қамтылған. Қазіргі ә (ä), ө (ö), ү (ü), ұ (ū) және ғ (ğ), ш (ş) қазақ әріптері диакритикалық таңбалармен берілген. Әліпбиде халықаралық тәжірибеде қолданыста бар умляут (¨), макрон (¯), седиль (˘), бревис (˘) диакритикалық таңбалары қолданылған (7).

Қытай тілінің дыбыс жүйесінде буын дегеніміз дыбыстардың бірігуі арқылы жасалатын дыбыстық құрылымның ең кіші бөлігі, бір иероглиф бір буыннан құралады. Путунхуада 32 дыбыс бар. Буындарды құрайтын элементтеріне қарай дыбыстарға, ал дыбыстарды айтылу ерекшеліктеріне қарай дауысты және дауыссыз деп екіге бөледі. Дауысты дыбыстар ауыз қуысында ешқандай кедергіге ұшырамай шығатын дыбыстар. Мысалы: *a, o, e, i* т.б. Дауыссыз дыбыстар көмейден ауыз қуысына өтерде белгілі бір бөлікте үлкенді-кішілі кедергілер пайда болады. Мысалы: *b, p, m, f, d* т.б. 好 (hao) буынын созып оқитын болса, *h—a—o* деген үш түрлі дыбысқа бөлуге болады. Ал *zhuang zh—u—a—ng* буынында төрт дыбыс бар, әрбір дыбыс әртүрлі тембрде айтылады.

Қазақ тілінде басқа да әлем тілдері сияқты дыбыстың екі түрлі типі бар, олар дауысты және дауыссыз дыбыс. Дыбыстар бір бірінен артикуляциялық, акустикалық белгілері арқылы ерекшеленеді. Дауысты дыбыстарды айтқанда ауа еш кедергіге ұшырамай, еркін шықса, ал дауыссыз дыбыстарды дыбыстағанда ауа түрлі кедергілерге ұшырап, шу, салдыр араласып шығады.

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар тілдің қатысына қарай жуан (*a, o, ұ, ы*), жіңішке (*ə, e, ү, i, e*); еріннің қатысына қарай еріндік (*o, ө, ұ, ү*) және езулік (*a, ə, ы, i, e*); жақтың қатысына қарай ашық (*a, ə*), жартылай ашық (*o, ө, e*), қысаң (*ұ, ү, i*) болып бөлінеді. Дауыссыз дыбыстар саны 19, олар акустикалық белгілеріне қарай қатаң (*к, қ, п, с, т, ш, ф, х, ц, ч, ц, һ*), ұяң (*б, в, г, г, д, ж, з*) және үнді (*й, л, м, н, ң, р, у*) болып бөлінеді. Бұл дауысты және дауыссыз дыбыстар тіркесе отырып буын құрайды, буыннан сөз, сөзден сөйлем, сөйлемнен мәтін құралады. «Дыбыстардың өзіндік тіркесу жүйесі мен жолының болуы қазақ тілінің көнеден келе жатқан дәстүрлі құрылымдық сипатын танытады, сөздің ішкі тектілігін, біртұтастығын анықтайды» (Салқынбай, 2008: 73)

Қазақ тілі сияқты қытай тілінде де буынды тек дауысты дыбыстар құрайды. Қазіргі қытай тілінде (яғни путунхуада) 400-ден аса буын бар, оларға иероглифтің оқылуында қойылатын тон белгісін қосқанда 1300 буын құралады. Қытай тілінде қалыптасқан дәстүр бойынша дыбыстар өз ішінен юньму (инициаль) және шыңму (финаль) болып екі түрге бөлінеді. Қытай тіліндегі буын құрылымының заңдылығы юньму құрылымынан көрінеді.

Дауысты және дауыссыз дыбыстар жалпы фонетикаға қатысты терминдер болса, *шыңму* мен *юньму* – қытай фонологиясына тән терминдер. Олар – иероглифтің дыбыстық құрамына (жасалуына) қарай бөлінген түрлері. Бұлай бөлу дыбыстардың алдыңғы және соңғы болып орналасуына, яғни дыбыстардың орналасу рет-тәртібіне байланысты: *шыңму* – буынның басында тұратын дыбыс, *юньму* – буынның соңында тұратын дыбыс. Қазіргі қытай тілінің ортақ тілінде, яғни путунхуада 10 дауысты дыбыс: *a, o, e, i, u, u, e, i, er*. 22 дауыссыз дыбыс, 21 шыңму бар: *b,*

p, m, f, d, t, n, l, g, k, h, j, q, x, zh, ch, sh, r, z, c, s, n. 22-ші дауыссыз дыбыс *ng*. Қытай тілінде шыңмулар (*n* мен *ng* дауыссыздарынан басқалары) тек буынның басында ғана ұшырасады, *n, ng* мұрын жолды шыңмулары тек буынның соңынан келеді (Қалибекұлы, 2022: 65).

Қытай тілінде нөлдік шыңму бар, ол дегеніміз буын басында дауыссыз дыбыс болмаған жағдайда айтылады. Мысалы: «*yao*» буынындағы шыңму нөлдік шыңму саналады. Шыңмудың барлығы дауыссыз дыбыс бола алады, алайда дауыссыз дыбыстардың барлығы шыңму бола алмайды. Сол сияқты барлық дауысты дыбыстар юнму бола алғанмен, юнмудың барлығы дауысты дыбыс бола алмайды.

Негізгі юнмулар медиалдармен (*u, i*) бірігіп, күрделі юнму құрайды. *Wai/-uai, wa/-ua, wan/-uan, wang/-uang, wei/ -ui, wo/-uo, wen/-un.* *u* медиалы «*ao*» және «*ou*» финалдармен бірге келмейді.

i медиалымен жасалатын күрделі юнмулар: *yao/-iao, ya/-ia, yan/-ian, yang/-iang, you/-iu, ye/-ie, yin/-in, ying/-ing.* Буын басында *i* медиалы «*u*» әрпімен алмасып жазылады, яғни, егер буында *i* ғана дауысты дыбыс болса, «*u*» қосылуы арқылы жазылады, мысалы: «*yi*», ал буында басқа дауысты дыбыстар болса «*u*» болып жазылады.

Қытай тілінде умляут диакритикасымен жазылатын «*ü*» дыбысы бар. Қазақ тіліндегі «*үй*» деген дыбыс тіркесіне сәйкес дыбысталады. Орыс тілінде бұған сәйкес дыбыс жоқ, дегенмен «*ю*» дыбысын алады. Қытай тілінде медиаль қызметін атқарып, күрделі юнму құрайды: *uan/-uan, uue/-ue, uun/-un, yong/iong.* Орыс тілінде *юань/-юань, юэ/-юэ, юнь/-юнь, юн/-юн* деп транскрипцияланған. Егер буын құрамында дауыссыз дыбыс болмаса, «*ü*» дауысты дыбысы «*u*» қосылып, «*ui*» болып жазылады. «*Ü*» дауысты дыбысы тек бес дауыссыз дыбысымен қосылып жазылады: *j, q, x, l, n.*

j, q, x дыбыстарынан кейін келгенде әдетте умляут белгісі қойылмайды: *ju, qu, xu.* Ал *l, n* дыбыстарынан кейін келсе міндетті түрде умляут белгісімен жазылады: *lü, nü,* себебі *lu, nu* буындарымен шатасып кету мүмкіндігі бар.

Қытай иероглифтерінің оқылуын таңбалайтын 26 әріп болса, оның құрамына енбеген *zh, sh, ch, ng* таңбалары бар.

Графикалық кескіні сәйкес келетін әріптер: *a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, y, z.*

Латыннегізді қазақ әліпбиі мен қытай әліпбиіндегі дыбысталуы жағынан да, графикалық жағынан бір-біріне сәйкес келетін дауысты дыбыстар: *a, o, e, i, u.*

Латыннегізді қазақ әліпбиі мен қытай әліпбиіндегі дыбысталуы жағынан да, графикалық жағынан да бір-бірімен сәйкес келетін дауыссыз дыбыстар: *b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, z.*

Қытай фонетикалық әліпбиінде жоқ қазақ-латын әріптері: *ä, ö, u, ü, ū, ğ, ŋ, v, ı*

Латыннегізді қазақ әліпбиіндегі дауыссыз дыбыстарды таңбалайтын әріптер: *b, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, ŋ, p, q, r, s, t, v, z, ŧ.*

ı, ú әріптері дауыссыз дыбыс ретінде таңбаланады: *ai, úi, oishyl, iağni, qoian, saia, iod, fail, aikido, mezozi, ýağyz, ýaqyt, ay, sáykele, demeyshi, qaýun, aıyan, keıyana.*

Латыннегізді қазақ әліпбиіндегі дауысты дыбыстарды таңбалайтын әріптер: *a, ä, e, i, o, ö, u, ü, ū, y, ı.*

Қытай тіліндегі дауыссыз дыбыстарды таңбалайтын әріптер: *b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, x, w, z.*

Қытай тілінің ортақ тілі – путунхуада жалаң дауысты дыбыстарды таңбалайтын әріптер: *a, o, e, ê, i, u, ü, – i (тіл алды), – i (тіл арты), er.*

Қытай тіліндегі *zh, ch, j, q, x* таңбаларын дыбыстауда қиындықтар мен мәселелер туындайды. Қытай транскрипциялық әліпбиінде бұл дыбыстардың қатаң-ұяң сыңарлары бар. Атап айтсақ, *zh – j, ch – q, sh – x.*

Zh, sh, ch – палаталды дауыссыз дыбыстар, оларды дыбыстағанда тілдің ұшы таңдайға тиеді. Палаталды (латын сөзі, «таңдай» деген мағынаны білдіреді) дыбыстар тілдің ұшы таңдайға тигізу арқылы шығарылады. *Ch*-ны дыбыстағанда тілдің ұшы жоғары қарай қайырылады. Бұл дыбыстар негізінен *a, u, e, o* дауысты дыбыстарымен (шыңму) тіркеседі: *zha, cha, zhe, che, zhu, chu, zhuo, chuo* т.б.

Zh тоғысыңқы, короналды таңдай дыбысы, аффрикат, оны дыбыстағанда тіл ұшы қайырылып, таңдайға тоғысады, әлсіз ауа ағыны тіл ұшымен бітеліп тұрған саңылауды бұзып, дыбысқа айналады: *zhan, zhe, zhi, zheng*. Қазақ тіліндегі «ж» дыбысына ұқсас, бірақ мұнда тіл ұшы қатты қайырылады, Орыс әліпбиіне «чж» деп, қосарлы таңбамен беріледі: *Zhan-Чжан, Zhenzhou – Чжэнчжоу, Zhou-Чжоу, Zhao-Чжао т.б.*

Ch – тоғысыңқы, короналды таңдай дыбысы, аффрикативті. Дыбысталуы «zh» дыбысына ұқсайды, бірақ мұнда ауа ағыны күштірек шығады. Қазақ тіліндегі «ч» дыбысына жуық дыбысталады: *Changcheng, Changjiang*.

R – тоғысыңқы, фрикативті дыбыс. Дыбыстағанда дауыс шымылдығында діріл пайда болады. Палладий жүйесінде «ж» таңбасы арқылы транскрипцияланады: *ran-жань, rang-жан, rao-жао, re-жэ т.б.*

J – тіл алды, аффрикативті дыбыс. Дыбыстау кезінде тілдің алдыңғы бөлігі таңдайдың алдыңғы жағына жабысып, тосқауыл жасайды, ал әлсіз ауа ағыны ол тосқауылды бұзып, сығып шығарады. Қазақ тіліндегі «з» дыбысына жуық келеді, бірақ «з» тіл ұшының астыңғы күрек тіске жуысуынан жасалатын дыбысты. Ол айтылу орнына қарай тіс (денталь), жасалу жолына қарай ызың (фрикатив), дауыс пен салдыр қатысына қарай ұяң дыбыс.

Q – тіл алды, аффрикативті дыбыс. Дыбыстауы *J*-ге ұқсас. Айырмашылығы шығатын ауа ағыны біршама күшті.

X – тіл алды, жуысыңқы, аффрикативті дыбыс. Дыбыстау кезінде тілдің алдыңғы бөлігі таңдайдың алдыңғы жағына жақындап, тар саңылау пайда болады, ауа ағыны сол тар саңылаудан қысылып шығады.

Қытай тілінің дыбыстық жүйесіне тән төмендегідей ерекшеліктерді атап өтеміз:

- буында кемінде бір дауысты дыбыс болуы керек, ал дыбыс саны ең көбі төртеу болады;
- буында дауысты дыбыстар саны басым болады, екі немесе үш дауысты дыбыс қатар келе береді және олардың көпшілігі ашық буындар болып келеді;
- буында дауыссыз дыбыс болмауы мүмкін. Дауыссыз дыбыстар қатар, қосарланып келмейді.

1-кесте – Қытай тілінің транскрипциялық әліпбиі мен латыннегізді қазақ әліпбиінің салыстырмалы кестесі

Қытай әліпбиі	Қазақ-латын әліпбиі	Қытай әліпбиі	Қазақ-латын әліпбиі
Aa	Aa	Oo	Oo
–	Ää	–	Öö
Bb	Bb	Pp	Pp
Cc	–	Qq	Qq
Dd	Dd	Rr	Rr
Ee	Ee	Ss	Ss
Ff	Ff	Tt	Tt
Gg	Gg	–	Şş
–	Ǧǧ	Uu	U u
Hh	Hh	–	Üü
Ii	Ii	–	Ū ū
–	Ii	Ww	–
Jj	Jj	Xx -	–
Kk	Kk	Vv	Vv
Ll	Ll	Zz	Zz
Mm	Mm	Y y	Y y
Nn	Nn		
–	Ŋ ŋ		

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналық зерттеу аясында дайындалған «Қазақ тіліндегі өзге тілді ономастикалық атаулардың анықтамалығында» (ары қарай «Анықтамалық») шеттілдік экзонимдік атаулар, оның ішінде, мемлекет, астана, шеттілдік елді мекен атаулары мен физика-

географиялық табиғи нысан атаулары: мұхит, теңіз, көл, өзен, тау, арал т.б. қамтылған. Бұл материалда Қытайдың бірнеше елді-мекен, қала атаулары мен гидрографиялық атаулары берілген. Анықтамалықта берілген елді мекен (қала) атаулары: *Баотоу – Baotoú, Баоцзи – Baotszi, Баошань – Baoshan, Бэйань – Beian, Вэньчжоу – Venchjóú, Гуанчжоу – Gúanchjóú, Гуйлинь – Gúilin, Гуйян – Gúian, Иньчуань Inchúan, Кайфын Kaifun, Куньмин – Kúntin, Ланьчжоу – Lanchjóú, Лучжоу – Lúchjóú, Лючжоу – Lúchjóú, Муданьцзян – Múdantszian* т.б. (Рысберген Қ., 2021: 26-49). Бұл мысалдардан елді-мекен, қала атаулары Палладий жүйесінде жазылған және қазақ-латын графикасы түпнұсқа атауы емес, орыс тіліндегі жазылуы басшылыққа алынған. Алайда Палладий транскрипциялық жүйесінің кемшіліктері көп. Қытай тілі мен орыс тілі мүлдем ұқсамайтын екі тіл болғандықтан, қытай тіліндегі кейбір дыбыстар орыс тілінде кездеспейді. Сондықтан қытай тіліндегі атауларды транскрипциялауда дыбыстар дәл әрі нақты жеткізілмейді. Қытай тілі орыс тілінен жазуынан бастап дыбысталуына дейін мүлдем ұқсамайтын, алшақ жатқан тіл. Бұл тілдерді үйренушілерді біраз тығырыққа тірейтіні рас. Себебі қытай тілінде орыс тілінде мүлдем баламасы жоқ дыбыстар бар, олардың кейбіреуі екі дауысты дыбыстан құралған.

Палладий жүйесін пининмен салыстырып қарасақ, орыс тіліндегі кейбір дауыссыз дыбыстардың орыс тілінде баламасы кездеседі: *b/б, p/п, d/д, t/т, g/г, k/к, h/х, f/ф, l/л, m/м, n/н*. Ал кейбіреуінің мүлдем баламасы жоқ: *ng, u, ü, r*.

Орыс тілінде *wi* буынындағы бастапқы *w, y* түрінде жазылса, басқа буындарда *v* арқылы жазылады: *wan – вань, wan – вань wan – вань, wang – ван, wen – вэнь, wei – вэй, wu – ву*. Пининдегі *r* әрпі орыс тіліндегі «ж» дыбысымен жазылған: *ran – жань, rang – жан, rao – жао, re – жэ, ren – жэнь, reng – жэн*.

Бірақ бұл жерде қытай тіліндегі *zh, j* таңбаларының дыбысталуы да «ж»-ға жуық болатындықтан, мәселе туындайды.

Пининдегі *j* мен *z* Палладий жүйесінде бір ғана «цз» арқылы беріледі: *ji–цзи, jia–цзя, jian–цзянь, jie–цзе, juan–цзюань, ju–цзюй; zi–цзы, zao–цзао, ze–цзэ, zei–цзэй, zan–цзань*. Сол сияқты *q* және *c* дауыссыз дыбыстары «ц», ал оларға жалғанатын дауыстылар әртүрлі дыбысталады: *qi/ци, ci/цы*. *N* және *ng* финалдары (буын соңында) әртүрлі беріледі. Тіл арты дыбысы *ng* – әдетте Палладий жүйесінде «н», ал «п» – жіңішкелік белгісін қою арқылы «нь» деп беріледі. Егер *ng* дыбысынан кейін дауысты дыбыстан басталатын буын келсе, онда жуандық белгісі қойылады: 汤阴 *tāngyīn Таньинь*. Бұл финалды ажырату үшін алынғаны алға тартылады. Бірақ біздің ойымызша мұның негізгі себебі орыс тілінде «ng» дыбысына сәйкес «ң» дыбысының болмауы.

Транскрипцияда жиі қиындықтар тудыратын финалдар *iu – ю, ia – я, ui/ü – юй*. Қытай тілінің дыбысталуында орыс тіліндегі қысқа «й» жоқ. Палладий жүйесінде «ио» *o, you – ю, «е»* дауысты дыбысы – қатаң «э» (*ben/бэнь, le/лэ*), ал *ie – жұмсақ «е» (die/de, jie/цзе)*.

Анықтамалықта бұл мәселелер нақты көрінеді. Мәселен: *Баоцзи* (түпнұсқа: 宝鸡; пинин: *Baoji*) латын графикасы бойынша *Baotszi*, деп жазылып, «цзи» буыны төрт таңбалы «*tszi*», *Муданьцзян* (түпнұсқа: 牡丹江; пинин: *Mudanjiang*) атауы *Múdantszian*, «цзян» буыны «*tszian*» деп жазылған.

Ал Вэньчжоу (түпнұсқа: 温州; пинин: *Wenzhou*) – *Venchjóú*; Гуанчжоу (түпнұсқа: 广州; пинин: *Guangzhou*) – *Gúanchjóú*; Ланьчжоу (түпнұсқа: 兰州; пинин: *Lanzhou*) – *Lanchjóú*; Лучжоу (түпнұсқа: 泸州; пинин: *Luzhou*) – *Lúchjóú*, Лючжоу (түпнұсқа: 柳州; пинин: *Lüzhou*) – *Lúchjóú* атауларындағы «чжоу» буыны латынша «*chjóú*» деп алынып отыр, яғни Палладий жүйесіндегі нұсқасы басшылыққа алынған. Мұны түпнұсқа бойынша «*zhou*» деп алса, әлдеқайда қарапайым әрі дыбысталуын да дәл берер еді.

«Қазақ тіліндегі өзге тілді ономастикалық атаулардың анықтамалығында» жазылған бірнеше экзонимдік атауларды алып, олардың жазылуы бойынша сауалнама арқылы зерттеу жүргізілді. Сауалнамада жазуы жағынан мәселелер туындау мүмкіндігі жоғары экзонимдік атаулар алынды, олардың саны – 11.

Сауалнамаға 340 респондент қатысты. Респонденттер қытайтанушы-ғалымдар мен жоғары оқу орындарының қытай тілі оқытушылары, студенттер мен магистранттар.

Сауалнамада қытай өзені, гидроним *Хуанхэ* (黄河) атауының латын әліпбиінде жазылуының үш нұсқасы берілді:

Húanhe – «Анықтамалықта» берілген нұсқа.

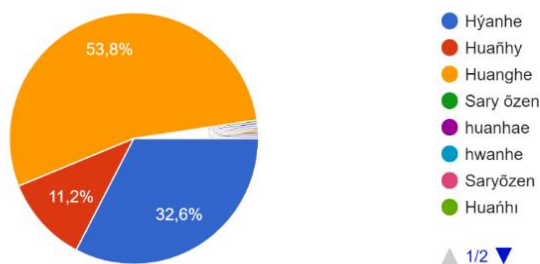
Huanhu – Латыннегізді қазақ әліпбиіндегі дыбысталуы жағынан сәйкес әріптермен жазылған нұсқа.

Huanghe – «Қытай фонетикалық әліпбиі» (Пинин) жүйесінде жазылған.

Сауалнама нәтижесі бойынша респонденттердің 69,8 пайызы *Huanghe*; 18,9 пайызы *Húanhe*; 11,3 пайызы *Huanhu* нұсқасы қолданылған (1 сурет).

Бұл жерде мәселе *ú*, *ŋ*, *e* дыбыстарына қатысты болып отыр. Латыннегізді қазақ әліпбиі жобасында *ú* әрпі «ы» дыбысын береді, ал «Анықтамалықта» «у» дыбысын беріп тұр және төбесінде диакритикалық белгісі бар. Сондай-ақ респонденттер тарапынан *Sary ozen*, *Saryozen*, *Huanhi*, *Hwanhe*, *Huanhae* нұсқаларында жазу ұсынылған.

Хуанхэ (黄河) атауын латын әліпбиінде қалай жазар едіңіз?
340 жауап



1-сурет – Хуанхэ атауының жазылуы

Қытайдың солтүстік-батысында орналасқан ірі қала Сюйчжоу (徐州) атауын латын әліпбиінде жазудың үш нұсқасы берілді (2-сурет).

Süichjou – Латыннегізді қазақ әліпбиіндегі дыбысталуы жағынан түпнұсқаға сәйкес әріптермен жазылған нұсқа.

Syüichjou – «Анықтамалықта» берілген нұсқа.

Xuzhou – «Қытай фонетикалық әліпбиі» (пинин) жүйесінде жазылған.

Suijou – респонденттердің өз нұсқасы

Сауалнама нәтижесі бойынша *Xuzhou* – 66%; *Süichjou* – 18,9%; *Syüichjou* – 13,2%; *Suijou* – 1,9 %.

Сондай-ақ *Suichou*, *Syiwjow*, *Süijou* нұсқаларын респонденттер ұсынған.

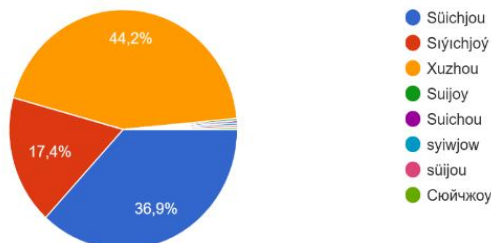
Бұл жерде алдымен 徐州 қала атауының қытай тілінде айтылуын анықтап алған жөн. 徐州 транскрипциясы *Xúzhōu*, палладий жүйесі бойынша жазылуы *Сюйчжоу*. Ал ҚХР тағы бір қаласы 隨州 транскрипциясы *Suízhōu*, Палладий жүйесінде *Суйчжоу* деп жазылады. Бұл екі қала атауының дыбысталуы ұқсас болғандықтан, оны шатастырып жатады. Бұл жерде мәселе *Xi* және *Sui* буындарында. *X* (*cu*) мен *S* (*c*) дыбысталуы жуық, Палладий жүйесі бойында екеуін де *c* дыбысымен транскрипциялайды, ал *u* (үй), *ui* (уей) дыбыстары Палладий жүйесінде *u* - юй, *ui* - уй деп ажыратқан.

Латыннегізді қазақ графикасында транскрипциялауда мәселе туындайды, себебі *X* әрпі әліпбиде жоқ, ал оның дыбысталуы қытай тілінде *S* дыбысынан ерекшеленеді. *X* дыбыстағанда *c* дыбысы тістердің арасынан кедергіге ұшырап шығады, нақты *c* дыбысын бермейді. Кейбір ғалымдар мұны *sh* әрпімен беріп жүр, бірақ бұл жерде де мәселе туындайды, себебі қытай тілінде *sh* дыбысы *sh* әрпімен таңбалады. Сондықтан *X* әрпін қалдырып, ерекшелігін ескеру керек. Мысалы: *Xian* 西安, *Xining* 西宁, *Shanxi* 陝西, т.б.

Одан кейінгі мәселе *zhou* буынына қатысты туындап отыр. Қытай тілінде *zh* дыбысы кирил негізді қазақ тіліндегі *ж* дыбысымен сәйкес келеді, орыс тілінде *чж* арқылы, ал латыннегізді қазақ әліпбиінде бұл дыбысты *J* әрпімен таңбаланған. Сондықтан кейбір респонденттер *J*

әрпімен таңбалауды ұсынған. Алайда бұл жерде тағы бір қарама-қайшылық туындайды. *Zh* дыбысын *J* арқылы транскрипцияласақ, атаудың семантикалық, фонетикалық жағына нұқсан келеді.

Сюйчжоу (徐州) атауын латын әліпбиінде қалай жазар едіңіз?
339 жауап

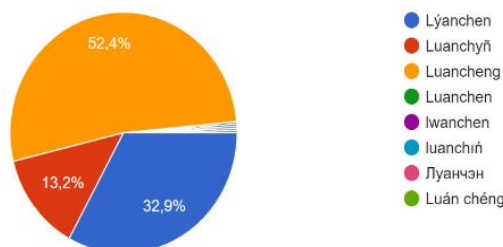


2-сурет – Сюйчжоу атауының жазылуы

栾城 Luancheng – Қытайдың Хыбэй провинциясындағы ең ірі қаланың атауы. 栾城 (Luancheng) екі буыннан тұрады, luan және cheng. Палладий жүйесінде Луанчэн деп транскрипцияланады, Луан – Luan, чэн – cheng буындарына сәйкестендірілген. Сауалнама нәтижелері (3-сурет) бойынша «Анықтамалықта» берілген нұсқа Lüanchen – 32,9%; Қазақ-латын әліпбиінде дыбысталуы жағынан түпнұсқаға сәйкес әріптермен жазылған нұсқа Luanchuj – 13,2%; «Қытай фонетикалық әліпбиі» (пинин) жүйесінде жазылған Luancheng – 52,4%; респонденттер тарапынан Luanchen, Lwanchen, Luanchin нұсқалары ұсынылған.

Бұл атауда *cheng* буынына қатысты мәселе туындайды. Палладий жүйесінде *ng* дыбысы *n* арқылы таңбаланғандықтан, *cheng* – *чэн* болып транскрипцияланған. Ал соған сәйкес «Анықтамалықта» *chen* деп жазылып отыр. Ал қазақ тілінде *ң* дыбысы болғандықтан кирилнегізді қазақ графикасында бұл буын *cheng* – *чың* деп жазылып, оқылады. Қытай фонетикалық әліпбиі» (пинин) жүйесіндегі *ng* кирилнегізді қазақ әліпбиіндегі *ң* сәйкес келеді. Алайда латыннегізді қазақ әліпбиінде *ң* дыбысы *ŋ* арқылы таңбаланады.

Луанчэн (栾城) атауын латын әліпбиінде қалай жазар едіңіз?
340 жауап

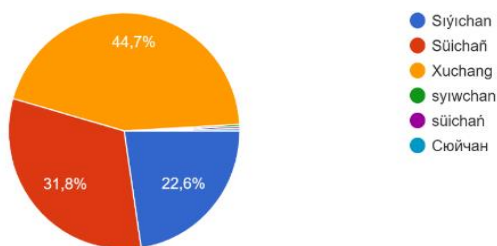


3-сурет – Луанчэн атауының жазылуы

Xuchang 许昌 Хынан провинциясындағы қала атауы. Сауалнамада латын графикасында үш түрлі жазылу нұсқасы берілді. «Анықтамалық» нұсқасы Süichan – 22,6%; латыннегізді қазақ әліпбиінде дыбысталуы жағынан түпнұсқаға сәйкес әріптермен жазылған нұсқа Süichan – 31,8%; «Қытай фонетикалық әліпбиі» (Пинин) жүйесінде жазылған нұсқа Xuchang – 44,7%; респонденттер тарапынан ұсынылған нұсқалар: Syiwchan, Süichan. (4-сурет)

Бұл экзонимді транскрипциялауда мәселе *x* және *u* дыбыстарына қатысты туындап отыр және *x* дыбысының дыбысталуындағы ерекшелікті жоғарыда 2-суретке де қатысты баяндадық. *U* қытай тілінде медиаль, негізінен умляут диакритикасымен жазылады «*ü*». Ал *j*, *q*, *x* дыбыстарынан кейін келгенде әдетте умляут белгісі қойылмайды. Палладий жүйесінде *ü* дыбысын сәйкестендіріп, Ху Сю жазылған, бұған сәйкес «Анықтамалықта» Ху Süü деп жазылып отыр.

Сюйчан (许昌) атауын латын әліпбиінде қалай жазар едіңіз?
340 жауап



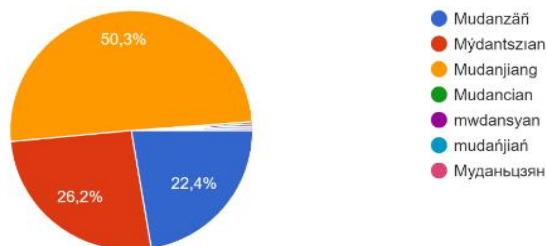
4-сурет – Сюйчан атауының жазылуы

牡丹江 (Mudanjiang) – Қытайдың префектура деңгейіндегі қала атауы. Сауаланама бойынша латыннегізді қазақ әліпбиінде дыбысталуы жағынан түпнұсқаға сәйкес әріптермен жазылған нұсқа Mudanzāñ – 22,4%; «Анықтамалықта» жазылған нұсқа – Mýdantszian – 26,2 %; «Қытай фонетикалық әліпбиі» (пинин) жүйесінде жазылған нұсқа Mudanjiang – 50,3%; респонденттер тарапынан ұсынылған нұсқалар: Mudancian, Mwdansyan, Mudanjian (5-сурет).

Латыннегізді қазақ әліпбиінде мен пинин жүйесі бойынша *Mu* және *dan* буындары бірдей жазылып отыр, ал «Анықтамалыққа» сәйкес Mýdan, *y* кирилнегізді қазақ әліпбиіндегі *y* дыбысына балама ретінде алынған. Ал *jiang* буыны *zāñ*, *tszian*, *jiang* нұсқалары бар. Латыннегізді қазақ әліпбиінде шеттілдік сөздер емлесінде *я* әрпі *ä* әрпімен жазылады деген емлеге сәйкес *ia* дыбысына *ä* дыбысы алынып отыр. *J – z*, *ng – ŋ* баламалы таңбалары алынды.

«Анықтамалықтағы» *tszian* буының жазылуында Палладий жүйесіндегі *цзян* транскрипциясы басшылыққа алынған. *Tsz – ц*, *ia – я*, *n – н* баламалы дыбыстар алынған.

Муданьцзян (牡丹江) атауын латын әліпбиінде қалай жазар едіңіз?
340 жауап



5-сурет – Муданьцзян атауының жазылуы

Сауалнама нәтижелеріне сәйкес, қытай экзонимдерін транскрипциялауда «қытай фонетикалық дыбыстаңба жобасы» бойынша транскрипциялау нұсқалары басымдыққа ие болған. Қытай экзонимдерін латыннегізді қазақ графикасында транскрипциялауда «Қытай фонетикалық әліпбиі» негізінде жазу қытай тіліндегі дыбыстарды және олардың вариацияларын дәл беруде тиімді болып отыр.

Палладий жүйесінің қытай тілінің дыбыстарын дәл бере алмайтынын көптеген ғалымдар мойындайды және оны алмастыратын немесе жетілген нұсқасын жасауға тырысқан орыс ғалымдары болды. Алайда ол жүйелер соңына дейін жеткізілген жоқ. Е.И. Лысяя орыс транскрипциялық жүйесінің көп уақыттан бері пайдаланылып келе жатқанына қарамастан, оны қытай фонетикалық жүйесін толықтай бере алмайтынын айтады (Лысяя, 2019: 225). Ал Д.И. Ермолович Палладий жүйесінің жаңа заманғы қытай тілінің фонетикалық жазбасы бола алмайтын, практикалық транскрипция мен транслитерация мәселесін шеше алмайтынын айтқан (Ермолович, 2009: 11).

Бұл пікірлер мен жоғарыда көрсетілген салыстырмалы талдаулардан Палладий жүйесінің қытай экзонимдік атауларын транскрипциялауда тиімді жүйе еместігі анық көрінеді.

Қорытынды

Қытай тілінің дыбыстық ерекшелігіне байланысты, қытай тіліндегі экзонимдік атауларын латыннегізді қазақ графикасында транслитерациялауда *j*, *q*, *x*, *zh*, *ng* таңбаларын кірме таңба ретінде пайдаланған дұрыс. Себебі *s* мен *c* дыбысын тек *s* әрпімен, *zh* мен *j* дыбысын тек *j* әрпімен таңбаласақ, графикалық кескіні ұқсас әріптерден (бірақ жазылуы мен айтылуы әртүрлі) құралған сөздерді бір-бірінен ажырату қиынға соғады, яғни сөздер мағыналық өзгеріске ұшырауы мүмкін. Мысалы: *Chongqing* (重庆) деген онимді қазақ-латын әліпбиі бойынша *Shunshiq* деп транслитерацияласақ, қытай тіліндегі дыбысталуына нұқсан келеді. Себебі бұл жердегі *Ch* және *q* дыбыстарына бір ғана *sh* дыбысымен жазуға болмайды. Бұған қоса, *q* дыбысы латыннегізді қазақ әліпбиінде *q* дыбысын беретіндіктен, бұл сөздің дыбысталуында түсінбеушілік орын алары сөзсіз.

Сонымен, бұл мақаламызда қытай фонетикалық әліпбиі мен латыннегізді қазақ әліпбиіндегі дыбыстарды салыстыра отырып, олардың дыбыстық ерекшеліктері, оларды транскрипциялауда кездесетін мәселелер анықталды. Дыбысталуы мен графикалық формасы сәйкес келетін дыбыстар мен баламасы жоқ дыбыстар көрсетілді.

Жалпы қытай экзонимдерін латыннегізді қазақ графикасында транскрипциялау, оның ішінде латыннегізді қазақ әліпбиінің құрамында жоқ әріптерді қытай экзонимдерін транскрипциялауда қолдану, қолданбау мәселесі болашақта ары қарай терең зерттеуді қажет етеді.

Мақала BR18574183 «Қазақ мәтінін автоматты тану: лингвистикалық модульдер мен IT-шешімдер әзірлемесі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

- <https://kaz.inform.kz/news/prezidenttn-beyzhndeg-bayandamasi-kitayda-aleumettk-zhellerdn-basti-takiribi-bolip-tur-24708c/>
- https://www.nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=1271:pekin-operasy-atty-kitap-k-rmesi-2&catid=47&lang=kz&Itemid=127
- https://kaz.inform.kz/news/guanchzhou-turgyndary-karantinnen-kauiptenip-azyk-tulikti-molynan-satyp-alyp-zhatyr_a3921769/
- <https://qazaqtimes.com/article/53929>
- <https://qazaqstan.tv/news/136504/>
- Ермолович Д.И. (2009) Методика межъязыковой передачи имен собственных // Всероссийский центр переводов научно-технической литературы и документации. – М., 2009. – 34 с.
- Қүдерінова Қ.Б. (2013) Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. – Алматы: Елтаным, 2013. – 344 б.
- Қалибекұлы Т. (2022) Қытай тіліндегі кісі есімдері мен жер-су атауларын қазақ-кирилл графикасында жазу мәселесі // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы. – №1 (64) 2022. – бб. 10-16.
- Лысая Е.И. (2019) Особенности транскрипции имен собственных с китайского языка на русский и белорусский // Сборник статей международной научно-практической конференции. – М., 2019. – С. 224-228.
- Рысбергелі Қ., Бармешова Н., Садырбаева З., Тұрғынбаев Ж., Садық Д., Сейітбатқал А. (2021) Қазақ тіліндегі өзге тілді ономастикалық атаулардың анықтамалығы. – Алматы, 2021. – 535 б.
- Салқынбай А. (2008) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 340 б.

References

- <https://kaz.inform.kz/news/prezidenttn-beyzhndeg-bayandamasi-kitayda-aleumettk-zhellerdn-basti-takiribi-bolip-tur-24708c/>
- https://www.nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=1271:pekin-operasy-atty-kitap-k-rmesi-2&catid=47&lang=kz&Itemid=127
- https://kaz.inform.kz/news/guanchzhou-turgyndary-karantinnen-kauiptenip-azyk-tulikti-molynan-satyp-alyp-zhatyr_a3921769/
- <https://qazaqtimes.com/article/53929>
- <https://qazaqstan.tv/news/136504/>
- Ermolovich D.I. (2009) Metodika mezhazykovoi peredachi imen sobstvennyh. – Vserossiiskii centr perevodov nauchno-tehnicheskoi literatury i dokumentacii. – M., 2009. – 34 s.] [Yermolovich D.I. (2009) Methodology for interlingual

transmission of proper names. – All-Russian Center for Translations of Scientific and Technical Literature and Documentation – M., 2009. – 34 p.] (in Russian)

Kyderinova K.B. (2013) Qazaq jazynyn tarihy men teoriasy – Almaty: Eltanym, 2013. – 344 b. [Kuderinova K. B (2013) History and theory of Kazakh writing. – Almaty: Yeltanym, 2013. – 344 p.] (in Kazakh)

Qalibekuly T. (2022) Qytaı tilindegi kisi esimderi men zher-su atylaryn qazaq-kırıll grafıkasynda jazy maselesi. – Abylaihan atyndagy KazKHK jane ATU Habarshysy. Filologiya gylymdary seriyasy. – Almaty. – №1 (64) 2022. – bb. 10-16 [Kalibekuly T. (2022) The problem of writing Chinese personal names and place names in Kazakh-Cyrillic script. – Bulletin of the Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. Philological Sciences series. – Almaty. – №1 (64) 2022. – P. 10-16] (in Kazakh)

Lysaya E.I. (2019) Osobennosti transkripcii imen sobstvennyh s kitaiskogo iazyka na rysskii i beloryssii. – Sbornik statei mezhdynarodnoi naychno-prakticheskoi konferencii. – M., 2019. – S. 224-228. [Lysaya E.I. (2019). Features of transcription of proper names from Chinese into Russian and Belarusian. – M., 2019. P. 224-228] (in Russian)

Rysbergen K., Barmeshova N., Sadyrbaeva Z., Tyrgynbaeva Zh., Sadyk D., Seitbatqal A. (2021) Qazaq tilindegi ozge tildi onomastikalyq atylardyn anyktamalygy – Almaty, 2021. – 535 b. [Rysbergen K., Barmeshova N., Sadyrbayeva Zh., Tyrgynbayeva Zh., Sadyk D., Seitbatqal A. (2021) Directory of other language onomastic names in the Kazakh language. – Almaty, 2021. – 535 p.] (in Kazakh)

Salqynbai A. (2008) Qazirgi qazaq tili. – Almaty: Qazaq ynersiteti, 2008. – 340 b. [Salkynbay A. (2008) Modern Kazakh language. – Almaty: Kazakh University, 2008. – 340 p.] (in Kazakh)

Q.B. Slyambekov^{1*} , A.M. Sadyk² 

¹Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Kazakhstan, Almaty

²University of International Business named after K.Sagadiyev, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: zatpost@gmail.com

THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE: THE SEMANTIC MARKUP OF VERBS

Abstract. Due to the fact that the development of the corpus has become one of the priorities for all languages of the modern world, the improvement of the national corpus of the Kazakh language (NCKL) is also a very relevant issue. One of the types of linguistic information reflecting the meaning of a word in the NCKL database is lexical-semantic markup. The article examines the world experience of lexical-semantic markup and provides an overview of foreign research. Analyzing the national corpus of the Russian language and the Kalmyk language, the peculiarities of the national corpus of the Kazakh language are noted. The methods of dividing verbs into lexical-semantic groups are indicated, on the basis of which the markup of the corpus is formed, i.e. the definition of codes that reveal the meaning of the word.

In the study, lexical-semantic groups were classified according to the method of describing verb meanings and synthesizing based on common meanings, semantic groups of Kazakh verbs were compared with each other and with semantic groups in other languages.

As a result of the research, macro- and microgroups characterizing the meaning of the verb were included in the National Corpus of the Kazakh language. In total, 100 lexical-semantic groups have been formed. The lexical-semantic markup of verbs included six different codes. Lexical-semantic markup was attached to 18200 verbs based on the corpus.

The compiled lexical-semantic markup expands the information about the word in the National Corpus of the Kazakh language, allows the user to easily determine the meaning of the word, sort verbs with a similar meaning and verbs with a positive, negative connotation of meaning. It can be said that lexical-semantic markup is one of the first steps to facilitate the recognition of the semantics of words of Kazakh artificial intelligence, which is expected to be created in the near future.

Keywords: National Corpus, corpus linguistics, verb, lexical-semantic group, lexical-semantic markup.

Қ.Б. Слямбеков^{1*}, А.М. Садық²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, г. Алматы

²К. Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес университеті, Қазақстан, г. Алматы

*e-mail: zatpost@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫ: ЕТІСТІКТЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕНІМІ

Аннотация. Корпус әзірлеу қазіргі әлем тілдерінің барлығы үшін басым бағыттардың біріне айналғандықтан, Қазақ тілінің ұлттық корпусын (ҚТҰК) жетілдіру де аса өзекті мәселе. ҚТҰК базасындағы сөз мағынасын танытатын лингвистикалық ақпараттың бір түрі – лексика-семантикалық белгіленім. Мақалада лексика-семантикалық белгіленімге қатысты әлемдік тәжірибе қарастырылып, шетелдік зерттеулерге шолу жасалады. Орыс тілі және қалмақ тілі ұлттық корпустары талдана келе қазақ тілінің ұлттық корпусындағы ерекшеліктер атап өтіледі. Етістіктерді лексика-семантикалық топтарға бөлу, соның негізінде корпус белгіленімін жасақтау, яғни сөз мағынасын ашатын белгі-кодтарды анықтау жолдары көрсетіледі.

Зерттеуде лексика-семантикалық топтар етістіктердің мағыналарын сипаттау және ортақ мағыналары негізінде синтездеу тәсілі арқылы жіктелді, қазақ етістіктерінің мағыналық топтары өзара және басқа тілдердегі семантикалық топтармен салыстырылды.

Зерттеу нәтижесінде Қазақ тілінің ұлттық корпусына етістіктің мағынасын сипаттайтын макро- және микро топтар енгізілді. Барлығы 100 лексика-семантикалық топ жасақталды. Етістіктердің лексикалық-семантикалық белгіленімі алты түрлі белгі-кодты қамтыды. Корпус базасындағы 18200 етістікке лексика-семантикалық белгіленім қойылды.

Жасалған лексика-семантикалық белгіленім Қазақ тілінің ұлттық корпусында сөз туралы ақпаратты кеңейтіп, қолданушының сөз мағынасын оңай анықтауына, мағынасы ұқсас етістіктерді және жағымды, жағымсыз реңкке ие етістіктерді сұрыптауына мүмкіндік береді. Лексика-семантикалық белгіленім алдағы уақытта жасалуы көзделіп отырған қазақ тіліндегі жасанды интеллектінің сөз семантикасын тану қызметін де жеңілдететін алғашқы қадамдардың бірі деуге болады.

Тірек сөздер: Ұлттық корпус, лингвистикалық корпус, етістік, лексика-семантикалық топ, лексика-семантикалық белгіленім.

К.Б. Слямбеков^{1*}, А.М. Садык²

¹Институт языкознания им. А.Байтұрсынұлы, Казахстан, Алматы қ.

²Университет международного бизнеса имени К. Сагадиева, Казахстан, Алматы қ.

*e-mail: zatpost@gmail.com

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОРПУС КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ РАЗМЕТКА ГЛАГОЛОВ

Аннотация. В связи с тем, что разработка корпуса стала одним из приоритетных направлений для всех языков современного мира, совершенствование национального корпуса казахского языка (НККЯ) также является очень актуальным вопросом. Одним из видов лингвистической информации, отражающей значение слова в базе данных НККЯ, является лексико-семантическая разметка. В статье рассматривается мировой опыт лексико-семантической разметки и дается обзор зарубежных исследований. После анализа национальных корпусов русского и калмыцкого языков, отмечаются особенности национального корпуса казахского языка. Указываются способы деления глаголов на лексико-семантические группы на основе которых формируется разметка корпуса, т. е. определение кодов, раскрывающих значение слова.

В ходе исследования лексико-семантические группы классифицировались по способу описания и синтеза значений глаголов на основе их общих значений, семантические группы казахских глаголов сравнивались между собой и с семантическими группами в других языках.

В результате исследования в Национальный корпус казахского языка были введены макро и микрогруппы, описывающие значение глагола. Всего сформировано 100 лексико-семантических групп. Лексико-семантическая разметка глаголов включала шесть различных кодов. 18200 глаголов в базе данных корпуса были отмечены лексико-семантической разметкой.

Составленная лексико-семантическая разметка расширяет информацию о слове в Национальном корпусе казахского языка, позволяет пользователю легко определять значение слова, сортировать глаголы со схожим значением и глаголы с положительным, отрицательным оттенком. Можно сказать, что лексико-семантическая разметка является одним из первых шагов, облегчающих деятельность по распознаванию семантики слов искусственного интеллекта в казахском языке, который предполагается создать в ближайшем будущем.

Ключевые слова: Национальный корпус, лингвистический корпус, глагол, лексико-семантическая группа, лексико-семантическая разметка.

Introduction

The modern path of science's development is directly related to the concept of "Innovation". The main goal of state programs in Kazakhstan is the introduction of innovative technologies in all spheres of science and production. In linguistics, the concept of innovation is applied primarily to the effective use of information and communication and computer technology, the development of popular science products, the obtaining of quantitative, qualitative, and objective data using modern technology in research work, and the development of an alternative empirical base.

Innovative research in Kazakh linguistics began with the All-Union scientific meeting "Statistical and Informational Research in the Turkic Languages", held back in the Soviet era at the Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR in 1969. In 1970, the scientific group "Linguistic Statistics and Automation" was created at the Institute under the guidance of the renowned mathematician K. Bektaev, a specialist in mathematical statistics. This scientific group was initially engaged in the creation of frequency dictionaries for various styles of the Kazakh language. Thus, in the 1990s of the last century, a 20-volume collection of M.O. Auezov's works was included in the computer memory, and in 1995, "Frequency Dictionaries of M.O. Auezov's Works in 20 Volumes" was included.

Corpus linguistics studies the compilation and use of national corpora, which summarize texts in different languages of a country into a computer database and put them into a program management system. Corpus studies in world linguistics began in the 1960s. In many other languages, national corpora have now been created. The creation of a corpus is a modern and innovative tool in the age of modern information technology. In today's environment, with countless electronic services installed on mobile phones, automating research tools, making them more efficient and accessible to young researchers, and preserving our spiritual heritage of written texts in various styles accumulated over the centuries, valuable works, etc., in computer memory is a topical problem. Work on the creation of a National Corpus of the Kazakh language is currently in full swing at the Institute of Linguistics.

While world research on the practice of corpus creation has been considering the problem of

individual languages for a century, the problem of the National Corpus of the Kazakh language has been put forward only in the last 20 years. Currently, for the NCKL, which has lexical, morphological, phonetic and phonological markings, lexical-semantic markup is an innovation. Therefore, despite the fact that there have been studies on the theory of lexical-semantic markup of the Kazakh word, there are no works devoted to practice yet.

Materials and methods

For a better understanding of corpus linguistics, corpora in the languages of the world were taken into account, and the main directions and system of functioning of each corpus were identified. These works were carried out on the basis of comparison and analysis. The construction of the National Corpus of the Kazakh language was explained on the basis of the descriptive, i.e., synchronic method. The theoretical information and practical analysis concerning the problem in question – lexical-semantic markup of verbs – were studied and presented in the article. Each conclusion has been drawn on the basis of linguistic methods and supported by examples. The rich lexical stock of the Kazakh language, especially verbs in the Kazakh language, has been taken into account in the study.

Literature review

General studies of corpus linguistics are presented in the world of linguistics in the works of E. Finegan, "Language: its structure and use" (Finegan, 2004), McEnery and E. Wilson, "Corpus Linguistics" (McEnery, 2001), and in the textbooks by V. Zakharov, "Corpus Linguistics" (Zakharov, 2020), and A. N. Baranov, "Corpus Linguistics: Introduction to Applied Linguistics" (Baranov, 2003). As well as separate analyses about national corpora in each language, they are studied in works by Z.A. Sirazitdinov "Modeling Bashkir Grammar" (Sirazitdinov, 2006), V.Z. Demjanikov "English-Russian terms in applied linguistics and automatic text processing", Ch.F. Meyer, "English Corpus Linguistics" (Meyer, 2002), M. Kyto, and M.A. Rissanen, "A Language in Transition: The Helsinki Corpus of English texts" (Kyto, 1992).

The study of computer linguistics in Kazakh linguistics begins with a doctoral monograph by A.Zhubanov defended in 2002, which is a significant contribution to Kazakh applied linguistics, titled "Basic Principles of Formalizing Content of Kazakh Text". Also, the problem of corpus linguistics was analyzed in such works as "Problems of Applied Linguistics" by A.Zhubanov, "Statistics of Kazakh Language" by A. Zhubanov, "Scientific and Practical Basics of Morphological Markup of Kazakh Language Texts", "Scientific and Practical Significance of Annotated Corpora", "Scientific and Research Potential of Language Corpus" by A. Zhanabekova, "The Problem of Homonyms in the Corpus of Kazakh Texts" by B. Karbozova, and "On the Electronic Base of the Corpus Linguistics" by S. Kulmanov.

Results and discussions

The word "разметка" in the Russian language is known in Kazakh linguistics as "белгіленім" (A.Zhubanov invented the term "белгіленім"). The case is not just a collection of texts stored in computer memory, but also a tool with an interface that carries out numerous linguistic analysis automatically. The aim is to automatically analyze each level of language in order to subordinate it to the computer in the Corps. For automatic analysis, glutinative languages are extremely useful. This is the first morphological notation tool with automatic root and suffix analysis, and it is used in all national buildings since the root and appendix of such languages are readily visible. The Kazakh language's morphological parser (Analyzer) can automatically separate word forms even in the National Corpus.

Lexical-semantic markup is an automatic program that reflects a thematic or lexical-semantic group of words. In the world's corpora, lexical-semantic markup is adopted later than morphological markup. This is due to the complexity of the annotation. Nevertheless, creating the semantic partitioning in the National Corpus of the Russian language was not very difficult. This is due to the fact that the Lexicographer database of 10,000 words, based on the vocabulary of the Russian language, has been in existence since 1992. This system was developed under the guidance of E.V. Paducheva and has a very rich verb base. The advantage of a lexicographer is that it allows one to analyze words according to their semantic specificity. The main direction of the system is defined by the authors of the project as follows: The Lexicograph system is designed as a high-tech tool for linguistic research. Its main goal is to obtain a list of words according to predetermined semantic parameters (primarily taxonomic) and to

study the linguistic character of the obtained lexical classes, in particular, combinability, types of control models, and diathetic movement based on systematic correlation in the lexicon" (Kustova, Lyashevskaya, Paducheva, Rakhilina, 2005: 156). The Lexicographer database, which began its work at the end of the twentieth century, has been of great help to corpus compilers in creating lexical-semantic markup. As a result, lexico-semantic search in the National Corpus of the Russian language has been launched since October 2004: "Despite the small volume, theoretically we can say that the Lexicographer database of experimental research data plays a major role in creating the lexico-semantic corpus and forms the complete basis of the corpus lexico-semantic dictionary" (Kustova, Lyashevskaya, Paducheva, Rakhilina, 2005: 157).

Three key characteristics are used to categorize words while creating the lexical-semantic markup for the Russian National Corpus. These are: 1. by lexico-grammatical categories: qualitative, relative (adjective), factual, abstract (noun), etc.; 2. by derivational character: "diminutive", "augmentative", "attenuative", "nomen agentis", "nomen femininum", etc. Thematic (taxonomic) class, "evaluation," causation (verb and verb), etc. are examples of distinct semantic characteristics. Depending on how detailed each word class is, different sorts of semantic labels and the linguistic information they provide are communicated. For instance, it classifies verbs based on four characteristics:

1. *Lexico-semantic groups*, also known as movement, physical impact, creation, destruction, emotion, and speech, are categorized in accordance with semantic groups. Each lexical-semantic group is identified using an English name. For instance:

t: move: move (run, jerk, throw, carry)

t: move:body: change body position or body part (bend, bend over)

t: put: placement of an object (put, enclose, hide)

impact: physical action (hit, prick, wipe).

2. *Causation*. Below is a sign indicating whether it is causative or non-causative:

ca: causative-ccausative verbs (show, twirl)

noncausative verbs (see, twirl)

3. *Description of auxiliary verbs*. They are divided into phase and causative auxiliary verbs:

aux:phase: phasic (start, continue, stop).

aux:causative, auxiliary causative (to cause, to lead).

4. *In the derivational denotation*, verbs are divided into prefixive verbs, semifixive verbs, and secondary imperfective verbs:

d: pref: prefix verbs (run in, look around)

d: semelf: semelfactives (to nod, to sneeze, to wince, to sway).

d: impf: secondary imperfectives (-iva-, -va-, -a-) (to drink, to beat).

The National Corpus of the Russian Language has a lexical-semantic breakdown of six classes of words: noun, adjective, numeral, verb, pronoun, and adverb. The noun is not given as a separate word but as an actual, abstract, or proper, internally divided into three types. The thematic group is called a 'taxonomy'. The parallel markup of several lexical-semantic groups in the selection of semantic filters allows different semantic tones in one word to be taken into account. And verbs are sorted into four main features: taxonomy, causation, auxiliary verbs, and word formation, and classified into 18 large and 9 small lexical-semantic groups.

The National Corpus of the Kalmyk language was created by the Kalmyk Institute for Humanitarian Research of the Russian Academy of Sciences, following the lead of the National Corpus of the Russian language. There are two Kalmyk language corps in existence right now: the first is the "Kalmyk Corps," which was created by E. Vankayeva, a graduate student at RSUU, and the second is the "National Corps of the Kalmyk Language". The National Corpus of the Kalmyk language's lexico-semantic markup provides a metasemantic categorization in four main areas: lexico-grammatical, lexico-thematic, evaluative, and derivational.

The transfer of theme clusters common to all Word classes distinguishes the Kalmyk Corps from the Russian Corps. The following is how the corpus compilers define this transfer's essential elements: "We also concur that all Word classrooms use topic groups. Word semantics, in our perspective, are a constant in the language. Sema, for instance, is a lexical unit that is shared by terms from several word

classes and appears in all languages. It is related to the issue of animals. Additionally, the Kalmyk language uses isafet structures (modn Ger, "wooden house") frequently. When two nouns are combined, the first one is an adjective according to the word class. Modn "tree" can refer to either. The classification of all word classes into common thematic groups simplifies technical work by constructing everything in a standard, ready-made model that does not require separate study, but in the "standard grouping", it is difficult to reveal word meanings and shades of meaning. For this purpose, the lexical and semantic markup of each word class should be considered separately, and the classifications should be made separately" (Kukanova, 2005: 187).

The basic requirements for developing markups in the Kazakh language have been established, and a system of markups has been devised that can adequately explain the lexical and semantic aspects of verbs in the Kazakh language by differentiating markups in the National Corps of foreign languages. The lexical and semantic markup of verbs in the Kazakh language identifies the general and specific semantics of the verbs in the language, provides a lexical and grammatical description, establishes the connotation tone, classifies the verbs into semantic groups in accordance with the Kazakh language's structure, and combines small semantic groups into large classes for practical use. The most understandable terms and names are employed, concepts are utilised, and consideration is given when coding the markups in the corpus. Taking into account the homonymy of verbs, a separate markup is made for each meaning.

The National Corpus of the Kazakh language is created in six areas in accordance with the aforementioned criteria for lexical and semantic markups:

1. *Due to the way words are formed*, they are *singular/complex* and *main/derivative*. The markup's composition includes the expression of the word's personality and composition, which helps you understand the word's meaning more clearly. A verb's grammatical structure, which suggests that it is a derived verb deriving from the root verb or another word, or a complicated verb made up of numerous words, is used specifically to determine a verb's derived meaning. For instance, the verb "ЫЗЫҢДА" is derived from the imitator "ЫЗЫҢ" and as such, its primary meaning is to represent the sound made by insects in nature. On the basis of this meaning, one can determine its lexico-semantic group (Table 1).

Table 1 – Word formation description

Ызында	Етістік	Дара	Туынды Ызың+да
--------	---------	------	-------------------

The corpus uses conventional terminology to describe the word-forming sign code, namely, that it may be intelligibly divided into basic, derivative, singular, and complex categories. This isn't because experts don't understand or use new terminology; rather, it's done to make use as simple as possible by giving the user ideas they're already familiar with. This is due to the fact that linguists understand English words like "augmentation" and "attenuation" but other types of experts might not.

2. *Depending on the lexico-grammatical meaning*: positive or negative, transitive and non-transitive verbs. This transfer is closely related to the fact that the listed categories are lexico-grammatical categories that are both semantic and grammatical in nature. In other words, they provide the term additional semantic and grammatical value, which indirectly affects its meaning. The scientist M. Orazov defines the transition/non-transition category as a semantic category in his work "Etitistik" ("Verb") (Orazov, 1991; 158).

3. *Division by minor semantics*. The ultimate differentiating semantics of each word are established based on the individual (minor) semantics, and the meaning is clearly understood. They served as the foundation for the development of a classification that included 75 sub-semantic groups.

4. *Division by General (large) semantics*. Combining tiny semantic groups into large classes based on shared semantics is known as division by general (large) semantics. This seeks to make searching easier. The transmission of 5–6 large groups in the Corps, in accordance with the Russian Corps' experience, is advantageous for the user's visual perception. 10 of these major classes are offered by the Kazakh language corps.

5. *Depending on the connotative Nature*. Three indicators are used: "positive," "negative," and

"neutral," depending on the connotative character. Each verb has an own emotional tone, and this emotional tone has an impact on its syntax, usage in context, and meaning. Only the emotional undertone can distinguish some synonymous words. And depending on the situation, some verbs can have a variety of shades. This is necessary not only to distinguish between negative and positive but also to show the possibilities of the Kazakh language by identifying verbs that can be used in both meanings in our language.

6. *Exemplification.* Illustrative examples were included to the classification and labeling of verbs into lexical and semantic groups in order to contextualize the markup's meaning.

Examples of lexical-semantic markup of verbs can be seen in (Table 2).

Table 2 – Lexical-semantic markup of verbs

<i>Белгі-кодтар (Markings)</i>	<i>Қарай</i>	<i>Ақкөзден</i>
<i>Сөз табы</i>	етістік	Етістік
<i>Сөздің морфемалық құрамы</i>	қара+й	ақ+көз+ден
<i>Сөзжасамдық тәсілі</i>	синтетикалық	аналитика-синтетикалық
<i>Тұлғасы</i>	туынды	туынды
<i>Құрамы</i>	дара	күрделі
<i>Іс-әрекеттің болымды/болымсыздығы</i>	болымды	болымды
<i>Салттылық/сабақтылық</i>	салт	салт
<i>Макротоп</i>	Бір түстен екінші түске ауысу, басқа бір күйге ену	Адамның жай-күйі, қалып етістіктері
<i>Микротоп</i>	бір түстен екінші бір түске ауысу, басқа бір қалыпқа ену	Адамның бір күйден екінші күйге ауысуы, біреудің екінші біреуді әлдебір күйге түсіруі, күй-қалыптың ауысуы
<i>Субъектіге қатысы</i>	–	Орындаушы – субъектінің өзі
<i>Коннотация</i>	бейтарап	жағымсыз
<i>Иллюстрация</i>	Үйдің төбесіне жапқан сырғауыл қ а р а й ғ а н, түгел ыстанған (М. Әуезов, Таңд. шығ.)	Қолымызға сәл-пәл билік тисе ақ болғаны, дүниені ұмытып, а қ к ө з д е н і п кетеміз (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш)

The verb is the second-largest grammatical category after nouns. Any root in the Turkic language, according to Turkologists who study the homonymy of nouns and verbs in Turkic languages, is syncretic, emphasizing both an object and a gesture. Because of this, renowned Turkish linguist A.M. Shcherbak asserts that gesture names are the source of verb forms. In the process of identifying phenomena and processes using linguistic methods, the foundation for communicating the speaker's relationship to the action's performer and the action itself in real speech started to be laid during the time when gesture names were noun-verb syncretism. As a result, a semantic plurality of verb forms was created through gesture names (Momyanova, 2012). Kazakh linguists paid special attention to verbs and conducted extensive research. In Kazakh linguistics, the verb is considered in structural grammar from the point of view of traditional principles and in functional grammar from the point of view of aspect. In this case, it is necessary to take into account the grammatical, lexical, and semantic aspects of verbs.

Conclusion

There were several issues with the practical side as lexical-semantic markups developed. The need to define figurative verbs, differentiate between homonymous and polysemous verbs in context, incorporate verbs with various shades of meaning in one semantic group, etc. The article's fundamental properties are actively transferred during the initial stage. Future research will focus on developing semantic-syntactic models as the best way to address the aforementioned issues.

The creation of semantic and syntactic models, which will eventually play a significant part in the process of text analysis, will begin with the creation of lexica-semantic markup. We are able to examine the language from various perspectives and thoroughly research the Kazakh language's structure and system thanks to the inclusion of a semantic analyzer on a parallel electronic resource.

The National Corps of the Kazakh language, which is expanding and developing, is now the primary digital base of the Kazakh language thanks to the dedication of researchers and journalists. This base shows the potential of the language, makes it easier to understand and use, and speeds up research.

The article was written within the framework of the research project BR18574183 "Automatic recognition of the kazakh text: development of linguistic modules and its solutions".

References

- Baranov A.N. (2003) Korpysnaia lingvistika. Vvedenie v prikladnyy lingvistikiy. – M.: Editorial URSS, 2003. – 114 s. [Baranov A.N. (2003) Corpus linguistics. Introduction to applied linguistics. – M.: Editorial URSS, 2003. – 114 p.] (in Russian)
- Finegan E. (2004) Language: its structure and use. – N.Y.: Harcourt Brace College Publishers, 2004. – 607 p. (in English)
- Isaev S. (1998). Qazirgi qazaq tilindegi sozderdin grammatikalyq sıpaty. – Almaty: Rayan, 1998. – 304 b. [Isayev S. (1998) Grammatical nature of words in the modern Kazakh language. – Almaty: Rauan, 1998. – 304 p.] (in Kazakh)
- Jybanov A. K., Janabekova A. (2017). Korpystyq lingvistika. – Almaty: Qazaq tili, 2017. – 336 b. [Zhubanov A. K., Zhanabekova A. (2017) Corpus Linguistics. – Almaty: Qazaq tili, 2017. – 336 p.] (in Kazakh)
- Kykanova V. (2005) Principy semanticheskoi razmetki Nacional'nogo korpysa Kalmykского iazyka. – Semanticheskaya razmetka leksiki v Nacional'nom korpuse rysskogo iazyka: principy, problemy, perspektivy. – Nacionalnyy korpys rysskogo iazyka: 2003-2005 Rezyltaty i prospekty. – S. 187-192. [Kukanova V. (2005) Principles of semantic markup of the National Corpus of the Kalmyk language. National Corpus of the Russian language: 2003-2005. Results and prospects. – M., 2005. – P. 187-192.] (in Russian)
- Kystova G. I., Lyashevskaya O. N., Padycheva E. V., Rakhilina E. V. (2005) Semanticheskaya razmetka leksiki v Nacional'nom korpuse rysskogo iazyka: principy, problemy, perspektivy. – Nacionalnyy korpys rysskogo iazyka: 2003-2005 Rezyltaty i prospekty. – S. 155-174. [Kustova G. I., Lyashevskaya O. N., Paducheva E. V., Rakhilina E. V. (2005). Semantic markup of vocabulary in the National Corpus of the Russian language: principles, problems, prospects. – National Corpus of the Russian language: 2003-2005 Results and prospects. – M., 2005. – P. 155-174.] (in Russian)
- Kyto M., Rissanen M. (2012) A Language in transition: The Helsinki Corpus of English texts. – Helsinki: University of Helsinki, 2012. – 680 p. (in English)
- McEnery T., Wilson A. (2001) Corpus Linguistics. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001. – 235 p. (in English)
- Meyer Ch. F. (2002) English Corpus Linguistics & An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 168 p. (in English)
- Momynova B. (2012) Qazaq tilinin morfologiasy. – Almaty: Arys, 2012. – 239 b. [Momynova B. (2012) Morphology of the Kazakh language. – Almaty: Arys, 2012. – 239 p.] (in Kazakh)
- Orazov M. (1991). Qazaq tilinin semantikasy. – Almaty: Rayan, 1991. – 216 b. [Orazov M. (1991) Semantics of the Kazakh language. – Almaty: Rauan, 1991. – 216 p.] (in Kazakh)
- Sirazitdinov Z.A. (2006). Modelirovanie grammatiki bashkirского iazyka. – Yfa: Gilem, 2006. – 160 s. [Sirazitdinov Z.A. (2006) Modeling of the grammar of the Bashkir language. – Ufa: Gilem, 2006. – 160 p.] (in Russian)
- Zakharov V.P. (2020) Korpysnaia lingvistika. – SPb: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2020. – 234 s. [Zakharov V.P. (2020). Corpus linguistics. – SPb: St. Petersburg University Press, 2020. – 234 p.] (in Russian)
- Zybov A.V., Zybova I.I. (2004) Informacionnye tehnologii v lingvistike. – M., 2004. – 208 s. [Zubov A.V., Zubova I.I. (2004). Information technologies in linguistics. – M., 2004. – 208 p.] (in Russian)

Әдебиеттер

- Баранов А.Н. (2003) Корпусная лингвистика. Введение в прикладную лингвистику. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 114 с.
- Жұбанов А.Қ, Жаңабекова А.Ә. (2017) Корпустық лингвистика. – Алматы: Қазақ тілі, 2017. – 336 б.
- Захаров В.П. (2020) Корпусная лингвистика. – СПб.: Изд. Санкт-Петербургского университета, 2020. – 234 с.
- Зубов А.В., Зубова И.И. (2004) Информационные технологии в лингвистике. – М., 2004. – 208 с.
- Исаев С. (1998) Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
- Куканова В. (2005). Принципы семантической разметки Национального корпуса Калмыцкого языка // Национальный корпус русского языка: 2003-2005. Результаты и перспективы. – М., 2005. – С. 187-192.
- Кустова Г. И., Ляшевская О. Н., Падучева Е. В., Рахилина Е. В. (2005) Семантическая разметка лексики в Национальном корпусе русского языка: принципы, проблемы, перспективы // Национальный корпус русского языка:

2003-2005. Результаты и перспективы. – М., 2005, – С. 155-174.

Kyto M., Rissanen M. (2012) *A Language in transition: The Helsinki Corpus of English texts*. – Helsinki: University of Helsinki, 2012. – 680 p.

McEnery T., Wilson A. (2001) *Corpus Linguistics*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001. – 235 p.

Meyer Ch. F. (2002) *English Corpus Linguistics & An Introduction*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 168 p.

Момынова Б. (2012) *Қазақ тілінің морфологиясы*. – Алматы: Арыс, 2012. – 239 б.

Оразов М. (1991) *Қазақ тілінің семантикасы*. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.

Сиразитдинов З.А. (2006) *Моделирование грамматики башкирского языка*. – Уфа: Гилем, 2006. – 160 с.

Finegan E. (2004). *Language: its structure and use*. – N.Y.: Harcourt Brace College Publishers, 2004. – 607 p.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

**ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА
THEORETICAL LINGUISTICS**

<i>Базарбаева З.М., Оспангазиева Н., Коптлеуова К.Б.</i> ТҮРКІ (ҚЫПШАҚ) ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚЫСАҢ ДАУЫСТЫЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ.....	5
<i>Малбақұлы М., Бердиллаева М.</i> В.В. РАДЛОВ СӨЗДІГІНДЕГІ ҚАЗАҚ СӨЗДЕРІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ ТУРАЛЫ.....	13
<i>Сейтбекова А., Мамырбек Г.</i> СЕЙФ САРАИДІҢ «ГҮЛІСТАН БИТ-ТҮРКИ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР.....	27
<i>Садықбеков Қ.А.</i> -ЫП, -ІП КӨСЕМШЕ ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ ДАМУ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ (Мәмлүк қыпшақ ескерткіштері негізінде).....	37
<i>Касымова А.А., Хабиева А.А., Омарбаева Г.С.</i> ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ГРАММАТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ БІРІЗДІЛІК МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ.....	46
<i>Маралбек Е.М.</i> 1923 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ А.БАЙТҮРСЫНҰЛЫ ЕМЛЕСІМЕН БАЙЛАНЫСЫ.....	55
<i>Халым Б., Смағұлова Г.Н., Байсыдық И.Б.</i> ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ АДАМ МІНЕЗІН СИПАТТАЙТЫН ЗООНИМ КОМПОНЕНТТЕРІ БАР ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР.....	69
<i>Кошикбаева Г.Д., Еликбаев Б.К., Ыбырайым А.О.</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТУРА ЖӘНЕ ЖАНАМА СҰРАУ МӘНДІ СӨЙЛЕУ АКТІЛЕРІНІҢ ПЕРЛОКУТИВТІ ПРАГМАТИКАСЫ.....	80
<i>Искендир А.А., Шаймерденова Н.Ж., Аманжолова Д.Б.</i> ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭПИСТОЛЯРНОГО ДИСКУРСА ХАМИТА ЕРГАЛИЕВА.....	90
<i>Базарбеков Б.М., Тлеубердиев Б.М., Мақұлбек А.Б.</i> А.СЕЙДІМБЕК ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ МОРАЛЬДЫҚ-ЭТИКАЛЫҚ ҚАЛЫПТАРДЫҢ РЕПРЕЗЕНТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	98
<i>Рамазанов Т., Айдемир И.А.</i> ҚАЗАҚ ДИАЛОГЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (прозалық шығармалар негізінде).....	109

Балабеков А.
ҚЫЗЫЛ ТҮС АТАУЫНЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ МӘНІ.....123

**ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
APPLIED LINGUISTICS**

Жаңабекова А.Ә., Тлегенова Г.Б., Мұқатаева А.Ж., Жолшаева М.С.
ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ОҚУ КОРПУСЫН ӨЗІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....133

Бегалиева С., Шмакова Е., Рысалдиев Ж., Алияхунова Р.
LANGUAGE CONCEPTS «DAY» AND «NIGHT» IN THE POETIC WORLD OF F.I. TYUTCHEV
(THE EXPERIENCE OF CORPUS RESEARCH).....144

Құлманов С.Қ., Бисенғали А.З., Шүленбаев Н.Қ., Омарова А.Д.
ҚАЗАҚ ЦИФРЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ: ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ШКОРПУС ӨЗІРЛЕУ
ТӘЖІРИБЕСІ (метамәтіндік және терминологиялық белгіленімдер параметрлері).....155

Кузнецова И.Н., Кенесова М.Б., Кулмаматов Д.С.
ЗАИМСТВОВАНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА: ОТ ГРАФИКИ
К СЕТЕВЫМ РЕСУРСАМ.....166

Қойбақова А.С., Солтанбекова А., Қалибекұлы Т., Пашан Д.
ҚЫТАЙ ЭКЗОНИМДІК АТАУЛАРЫН ҚАЗАҚ-ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА
ТРАНСКРИПЦИЯЛАУДАҒЫ ФОНЕТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР.....177

Слямбеков Қ.Б., Садық А.М.
THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE: THE SEMANTIC MARKUP OF
VERBS.....189

Жауапты редакторлар: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.
Техникалық редактор: Байсыдық И.Б.
14.02.2024 теруге берілді.
15.03.2024 басуға қол қойылды.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 12,5. Таралымы 200.
Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Ответственные редакторы: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.
Технический редактор: Байсыдық И.Б.
Сдан на набор 14.02.2024.
Подписано в печать 15.03.2024.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание.
Условный печатный лист 12,5. Тираж 200.
Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт языкознания им.А.Байтұрсынулы КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Responsible editors: Khabiyeva A.A., Abaeva M.K., Bissengali A.Z.
Technical editor: Baissydyk I.B.
Submitted for recruitment on 14.02.2024.
Signed to the press on 15.03.2024.
Format 70x100 1/16. Offset edition.
Conditional printed sheet 12,5. Edition of 200.
Editorial office address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
A. Baitursynuly Institute of linguistics KN MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61